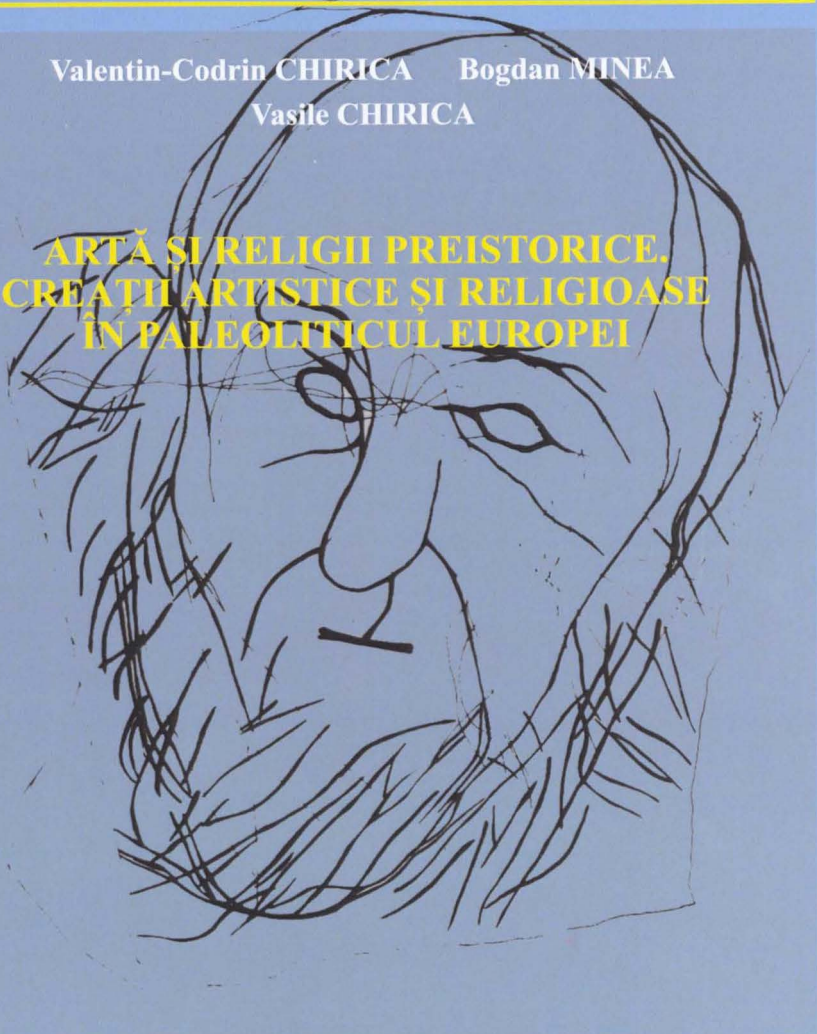

ACADEMIA ROMÂNĂ - FILIALA IAȘI
INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE IAȘI
BIBLIOTHECA ARCHAEOLOGICA IASSIENSIS XXXIV
EDITOR VASILE CHIRICA

Valentin-Codrin CHIRICA Bogdan MINEA
Vasile CHIRICA

**ARTĂ ȘI RELIGII PREISTORICE.
CREȘTI ARTISTICE ȘI RELIGIOASE
ÎN PALEOLITICUL EUROPEI**

editura pfm
2020

<https://biblioteca-digitala.ro>

ACADEMIA ROMÂNĂ - FILIALA IAȘI
INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE IAȘI
BIBLIOTHECA ARCHAEOLOGICA IASSIENSIS XXXIV
EDITOR VASILE CHIRICA

Valentin-Codrin CHIRICA

Bogdan MINEA

Vasile CHIRICA

**ARTĂ ȘI RELIGII PREISTORICE.
CREAȚII ARTISTICE ȘI RELIGIOASE ÎN
PALEOLITICUL EUROPEI**

editura pim
2020

ACADEMIA ROMÂNĂ - FILIALA IAȘI
INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE IAȘI
BIBLIOTHECA ARCHAEOLOGICA IASSIENSIS XXXIV
EDITOR VASILE CHIRICA

Valentin-Codrin CHIRICA

Bogdan MINEA

Vasile CHIRICA

**ART ET RELIGIONS PREHISTORIQUES.
CREATIONS ARTISTIQUES ET
RELIGIEUSES PENDANT LE
PALEOLITHIQUE DE L'EUROPE**

*A dr. Michaela
A Oana et
A Andrei*

editura plm
2020

<https://biblioteca-digitala.ro>

Bibliotheca Archaeologica Iassiensis, XXXIV
V. CHIRICA – éditeur

Couverture: Bogdan MINEA et Vasile CHIRICA

Mis en page: Bogdan MINEA

Traduction résumé: N. HÂRȚAN

Illustration: Bogdan MINEA

editura pim

Editură acreditată CNCSIS – 66/2010

Șoseaua Ștefan cel Mare și Sfânt nr. 109, Iași – 700497

Tel.: 0730.086.676, 0732.430.407

Fax: 0332.440.715

email: editura@pimcopy.ro

www.pimcopy.ro

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

CHIRICA, VALENTIN-CODRIN

Artă și religii preistorice : creații artistice și religioase în Paleoliticul Europei / Valentin-Codrin Chirica, Bogdan Minea, Vasile Chirica. - Iași : PIM, 2020

ISBN 978-606-13-5692-8

I. Minea, Bogdan

II. Chirica, Vasile

903

902

SUMAR

Observații generale asupra artei paleolitice	7
Generalități asupra Paleoliticului lumii	27
Creații artistice cu aspecte cultice în Paleoliticul mijlociu	37
Creații artistice și religioase în Paleoliticul superior	41
Arta Paleoliticului superior vechi	63
Arta Paleoliticului superior recent	77
Creații artistice și aspectele religioase în Paleoliticul superior	99
Creații artistice în Paleoliticul superior al spațiului carpatonistrean	117
Teme importante cu privire la creația artistică paleolitică	141
Reprezentarea Marii Mame în arta și religiile paleolitice	
Elemente de sacralitate a violenței în Preistorie	149
Résumé	177
Legende des illustrations	187
Bibliografie	199
Ilustrație	217

OBSERVAȚII GENERALE ASUPRA ARTEI PALEOLITICE

Omul s-a născut cu sentimentul religios.

Îndeosebi în Paleoliticul superior de pe întregul Continent, s-a putut constata existența acelei *explozii* a creației artistice - artă mobilă, dar și parietală, cu numeroase teme compoziționale, realizate din materii și materiale diverse: piatră, os, corn, dar mai înseamnă și diverse manifestări ritualice ale sacralului individual și colectiv, printre care menționăm: spiritualitatea înmormântărilor, substituirea, sacralitatea procreerii și a nașterii, sacralitatea vânătorii, imaginea interzisă, spiritualitatea depunerii ofrandelor, etc., a căror existență o constatăm în Paleoliticul superior recent și în Epipaleolitic și Mezolitic.

Întreaga comunitate științifică a fost intens preocupată de creația artistică a comunităților umane, cu conotații religioase, îndeosebi din Paleoliticul superior, astfel că au fost organizate colocvii științifice, de specialitate, la Liège, Iași, au fost publicate lucrări speciale sau de caracter mai larg, cuprinzând spații teritoriale sau civilizații arheologice (M. Otte, éd., *La Spiritualité*, Liège, 2003, in ERAUL 106, Liège, 2004; V. Chirica, éd., 2004; V. Chirica, M.-C. Văleanu, éds., 2008; V. Chirica, G. Bodi, éds., Iasi, 2010; V. Chirica, Cr. Ichim, éds., Iasi, 2017; Marylise Lejeune, éd., Liège, 2001; Anne-Catherine Welté et Edmée Ladier, éds., Liège, 2001 (publicate în ERAUL 107, Liège, 2004), M. Cârciuamaru, E.-Cr. Nițu, 2018; Dan Monah, 2015; V. Chirica, M.-C. Văleanu, 2008; Codrin-Valentin Chirica, 1996; *Préhistoire. Art et Société, Mélanges Jean Gaussen*, Bull. de la Société Préhistorique Ariège-Pyrénées, T. LVIII, 2003; Em. Anati, 2003; A. Simonet, 2012; H. Delporte (éd.), 1995; Elzbieta Derwich (sous la dir. de), 2003; Cl. Cohen, 2003; P. Paillet, 2006; M. Otte, 2006; J. K. Kozłowski, 1992; G. Bosinski, 1990) și numeroase altele, pe care le vom nominaliza pe parcursul redactării lucrării. Mai adăugăm faptul că noi înșine, singur sau în colaborare, am publicat mai multe studii în acest domeniu: V. Chirica, 1982,

p. 229-231; V. Chirica, 1983, p. 38-44; V. Chirica, 1993, p. 55-68; Otte, V. Chirica, C. Beldiman, 1995, p. 119-152; V. Chirica, 2003, p. 99-117; V. Chirica, 2004, p. 103-127; V. Chirica, 2004 b, p. 4-9; V. Chirica, 2004, p. 187-194; V. Chirica, 2006, p. 7-34; 145; V. Chirica & P. Noiret, 2007, p. 143-144; V. Chirica, B. Minea, 2008, p. 99-131; Vasile Chirica, Mădălin-Cornel Văleanu, Codrin-Valentin Chirica, 2010, p. 159-204; Vasile Chirica, 2011, p. 19-52; V. Chirica, G. Bodi, C. V. Chirica, 2012, p. 47-73; V.-C. Chirica, V. Chirica, 2012, p. 1-19; Valentin-Codrin Chirica, George Bodi, Vasile Chirica, 2012, p. 5-80; Val.-Codrin Chirica, Vasile Chirica, 2015, p. 1-18; Val.-Codrin Chirica & V. Chirica, 2014, Liège, p. 139-169, și multe altele).

Cum am mai precizat, studiile noastre de preistorie, îndeosebi de preistoria religiilor, au căutat să demonstreze un fapt cunoscut, dar neacceptat de toți specialiștii, că întreaga creație a comunităților umane paleolitice are conotații religioase. Mai ales în Paleoliticul superior, când omul depindea de succesul vânătorii, în mod conștient sau nu, comunitățile umane trebuiau să-și asigure succesul la vânătoare. Se pare că acesta a fost sensul și scopul tăierii pădurii pe anumite suprafețe, în jurul campamentelor amenajate, căci, pe Valea Bistriței, în jurul stațiunii de la Dârțu, dar și la Cetățica I, în nivelele de locuire aurignaciană, Fl. Mogoșanu a identificat urmele unor incendii repetate, reprezentate prin două niveluri de arsură, cu cenușă și cărbune de lemn, cu gosimea de aproximativ 10 cm, dar pe o suprafață destul de mare, observabile pe suprafața de 400 mp, conform săpăturilor arheologice întreprinse aici în 1956 (Fl. Mogoșanu, 1959, p. 459-461). Precizăm că astfel de evenimente nu au mai fost întâlnite în stratigrafia stațiunilor paleolitice, sau poate că prezența lor nu a fost luată în considerație. Din topografia stațiunilor de pe Valea Bistriței, Fl. Mogoșanu a constatat că terasa de la Dârțu oferea foarte bune condiții de locuire umană: era bine însorită, cu un bogat izvor propriu de apă permanentă, cu un câmp vizual foarte larg. Terasa era acoperită cu o întinsă pădure de conifere: *Abies alba*, *Abies pectinata*, *Pinus silvestris* (Fl. Mogoșanu, *op. cit.*, p. 461), care se întindea până a marginea noilor campamente aurignaciene, care putea oferi condiții prielnice unor eventuale atacuri din partea a animalelor sălbatice, deoarece au fost descoperite oase de *Bos cf. Primigenius*, iar în apropiere, pe terasa de la Podiș (unde a fost descoperită și săpată o altă

așezare paleolitică), au fost descoperite oase de *Elephas primigenius*, chiar dacă, după opinia noastră, nu se poate stabili cu certitudine dacă acestea se aflau în nivelul arheologic sau nu. Noi știm, pe baza descoperirilor de la Ripiceni-Izvor, că la finalul locuirilor musteriene mamutul a dispărut din arealul de vânătoare al comunităților umane. Important este și faptul că autorul cercetărilor nu a verificat, prin secțiuni de control, întinderea suprafeței arse, căci am fi putut avea o imagine mai exactă a defrișării fortuite în sensul apărării campamentului. Oricum, important ni se pare a fi și faptul că, în câmpia Nistrului, la Nepotorovka, tot în depozit de loess, au fost identificate urmele unor alte incendii, dar faptul a fost atribuit unui eventual procedeu de vânătoare (N. N. Moroșan, 1937, p. 116-119).

Înainte de a începe tratarea *fenomenului* artistic în Paleoliticul României și al Europei, este necesar să putem observa opiniile unui specialist de valoare cu privire la existența creației paleolitice, în perioada de trecere de la Paleoliticul superior vechi la Mezolitic. S-a constatat existența unui adevărat fenomen al perioadei de trecere de la arta paleolitică la creațiile artistice ale artei mezolitice (Liudmila Iakovleva, p. 49-51), deci o tranziție de la creațiile artei figurative spre creațiile tot mai schematizate și mai abstracte ale artei decorative geometrice. În Paleoliticul superior vechi, în întregul și imensul spațiu geografic al Europei (Orientale), constatăm existența mai multor arii de locuire și de creație artistică. Ne putem referi la descoperirile semnalate de M. Cărciumaru și E.-Cr. Nițu, (2018), un consistent volum, cu o bogată ilustrație și cu tratarea problematicii de specialitate (ne miră doar faptul că ultima descoperire, *Venus*, de la Patra Neamț, nu a fost cuprinsă în lucrare, pentru a o considera completă (lucrarea); ar fi meritat chiar și reluarea parțială a publicării volumului, mai ales pentru condițiile descoperirii și pentru ilustrație). Coborând de pe terasele Bistriței, putem ajunge la Epipaleoliticul și Mezoliticul din zona Porților de Fier ale Dunării, unde V. Boroneanț (2000) a semnalat o mare bogăție de materiale litice, dar și descoperiri de artă, de toate categoriile, asupra cărora vom reveni. Mergând spre est, ajungem la Cosăuți, pe Nistru, unde Ilie Borziac a descoperit o multitudine de piese de artă, în nivelele de locuire aparținând Epigravettianului, și care reprezintă cea mai mare concentrare de piese de artă din întregul spațiu geografic dintre Prut și Nistru (I. Borziac, Codrin-Valentin Chirica, 1996, p. 393-401; I. Borziac,

Este drept că multe dintre descoperirile arheologice de artă paleolitică la care ne-am referit aparțin Paleoliticului superior recent prin nominalizarea culturilor arheologice și prin datările de cronologie absolută, dar, revenind la studiul tipărit de L. Iakovleva, vedem că mult mai spre est este nominalizată cultura Kostienki-Borschevo, din Bazinul Donului, care aparține Gravettianului (iar noi am încadrat Gravettianul în Paleoliticul superior recent). Caracteristica fundamentală a artei mobiliare este coexistența artei mobiliare figurative, caracterizată prin reprezentări antropomorfe și zoomorfe diferite și variate, tratate în manieră realistă, dar au fost puse în evidență și piese de artă mobilă decorativă, cu decor geometric, cu elemente abstracte. Cele două elemente decorative se evidențiază prin aplicarea aceluiași scheme geometrice, atât la decorul statuetei feminine, în ronde-bosse, cât și la unele unelte-piese de artă mobilă, sau și pe simple unelte decorate. L. Iakovleva a constatat că existența acestor manifestări artistice poate fi pusă în evidență și în alte zone geografice ale întinsei Câmpii Ruse, pînă în Siberia, la Malta și Buriet, dateate spre 23 000 ani BP (Malta) și 21 000 ani (Buriet) (*Le passage...*), care observă faptul că această dezvoltare a fenomenului artistic, al celor două tipuri de manifestări de spiritualitate, ale culturii Kostienki-Avdievo (care se datează în Gravettianul european), cu statuete feminine și animaliere, dar și cu reprezentări schematizate și abstracte, pe unelte – spatule, lustruitoare. Datarea nivelelor arheologice din stațiunile arheologice care au oferit astfel de creații artistice este următoarea: Kostienki I, 24 100 + 500 BP (GIN 2529), 21 300 + 400 BP (GIN 2534); Avdevo, 22 700 + 700 BP (GIN 1571), 20 800 BP 200 BP (GIN 1747).

În ceea ce L. Iakovleva a numit Paleolitic superior recent și Paleolitic final, concentrațiile de stațiuni arheologice se constată în Bazinul Niprului: Eliseevitch, 20 570 + 430 BP (LE 450), 17 340 + 170 BP (LU 360), 15 600 + 1350 BP (QC 889), 14 470 + 100 BP (LU 126), 12 970 + 140 BP (LU 103), Mezin, 15 100 + 200 BP (OxA 719), Dobranitchevka, 12 700 + 200 BP (OxA 700), Gontzy, 14 600 + 200 BP (OxA 717), Mezerich, 17855 + 950 BP (KI 1054), 15 245 + 1080 BP (QC 900), 14 320 + 270 BP (QC 897), 14 400 + 250 BP (OxA 712), 12 900 + 200 BP (OxA 709), Kiev-Kirilovska, 19 200 + 350 BP (OxA 718), Timonovka II, 15 110 + 530 BP (LU 358), de

factură epigravettiană (L. Iakovleva, *Le passage...*, p. 50). Constatăm că, în linii generale, atât creația artistică, motivele decorative, dar și datările de cronologie absolută le apropie de acelea dintre Carpați și Nistru, asupra cărora vom reveni (de la terasele Bistriței până la Nistru). Deci, cum observă autoarea studiului, aceste creații artistice se manifestă prin reprezentări feminine schematizate, dar și prin ornamente geometrice. În aceste cazuri, noi ne permitem să apreciem faptul că nu în toate aceste creații artistice am putea vedea existența aspectelor religioase, ci mai degrabă dorința de expresie artistică, estetică. Se remarcă doar tendința generală a trăsăturilor artistice, a artei figurative, prin schematizarea reprezentărilor feminine, mai ales în cele patru stațiuni de pe Niprul superior, care au oferit reprezentări feminine: Eliseevitch, Mezin, Dobranitchevka, Mezerich.

Se constată că în acest spațiu geografic unic din punctul de vedere al reprezentărilor feminine au coexistat reprezentările de artă figurativă schematizată, asociate cu acelea de artă geometrică. Nu putem ști dacă elementele artei geometrice schematizate pot constitui dovezi ale continuității de locuire din Epigravettianul local până în Mezolitic și chiar mai târziu în Neolitic, dar unele manifestări artistice le putem găsi și în Eneoliticul spațiului carpato-dunărean (în elementele artistice ale culturilor Cucuteni și Gumelnița). Dar nu este imposibil să se observe existența unor elemente ale universalității artei preistorice, de vârstă paleolitică-eneolitică, demonstrată prin creații artistice, poate specifice unor largi spații europene, așa cum o demonstrează existența celor din zona Porților de Fier ale Dunării până în Franța și Nord-Estul Spaniei, dar și în Italia și, de fapt, în întregul teritoriu al Europei Occidentale, fără a încerca să admitem ideea originii acestor elemente de tratamente artistice în spațiul dintre Dunăre și Nipru (V. Boroneanț, 1996, p. 53-65; A. Beltrán, 1996, p. 69-71).

Înainte de a începe tratarea *fenomenului* artistic în Paleoliticul României și al Europei, este necesar să putem observa opiniile unui specialist cu privire la existența creației paleolitice, în perioada de trecere de la Paleoliticul superior vechi la Mezolitic. S-a constatat existența unui adevărat fenomen al perioadei de trecere de la arta paleolitică la creațiile artistice ale artei mezolitice (Liudmila Iakovleva, p. 49-51), deci o tranziție de la creațiile artei figurative spre creațiile tot mai schematizate și mai abstracte ale artei decorative geometrice. În Paleoliticul superior vechi, în întregul și imensul spațiu geografic al Europei constatăm existența mai multor arii de locuire și

de creație artistică. Ne putem referi la descoperirile semnalate de M. Cârciumaru și E.-Cr. Nițu, 2018. Coborând de pe terasele Bistriței, putem ajunge la Epipaleoliticul și Mezoliticul din zona Porților de Fier ale Dunării, unde V. Boroneanț (2000) a semnalat o mare bogăție de materiale litice, dar și descoperiri de artă, de toate categoriile, asupra cărora vom reveni. Mergând spre est, ajungem la Cosăuți, pe Nistru, unde Ilie Borziac a descoperit o multitudine de piese de artă, în nivelele de locuire aparținând Epigravettianului, și care reprezintă cea mai mare concentrare de piese de artă din întregul spațiu geografic dintre Prut și Nistru (I. Borziac, Codrin-Valentin Chirica, p. 393-401; I. Borziac, p.183-192; I. Borziac, M. Otte, P. Noiret, 1998, nr. 2, Chișinău, p. 5-27, etc.). Fără a intra în detaliile filosofice ale noțiunilor *paleolitic arhaic* și *paleolitic inferior*, precizăm că sunt arheologi care par să aprecieze că nu este vorba numai de o *anumită perioadă* a Paleoliticului inferior, ci de *anumite trăsături* care o caracterizează, putându-se referi și la începuturile Paleoliticului superior, când arta, ca modalitate de exprimare artistică se afla departe de manifestările sale majore, cum ar fi arta magdaleniană. Noi nu dorim să facem, acum, interpretarea critică a sintagmei, dar precizăm faptul că, prin unele elemente de creație artistică, arta gravettiană poate fi apreciată ca având calități superioare de expresie. Dacă Brigitte et Gilles Delluc (1996, p. 87-90), încep demersul lor cu arta pre-magdaleniană, deci cu creațiile artistice de dinainte de Lascaux, care corespunde perioadelor aurignaciană, gravettiană și solutreană, deci între aproximativ 35 000 – 30 000 ani până pe la aproximativ 17 000 ani, care se poate exprima, geografic și cronologic, în două marje: nașterea desenului, de la începuturile Aurignacianului (cu două *vetre* mai mult sau mai puțin simultane: regiunea Les Eyzies în Perigord și Dunărea de Sus, în Baden-Wurtemberg, care poate reprezenta întreaga creație gravettiană, dintre Spania și Valea Donului, dar și unele modificări din Sud-Estul european, în Solutreanul – perioada foarte friguroasă a ultimei glaciațiuni, de pe 20.000, când Europa Centrală se golește de locuiri, și până la începuturile Magdalenianului). Cvasi-totalitatea artei arhaice, luată în considerație este bine datată prin descoperirile arheologice și se poate încadra într-un cadru cronologic clasic, bazat pe tipologia uneltelor de piatră. Din punctul de vedere al autorilor studiului luat de noi în considerație, cadrul clasic al artei arhaice îl constituie Aurignacianul, Gravettianul (Perigordianul superior) și Solutreanul. După opinia colegilor din Franța, Aurignacianul

este locul clasic de naștere a artei, pe Valea Vezerei. Dar, și aici, și pe Dunărea de Sus (Willendorf), reprezentările în ambele situri sunt cam aceleași: bovine, cai, mamut, carnivore, rhinoceros, dar și imagini ale omului. În stațiunile din Germania lipsesc reprezentările în ronde-bosse, înlocuite de suporturi – mici blocuri din ivoriu de mamut, iar la Geissenklosterle – un adăpost sub stâncă, pare să fi existat și urme de pictură. Reprezentările sunt naturalist realizate, cu elemente ale visajului: nas, gură, ochi, urechi, baza membrelor, coadă; pe suprafața corpului se văd serii de punctuații, bastonașe paralele sau în X, două reprezentări umane având membrele culcate, dar sunt și altele terminate cu cap de animal. Gravura este bine realizată, viguroasă, sunt multe imagini de vulve, dar nu lipsesc imaginile de capete de animale sau de *phallus*, asociate adesea cu serii de punctuații și de bastonașe gravate.

Fără a intra în detaliile filosofice ale noțiunilor *paleolitic arhaic* și *paleolitic inferior*, precizăm că sunt arheologi care par să aprecieze că nu este vorba numai de o anumită perioadă a Paleoliticului inferior, ci de anumite trăsături care o caracterizează, putându-se referi și la începuturile Paleoliticului superior, când arta, ca modalitate de exprimare artistică se afla departe de manifestările sale majore, cum ar fi arta magdaleniană. Noi nu dorim să facem, acum, interpretarea critică a sintagmei, dar precizăm faptul că, prin unele elemente de creație artistică, arta gravettiană poate fi apreciată ca având calități superioare de expresie. Dacă Brigitte et Gilles Delluc (1996, p. 87-90), încep demersul lor cu arta pre-magdaleniană, deci cu creațiile artistice de dinainte de Lascaux, care corespunde perioadelor aurignaciană, gravettiană și solutreană, deci între aproximativ 35 000 – 30 000 ani până pe la aproximativ 17 000 ani, care se poate exprima, geografic și cronologic, în două marje: nașterea desenului, de la începuturile Aurignacianului (cu două vetre de locuire, mai mult sau mai puțin simultane: regiunea Les Eyzies în Perigord și Dunărea de Sus, în Baden-Wurtemberg, care poate reprezenta întreaga creație gravettiană, dintre Spania și Valea Donului, dar și unele modificări din Sud-Estul european, în Solutreanul – perioada foarte friguroasă a ultimei glaciațiuni, de pe 20.000, când Europa Centrală se goleşte de locuiri, și până la începuturile Magdalenianului. Cvasi-totalitatea artei arhaice, luate în considerație este bine datată prin descoperirile arheologice și se poate încadra într-un cadru cronologic clasic, bazat pe tipologia uneltelor de piatră. Din punctul de vedere al autorilor studiului luat

de noi în considerație, cadrul clasic al artei arhaice îl constituie Aurignacianul, Gravettianul (Perigordianul superior) și Solutreanul. După opinia colegilor din Franța, Aurignacianul este locul clasic de naștere a artei, pe Valea Vezerei. Dar, și aici, și pe Dunărea de Sus (Willendorf), reprezentările în ambele situri sunt cam aceleași: bovine, cai, mamut, carnivore, rhinoceros, dar și imagini ale omului. În stațiunile din Germania lipsesc reprezentările în ronde-bosse, înlocuite de suporturi – mici blocuri din ivoriu de mamut, iar la Geissenklosterle – un adăpost sub stâncă, pare să fi existat și urme de pictură. Reprezentările sunt naturalist realizate, cu elemente ale visajului: nas, gură, ochi, urechi, baza membrelor, coadă; pe suprafața corpului se văd serii de punctuații, bastonașe paralele sau în X, două reprezentări umane având membrele culcate, dar sunt și altele terminate cu cap de animal. Gravura este bine realizată, viguroasă, sunt multe imagini de vulve, dar nu lipsesc imaginile de capete de animale sau de *phallus*, asociate adesea cu serii de punctuații și de bastonașe gravate.

În Gravettian, manifestările artistice grafice, se întind pe o largă arie, de peste 3500 km, între El Parpallo (Spania) și Kostienki (pe Don). În întreaga zonă, punctele comune, cu privire la creațiile artistice, le reprezintă statuetele feminine, cu bazinul larg pronunțat, *imaginea interzisă* sau mascată, etc. Sunt și obiecte utilitare decorate, cu elemente figurative, elementele cele mai cunoscute fiind statuetele din piatră sau din lut (ars, la Dolni Vestonice), care reprezintă nu numai imaginea femeii, ci și animale: mamut, rinocer, feline, urs, imagini vulvare, izolate, suporturi pentru obiecte: plachete din os, galete din piatră (gresie fină), blocuri din roci diverse, gravate cu trăsături fine sau mai viguroase, etc. Îndeosebi în Franța, asistăm la o anumită dezvoltare a picturii parietale pe pereții peșterilor, ale unor mici grotte, ale adăposturilor sub stâncă (Vignaud, Pataud, Oreille d'Enfer), cu basoreliefuluri, uneori foarte detaliate, sau chiar compoziții gravate, cu subiecte animaliere (cai, bovidee, capridee, cervidee, mamut). Acum constatăm prezența celor mai multe mâini în negativ. În general, stilul animalelor redată este analog celui din Aurignacian, dar sunt și deosebiri de detaliu (fig. 18, 19, 20).

În Solutrean, creația artistică pare să fie localizată în Europa meridională, mai ales în sudul Franței, cu mamuți gravați pe pereții grotelor (Chabot) sau taurine (vacii pictate) la Bidon, dar și în adăposturi sub stâncă, cu baso-reliefuri pe pereți (adăpostul sub stâncă de la Movius, sau la

Laugerie-Haute), ori pe blocuri calcaroase (Le Fourneau du Diable, ori Roc de Sers). Apar compoziții cu animale asociate, suprapuse pe planuri distincte. De exemplu, la Roc de Sers este pentru prima dată realizată confruntarea dintre om și animal – un bovideu- pe care îl vom întâlni la Lascaux și la Villars. Au fost descoperite și obiecte decorate cu incizii ritmice sau reprezentări animaliere, la Fourneau du Diable, Laugerie-Haute, Les Jeans Blancs, etc., dar care nu ating bogăția reprezentărilor de la Altamira (Brigitte et Gilles Delluc, *op. cit.*, p. 88-89).

Trecând peste datarea de 25 000 ani BP din Marea Grotă de la Arcy-sur-Cure, se mai precizează datările de 25 000 ani BP pentru un cal de la Pech Merle, dar și datele de 14 000 ani BP, respectiv 19 500 de la Cougnac (semne de puncte și *Megaceros* de la Cougnac, grupul de mâini de la Cosquer (27 000 ani BP, dar și 19 000 ani BP pentru animalele pictate, tot de la Cosquer). Cum se știe (V. Chirica, 2006, p. 185-191), descoperirile de la Chauvet au fost datate în Aurignacian, între 30 000 și 32 000 ani BP.

Pentru a încheia aceste scurte considerații cu privire la arta paleolitică din Europa, este bine să precizăm faptul că perioada clasică o reprezintă creațiile artistice, inclusiv rupestre (Denis Vialou, 1996, p. 91-92), îndeosebi prin amploarea creațiilor, dar și prin multitudinea reprezentărilor: animaliere, naturaliste, realiste, decorative, pictate, incizate, etc. O analiză temeinică a descoperirilor de artă paleolitică ne poate demonstra că aceasta s-a manifestat pe trei paliere: *arta corpului* (care plasează sexualitatea și imaginarul în centrul tuturor reprezentărilor, animaliere sau antropomorfe), inclusiv reprezentări corporale sau de obiecte de podoabă), arta ce reprezintă acțiunea (*art d'action*), arta vânătorilor, ca sens elementar al vieții comunităților umane și arta colectivă (*art de la société*), ca artă ce poate reprezenta creațiile, dar și credințele comunității umane, nu numai ale artiștilor plastici. Denis Vialou încheie observațiile sale scriind că "*Art de la société, d'action et art du corps, l'art magdalénien disparaît par le fait même de la disparition ou de la transformation irréversible des sociétés de chasseurs qui l'avaient conçu dans son unité initiale ou fondamentale et sa diversité croissante au fil de l'ultime retrait glaciaire*" (*op. cit.*, p. 95).

În perioada de după 50.000 ani, în întreaga zonă balcanică, inclusiv în ceea ce se numește bazinul danubian, se constată o anumită opoziție între tehnocomplexele industriale mai vechi, din Paleoliticul mijlociu și acelea leptolitice, specifice Paleoliticului superior. Tehnica lamelară specifică,

rezultată din detașarea lamelor din nucleee special pregătite, apar lame de tip standardizat, á crête, dar și posibilitatea epuizării nucleelor. Ca urmare, se schimbă și morfologia uneltelor prin apariția și dezvoltarea numerică a gratoarelor, burinelor, a lamelor retușate, a troncurilor, evocând uneltele aurignaciene, între aproximativ 40.000 și 30.000 ani BP (J. K. Kozłowski, 1992, p. 13-15). Apar, concomitent, uneltele din ivoriu de mamut, mai ales vârfurile de lance, în grottele Temnata, Bacho Kiro, Istallöskö, în Moravia și în spațiul est-carpatic. Cele trei faciesuri, bine cunoscute, Musterianul tipic, Micoquianul oriental și Musterianul cu denticulate, la est de Carpați sunt bine cunoscute și nu mai revenim asupra acestor industrii. Se apreciază că industriile locale reprezintă un fenomen cultural tipic în întregul spațiu european, dar nu se exclude nici existența unei căi speciale, pe care am identificat-o la Mitoc-Valea Izvorului, Ripiceni-Izvor, între Prut și Nistru, dar și în alte spații europene, între 40.000 și 30.000 ani BP. Așa cum am constatat și la Mitoc, dar și în toată zona pruto-nistreană, au putut exista două populații antropologic și cultural diferite, a căror existență se poate constata și între Châtelperronian și Aurignacian (V. Chirica, I. Borzicac, N. Chetraru, 1996, p. 167-200). Nu am procedat la o analiză specifică a prezenței elementelor de artă paleolitică, cu conotațiile sale culturale în Aurignacianul spațiului geografic dintre Carpați și Nistru, sau chiar mai departe, dar aceste creații de artă aurignaciană există (fig. 52/1-6). Constatăm că printre primele piese de artă, care aparțin Paleoliticului superior vechi, se află dinții perforați, de urs, vulpe, *Bos*, cal, descoperiți în Grota Mamutova, în Polonia, lângă Cracovia (fig. 53/1-9) și apreciem că necesitățile de succes la vânătoare erau de mare importanță, dovadă a faptului că au fost create piese de artă cu specific local – animale care trebuiau vâdate spre a asigura hrana membrilor comunității. Dar avem motive să credem că raritatea pieselor de artă pe suporturi care proveneau de la animalele locale, vâdate, constituie o realitate arheologică, bazată pe dovezile arheologice ale fenomenului: dacă se găseau din belșug animale pentru asigurarea hranei de carne necesare, rezultă că nu s-a impus, ca în alte spații geografice, necesitatea "ajutorului" ce putea fi adus prin sacrificii culturale ca urmare a succesului la vânătoare, cu atât mai mult cu cât J. K. Kozłowski precizează că astfel de piese au fost descoperite în perimetrul haltelor de vânătoare, temporare, și le consideră piese importante din "costumul" special, de vânătoare. Dar, dacă luăm în considerație și faptul că aceste ofrane aduse succesului la vânătoare, erau

lutruite în zona perforației, rezultă că aceste "costume" ar fi putut fi confecționate special, încă din timpul șederii lor în campamentul de bază. Este drept, că din spațiul arheologic și paleofaunistic, dar și etnografic ne vine acea poveste privind creșterea unui pui de urs, întreținut și crescut de o comunitate umană din Paleoliticul mijlociu. Credem că acestei perioade a epocii paleolitice îi aparțin descoperirile din Franța, dar și narațiunile prezenței lor în perimetrul campamentelor și al înmormântărilor, căci în Paleoliticul superior european avem numeroase detalii cu privire la practicarea violenței, probabil rituale, înainte și după moartea unor membri ai comunității. Devine o certitudine faptul că dinții de om, perforați și transformați în pandantive, cu o vechime de 35.000-30.000 B.P., de la Brassempouy (B. Maureille, 2004, p. 77), dar și din alte locații, de vârstă magdaleniană (Cl. Masset, 2000, p. 63), reprezentau, în mentalul religios al comunității, valorizarea superiorității personajului respectiv. Dar, dacă dinții au fost prelevați de la omul viu sau după moartea acestuia, această acțiune a avut, cu certitudine caracter violent și trebuie recunoscută ca atare, fiind una dintre cele mai elocvente dovezi cu privire la sacralitatea violenței în Paleoliticul superior, fenomen care credem că își poate avea rădăcinile într-o perioadă ceva mai veche, probabil spre finalul Paleoliticului mijlociu. Așadar, constatăm necesitatea acestei forme de violență, impusă de supraviețuirea omului. În acest sens, etnologia oferă destul de multe exemple cu privire la relațiile de apropiere metafizică dintre om și animal; se cunosc acele ritualuri de sacrificare a unor animale capturate și crescute în cadrul comunității (ca pe un membru al acesteia), iar la vremea sacrificiului, întreaga comunitate regretă și plânge uciderea animalului, pe care îl trimite la divinitatea sa protectoare, cu solicitarea de a fi îngăduitoare cu membrii săi, prin trimiterea altor animale de sacrificiu (vânătoare), care să asigure hrana tuturor membrilor comunității (G. Frazer, 1923, Paris; A. A. Lillin, 1986, Timișoara). Astfel de ritualuri ale morții animalelor, în scopul vieții oamenilor, au putut fi însușite de orice comunitate, cu diverse adăugiri de noi și variate elemente ale vastelor scenarii ale sacrului. Dacă acceptăm ideea existenței unei conștiințe a morții (Valentin-Codrin Chirica, George Bodi, Vasile Chirica, *op. cit.*, 2012), dar pe care o considerau reversibilă (G. Bosinski, 1990, p. 28), atunci înțelegem depunerile de ofrande de carne, ca prime posibilități de asigurare a hranei în momentul revenirii la viață și, în felul acesta apreciem atât de numeroasele descoperiri de resturi animaliere

în mormintele Paleoliticului mijlociu și superior, indiferent de zona geografică. Așadar, animalul vânat, mort, îl însoțește pe om, în moarte, pentru a-l ajuta să revină la viață, fiindu-i un vector al continuității vieții, ca provizii de drum (“viatique”), deci un element esențial al sistemului viață-moarte-viață. Rămâne de explicat motivația celorlalte descoperiri, îndeosebi depunerile de coarne, în unele morminte. În cadrul acestei dualități om-animal din mormintele paleolitice, putem găsi unele explicații în Biblie, unde sunt enunțate animalele *curate* și *necurate* pentru om. Astfel, chiar dacă luăm în considerație zona geografică și climatică în care a trăit poporul evreu la vremea scrierii Bibliei, vom observa că au fost nominalizate animalele cunoscute în vremea și spațiul geografic specific, precum și posibilele urmări nefaste, dacă nu erau respectate impunerile sacre.

În nivelul châtelperronian de la Arcy-sur-Cure (Grotă Renului), André și Arlette Leroi-Gourhan au cercetat o colibă – o structură rotundă, construită din defense de mamut, placată cu dale de piatră, cu două structuri de combustie în interior. A fost descoperită industria din materii dure animale, tocmai pe baza descoperirilor de la Arcy-sur-Cure: fragmente de mici baghete rotunde, vârfuri cu scobitură circulară, fragmente de oase lungi, cu scobituri făcute cu un burin, obiecte de podoabă (pandantive de mai multe tipuri), dinți perforați, de lup, vulpe, ren, oase mici cu o șanțuire circulară pentru suspendare, pandantive din oase plate sau tăiate, cu o perforație foarte largă (fig. 61) (G. Bosinski, 1990, 1990, p. 39-41).

În Italia, una dintre cele mai importante descoperiri arheologice, artistice, cu trăsături religioase, a fost făcută în Grotă Fumane. Ne referim la acele picturi pe blocuri de stâncă, căzute, probabil, din tavan sau din pereții grotei. S-au păstrat, alături de descoperirile arheologice – industria litică de factură aurignaciană (care asigură conținutul cultural al întregii descoperiri), sau din materii dure animale (fig. 155), ori cochilii perforate (fig. 156), acea pictură care îl prezintă pe vânătorul aurignacian, într-un dans ritual, cu vânatul său (fig. 153). Noi asociem această pictură cu cea din Grotte Chauvet, din Franța, tot de vârstă aurignaciană, unde, pe fundalul decorului asigurat de prezența ursului (animal ”îndepărtat”, care vine din tenebrele întunecoase, necunoscute), există, pe fundalul relevat de imaginea bizonului – animal care asigură elementul viril, masculin – asocierea cu imaginea feminității, reprezentată de zona preconcepțională-feminină (fig. 154) (J. Robert-Lamblin, 2005, 1, p 199-208). Precizăm faptul că, în Grotte La

Madeline des Albis, există aceeași asociere, explicită, între taurul celest, în poziție *de atac* și femeia, în poziție sexuală (V. Chirica, G. Bodi, Val.-Codrin Chirica, 2012, fig. 6/2, p. 63). De altfel, aceste imagini nu sunt unice în arta aurignaciană occidentală. Ne referim la statueta de la Hohlenstein-Stadel din Germania, care îl reprezintă pe *Omul cu cap de leu*, și la această asociere de la Grotte Chauvet, unde *Femeia* este asociată, cum am mai spus, cu *taurul celest*, care reprezintă, în concepția religioasă a vremii, virilitatea creatoare, de natură celestă (fig. 158/1-2). De altfel, credem că este necesar să precizăm faptul că locuirile din cele două celebre stațiuni sunt date între aproximativ 26.250 +/- 280 ani BP (GifA 102570) și aproximativ 32.850 +/- 540 BP (GifA 101459 (H. Valladas, Nadine Tisnérat-Laborde, H. Cachier, Ev. Kaltnecker, M. Arnold, Cristine Oberlin, Jacques Evin, 2005, 1, p. 109-113) – Grotte Chauvet și 41229 +/- 309 BP, date calibrate, Fumane (A. Broglio, Marco Peresani, 1988, p. 15). Dar, spre deosebire de creațiile feminine dintr-o foarte largă arie geografică europeană, acelea de la Gönnersdorf (Germania), aparținând Magdalenianului, sunt siluete suple, care reprezintă o altă concepție a esteticului în arta Paleoliticului superior european (fig. 159).

De la Sungir, din mormintele datate în Paleoliticul superior vechi, provin numeroase piese de artă, cu decor specific (această cultură arheologică a și fost denumită Sungirian) (fig. 160/1-2), dar datarea acestor piese, ca și a celor două morminte de copii, este destul de controversată, mergând de la 32.700 + 2000 – 1600 ani BP până la 36.400 +1700 – 1400 ani BP, dar sunt și datări de 24.430 +/- 400 ani BP și 25.000 +/- 200 ani BP (R. White, 1995, p. 29-62). Dar, tot de la mormintele (îndeosebi de copii) de aici, provin alte numeroase obiecte de podoabă (fig. 161/1-4).

Din Paleoliticul superior francez provin alte numeroase piese de podoabă, din ivoriu de mamut, dar nu numai, descoperite la Brassempouy, Lespugue, Mas d'Azil, Pair-non-Pair, La Chaise-Bourgeois Delaunay și în alte stațiuni de referință (Yv. Taborin, 1995, p. 63-83) (fig. 162/1-6).

Alte piese din ivoriu (de mamut) au fost descoperite în numeroase stațiuni paleolitice europene, inclusiv din spațiul geografic dintre Prut și Nistru (fig. 163), Cosăuți, Rașcov VII, etc.

Înainte de a începe prezentarea artei paleolitice cu conotații religioase din Paleoliticul superior din spațiul pruto-nistrean, vom mai prezenta alte piese de artă religioasă din literatura de profil, pe care o avem la dispoziție.

Vom începe cu volumele Colocviului asupra artei mobiliare paleolitice (Jean Clottes, sous le dir. de, 1990, Clamecy, 1990). Vom putea continua cu prezentarea foarte succintă a lucrărilor Coll. Int., *Art pariétal paléolithique. Etude et conservation*, Périgieux –Le Thot, Novembre, 1984.

Într-un studiu special, J. Clottes (1989, p. 35-39), se ocupă de conservarea picturilor din grotle ornat. Luăm în considerație aceste considerente, având în vedere descoperirile de artă rupestră pe teritoriul României și dorim să nu se întâmple deteriorări datorate neștiinței sau neglijenței descoperitorilor, dar și pentru că autorul este unul dintre cei mai mari specialiști actuali ai artei paleolitice. Specialistul francez recomandă, mai întâi închiderea grotelor cu picturi rupestre, iar dacă acest lucru nu este posibil, este necesară sensibilizarea autorităților locale pentru a se lua cele mai elementare măsuri de protecție. Se referă mai întâi la publicitatea, uneori exagerată, care se face acestor descoperiri, este necesar apelul la grupele specializate de speologi, ajungându-se inclusiv la subvenții care să acopere cheltuielile necesare. Apelul la persoanele specializate în ocrotirea monumentelor arheologice este absolut necesar, iar intervențiile de specialitate pot contribui la o bună protecție. Adăugăm faptul că informarea publicului trebuie făcută cu măsură, propunând, de la început și mijloacele necesare protecției. O informare largă, exagerată, cu micile probleme proprii creatorilor de opinii, este absolut necesară, cu explicațiile de rigoare, pentru a nu crea avalanșa de vizitatori neavizați, care, prin prezență, dar și prin dorința personală, de a-și asuma personal un fragment cât de mic din opera artistică creată de comunitatea preistorică, este extrem de dăunătoare. Amintim, în acest sens, faptul că în Franța, alături de grotă Lascaux cu picturile autentice, a fost creată o altă grotă, cu copiile foarte bine exprimate artistic, pentru curiozitatea publicului nespecialist. Noi am avut bucuria să vedem Lascaux=ul original, autentic, cu ocazia Colocviului Internațional, organizat în 1991, pentru a cinsti o jumătate de secol de la descoperirea sa. Dar, mai precizăm faptul că în Franța, legislația cu privire la protecția monumentelor este un lucru obișnuit, normal, iar populația, educată în acest sens, respectă cu strictețe măsurile propuse și impuse de către autorități. Noi am propus, de mai bine de două decenii, protecția monumentului arheologic – Mitoc-Malu Galben, dar nu am avut nici un fel de sprijin din partea locuitorilor și a organelor publice locale, iar stațiunea arheologică a devenit, din nefericire, "loc public" pentru depozitarea gunoaielor din această parte a

satului. Dar trebuie să mai precizăm faptul că, mai degrabă s-au lăsat convinși șefii postului local de poliție, care au și luat măsuri de protecție; de câte ori șeful local de post de poliție a fost schimbat, situația a revenit la "normalul" anterior. Situația este aproape generalizată, căci arheologul care conduce săpăturile sistematice are aceleași probleme cu protecția monumentului arheologic, aceleași în toată țara. Este la fel de drept că, așa cum spune autorul studiului la care facem referire, dacă monumentul nu este protejat, dacă nu se iau măsurile cuvenite conform Legii, monumentul în cauză este supus agresiunilor necontrolate ale vizitatorilor clandestini, mai ales dacă nu sunt montate panouri prin care să se interzică accesul persoanelor neautorizate, care provoacă *des actes de vandalisme* prin acțiunile lor inconștiente (*op. cit.*, p. 36). Precizăm și faptul că prin Legea din 31 decembrie 1913, Franța și-a protejat monumentele (inclusiv pe celea arheologice, căci așa cum scrie J. Charpillon, nov. 1989, p. 211-218) "La législation sur les monuments historiques est un système très complet qui est utilisé directement pour la conservation du domaine souterrain tant pour les cavités elles-mêmes au titre des immeubles que pour le matériel de fouille au titre des objets" (p. 212).

Peste tot în lume (în Europa sau pe alte continente) au fost descoperite monumente cu caracteristici artistice, alăturate sau nu așezărilor (gisements) "civile" – locuite de comunitatea locală a vremii (M. Lorblanchet, 1989, p. 79107). Dar, o altă situație constatată este aceea că, tot peste tot în lume, monumentele au rezistat mileniilor, dar nu au mai rezistat ultimelor două-trei secole de "civilizație" contemporană, când a devenit necesară intervenția statului prin impunerea legislației de protecție.

Revenind la unele dintre cele mai importante creații paleolitice, necesare a fi ilustrate în lucrarea noastră, avem piese de artă mobilă, variate și deosebit de interesante, parțial necunoscute în România, pe care am dori să le introducem (Y. Taborin, Clamecy, 1990, p.19-37; G. Sauvet, Clamecy, 1990, p. 83-99; J.-M. Apellaniz, 1990, p.105-138). De asemenea, considerăm importantă ilustrarea descoperirilor de la Kostienki 1, stratul 3, și de la Laussel, "Venus a la corne", prin natura reprezentărilor (fig. 165/1; 2), după A. Simonet, 1995, p. 82).

În mai multe grote din Franța (dar nu numai din Franța) au fost descoperite opere de artă mobilă cu reprezentări antropomorfe și zoomorfe

(fig. 164/1-5): Tito Bustillo, Pedo, Grotte de la Valle, Grotte du Tore și multe altele (A. Moure Romanillo, 1995, p. 149-167).

Se impune, credem noi, încercarea de interpretare a decorurilor de pe piesele de artă mobilă: artiștii epocii, îndeosebi comunități umane magdaleniene, dar și gravettiene, au creat o tematică destul de vastă, de la teme naturaliste, animaliere sau antropomorfe, desene (imagini) abstracte, punctate, pandantive sau teme diverse. Ne referim, mai întâi, la statueta feminină, fragmentară, cu mâinile legate cu un "cordon" (fig 165/1), sau la celebra Venus à la corne, cu fața mutilată, poate pentru a ilustra ideea potrivit căreia "este interzis a vedea fața divinității" (fig. 165/2) (A. Simonet, p. 149-167).

Fără a intra în detaliile autorilor studiilor, precizăm existența cailor (fig. 91/1-4, 6) (unele destul de abstracte); bizoni (fig. 92/1, 3-4); cervidee (fig. 91/8); reni (fig. 91/7, 9); căprioare (fig. 91/5); elani (fig. 92/3, 6); mufloni (fig. 92/7); pești (fig. 92/10); imagini antropomorfe (fig. 92/4); imagini serpentiforme (fig. 92/9, 96/6); imagini abstracte, dar punctate (fig. 93/1, 93/12); imagini diverse (fig. 95/1-2, 5-6); pe diverse suporturi, inclusiv pandantive-piese pentru suspendat (fig. 92/2-3, 93/4-6, 10; 94/1-3); imagini decorate cu benzi (91/3, 92/1, 93/7-9); imagini de animale rănite (fig. 91/4, 9), etc. Avem și imagini oarecum geometrificate: unghiuri (fig. 96/3), unghiuri îngemănate, care formează romburi culcate (fig. 96/10, 11); unghiuri închise cu o mică linie verticală (fig. 96/8); triunghiuri hașurate (fig. 96/7); ovaluri decorate cu linii scurte (fig. 96/13, 15); alte figuri geometrice – dreptunghiuri, pătrate cu linii scurte interioare (fig. 96/9); cercuri decorate cu linii, ca un cadran de ceasornic (fig. 96/12), linii scurte sau punctate (fig. 96/1, 2) – considerate ca fiind forme elementare de artă mobilă; steluțe sau vârfuri de săgeți (fig. 97/3-5); imagini "în căprior" (fig. 97/7, 10-11); romburi hașurate (fig. 97/14); romburi suspendate (fig. 97/16); alte forme nedefinite, hașurate (fig. 97/15); imagini animaliere (fig. 97/7); alte linii trasate unghiular, în semicerc, rombic, cerc, sau hașurat (fig. 98/7, 16, 18, 20, 24-25), etc.; forme geometrice combinate, multiple (fig. 99/1-2, 7, 10, 12), dreptunghiuri (fig. 99/6); forme hașurate în scară (fig. 99/7), pe suporturi foarte diverse, inclusiv pe o godetă de la Lascaux, decorată cu linii scurte, adâncite, sau pe pandantive alungite, cu decor simetric. Important ni se pare faptul că pe un fragment dintr-un astfel de pandantiv apare imprimat rombul tăiat vertical, încadrat de două serii verticale de linii scurte în zig-

zag, pentru a-l pune în evidență (fig. 91/9). Așa cum am precizat mai sus, au fost create și figuri animaliere diverse, singure sau în asociere cu altele, tot erbivore (fig. 100/1-6), deci considerate ca fiind mai puțin dăunătoare omului. De altfel, trebuie să precizăm faptul că, în majoritatea creațiilor de pe arta mobilă, erbivorele ne-rapace sunt redată în proporție dominantă, nu numai pe piesele selectate de noi ca ilustrație, ci și, în general, pe toate piesele de artă mobilă. Acest adevăr ne determină să apreciem existența unei schimbări de mentalitate fie în ceea ce privește creația artistică mobilă, fie apariția unor modificări esențiale cu privire la fauna acestor perioade arheologice-istorice, în sensul că, datorită schimbărilor majore de climat, au apărut noi oportunități cu privire la speciile de vânat, comunitățile umane fiind obligate să se adapteze la noile condiții de mediu. Am constatat, de exemplu, că pe arta mobilă, mai ales magdaleniană, apare adesea arcul, dar mai ales apar săgețile (nu lăncile) ca arme importante de vânătoare. Am mai constatat că, dintre animalele reprezentate, lipsesc marile carnivore rapace, locul lor fiind luat de erbivorele nedăunătoare omului.

Revenind la spațiul geografic al Europei Centrale (M. Oliva, 2017), constatăm prezența unei bogate creații pe artă mobilă, din fildeș și corn de ren (fig. 101), reprezentând piese utilitare și non-utilitare, majoritatea cu decor gravat. De asemenea, au fost create pandantive (unele perforate), reprezentând elemente ale feminității, chiar și stilizate, care demonstrează existența unor practici speciale, despre cultul feminității în Gravettianul (Pavlovianul) morav (fig. 102). Descoperirea creațiilor respective ne dau temei să apreciem că acest cult, probabil practicat în cadrul unor ceremonii religioase specifice, a fost extins peste tot în Europa, în Gravettianul din această zonă geografică. Stilizarea acestor imagini ale feminității demonstrează faptul că, în Gravettianul târziu, după modelul occidental, s-a ajuns la stilizarea, am spune excesivă, a feminității, dar în esență, acest fapt se pune în legătură tot cu cultul feminității paleolitice (fig. 103). Dar, se constată că, tot în Gravettianul târziu, stilizarea elementelor feminității este practică pe opere de artă mobilă, cu aspect mai mult sau mai puțin utilitar (dacă nu este o exagerare a specialiștilor din Cehia și Moravia) (fig. 104). Dar, indiferent de corectitudinea afirmațiilor cu privire la interpretarea acestor piese de artă mobilă, importante ni se par identitățile artistice, ca și faptul că, în Gravettianul târziu s-a ajuns la astfel de creații artistice de mare valoare, chiar dacă acestea nu sunt locale, ci au fost aduse, prin schimburi

culturale, din alte zone, ale Europei occidentale. Constatăm că această perioadă a Gravettianului este specifică și artei zoomorfe pe piese mobiliare, și constatăm că și aici, ca și în alte spații geografice europene, se preferau erbivorele, deci animale nedăunătoare comunităților umane (fig. 105). Din nou, noi apreciem faptul că asistăm la schimbări importante, esențiale chiar, în peisajul climatic, cu atragerea unor la fel de majore modificări în floră și, mai ales, în faună, ceea ce a determinat adaptarea comunităților umane la aceste noi elemente de climat și de modificări, unele esențiale, în întregul mediu natural.

Fără a avea intenția de a trata tema noastră în sens cronologic, iată-ne ajunși spre finalul "timpurilor glaciare", în Magdalenianul occidental european. Stațiunea eponimă a oferit cercetării științifice de specialitate creații artistice pe suporturi mobile de mare valoare, deci artă naturalistă certă, adevărate capodopere (Jean-Marc Bouvier, 1977). Mai multe fragmente de corn de ren, de la un exemplar tânăr (înainte de căderea anuală a coarnelor, care survine toamna), cu păstrarea fragmentelor celor mai importante în vederea folosirii ca elemente de artă mobilă, au fost pregătite ceea ce se numește "bois de chute" sau "bâton de comandement", dar fără folosirea osului frontal. Prin această separație elementară, dar foarte bine gândită, aceste fragmente pot deveni ele-însele elemente de artă mobilă, iar când se dorea crearea vârfurilor de lance sau a harpunelor, ramurile de corn de ren erau selectate în sensul de a le folosi pe acelea mai drepte (*op. cit.*, p. 29) (fig. 106). Dar, tot în nivelele magdaleniene V și VI de la Le Madeleine au fost create harpune cu două rânduri de barbeluri (fig. 107/a), elemente de colier din dinte fosil de *Squalicorax falcatus* sau ace de cusut, din os (fig. 107/b, c).

Tot din Magdalenianul mijlociu pyrenian provin și piese de artă antropomorfă gravată, masculină și feminină, cu sau fără cap, sau în asociere cu alte creații cu mâini antropomorfizate (fig. 108), unele decorate cu elemente hașurate (centură sau colier), dar și obiecte de podoabă, de mai multe categorii, și pe mai multe suporturi, inclusiv cochilii. Interesantă ni se pare o rondelă din os, care are ca decor, pe o suprafață partea anterioară a unei femele de *Bos primigenius*, iar pe revers, elementul masculin; sunt și piese de cusut, din cochilii perforate, de *littorines obtuses*, cu gravuri în formă de vulvă, perle globulare sau cilindrice din jayet (jais negru, un mineral), perle din ivoriu, sculptate în formă de vulvă, provenite din mai

multe stațiuni de terasă sau de grotă: grota Gazel, grota Mas-d'Azil, grota Blanchard, Caune de Belvis, aparținând Gravettianului mijlociu sau Magdalenianului superior recent (fig. 109/1-9).

Magdalenianului mijlociu și superior îi aparțin mai multe creații, fie că sunt pandantive din incisivi și canini perforați, de ren, iepure, vulpe, cerb (fig. 110/1-4), fie că avem un inisiv de cal cu decor gravat cu conotații sexuale (fig.110/5), fie că sunt imagini feminine, dar din Magdalenianul superior german, de o altă factură artistică (110/6). Precizăm că gravurile de la Gönnersdorf sunt datate la 12 600 ani BP, chiar dacă aceste creații artifice sunt lipsite de maini și de cap. Ele au fost gravate pe o plachetă din șist, cu dimensiunile de 11,8 x 10,8 cm. Mai precizăm că în această stațiune au fost descoperite alte 400 figuri feminine.

Tot Magdalenianului mijlociu îi aparțin obiectele (unelte, arme, piese de paradă), unele cu decor zoomorf, descoperite în grotile Gourdan, Rey și în stațiunile de la Bora Gran d'En Carreras, Canecaude (fig. 111), dar nu putem să omitem acea creație unică în întregul Magdalenian, care reprezintă cei doi bizoni sculptați în argilă din grota Tuc-d'Audobert, din Ariège, Franța, cu lungimea de 63 și 61 cm. După aspect, bizonul din stânga, de dimensiuni ceva mai mari, pare să fie un mascul în căutarea unei femele (deci din nou, subiect sexual, dar de factură animalieră) (fig. 112). A mai fost găsit un al treilea bizon, de dimensiuni mai mici, care se găsea în apropierea celui de al patrulea, gravat pe solul argilos. Important și greu de interpretat este faptul că acest grup de bizoni se găsea la o distanță de aproximativ 600 m depărtare de intrarea în peșteră, într-o zonă accidentală, greu de parcurs (D. Sacchi, 2003).

Din Grota Gazel provine un fragment de corn de ren, decorat pe ambele suprafețe, cu motive geometrice, inclusiv cu două perforații, dintre care, a doua, mai mare și neterminată, făcută doar pentru decor. După părerea noastră, această creație reprezintă tot un element de prestigiu (ca și les bâtons de comandement). Interpretarea decorului, multiplu, de pe ambele sprafețe, cu motive identice, este greu de realizat și nu dorim să ne aventurăm în necunoscutul artei magdaleniene. Pe un fragment de corn de ren, cu lungimea de 5,6 cm a fost sculptat un cap de cal cu gura deschisă (care nechează), decorat cu șiruri de incizii mici, care trebuie să simbolizeze pielea. Este o realizare naturalistă de excepție, un apogeu al artei magdaleniene de pe întregul Continent (fig. 113/1-2).

GENERALITĂȚI ASUPRA PALEOLITICULUI LUMII

Constatăm existența sentimentului religios al comunităților umane pornind de la cunoașterea celor mai vechi mărturii de artă și de religii preistorice, începând cu descoperirea de la Makapansgat, în Etiopia. Aici, membrii comunității de australopiteci, cu aproximativ 3 milioane de ani în urmă au găsit, în mediul amorf, nelocuit de oameni, o plachetă din gresie, cu imaginea naturală, a unui antropien, pe care au adus-o în mediul sacralizat prin locuirea umană. După opinia noastră, dacă oamenii au constatat că acea imagine s-ar putea asemăna cu *cei după chip și asemănare*, acest fapt reprezintă prima, și cea mai veche dovadă a unei acțiuni culturale, a Omului, în universul lumii vii. Chiar dacă acest fapt a fost consemnat doar într-o publicație cu caracter de popularizare (J. Clottes, 2005, p. 18-25), neluată în considerație de exegeții cercetării științifice actuale (fără prea multe cunoștințe de caracter religios, ori măcar cultural), noi reținem ideea acestei manifestări a unei comunități umane preistorice. Noi credem că australopitecii acelei comunități au manifestat, pentru prima dată, ideea de a fi devenit conștienți de ceea ce ei reprezintă în mediul natural, în permanență ostil, în relația cu prezența antropomorfului, a tentativelor sale de a stăpâni mediul, de a-l transforma în mijloace de subsistență în primul rând, necesare supraviețuirii. Dar este la fel de corectă și afirmația lui L. Blaga, care îl citează pe Herder: *“Iată, în sfârșit, omul... în mijlocul unei lumi plină de dușmani și de primejdii mortale, o creatură firavă, fără arme naturale, pus în fața bestiilor înzestrate cu colți și ghiare, cu blăni și cu piei cornoase, care erau de zece ori mai tari, mai iuți, mai dibace, gol, expus neajunsurilor tuturor intemperiilor și ale oricărei clime, căutându-și hrana într-o sălbăticie ce producea doar ciulini și ghimpi... Această creatură de compătimit trebuia să piară, așa ar fi spus orice fîiță înțelegătoare, care ar fi avut prilejul să vadă pe om în acele vremuri în lupta sa pentru existență, iar animalele din jurul său, care-l socoteau ca pe un semen al lor, nici nu*

gândeau altfel și procedau la atac... cel dintâi lucru pe ce-l știm despre om este că el, gol și aproape dezarmat, cum l-a făcut natura, n-ar fi putut să trăiască nici un an în această lume aspră și dușmănoasă. El avea nevoie de unelte” (L. Blaga, 1976).

Din câte știm datorită cercetărilor și descoperirilor arheologice, comunitățile umane au știut să înlocuiască acele „insuficiențe biologice” cu care a fost înzestrat încă de la începuturile devenirii sale pe scara evoluției fizice și geo-cronologice, prin crearea uneltelor de care s-a folosit cu multă îndemânare. Nu este scopul demersului nostru de a face o incursiune în acest ”univers” tehnologic al comunităților umane preistorice, dar se impune măcar să trasăm câteva jaloane ale activității creatoare a acestora. Ne vom referi, mai întâi, la faptul că în Africa, hominidele au fost departajate în două categorii importante, prima fiind *Australopithecus*, iar a doua, *Homo*, dar specialiștii nu au reușit încă să stabilească, cu certitudine, cine a creat și a folosit, intenționat, primele unelte de piatră. Pe baza amprentelor, se știe că *Australopithecus afarensis* avea mersul biped (au fost identificate astfel de amprente la Hadar, în Etiopia și la Laetoli, în Tanzania, prin cele peste 20 de amprente, găsite în cenușa vulcanică, cu o vechime de 3,5 MA, și care au fost lăsate de 5 hominizi) (Y. Deloison, 1992; M. Otte, 1999). Dar, în acest context, trebuie să spunem că nu știm cu certitudine, prin descoperiri arheologice rezultate în urma cercetărilor sistematice, nu fortuite, dacă acea comunitate căreia îi aparținea tînăra Lucy (cu vârsta biologică de 20 de ani, dar cu vârsta geologică de 3,8 MA), cunoștea sau nu cioplirea uneltelor de piatră. Dar, nu este exclus ca aceste hominide, anterioare genului *Homo* să fi cunoscut unele elemente rudimentare ale transformării pietrei sau lemnului în unelte. Se apreciază faptul că Preistoria Africii poate fi considerată odată cu primele unelte, create de om, în Depresiunea Afar, în ceea ce geografii au numit *Gregory Rift Valey*, unde se include și *Zona Hadar*, cu trei faze importante, datate între 3,3 MA și 2,5 MA (incluzând, deci și descoperirile de la Makapansgat) (V. Chirica, D. Boghian, 2003). Au fost identificate 3 serii importante, datate între 3,3 MA și 2,5 MA, cu unelte create de comunitățile umane ale locului: nuclee, piese poliedrice și altele de tip *chopper* și *chopping tool*, sau diverse așchii cioplite (Luu Tran Tieu, 1991), recoltate din prundișul formațiunilor geologice și transformate în unelte (fig. 11). Este la fel de adevărat faptul că în majoritatea spațiilor europene, cum ar fi în Italia, la Isernia La Pineta, aceste tipuri de piese apar mult mai târziu,

pe la 1 MA sau chiar mai târziu (Carlo Peretto (a cura di), 1996, vol. I). Au fost descoperite și stațiuni cu posibile nivele de locuire mai vechi, dar acestea sunt doar estimate, chiar dacă sunt atribuite acelor tehnocomplexe numite *galet amenagé* (fig. 12) (M. Otte, 1996, fig. 29-31).

Pe baza descoperirilor arheologice sistematice, se consideră că abia peste aproximativ 2 MA omul a realizat viitoarea creație cu atribute culturale.

Acest fapt ne permite să facem o incursiune în problematica atât de puțin cunoscută a creațiilor artistice cu atribute culturale, ale umanității preistorice. O primă constatare se referă la faptul că toate creațiile artistice ale comunităților umane preistorice au conotații spirituale, culturale. Chiar dacă peste milenii ni s-au păstrat doar uneltele de piatră, noi avem destule temeiuri să apreciem faptul că oamenii au creat opere de artă, sau cu trăsături artistice, dar mai ales, cu trăsături culturale. De altfel, Mircea Eliade (1991, p. 18, *passim*), afirmă că *"deoarece nu putem reconstitui credințele și practicile sale religioase, trebuie cel puțin să indicăm anumite analogii susceptibile a le lumina indirect"* și că *"Lucrând cu un silex sau cu un ac primitiv, legând piei de animale sau panouri de lemn, pregătind o undiță sau un vârf de săgeată, modelând o statueta în lut, imaginația decelează analogii nebănuite între diferite niveluri ale realului: uneltele și obiectele sunt încărcate de nenumărate simbolisme, lumea lucrului – microuniversul care confiscă atenția meșteșugarului timp îndelungat – devine un centru misterios și sacru, bogat în semnificații"* (Idem, p. 43). Noi credem că doar în acest mod putem aprecia adevăratele semnificații cultice ale creațiilor comunităților umane ale Preistoriei, în general, pornind de la cele mai vechi, a căror vârstă poate ajunge la peste 2 MA.

Așadar, putem accepta ideea că toate creațiile comunităților umane preistorice sunt încărcate cu elemente de spiritualitate, dar, deși nu avem destule cunoștințe ale fenomenului cultic, mai ales cu privire la creațiile umane preistorice, ar trebui să acceptăm faptul că toate acestea au semnificații cultice. Fără să exagerăm, noi acordăm o atenție specială semnificației activităților comunităților umane, începând cu instalarea campamentelor, chiar dacă dovezile acestor semnificații le găsim cu certitudine în descoperirile arheologice post-paleolitice. Din acest punct de vedere, noi am introdus în literatura românească de profil noțiunea și existența sanctualelor paleolitice, îndeosebi în ceea ce privește numeroasele

grote cu picturi rupestre sau cu piese de artă mobilă de cuprinsul întregului continent, dar îndeosebi din Franța, Spania, Italia (V. Chirica, 2006, vol. V, Nr. 5, p. 7-34; 145; V. Chirica, Val.- Chirica, 2016, p. 9-42). Noi considerăm că există destul de multe descoperiri arheologice, chiar dacă majoritatea au fost încadrate în Paleoliticul superior, prin care arheologii și specialiștii actuali în domeniul preistoriei religiilor să poată demonstra permanentă căutare a acelor comunități spre necunoscutul divin al vieții și morții. Noi socotim că, în acest sens, pentru a putea dezvolta în mod coerent ceea ce s-a petrecut cu adevărat în sanctuarele paleolitice, pentru a încerca să reconstituim credințele și practicile religioase ale comunităților umane paleolitice, este necesară mai întâi cunoașterea deplină a descoperirilor arheologice, dar și posibilitățile de interpretare corectă a acestora, îndeosebi prin analiza coerentă a rezultatelor cercetărilor sistematice. Nu dorim și nu trebuie să apelăm, să luăm în considerație acele eventuale *scenarii*, chiar dacă noi socotim că astfel de interpretări, uneori hazardate, ar putea fi corecte din punct de vedere al practicilor ritualice, cultice, preistorice (atât cât pot fi ele acceptate ca manifestări ale unor populații atât de vechi). Apreciem că se impune o analiză corectă a interpretării descoperirilor, ca să putem deduce existența eventualelor ceremonii cultice din însăși natura materialelor descoperite, dar nu trebuie să uităm corectitudinea interpretărilor coerente, trebuie să avem în vedere pregătirea de specialitate a descoperitorilor, locul și perioada de timp când acestea au fost făcute. Pentru a nu ajunge la interpretări exagerate, pe care le putem datora excesului cunoștințelor religioase actuale, trebuie să căutăm răspunsul cât mai plauzibil, cât mai aproape de posibilul adevăr istoric al creației materiale preistorice paleolitice, pentru a-i putea acorda sensurile acestor creații, localizarea lor în interiorul sau în afara grotelor-sanctuar, în perimetrul mormintelor de epocă: acele obiecte care ar fi putut contribui la derularea practicilor cu caracter ritualic, a unor ceremonii din interiorul grotelor, din perimetrul mormintelor, dar descoperite aparent (sau cu certitudine) în afara structurilor de locuire, în perimetrul structurilor de combustie, pot fi luate în analiză pentru a estima importanța, rolul lor în cadrul ceremoniilor religioase sau cu aspect de sacralitate? Putem aprecia caracterul pozitiv, afirmativ al posibilului răspuns, numai dacă descoperitorul ne-a oferit și precizările de detaliu prin care a ajuns la concluzia existenței sacrului individual și colectiv al comunității sau al epocii arheologico-istorice la care se face referire. În

acest sens, vom face trimitere doar la interpretarea unei descoperiri, din secolul al XIX-lea, din Franța: descoperitorii, preoți, au luat în considerație prezența oaselor de animale într-un mormânt de epocă paleolitică și au considerat că sunt dovezi pentru susținerea ideii *ospățului colectiv* de după înmormântare, potrivit practicilor cultice, religioase, ale epocii. Evident, nu putem aprecia dacă această interpretare este corectă sau exagerată. Dacă luăm în considerație mormântul de la Lagar Velho, Estramadura, Portugalia, vedem că acest copil (cu vârsta de 5 ani) a fost depus în groapa săpată aproape de intrarea în grotă, în interiorul acesteia, dar la adâncimea de numai 0,30 m; descoperitorii au mai constatat că groapa mormântului a fost purificată prin foc, prin arderea unei ramuri de *Pinus silvestris*, iar părțile nearse au fost depuse (ritual?) pe fundul gropii mormântului (J. Zilhao, E. Trinkaus, 2002, p. 131-145), știut fiind faptul că "*focul este cea mai legitimă formă de purificare*" (P. Coelho, 2010, p. 154). Dar putem aduce și o altă interpretare, în același context, al focului: aceea a lui A. van Genep, 1909 p. 79 – *cu varianta românească, Riturile de trecere*, Polirom, Iași, 1995, care consideră că în cadrul ceremoniilor de purificare, în cadrul manifestărilor cultice puse în legătură, deci determinate de riturile și ritualurile de trecere, inhalarea fumului sacru constituia

recunoașterea importanței vetrei și a focului. Noi am interpretat arderea gropii mormântului ca o intenție de purificare a acesteia, luând în considerație faptul că și în prezent, în România, unele comunități etnice aprind un foc mare cu ocazia înmormântării celor apropiați. Vom reveni asupra problematicii înmormântărilor și a spiritualității acestora în întreaga epocă paleolitică. De altfel, putem constata că în momentul actual al cercetărilor și descoperirilor paleolitice, nu se mai pune la îndoială existența fenomenului religios, al sacralului individual și colectiv în vremuri atât de îndepărtate. De altfel, am constatat că E. Durkheim, 1995, scrie că "*lucrurile sacre este îndeosebi acela pe care profanul nu trebuie și nu poate să-l atingă fără a fi pedepsit*", iar J. Perrot, 2005, p. 66, apreciază faptul că religia este "*un ensemble d'actes rituels liés à la conception d'un domaine sacré, distinct du profane et destinés à mettre l'âme humaine en rapport avec Dieu*", dar se consideră că este „*ensemble des doctrines et des pratiques qui établissent les rapports d'être humain avec la puissance divine*" (*Dictionnaire actuel de la Langue Française*, 1989, Flammarion, p. 978). La rândul său, M. Otte, 2004, p. 5 apreciază că "*il n'y a pas de religion sans le*

sentiment que certaines forces dépassent la mesure de l'homme, de son action, de ses connaissances ou de sa pensée". În ceea ce ne privește, noi credem că, mai ales începând din Paleoliticul superior, omul începuse a se considera puternic, stăpân al spațiului și al tuturor celor care îl înconjurau, ca sens al propriei sale existențe, de a "stăpâni peste tot pământul". Foarte importantă considerăm a fi aprecierea lui A. Leroi-Gourhan, 1976, p. 755-759: "*Est-il indispensable de parler de religion si l'on tien compte d'une spiritualité aux racines multiples, profondément insérées dans les différents domaines de la psychophysiologie des Anthropiens. L'homme, créateur d'outils, est aussi le créateur des symboles d'expression verbale ou des formes symboliques*". M. Eliade consideră că "*religie poate fi un termen util cu condiția să nu ne amintim mereu că el implică necesarmente credința într-un Dumnezeu, în zei sau în spirite, ci se referă la exprimarea sacrului și prim urmare are legătură cu ideile de ființă, sens și adevăr*" (M. Eliade, 1994, p. 5). În același sens, E. Durkheim (1995, p. 51) scrie: "*credințele religioase propriu-zise sunt întotdeauna comune unei colectivități determinate, ce aderă la ele și îi practică riturile*". Sigur că noi am fi putut să apelăm și la exegeții religiilor actuale, dar ne-am limitat numai la prezentarea celor mai importante opinii cu privire la eventuala stare de religiozitate a comunităților umane preistorice, considerînd că fiecare comunitate umană preistorică poate avea manifestările culturale proprii, propriile sanctuare (în grote sau în afara lor, în necropole sau morminte izolate), locuințe de cult proprii (indiferent de amplasarea lor în cadrul așezărilor preistorice), cu condiția să putem identifica propriile divinități, de orice categorie, sau în cadrul unor manifestări cultice specifice. Noi vom face demonstrațiile cu privire la bogata viață spirituală, îndeosebi în Paleoliticul superior, prin numeroasele grote-sanctuar sau prin creațiile de piese de artă religioasă, cu elemente de sacralitate individuală și colectivă. Vom vedea că arta magdaleniană poate și trebuie apreciată ca un element deosebit de important al existenței mentalității religioase a întregii epoci paleolitice (Paleoliticul superior recent), cînd arta (creațiile de artă mobilă, chiar monumentală) are o vocație publică, adresându-se întregii comunități umane, iar noi avem convingerea că începând de acum (din Paleoliticul superior recent) s-a stabilit o importantă relație între comunitățile umane și între membrii acestora. Constatăm, de exemplu, faptul că au fost căutate și identificate anumite spații ale grotei-sanctuar în vederea redării (pictării)

anumitor scene sau specii de animale (erbivore sau carnivore, dăunătoare sau nu în relația cu comunitatea umană), chiar asocierea om-animal, cu constatarea că omul îmbracă anumite trăsături ale animalelor, dar și situații când anumite animale își atribuie (dar tot omul este *demiurgul, marele creator*) trăsături umanoide; apare și figurația schematizată feminină, sau numai redarea sexualității feminine; este și perioada când se constată redarea, prin artă, a superiorității umane, în momentul când artistul pictează animalul rănit care își pierde viscerele (Lascaux), sau omul rănit (tot Lascaux), toate acestea având intenția demonstrată a nivelului de cultură religioasă a comunității prin artiștii săi (A. Leroi-Gourhan, 1965, p. 114-128; xxx, 1984, passim; M. Berenguer (f. a.), A. C. Castillo del Moro, Ciudad de Mexico, etc.).

Există mai multe teorii cu privire la semnificația existenței pieselor, a creațiilor de artă, care se referă la primordialitatea artei europene, franco-cantabrice, cu mai multe variante, printre care cea etnocentristă, care susține ideea exclusivismului european, dar avansând caracterul mai mult sau mai puțin local în timp și spațiu, nu înainte de arta antichității greco-romane (Val.-Codrin Chirica, 2013, p. 25-59), dar trebuie amintit și Karl Einstein (1915, Leipzig), potrivit căruia toată creația umană posedă dimensiuni artistice și poate fi detașată de contextul original în funcție de sensibilitatea și calitățile culturale ale spectatorului (privitorului). Există și teoria hasardului (George-Henri Luquet, 1926), dar mai înainte au fost alți teoriticieni, printre care pot fi luați în considerație: Eduard Lartet, Eduard Piette, Gabriel de Mortillet, Eduard Cartailhac (Ed. Cartailhac, 1906, p. 1-9), dar nu pot fi omise teoriile practicilor magice, care consideră că arta paleolitică reflectă existența practicilor și a ritualurilor vânătorii și fertilității; Salomon Reinach (1903) și Henry Breuil (1952) apreciau că *spiritul* animalului vânat era capturat mai întâi prin reprezentarea sa pe diferite obiecte sau pe pereții grotelor, după care vânarea propriu-zisă constituia doar o formalitate (în mentalul comunităților de vânători ai Paleoliticului superior). Aceeași magie, a fertilității, se află la originea modelării numeroaselor statuete feminine, paleolitice și neo-eneolitice (V. Chirica, G. Bodi, C.-V. Chirica, 2012, p. 46-73; V. Chirica, 2016, p. 146-161). La fel de corectă este și ideea cu privire la esența mitologică a creațiilor artistice preistorice paleolitice, dezvoltată de A. Laming-Emperaire (1962), pornind de la ideea că arta din grotle paleolitice este o expresie a miturilor de

origine, o arhivă a tradițiilor locale sau de caracter general din epocă, în funcție de identitățile etnice. La această idee găsim și asocierea lui M. Eliade (1991, vol. I, Ed. a II-a; M. Eliade, 1992; M. Eliade, 1994). Nu putem trece nici peste teoria importanței șamanismului, care are confluente cu ideile magice și religioase și ale etnografiei comparate, cu privire la creațiile artistice preistorice paleolitice (Mircea Eliade, *Șamanismul și tehnicile arhaice ale extazului*, Humanitas, București, *passim*; A. Lommel, 1968, vol. IV, Paris, p. 49-62; J. Clottes, D. Lewis-Williams, 1996, etc.). În general, exegeții acestor idei apreciază faptul că picturile și gravurile paleolitice nu reprezintă numai animale, ci spiritul acestora, cum ar fi, de exemplu, *omul-cerb* din grotă Trois Frères. Dar nu trebuie să omitem nici ideile simbolismului sexual, ce pare să-i aibă ca promotori pe A. Leroi-Gourhan și A. Laming-Emperaire, considerând că arta Paleoliticului superior european reprezintă structuri repetitive dualiste, de genul masculin-feminin, iar animalele devin simboluri sexuale, cum ar fi cuplul cal-bizon, unde calul reprezintă principiul masculin. Vom reveni asupra acestor teorii ale semnificațiilor artei preistorice paleolitice când vom prezenta elementele constitutive ale creațiilor artei parietale și mobiliare, ale artei Paleoliticului superior european. Acum mai precizăm doar faptul că în studierea artei preistorice paleolitice găsim mai multe sensuri, printre care identificarea sistemelor logice de comunicare și de expresie, cu constatarea că acestea au trecut peste limitele geografice sau chiar cronologice, motiv pentru care exegeții au acces la cunoștințele care, după opinia noastră, crează posibilitățile identificării elementelor descifrării *limbajului* universal primordial, reprezentate de posibilități de cunoaștere, de imaginație, de creativitate, care caracterizează toate hominidele creatoare de opere de artă. După opinia lui E. Anati (2003), arta paleolitică este constituită din ansamblul elementelor sale constitutive și ne poate conduce spre ideea că întreaga artă paleolitică se poate regăsi într-o matrice de structură unitară și o posibilă dinamică conceptuală a originilor sale. Dacă dorim să încheiem aceste rânduri introductive, vom prezenta opiniile lui M. Otte (1996. *Aspects spirituels*, p. 269-275), care spune că *"Le développement des facultés d'abstraction se manifeste tout au long du Paléolithique ancien en Europe. Ce phénomène est évidemment crucial car il caractérise notre espèce et correspond au passage du primate évolué à l'Homme moderne. Les aspects spirituels touchent aussi bien l'imagination que la rationalité, les sens*

esthétique et les sens moral. En d'autres termes, la science et l'art y sont en germe autant que le langage et la religiosité". Așadar, la ideea noastră, potrivit căreia Omul este singurul element superior din întreaga lume vie, dotat cu caracteristici de socializare, adăugăm și faptul că Omul este singura entitate care poate contribui cu elemente de abstractie, așa cum am încercat să demonstrăm atunci când am publicat studiul cu privire la amuleta-pendantiv de la Mitoc-Malu Galben (V. Chirica, 1993, p. 15-21). Să mai adăugăm și opiniile lansate de Anne-Catherine Welte și Georges-Noël Lambert, 109, 2005, p. 723-741) care consideră că „*les capacités d'abstraction révélées par les activités à but non immédiatement matériels – sépultures, dépôts d'outils, et d'animaux qui leur sont associés, manifestations artistiques – existent avant le début du Paléolithique supérieur*”.

Încă două descoperiri arheologice se referă la aceste creații ale comunităților umane paleolitice: de la Kozarnica, din Bulgaria, și de la Bilzingsleben (Germania). În peștera Kozarnica, în nivelele de locuire aparținând Paleoliticului inferior, datate la aproximativ 1,4 și 0,9 MA, au fost descoperite mai multe fragmente de așchii osoase, cu striuri intenționat trasate și executate, care nu provin de la activitățile de tranșare a cărnii. Astfel, o tibie de bovidu cu lungimea de 95,15 mm și cu lățimea de 12,41 mm, provine din stratul 12, datat la 1 MA (A. Guadelli, J.-L. Guadelli, 2004, p. 87-96). Aceasta a fost decorată cu mai multe serii de striuri, cu lungimea de 10-15 mm. Piesa are patru serii (una este incompetentă) de incizii transversale, inciziile fiind realizate pe piesa de os, din partea stângă spre dreapta. La extremitatea stângă, prima serie de striuri a fost realizată oblic în raport cu axul suportului. Este constituită dintr-o adâncitură (striație) și trei incizii, de asemenea trasate oblic. A doua serie este situată la o distanță de 16 mm spre dreapta, fiind alcătuită dintr-un grup de 4 incizii paralele, cu distanța de 1-2 mm una față de alta, disuse tot oblic, dar nu foarte uniforme; a patra incizie, ultima, este alcătuită din patru adâncituri fine, tot oblice. Seria a treia este incompletă, probabil datorită stării de degradare a suportului, fiind situată la 25 mm distanță de seria a doua de adâncituri și este alcătuită din două incizii aparent superficiale, dar trasate aproape perpendicular, cu lungimea de 8,5 și 11 mm. Această a treia serie de striații este mai bine conservată și reprezentată, situată la 11,5 mm față de precedenta serie, iar lungimea lor este de 11 – 13 mm: prima incizie este plasată la 11,5 mm

distanță de seria precedentă, cu un profil de U asimetric și cu slabă răzuire (netezire) la partea inferioară; de altfel, s-a constatat că și a treia incizie a fost executată pe fondul unei lustruiri; inciziile a doua și a patra nu au caracteristici deosebite față de celelalte (V. Chirica, G. Bodi, Val.- Codrin Chirica, 2012, p. 48) (fig. 1).

Creația artistică de la Bilzingsleben a fost datată la 350.000 – 320.000 ani BP și putem constata (dacă nu exagerăm) existența ideii de perenitate, de permanență, a gestului estetic, cu valoare culturală. Pe un fragment de tibie de elefant au fost trasate, prin incizii, fascicule de linii verticale, mărginite, pe extremitățile dreaptă și stângă, de fascicule de linii oblice, dar dispuse simetric (fig. 2). Noi dorim să precizăm faptul că seara, la asfințit, ultimele raze ale soarelui sunt identice acestui decor de la Bilzingsleben, de aceea am făcut precizarea că acest decor are caracter de permanență (J. K. Kozłowski, 1992, fig. 18; M. Otte, 1996, fig. 96; V. Chirica, G. Bodi, Val.-Codrin Chirica, *op. cit.*, 2012, p. 48). Trebuie să mai precizăm că această creație a fost prezentată în mod total diferit: J. K. Kozłowski a redat imaginea piesei în maniera în care privitorul constată că cele două serii de striuri oblice par să fi fost executate invers decât le-am redat noi în ilustrație (J. K. Kozłowski, *op. cit.*, 1992, fig. 18, p. 33), dar M. Otte, *op. cit.*, 1996, fig. 96, p. 179) a prezentat piesa în mod corect (după părerea noastră), deci așa cum am prezentat și noi (fig. 2), pentru că așa arată ultimele raze ale soarelui, la asfințit.

CREAȚII ARTISTICE CU ASPECTE CULTICE IN PALEOLITICUL MIJLOCIU

De epocă ce aparține Paleoliticului mijlociu este și “masca” descoperită la Roche Cotard (Franța), în nivelul 7, în asociere cu materiale arheologice tipic musteriene (fig. 6): așchii cu talon fațetat, racloare simple sau duble, convexe, pe așchii corticale sau pe așchii Levallois, câteva “couteaux”, o piesă bifacială, lame din silex de foarte bună calitate, etc. Văzută din față (suprafața anterioară), cu partea mai îngustă în jos, piesa are, evident, și o suprafață dorsală, neprelucrată (J.-C. Marquet, M. Lorblanchet, 2000, p. 325-338). Forma piesei este cea a unui trapez isoscel (idem, fig. 10, p. 332), puțin bombată, cu lățimea maximă la partea superioară, de 105,5 mm, baza mică având numai 69 mm; partea superioară are lățimea mai mare decât partea sa inferioară. Spre partea superioară, piesa are o scobitură naturală internă, care a fost folosită de membrii comunității umane prin introducerea unei așchii din os, fixată cu mici așchii naturale (două mici plachete silicioase) pentru ca această așchie din os să rămână bine fixată (idem, fig. 11-14, p. 333). Suprafața anterioară a piesei a mai suferit și alte mici modificări, astfel că la finalul preparativelor, ea poate fi asemănătoare cu un vizaj umanoid (idem, fig. 15, p. 34) și înșiși autorii studiului au făcut precizarea că *„L'objet de la Roche-Cotard est un document particulièrement important: il s'agit d'une pierre-figure collectée puis intentionnellement modifiée par l'homme, découverte en stratigraphie et objectivement rattachée au Moustérien. Il prend place dans le contexte mondial des prémices de la naissance de l'art paléolithique”* (idem, p. 335) (fig. 5; fig. 7). De asemenea, autorii studiului apreciază că această piesă ar putea avea arhetipul în ceea ce s-a numit „figurina” acheuleană de la Berekhat Ram, din Israel (fig. 8). “Masca” și întregul nivel de locuire au fost datate între aproximativ 38.000 – 36.000 BP, deci la nivelul oscilației climatice Hengelo (V.- C. Chirica, G. Bodi, V. Chirica, *op. cit.*, 2012, p. 12-65) (fig. 10).

Tot din Paleoliticul mijlociu ar putea data și bivalvele descoperite la Cueva de los Aviones și Cueva Anton (Spania) (Marian Vanhaeren, Michèle Julien, nr. 345, 2011, p. 57), cu perforații naturale, dar cu urme de pigment roșu, care ar putea reprezenta, pentru prima dată în arta umanității, folosirea culorii roșie pentru scopuri estetice și culturale pe care nu le putem analiza și înțelege în momentul actual (fig. 9). În acest context trebuie să amintim și mormântul de la Shanidar, din Irak, când decedatul a fost depus pe un *pat* de flori, identificate pe baza eșantioanelor de polen (J. Renaut-Miskovsky, M. Girard, Bui Thi Mai, 2005, p. 207-21; Val.- C. Chirica, V. Chirica, 2012, p. 1-19). În plus, trebuie să amintim faptul că acele specii de plante sunt căutate și în prezent de păstorii nomazi irakieni, pentru calitățile lor vindecătoare. Mormântul de la Shanidar aparține unui Paleolitic mijlociu târziu, dar aici au fost înmormântați 7 adulți și 2 copii, numai unul dintre adulți fiind depus pe *patul* de flori, complexul funerar fiind datat pe la aproximativ 40.000 de ani. Constatăm, la Shanidar, două valențe ale înmormântării: aspectul estetic, al depunerii înhumatului pe *patul* de flori; aspectul strict cultural, al depunerii pe plante cu caracteristici vindecătoare, deci credința în revenirea la viață a celui înmormântat (V. Chirica, D. Boghian, 2003, p. 243; V. Chirica, 2016, *passim*). Apreciem că, încă din Paleoliticul inferior final, comunitățile umane au făcut apel și au solicitat protecția forțelor exterioare propriilor posibilități, mai ales de vindecare-revenire la viață, deoarece se știe faptul că, în mentalul colectiv al vremii, forțele generatoare ale naturii pot lua forme și atribute omenești dorite, devenind divinități protectoare. De aceea revenim la ideile noastre, prezentate mai sus, potrivit cărora întreaga creație a comunității este de origine religioasă, de caracter cultural, ca rezultat final al gândirii religioase a omului, ca entitate superioară a lumii (E. Durkheim, 1995). Deci, concluzia noastră, potrivit căreia creațiile și reprezentările religioase ale vremii aparțin sacrului colectiv, se impune ca un element al interpretării; ele trebuiau să întrețină, să readucă în obișnuință unele dintre cele mai importante stări mentale ale întregii comunități, ca element foarte important al socializării, deci se impunea cunoașterea acestor trăsături mentale ale artiștilor vremii, ca reprezentând caracteristici ale mentalității colective. Pe aceste criterii s-au multiplicat riturile și ritualurile cu variantele lor de manifestare practică, din domeniul celor vii, dar cu importante obligativități pentru trecerea spre *viața de dincolo*, pe care întreaga comunitate o percepea ca o obligație esențială de comportament social. În acest sens, putem afirma

că, în Paleoliticul mijlociu, dar mai ales în Paleoliticul superior, când se produce o adevărată explozie de creații artistice, toate având componente religioase, am identificat mai multe *teme religioase*, printre care putem menționa (le vom detalia în alte capitole ale volumului nostru): substituirea; marea divinitate feminină și rolul acesteia; imaginea interzisă; oranta; realizarea artistică a mâinii; mării vrăjitori; sacrificii cultice; spiritualitatea inmormântărilor; spiritualitatea depunerii ofrandelor, etc.

Mai sunt și alte descoperiri atribuite Paleoliticului mijlociu, chiar cu unele incertitudini: pe Înălțimile Golan, într-un nivel aparținând Paleoliticului mijlociu, datat la aproximativ 54 000 ani BP, pe o așchie de silex au fost realizate mai multe gravuri, interpretate ca fiind o compoziție simbolică, de către Al. Marshack, dar Em. Anati consideră această realizare ca fiind sugestivă, dar nedemonstrabilă (Em. Anati, 2003, p. 70 (fig. 22/1)). Em. Anati vorbește și de fragmente osoase, sporadice, lăsate (descoperite) în diverse nivele de locuire, cu semne gravate, unele realizate intenționat. În ceea ce ne privește, noi apreciem opiniile lui Em. Anati, care are rezerve cu privire la caracterul intenționat, ca piese de artă, al acestor obiecte.

În Australia există picturi și gravuri rupestre, pe care unii cercetători le datează pe la 45 000 ani, ceea ce ar putea determina ideea potrivit căreia pentru începuturile unor activități artistice ar fi putut exista mai multe centre de creație universală (Em. Anati, *op. cit.*, p. 71). Dar aceste opinii, ca și altele, depășesc cadrul demersului nostru. În ceea ce privește mormintele de epocă musteriană, ne rezervăm posibilitatea de a le detalia ca prezență și problematică, mai ales de spiritualitate, în alte spații ale lucrării.

CREAȚII ARTISTICE ȘI RELIGIOASE ÎN PALEOLITICUL SUPERIOR

Întreaga perioadă a Paleoliticului superior se caracterizează și printr-o adevărată explozie a creațiilor artistice cu trăsături religioase, cultice, explicite. Toate culturile (civilizațiile arheologice) sunt foarte bogate, și prin săpăturile arheologice sistematice, ori prin descoperiri fortuite, avem astăzi la dispoziție această excepțională bogăție de dovezi arheologice, care au adus contribuții de foarte mare valoare istorică, artistică, etnografică, tehnică. Îndeosebi în peșterile care au devenit sanctuare ale artei și credințelor religioase, dar și în afara acestora, specialiștii au la dispoziție această extraordinară bogăție de valori. Artiștii epocii, singuri sau în colectivitate, sunt obligați să se supună *canoanelor* care devin norme obligatorii, cu caracter de generalizare.

Putem expune varietatea creațiilor artistice ale Paleoliticului superior pe mai multe coordonate:

- Culturile (civilizațiile) arheologice ale Paleoliticului superior;
- Tematica creațiilor artistice
- Creații de artă mobilă
- Creații de artă parietală
- Natura suportului (dinți, ivoari, oase, piatră (gresie), etc.)
- Însmormântări, morminte izolate și necropole – spiritualitatea însmormântărilor
- Sacrificii intenționate, cultice, cu caracter ritual
- Depuneri rituale de ofrande; spiritualitatea depunerii de ofrande
- Muzică și dansuri rituale
- Marea divinitate feminină, dar și divinitatea masculină
- Importanța pictării mâinii, ca element al întregii creații materiale.

Noi vom încerca să prezentăm creația comunităților umane paleolitice (din Paleoliticul superior) pe criteriile arheologice generale (ale

civilizațiilor arheologice), în cadrul cărora vom analiza toate creațiile materiale cu conotații de spiritualitate pe care le cunoaștem. În acest sens, socotim necesar să facem încă o precizare: pentru mai multă coerență a demersului nostru și în consonanță cu alte considerații de ordin structural, vom lua în considerație marile civilizații arheologice europene: Aurignacianul - Châtelperronianul; Gravettianul; Epigravettianul; Magdalenianul, în cadrul cărora vom încerca să ilustrăm toate elementele de artă cu interpretări de religiozitate despre care avem cunoștință în momentul actual. Evident, vom încadra teritoriul carpato-nistean în spațiul european al Paleoliticului superior, cu posibilele prelungiri în Epipaleoliticul din zona Porților de Fier ale Dunării.

La începutul acestui demers este obligatoriu să facem unele precizări de ordin metodologic și științific, referitoare la elementele esențiale ale civilizațiilor arheologice ca suport al dezvoltării cunoștințelor noastre cu privire la creația strict materială (tipuri de unelte cioplite și retușate), chiar dacă admitem opiniile lui M. Eliade referitoare la sensurile culturale ale activităților strict materiale ale comunităților umane.

Spațiul geografic esențial al lucrării noastre îl constituie teritoriul carpato-nistean, cu alte cuvinte, spațiul est-carpatic al României, la care noi adăugăm și zona subcarpatică externă a Moldovei (terasele Bistriței), dar și zona Porților de Fier ale Dunării, foarte bogată în stațiuni și descoperiri arheologice paleolitice și epipaleolitice. De altfel, trebuie să precizăm faptul că, începând din anul 1972, noi ne-am ocupat temeinic și consecvent de această zonă geografică (a spațiului est carpatic al României), din dorința de a oferi specialiștilor europeni numeroase volume și studii de autor, majoritatea în limbi de circulație europeană (îndeodată în franceză), cu dorința explicită de a le oferi informațiile necesare cunoașterii realităților arheologice și istorice (V. Chirica, 1989; V. Chirica, I. Borziac, N. Chetruar, 1996; V. Chirica, 2001; V. Chirica, I. Borziac, 2005; V. Chirica, Oct.-Liviu Șovan, 2006; I. Borziac, V. Chirica, M. Văleanu, 2006; I. Borziac, V. Chirica, A. David, 2007; M. Otte, V. Chirica, P. Haesaerts, 2007; V. Chirica, I. Borziac, 2009; V. Chirica, V.-C. Chirica, G. Bodi, 2014; V. Chirica, 2017; V. Chirica, E. Cordoș, 2018; V. Chirica, Cr. Cordos, 2018; V. Chirica, Val.- Codrin Chirica, 2019) la care putem adăuga un mare număr de studii, publicate tot în limba franceză și tipărite în volume din România sau ale unor colocvii internaționale (M. Otte, Ig. Lopez-Bajon, P. Noiret, I.

Borziac et V. Chirica, 1996, p. 45-80; M. Otte, V. Chirica, C. Beldiman, 1995, p. 119-152; M. Otte, P. Noiret, V. Chirica, I. Borziac, 1996, p. 213-226; M. Otte, P. Noiret, I. Lopez-Bayon, I. Borziac, V. Chirica, 1996, p. 45-80; M. Otte, Pierre Noiret, I. Lopez-Bayon, I. Borziac, V. Chirica, 1999, p. 58-66; V. Chirica, 2003, p. 99-117; P. Haesaerts, I. Borziac, V. Chirica, Fr. Damblon, L. Koulakovska, J. van der Plicht, 2003, p. 163-188; P. Haesaerts, I. Borziac, V. Chirica, Fr. Damblon, L. Koulakovska, 2004, p. 33-56; M. Otte, P. Noiret, V. Chirica, I. Borziac, 2007, p. 85-136; 185-218; P. Haesaerts, I. Borziac, V. Chirica, F. Damblon, L. Koulakovska, 2007, p. 31-51; V. Chirica, M.-C. Văleanu, C.-V. Chirica, 2010, p. 307-332; Val.-Codrin Chirica & V. Chirica, 2014, *Liège*, p. 139-169; *V. Chirica, M. Vornicu, 2015*, p. 201-224) și multe altele, inclusiv în limba română, dar i-am oferit și lui P. Noiret posibilitatea de a valorifica descoperirile de la Mitoc (P. Noiret, 2004, p. 425-470; P. Noiret, 2009, ERAUL 121, Liège).

x

Spațiul geografic la care ne referim este, în primul rând cel dintre Carpați și Nistru (pe care în toate studiile l-am numit carpato-nistrean), dar sigur că vom lua în considerație întregul teritoriu european, cu descoperirile de artă paleolitică religioasă, de care avem cunoștință, pe baza literaturii de specialitate pe care o avem în biblioteca proprie, sau a Institutului de Arheologie din Iași. În mod restrâns, spațiul carpato-nistrean este situat între arcul Carpaților românești și Nistru, deci teritoriul din estul României, dar și din R. Moldova. Ne referim, deci, la spațiul geografic din estul României, întregul interfluviu dintre Prut și Nistru, inclusiv zona Nistrului mijlociu, un ansamblu unitar, dintre Europa Centrală și Marea Câmpie ruso-ucraineană (M. Otte, Ig. Lopez-Bayon, P. Noiret, I. Borziac, Vasile Chirica, 1996, p. 45-80). În acest teritoriu, mai multe stațiuni au oferit secvențe complete sau aproape complete de locuiri paleolitice, din Paleoliticul mijlociu și Paleoliticul superior: Molodova V (Musterian, Gravettien și Gravettian final), Ripiceni-Izvor (Musterian, Aurignacian, Gravettian, Tardenoisian), Mitoc-Malu Galben (Aurignacian și Gravettian, fiecare cu mai multe niveluri de locuire), Cosăuți, pe Nistru (mai multe niveluri gravettiene), etc. (V. Chirica, I. Borziac, 2005; V. Chirica, I. Borziac, N. Chetaru, 1996; V. Chirica, I. Borziac, 2009). Spațiul geografic european nu mai trebuie prezentat sau detaliat, deoarece este foarte bine cunoscut tuturor specialiștilor. Socotim necesar să spunem doar că, atât în zona carpato-

nistreană, cât și în cea europeană, în sens larg, au fost descoperite și cercetate prin săpături sistematice numeroase stațiuni paleolitice cu unul sau cu mai multe niveluri de locuire, în perimetrul cărora au fost descoperite foarte numeroase piese de artă paleolitică mobilă, sau cu grote bogat ornamentate cu reprezentări de artă parietală.

x

În ceea ce privește culturile (civilizațiile arheologice ale) Paleoliticului superior din spațiul carpato-nistrean sau mai larg european, trebuie să facem unele precizări și detalieri, începând cu perioada de tranziție dintre Paleoliticul mijlociu și Paleoliticul superior.

În spațiul carpato-nistrean avem doar o perioadă a Paleoliticului superior inițial cu multe tradiții musteriene, venite din perioada Paleoliticului mijlociu local, care a evoluat până în prima jumătate a Interpleniglaciului, a cărei manifestare tehnologică pare să fi fost Musterianul final cu denticulate (Ripiceni-Izvor, niv. V-VI, mai puțin locuite), cu predominarea pieselor cu scobituri retușate sau cu piese denticulate, a vârfurilor foliacee și cu tehnologie laminară slab dezvoltată. Acestea au putut să evolueze dintr-un Szeletian al Europei centrale cu vârfuri foliacee (M. Otte, Ig. Lopez-Bayon, P. Noiret, I. Borziac, Vasile Chirica, *op.cit.*, 1996, p. 46), dar și cu elemente locale, din faciesurile numite "Brânzenian", "Cultura de Prut" sau Facies zis de tip Corpaci, dar nu este exclusă nici existența unei așa-zise culturi Ripiceni-Brânzeni (V. Chirica, 1988, p. 11-21; V. Chirica, C.-V. Chirica, 1995, p. 105-110; V. Chirica, 1999a, p. 164-167; V. Chirica, 1999b, p. 207-277). Aceste tipuri de industrii sau complexe industriale, pun, fără îndoială mai multe probleme, printre care se evidențiază caracteristicile lor esențiale, inclusiv de stratigrafie a stațiunilor proprii, de interpretare a elementelor stratigrafice, de asociere a diferitelor componente industriale, a varietăților materiilor prime și a locurilor de origine ale acestora, de posibile penetrații ale unor comunități umane alogene, cu sau fără materiile prime din locurile de origine, a cioplirii și retușării uneltelor pe locul actual de detașare a produselor secundare de debitaj (a suporturilor), a eventualelor deosebiri tehnico-tipologice esențiale. Se poate accepta existența unei omogenități a industriilor luate în considerație sau este, mai degrabă vorba de un amestec de tipuri și variante industriale, cu o anumită omogenitate a produselor finite? După opinia noastră, este greu de găsit și de dat un exemplu sau o

caracteristică finală, coerentă și completă, care să satisfacă toate cerințele de interpretare tehnico-tipologică.

În același spațiu geografic, carpato-nistrean, prima cultură arheologică certă, în sensul european al noțiunii, o constituie Aurignacianul, prin prezența pieselor carenate (gratoare, burine), a vârfurilor din os de tip Mladeč, a unei cantități acceptabile de unelte pe așchii și chiar a unui număr de racloare și raboturi, pe așchii sau pe nuclee, de tip Mitoc-Malu Galben. În celelalte stațiuni arheologice cercetate prin săpături sistematice, dintre Carpați și Nistru, ar trebui să se accepte, după opinia noastră, folosirea sintagmei *Aurignacian de tip Ripiceni-Izvor nivelul I, II, III, IV*, sau *Aurignacian de tip Bistricioara-Lutărie niv. I, II*, sau *Aurignacian de tip Dârțu nivelul I, II*, etc. După cum se poate observa, nu ne-am referit și la încadrarea culturală a nivelelor aurignaciene din stațiunile paleolitice situate între Prut și Nistru, deoarece *Școala paleolitică* de la Chișinău a urmat întru totul preceptele *Școlii* de la Leningrad (Sankt Petersburg), cu o foarte bună pregătire de specialitate tehnico-tipologică a tehnocomplexelor litice ale Paleoliticului superior vechi. Se apreciază faptul că zona geografică dintre Prut și Nistru se află la limita de extensiune a Aurignacianului clasic, de factură europeană, a cărei stațiune de cea mai mare importanță este Mitoc-Malu Galben, cercetată de noi (prin săpături sistematice, în ultimii 40 de ani), datorită descoperirilor specifice. Alături de Mitoc-Malu Galben, alte stațiuni de factură aurignaciană certă se consideră a fi Siureni I în Crimeea și Kostenki I / 3 în Rusia (M. Otte, Ig. Lopez-Bayon, P. Noiret, I. Borziac, Vasile Chirica, *op.cit.*, 1996, p. 56), dar ultimele două stațiuni sunt considerate a fi mai recente decât locuirile de pe Prut (a se vedea și V.Chirica, I. Borziac, N. Chettraru, 1996; M. Otte (sous la dir. de), 2010; V. Chirica, Cr. Ichim (éds), 2016).

Locuirile și tehnocomplexele litice, specifice Gravettianului, sunt considerate ca aparținând, din punct de vedere al geocronologiei europene, perioadei finale a Interpleniglaciului și Pleniglaciului superior, pînă la începutul recesiunii inlandsis, cu celebrul orizont cu vârfuri de tip "à cran", identificate la Kostienki I și la Willendorf II, nivelul 9, când, în Tardiglaciul, se continuă tradiția prelucrării și retușării pieselor de tip à dos, dar și o accentuată dominare a dimensiunilor pieselor, cum am constatat la Mitoc-La Pisc (V. Chirica, B. Minea, Val.-Codrin Chirica, 2019, p. 195-221). Tehnocomplexele gravettiene se consideră a fi reprezentate de utilajul

laminar pe nuclee cu unul sau două planuri de lovire, ce aveau drept consecințe detașarea lamelor svelte, uneori cu retușe abrupte (lamele și lamelele de tip *à dos*, vârfulurile La Gravette, armături). Noi am propus, de altfel, o repartizare a acestor tipuri de tehnocomplexe în cadrul mai multor "stadii" (M. Otte, P. Noiret, V. Chirica, I. Borziac, 1996, Forlì, vol. VI, p. 213-226; P. Haesaerts, I. Borziac, V. Chirica, Fr. Damblon, L. Koulakovska, 2004, p. 33-56; I. Borziac, P. Haesaerts, V. Chirica, 2005, p. 168-201; P. Haesaerts, I. Borziac, V. P. Chekha, V. Chirica, F. Damblon, N. I. Drozdov, L. A. Orlova, S. Pirson, J. van der Plicht, 2009, p. 301-318). Precizăm faptul că nivelele de locuire gravettiană de la Mitoc aparțin stadiilor II și III. Stațiunile paleolitice "clasice" sunt Molodova V și Mitoc-Malu Galben, dar noi putem adăuga și altele: Pârâu lui Istrate, Ciutulești, Babin, Climăuți, Rașcov VII, Costești, Cosăuți, etc., de aspect mai mult sau mai puțin regional (a se vedea și V. Chirica, I. Borziac, 2009; M. Otte (sous la dir. de), 2013; V. Chirica, Cr. Ichim (éds.), 2017). Gravettianului final (Epigravettian) i-ar putea aparține nivelele VI-I de la Molodova V, locuirile de la Cosăuți, tehnocomplexele de la Mitoc-La Pisc, Ripiceni-Izvor, nivelele gravettiene IIA-IIb, etc. De altfel, dacă analizăm detaliat descoperirile (tehnocomplexele arheologice) de la Mitoc-Malu Galben și altele, de pe Valea Bistriței, noi putem observa că aici sunt nivele gravettiene contemporane cu unele locuiri aurignaciene de la Malu Galben, ceea ce le diferențiază fiind prezența sau absența pieselor *à dos* și a vârfulurilor de tip La Gravette.

Pe teritoriul european se poate vorbi de existența unei perioade de trecere între Paleoliticul mijlociu și Paleoliticul superior (Victoria Cabrera, Jose Manuel Maillo, Mercedes Lloret, Federico Bernaldo de Quiros, 2001, p. 505-532). Aici, prin cercetările arheologice sistematice, au fost identificate resturi de locuire aparținând Paleoliticului mijlociu și Paleoliticului superior vechi, cu prezența elementelor de tehnică musteriană și aurignaciană, cu industrie din materii dure animale și cu piese de artă mobilă (oase decorate, vârf de suliță, din corn de cerb, lame retușate, lame aurigaciene, racloare pe așchii, troncaturi, burine pe lame și pe așchii, perçoirs, racloare, gratoare pe așchii și pe lame, ceea ce ne amintește de descoperirile noastre de la Mitoc-Malu Galben (Victoria Cabrera, Jose Manuel Maillo, Mercedes Lloret, Federico Bernaldo de Quiros, *op. ct.*, fig. 9-22).

În Italia, această perioadă este certificată prin prezența Uluzzianului, recunoscut pentru prima dată în stațiunea Baie de Uluzzo din Pouilles Meridionales, dar cu alte peste 20 de stațiuni mai mult sau mai puțin identice, de grote sau de suprafață, cu o industrie aproape total lamelară, bazată pe racloare, denticulate, vârfuri de tip *à dos courbe*, semi-lune caracteristice (aproape identice cu acelea găsite de Al. Păunescu, la Ripiceni-Izvor, în niv. aurignacian IIB, dar datat la aproximativ 25.000 ani BP), unelte din os și corn, obiecte de podoabă, reprezentate de cochilii perforate (care în Paleoliticul nostru apar doar în unele nivele de locuire gravettiană), vârfuri *à dos marginal*, lame *à dos*, segmente trapeziforme, burine carenate, gratoare, inclusiv pe lame retușate și carenate ori *à museau*, etc. (A. Palma di Cesnola, 1989, p. 783-812, fig. 5-11). Uluzzianul este datat între Musterianul final și Aurignacianul vechi, între interstadiul Würm II-III până în vremea oscilației Arcy, cele mai vechi vârste (de cronologie absolută) fiind de aproximativ 33.000 ani BP (A. Palma di Cesnola, op. cit., p. 783-812). Uluzzianul poate reprezenta un facies mediteranean al Châtelperronianului atlantic (nu se știe cu certitudine dacă el reprezintă sau nu o continuitate din punct de vedere geografic și se pare că există un decalaj cronologic între aceste două entități culturale), dar A. Palma di Cesnola consideră că originea Uluzzianului din Musterianul local rămâne doar o ipoteză (op.cit., p. 806). Important de precizat este și faptul că în stațiunea din Grotte del Cavallo au fost descoperite și resturi antropologice, reprezentate de dinți umani, sau cu caracteristici umane, dar și cu trăsături neandertaliene (op. cit., p. 806), deci se poate aprecia existența unor persistențe neandertaliene la începuturile Uluzzianului. Pe de altă parte, alți aheologi italieni nu exclud posibilitatea existenței unei continuități între Protoaurigacian și Aurignacian, bazată pe analiza secvențelor structurale, prin luarea în considerație a faunei și a fazelor climatice (N. Gheser, F. Martini, R. Morandi, 1986, p. 7-23).

După opinia lui M. Otte (1977, 2, p. 235-272), Paleoliticul superior vechi se raportează la două ansambluri culturale: Aurigacianul și Perigordianul superior, fiecare cu mai multe faciesuri, datate între aproximativ 32.000 și 20.000 BC, deci în plin W III, numit și "Pleniglaciuar B" (op. cit., p. 237). Aceste entități culturale și tehnico-tipologice sunt reprezentate de gratoare "aurignaciene", *à museau*, abundente, cu retușe regulate, convergente, numeroase burine diedre, pe suporturi masive, burine carenate și de tip *busqué*, pe suporturi adesea lamelare, *perçoirs*, etc., cu

vârfuri din os, losangice și foliacee, vârfuri de tip *poinçon* pe așchii din os, "couteaux" din corn de cervidee, dar și piese de tip estetic din: pendentive din ivoriu, de formă ovoidală, fragmente de brățări ivoriu, cu striuri rectilinii, dinți de animale, perforați, de vulpe și cerb, coaste decorate cu decor din linii organizate, folosirea colorantului roșu, inclusiv mici bocuri de hematită (*op. cit.*, p. 243-245, fig. 2-5); la rândul său, Perigordianul este reprezentat prin mai multe stațiuni, majoritatea fiind situate în bazinul Meuse, în grote, adăposturi sub stâncă și în aer liber (plain-air). Resturile umane, perigordiene, se referă la craniul de adult, din grota Engin, aparținând unui *Homo sapiens* (*op. cit.*, fig. 9-11). Autorul nu exclude participarea Charentianului și a Musterianului evoluat, cu stadiile lor de evoluție, care pot fi contemporane cu începuturile Paleoliticului superior din Belgia (*op. cit.*, p. 268; a se consulta și M. Otte, 1979).

J. K. Kozłowski apreciază că în spațiul european pot fi datate, începând cu primul Pleniglaciuar würmian, pe la 60.000 ani BP, industrii cu bifaciale, dar și importante schimbări în culturile locale ale complexului musterian, în principal prin adaptări la mediul geografic periglaciuar, pe care le-am constatat și noi, la Mitoc-Malu Galben. Dar se constată și existența unei opoziții între industriile leptolitizate, pe la aproximativ 50.000 – 40.000 ani BP și industriile locale, de factură musteriană sau de tip charentian, ce pot exista și la Ripiceni-Izvor, niv. V. Noile evoluții se pot baza pe tehnica lamelară a extragerii de lame din nuclee foarte standardizate, cu gratoare, burine, lame retușate și troncuturi (J. K. Kozłowski, 1992, fig. 2), cu asocierea pieselor din ivoriu și os (MDA), ca industrii preaurignaciene, recunoscute în grotele din Bulgaria, pe baza propriilor săpături sistematice: Bacho Kiro, Temnata, în Ungaria la Istallöskő, în Munții Bükk, în Moravia, nu departe de Brno (Vedrovice 2). Contemporane cu acestea, în Europa centrală există complexe litice de factură musteriană, datate între aproximativ 40.000 – 30.000 ani BP: Musterianul tipic de tehnică Levallois, așa-zisul Micoquien oriental, Musterianul cu denticulate, urmate de o industrie leptolitizată, cu tehnică lamelară și cu piese de tip Paleolitic superior (între aproximativ 40.000 – 25.000 ani BP (J. K. Kozłowski, *op. cit.*, p. 15). J. K. Kozłowski este de acord cu existența unei faze vechi a Paleoliticului superior și propune existența locală a unor comunități umane, de factură musteriană, cu industrii bazate pe vârfurile foliacee și châtelperroniene. El consideră că se poate accepta existența celui mai vechi

Aurignacian, la Bacho Kiro, niv. X (între timp, s-a constatat că se poate accepta, în acel nivel, existența celui mai vechi Paleolitic superior, dar nu Aurignacian). Cum la vremea publicării volumului menționat descoperirile de la Mitoc-Malu Galben erau foarte puțin cunoscute, J. K. Kozłowski nu le ia în considerație, dar consideră că același fenomen poate fi observat, în Europa de Est, între 35.000 – 30.000 ani BP, prin industriile cu vârfuri foliacee (Kostienki-Sungir, Strelețkaja), sau cu bifaciale (de tip Zaskalnaja, în Crimeea), care coexistă cu descoperirile de tip Kostienki-Spitsin; finalul Paleoliticului superior vechi se încheie cu episoadele reci, friguroase chiar, dar care nu au provocat deplasări semnificative ale comunităților umane.

Ceea ce J. K. Kozłowski a numit *unitatea gravettiană* reprezintă, de fapt, existența comunităților umane din al doilea Pleniglaciuar, între 30.000 și 17.000 BP (J. K. Kozłowski, *op. cit.*, tab.7, p. 18). Din nou, reputatul specialist polonez nu ia în considerație stațiunile și descoperirile de la Mitoc-Malu Galben și Mitoc-Pârâu lui Istrate, dar face referiri la acelea de la Brînzei, Bobulești, Corpaci, ca elemente ale aceluia molodovian, despre care a vorbit și Ilie Borziac (V. Chirica, I. Borziac, 2009). Ultima (?) deteriorare climatică a Europei paleolitice, între 23.000 și 17.000 ani BP reprezintă totodată importante mișcări ale comunităților umane, din Marea Câmpie Rusă, dar și din alte spații geografice, spre zone mai prielnice locuirilor, cu adaptarea la noile condiții de vânatoare, dar și cu schimbări semnificative în componența industriilor, prin apariția vârfurilor de tip à cran, a celor de tip La Gravette, a pieselor à dos, chiar dacă se continuă producția de unelte specifice Paleoliticului superior (gratoare, burine, cu mai multe subtipuri, etc.). Apariția unei *explozii* de artă, îndeosebi mobilă, caracterizează întregul paleolitic superior recent european, dar comunitățile umane au știut să se adapteze tehnologic și să supraviețuiască noilor condiții tardiglaciare și postglaciare (V. Chirica, 1977, p. 109-124; V. Chirica, 1979, p. 859-867).

În același spațiu european au urmat alte culturi arheologice: Magdalenianul cu mai multe faze și entități locale, unele dintre acestea fiind semnalate, prin descoperirile arheologice, și pe teritoriul carpato-nistrean, dar numai sub forma unor prelungiri locale ale civilizațiilor de la finalul timpurilor glaciare în Europa, centrală de vest și chiar meridională. De altfel, putem aprecia că, cu excepția bogatelor descoperiri de la Cosăuți, pe Nistru, datate spre finalul Gravettianului, descoperirile de epocă magdaleniană, inclusiv creația materială cu sensuri religioase, reprezintă, cum am spus,

prelungiri, ecouri ale numeroaselor creații artistice din Europa epocii finale a Paleoliticului superior.

În ceea ce ne privește, noi, dar și alți paleoliticieni români am luat în considerație întreaga problematică a începuturilor Paleoliticului superior pe teritoriul României, în context mai larg, european (M. Bitiri, 1965, 1, p. 5-16; idem, 1965, 3, p. 431-440; Al. Păunescu, V. Chirica, 1979, p. 57-69; Al. Păunescu, 1980, 4, p. 519-545; Fl. Mogoșanu, 1983, p. 29-55; Al. Păunescu, 1984, 3, p. 235-265; V. Chirica, 1983, p. 7-35; idem, 1984, p. 9-44; idem, 1985, p. 19-44; M. Bitiri, 1973, p. 27-35; V. Chirica, *BAR, Int. Séries*, 239, Oxford, p. 239-255; Al. Păunescu, 38, 1987, 2, p. 87-100; M. Bitiri-Ciortescu, 1987, 3, p. 207-223; V. Chirica, 1988, p. 11-22). Pe teritoriul României, problematica cea mai diversă și controversată a constituit-o interpretarea descoperirilor de la Ripiceni-Izvor, Mitoc-Valea Izvorului și Mitoc-Malu Galben. Reputații arheologi bucureșteni, Al. Păunescu și Maria Bitiri (Ciortescu) au încercat să aducă argumente pentru acreditarea ideii că cele mai vechi locuiri de tip paleolitic superior ar trebui recunoscute la Ripiceni-Izvor, nivelurile aurignaciene I a-I b, respectiv la Mitoc-Valea Izvorului. Cum în acea perioadă noi nu aveam aproape deloc legături științifice cu lumea științifică occidentală, trebuia să ne referim doar la ceea ce cunoșteam, adică la analiza tehnocomplexelor litice, cu toate componentele lor tehnico-tipologice de pe teritoriul României. Așadar, vom prezenta situația arheologică din România cu privire la începuturile Paleoliticului superior, pe baza descoperirilor arheologice de la Mitoc și Ripiceni. Pentru a argumenta, prin descoperirile arheologice din sectorul epigenetic al Văii Prutului mijlociu, noi vom prezenta, succesiv, descoperirile de la Ripiceni și Mitoc, pe categorii de importanță arheologică, geomorfologică și cronostratigrafică, dar și pe acelea de la Cetățica I-Ceahlău, de pe Valea Bistriței (V. Chirica, *op. cit.*, 1988, p. 13).

Din punct de vedere geomorfologic, stațiunea de la Ripiceni-Izvor este cantonată pe terasa inferioară, de 10-12 m, a Văii Prutului, dar cea de la Malu Galben, într-un coluviu, chiar dacă unii specialiști au vorbit de existența, aici, a terasei a IV-a a Prutului (N. Barbu, 1965, 5, *Geologie-Geografie*; V. Chirica, 2001). Din același punct de vedere, locuirile de la Valea Izvorului par să fie cantonate pe terasa a IV-a, de 50-70 m, a Prutului (T IV din schema geomorfologică, V. Băcăuanu, 1968; V. Băcăuanu, V. Chirica, 1987, p. 87-96). Din punct de vedere al stratigrafiei arheologice și

geologice, situația este diferită, proprie fiecărei stațiuni arheologice, datorită condițiilor de sedimentare, specifice, pe care nu le vom mai prezenta aici (V. Chirica, *op. cit.* 1988, p. 12-13). Din punct de vedere arheologic, situația este relativ confuză la Ripiceni-Izvor și Mitoc-Valea Izvorului, fiind specifică fiecărei forme de relief și fiecărui loc de efectuare a săpăturilor sistematice. Astfel, la Mitoc-Valea Izvorului se observă existența unui singur nivel de locuire, unde s-a identificat un *facies* de tip Mitoc, bazat pe unicitatea situației stratigrafice combinată cu descoperirile arheologice, de unde a rezultat că există piese de certă factură musteriană, în asocieri cu acelea de tip Paleolitic superior recent. Astfel, se preconizează existența unui bogat material litic, între 1,90 – 0,80 m, sediment datat de M. Cîrciumaru în vremea interstadiului Ohaba, chiar dacă se acceptă ideea remanierilor din partea superioară a profilului, dar și spălările care au determinat amestecul materialelor arheologice (M. Bitiri, M. Cîrciumaru, 1978, 4, p. 468). La Ripiceni-Izvor, situația stratigrafică a nivelelor atribuite Paleoliticului superior a fost prezentată în mod diferit în mai multe studii, în final fiind făcută precizarea existenței unui număr de patru nivele aurignaciene și patru nivele gravettiene (Al. Păunescu, 1993, p. 248-252), cu caracteristici proprii, pe care le vom prezenta mai jos. Dar Al. Păunescu (1984, p. 235-265) aprecia și faptul că în niv. Aurignacian I b a fost descoperită o vatră de foc, datată la 28.420 +/- 400 ani BC, considerând că aici ar putea fi plasate începuturile Paleoliticului superior de pe teritoriul României (Al. Păunescu, Ana Conea, M. Cîrciumaru, Venera Codarcea, Al. V. Grosu, R. Popovici, 1976, p. 238). După opinia noastră, cele 6 nivele musterieni de la Ripiceni-Izvor au fost foarte bine precizate din toate punctele de vedere, dar în ceea ce privește încadrările nivelelelor aparținând Paleoliticului superior pot exista numeroase posibile erori (nivelele aurignaciene au fost considerate în felul următor: Strat III, nivel I (în 1970), nivel I (în 1976), nivelele I a și I b (în 1987) (V. Chirica, *op. cit.*, 1988, p. 13).

La Mitoc-Malu Galben, începuturile Paleoliticului superior sunt reprezentate de primele locuiri, adică primele niveluri aurignaciene, dar și de locuirile situate stratigrafic sub acestea, unde au fost identificate ateliere de cioplire și vetre de foc. Deși nu avem datări de cronologie absolută, noi estimăm că vârsta acestor locuiri s-ar putea situa la nivelul oscilației climatice Hengelo, deci pe la 36.000 ani BP, cu numeroase unelte de factură mai veche, fără a putea demonstra, stratigrafic, existența unor locuiri

musteriene. De altfel, și la Ripiceni-Izvor, în cadrul locuirilor aurignaciene se constată nu numai prezența pieselor de factură mai veche, musteriană, dar și existența indicelui Levallois de cioplire a pieselor, de 30,50 %, prin prezența așchiilor, lamelor, a vârfurilor Levallois, a uneltelor de factură musteriană (racloare, bifaciale, etc.), constatând faptul că aici, componența musteriană este superioară celei aurignaciene. În acest context, noi am propus ca unele dintre tipurile de piese, de certă factură tipologică musteriană (racloare, denticulate, encoches) să aparțină, de fapt, nivelului VI musterian, cu atât mai mult cu cât, așa cum a remarcat și autorul cercetărilor, unele forme de unelte sunt asemănătoare cu acelea din nivelele mai vechi, musteriene. De altfel, la Ripiceni-Izvor, piesele cu funcționalitate dublă (racloarul-burin, burinul nucleiform-rabot), pe care le-am întâlnit și la Mitoc-Malu Galben (unde nu avem locuiri musteriene) fac serii în tipologia litică.

La Mitoc-Valea Izvorului s-a constatat existența unor discontinuități stratigrafice, dar și unele neconcordanțe tipologice. De altfel, s-a precizat, încă din 1978 faptul că ”spălările identificate la circa 80 și 110 cm au redus adâncimea la care se găsește stratul paleolitic și alături de numeroasele crotovine au făcut ca piesele litice specifice acestuia să fie antrenate în straturile superioare și amestecate între materialele arheologice proprii altor epoci, după cum crăpăturile din sol, sau alte fenomene au înlesnit probabil uneori pătrunderea unor exemplare, în adâncime. În aceste condiții, stratul paleolitic nu poate fi strict delimitat și nici subâmpărțit în niveluri reale” (M. Bitiri, M. Cârciușmaru, *op. cit.*, 1987, p. 211). Noi am stabilit, pe baza informațiilor oferite de autorii săpăturilor, Indicele Levallois tipologic = 44,53 %, Indicele racloar total = 12,86 %, Indcele bifacial = 4,57 %, grupele I și II, specifice Paleoliticului mijlociu au un procentaj de 72,22 %, iar grupa a III-a, atribuită Paleoliticului superior, are numai 19,57 % (V. Chirica, 1980, *Rezumatul tezei de doctorat*, tabelul I, anexa 1). De altfel, asupra unor elemente de incertitudine s-a pronunțat și Fl. Mogoșanu (VI. Dumitrescu, Al. Bolomey, Fl. Mogoșanu, *op. cit.*, p. 41), deși astfel de incertitudini au fost constatate și în alte stațiuni paleolitice europene (K. Valoch, 1987, p. 41-46). De altfel, noi am constatat, pe baza publicării situației stratigrafice și tipologice de la Ripiceni-Izvor, faptul că aproape același număr (176) de piese denticulate și cu scobituri retușate se găsesc și în primele niveluri aurignaciene de la Ripiceni-Izvor (177).

A patra stațiune pe care am luat-o în considerație este Cetățica I-Ceahlău, cu un utilaj litic relativ sărac, dar care comportă destule identități cu descoperirile de la Mitoc-Valea Izvorului și Ripiceni-Izvor (fig. 13). Noi am putea include teritoriul carpato-nistean într-un mai larg areal geografic, dintre Alpi și Balcani (K. Valoch, *op. cit.*, p. 42) și suntem de accord cu faptul că în cadrul mai larg, european, se poate accepta faptul că începuturile Paleoliticului superior se caracterizează prin existența unor mari complexe litice, printre care am putea aminti industriile cu vârfuri foliacee și industriile aurignacoide ce pot fi recunoscute și în spațiul carpato-nistean (J. Hahn, 1976, p. 10-29; idem, *L'Anthropologie*, 74, 3-4, p. 195-220; J. K. Kozłowski, 1980, p. 129). De altfel, fără a intra în detalii care pot să pară neesențiale, suntem în măsură să precizăm faptul că începuturile Paleoliticului superior pot fi plasate și înainte de 40.000 ani BP (Bacho Kiro, Temnata, etc.), dar și la nivelul oscilației climatice Hengelo, așa cum am presupus că se pot data cele mai vechi locuri de la Malu Galben-Mitoc sau din alte stațiuni din spațiul carpato-nistean (D. de Sonneville-Bordes, in *Coll. Int. Du C.N.R.S., Nr. 599 – Les processus de l'Hominisation*, p. 115-129).

Revenind la teritoriul european în sens larg, se apreciază faptul că, în spațiul Europei occidentale, începuturile Paleoliticului superior sunt asigurate prin industriile aurignaco-perigordiene, fără posibile contacte și influențe reciproce, deoarece piesele caracteristice fiecărei entități nefiind găsite în spațiul ocupat de cealaltă, acestea continuând, fiecare, evoluția proprie, cu zone și extinderi teritoriale specifice. După opinia formulată de D. de Sonneville-Bordes, se poate afirma următoarea evoluție în Sud-Estul Franței, în Würm IV și Würm III:

Perioade	Climate	Culturi
Dryas III	Mai rece și mai uscat	Epipaleolitic / Mezolitic
Alleröd	Temperat umed	Azilian
Dryas II / Alleröd	Rece instabil	Magdalenian final
Dryas II	Cald-umed	Magdalenian superior V-VI
Bölling	Rece sec	Magdalenian IV
Dryas I	Rece sec	Magd. inf./mijlociu II-III
Lascaux	Cald umed	Magd. inf. cu raclete (I)

		uscata Magd. vechi (O)
Interstadiul W III/IV –Laugerie		Instabil
Început de W IV	Rece destul de	Solutrean sup. final
	Foarte rece și uscat	Solutrean vechi
(Protosolutrean)		
	Cald, foarte umed	“Aurignacian V”
(21 980 +/- 150 BP	Foarte rece-foarte uscat	Protomagd. (=Protosolutrean)
	Foarte rece-foarte uscat	Perigordian final (VI)
Tursac	cald umed	Perig. cu burine Noailles (V)
	Instabil	Perig. sup./Aurign. Evoluat,
Grav. III-IV		
Arcy	Cald umed	<i>Aurignacien II</i>
	Foarte rece, uscat	Aurignacian I
Început de Würm III	Instabil, rece și umed	Perig. Inf. /Aurign.
Vechi-Chatelp.		
Interstadiul W II/III	Foarte cald, foarte umed	Culturi
Final de W II	Foarte rece, foarte uscat	musteriene

(D. de Sonneville-Bordes, *op. cit.*, tab. I, p. 117).

Constatăm, așadar, nominalizarea culturilor Paleoliticului superior într-o largă zonă geografică a Franței, dar fără datări de cronologie absolută.

Cel mai vechi *Homo sapiens sapiens* din Franța pare să fie descoperirea de la Roc de Combe-Chapelle, situat la baza secvenței stratigrafice, în nivelul Perigordian inferior, apropiat, prin caracteristicile sale antropologice, de descoperirea de la Brno II, în Moravia.

Arta figurativă se pare că nu era cunoscută, deși au fost recoltați bulgări de coloranți minerali: ocru roșu și galben, mangan. Au fost descoperite oase sau plachete (galete) decorate cu fascicole de incizii fără a le cunoaște semnificațiile (semne de vânatoare?), pendentive din os sau canini de vulpe sau de cerb, perforați la bază (la rădăcina lor) (D. de Sonneville-Bordes, *op. cit.*, p. 118).

În cadrul largii culturi aurignaciene (din punct de vedere teritorial), se constată preponderența utilajelor specifice, mai ales în nivelele vechi, cu o intensă retușă solzoasă, cu debitaj lamelar, apoi, pe parcursul stadiilor

evolutive, prin prezența debitării și retușării uneltelor groase, masive: gratoare carenate și à museau, burine carenate și busqué, prezența incontinuuă a lamelelor curbe retușate (lamele Dufour) (Vasile Chirica, Val.-Codrin Chirica, 2019, p. 10-26), iar în Aurignacianul II apar și vârfurile din os și corn, alungite, de tip Mladec, care legitimează și locuirile aurignaciene de la Mitoc-Malu Galben, dar și din altele, din spațiul carpato-nistrean.

Gravettianul din Europa de vest, numit și Périgordian superior, are în comun industrii cu vârfuri de tip à dos, vârfuri La Gravette, microgravette. Acestea sunt împărțite în două arii geografice și culturale: Périgordian superior occidental și Pavlovianul (Gravettianul) din spațiul oriental al Europei. Stratigrafic, Périgordianul superior succede Aurignacianului clasic; în unele stațiuni paleolitice, Périgordianul final este suprapus de Protomagdalenian. În Europa centrală, dar și de est, Gravettianul este reprezentat de stațiuni de terasă – campamente amplasate pe întinderile loessice, cu adăposturi (cabane, unele de mari și foarte mari dimensiuni din oase de mamut), cu piese de artă din oase sau ivoriu, adesea decorate cu decor geometric: vârfuri curbe de mari dimensiuni, baghete, străpungătoare, pandantive, spatule, majoritatea din ivoriu de mamut, sau din omoplați de mamut. Sunt legături cu stațiunile de pe Don, de unde ar fi putut pătrunde vârfurile de tip à cran, prezente și în tehnocomplexele gravettiene de pe Prut sau din spațiul carpato-nistrean. Mult mai caracteristice sunt statuetele de tip "Vénus", descoperite în aproape toate stațiunile de terasă din Europa. Gravettianul se caracterizează și prin numeroase morminte de copii și de adulți, asupra cărora vom reveni când vom vorbi despre spiritualitatea înmormântărilor de pe întregul teritoriu european (V. Chirica, Val-C. Chirica, G. Bodi, 2016).

Într-un spațiu relativ restrâns european, Solutreanul occidental evoluează relativ restrâns, între Loara și Pirinei, și în interstadiul Laugerie, într-un climat riguros și uscat. Se caracterizează prin prezența vârfurilor de salcie (de laur), evident bifaciale, cu retușe largi pe ambele suprafețe, sărac în utilaj osos, dar a excelat prin operele sale de artă, adevărate blocuri sculptate, cu excepționale reliefuri animaliere, din os sau corn decupat. Descoperirile paleoantropologice (morminte) sunt foarte puține și incerte ca datare sau încadrare culturală (D. de Sonneville-Bordes, *op. cit.*, tab. I, p. 122-123).

Spre deosebire de Solutrean, Magdalenianul este cunoscut ca o adevărată cultură de întindere europeană, în ultimul stadiu glaciuar würmian. Doar în unele spații ale Europei de est și sud-est, Magdalenianul nu a penetrat, căci Gravettianul a supraviețuit, inclusiv sub forma și specificațiile Epigravettianului până în Epipaleolitic și la începuturile Mezoliticului. În cadrul demersului nostru, ne interesează îndeosebi creațiile artistice cu trăsături certe de spiritualitate, dar și înmormântările, pe care le găsim pe largi spații continentale. În noile condiții paleoclimatice, se poate accepta prezența unor comunități umane noi, bazate pe vânătoare cu arc și săgeți, impuse de profunde schimbări în climă, în floră (vegetație), faună, etc.

În unele spații geografice europene, Magdalenianul este urmat de Badegoulian, dar aceste aspecte nu mai prezintă o importanță deosebită în cadrul demersului nostru. (D. de Sonneville-Bordes (op.cit., p. 127) afirmă că "A ce stade ultime du Paléolithique supérieur, les "Cro-Magnons magdeléniens" sont en voie de gracilisation, sauf l'homme de Chancelade (Dordogne), iar D. Feremach (1979, p. 179-188) apreciază că "Hommes et femmes sont tous de stature inférieure à celle des Cro-Magnon aurignaciens". **După opinia noastră, fenomenul involuției Omului a început !**

Pentru aprofundarea unor aspecte ale cunoașterii și ale altor condiții de mediu, de floră și faună, inclusiv cu privire la "incendiile paleolitice" de pe Valea Bistriței în Paleoliticul superior, se mai pot consulta și alte lucrări, care tratează acest subiect, deosebit de interesant cu privire la apariția omului de tip modern, *Homo sapiens sapiens*, și a creațiilor sale materiale: amplasarea campamentelor în funcție de condițiile de mediu, amenajarea locuințelor, vânătoare, folosirea coloranților, înmormântări, etc. Astfel, J. K. Kozłowski, (1988, p. 11-21) apreciază că, începând cu ultima glaciațiune (stadiul glaciuar al Würmului vechi), Marea Câmpie Europeană a cunoscut evoluția industriilor post-acheuleene spre industriile cu vârfuri foloacee, între aproximativ 80.000 și 70.000 ani BP. Această certă evoluție s-a manifestat cu prioritate în ceea ce privește detașarea suporturilor, creșterea numărului de lame, ca urmare a tehnicilor lamelare de cioplire a pietrei; există o deosebire esențială între tehnologia lamelară a Paleoliticului mijlociu (de factură Levallois) și tehnicile lamelare ale Paleoliticului superior. Se constată că doar Musterianul de tradiție acheuleană a evoluat pe loc, spre Chatelperronian (la care se pot adăuga și factori locali). Nu putem ști, cu

certitudine, dacă în Europa occidentală avem sau nu un început de Paleolitic superior anterior celui din Europa centrală sau din spațiul balcanic, deoarece la Bacho Kyro par să existe dovezi ale existenței primelor *semne* de cioplire de tip Paleolitic superior înainte de 40.000 ani BP. Doar în zona cantabrică, Aurignacianul pare să fi avut o evoluție directă pornind de la Musterianul local, așa cum a evidențiat și Al. Păunescu, pentru nivelele aurignaciene de la Ripiceni-Izvor, dar fără dovezi arheologice certe. Acum, noi putem promova ideea acestei evoluții, prin descoperirile de la Mitoc-Mau Galben, unde datările de cronologie absolută și prezența unui număr destul de mare de piese de factură mai veche, constituie argumente importante, chiar dacă nu avem și tehnocomplexe cu vârfuri foliacee. La Molodova I, V, dar și la Kormani IV, există piese de factura unui Musterian de tip Levallois, dar nu avem și locuri aurignaciene, ci se trece direct la acelea gravettiene. Din nou trebuie să menționăm faptul că, la vremea respectivă, descoperirile de la Mitoc-Malu Galben nu erau încă suficient de bine cunoscute și acceptate. Dar, se apreciază faptul că singurul tehnocomplex al Paleoliticului superior vechi este Aurignacianul, pe care noi îl avem foarte bine atestat și documentat, prin cercetări arheologice sistematice, în tot spațiul carpato-nistrean și mai larg, european.

La sud de Alpi, dar nu numai aici, ci și pe aproape tot spațiul european, au fost constatate modificări culturale importante, am spune noi, esențiale, între Musterian și Aurignacian, determinate de întregul lanț al modificărilor de mediu și de comportament al comunităților umane ale vremii. Nu numai grotă Fumane, dar și alte stațiuni au contribuit, prin descoperirile arheologice de mare importanță, datate înainte de 30.000 ani BP, la argumentarea ideii cu privire la existența acestor noi creații ale comunităților umane: noi structuri de locuire, noi elemente tehnologice și tipologice, dar și în ideologie (crearea obiectelor de podoabă și a celor decorate, ca și folosirea lor aproape permanentă) (A. Broglio, Cr. Lemorini, M. Peresani, P. Rossetti, 2003, p. 39-59). Vârstele BP ale acestor locuri (unde au fost descoperiți doar un dinte de factură musteriană și unul descoperit în subunitatea aurignaciană) sunt între 37.000 – 36.000 BP, iar ansamblele litice și artistice se compun din nuclee, gratoare, burine, lame retușate, piese à dos, alte piese din corn, inclusiv dinți de cervidee, perforați (fig. 14).

O lucrare deosebit de valoroasă, care se referă la întregul spațiu geografic al Europei centrale și orientale, a fost realizată de K. Valoch, 1984, unde se fac referiri pertinente la întregul teritoriu menționat, începând cu finalul Paleoliticului mijlociu - cultura micoquiciano-prodniciană (după observațiile lui W. Chmielewski, din 1975) (p. 443).

Începutul Paleoliticului superior în această parte a Europei se bazează pe descoperirile de la Bohunice, stațiune parțial distrusă ca urmare a construirii unui "monument" industrial. Aici a fost descoperită o industrie de caracter Levallois, cu Indice Levallois tipologic de 48,28 %, Indice lamelar de 32,93 %, cu alți indici: IG de 21,125; IB de 7,89, Ip_f de 2,63, IR de 18,42, ID de 39,47, cu următorii indici ai Grupelor specifice:

I, Paleolitic superior, de 10,61 (real) și 32,57 (esențial)

II, Paleolitic mijlociu, de 56,69 (real) și 30,27 (esențial)

III, Nedefinit, de 32,71 (real) și 37,16 (esențial) (între timp s-a renunțat la folosirea acestor caracteristici tehnico-tipologice). Materia primă dominantă, silexul jurasic de Stranska Skala este dominant. Dar, se precizează faptul că această cultură este recunoscută numai în apropiere de Brno. Datele de cronologie absolută precizează:

GrN-6165 42.900 + 1700 - 1400 BP

GrN-6802 41.400 + 1400 - 1200

Q-1044 40.173 + 1200 (K. Valoch, *op. cit.*, p. 448).

Deci, se apreciază faptul că Bohunicianul este o industrie de la începuturile Paleoliticului superior. Precizăm însă că, în ultimii ani s-a renunțat la nominalizarea acestei culturi arheologice.

În același spațiu geografic, K. Valoch menționează Szeletianul ca fiind o cultură a Paleoliticului superior de început și cu o industrie specifică, cu multe componente ale Paleoliticului mijlociu (racloare, mici bifaciale, vârfuri foliacee, denticulate, encoches), dar și cu elemente ale Paleoliticului superior (gratoare pe capăt de lamă, crenate și à museau, burine puține, troncaturi), bazate pe tehnica non-Levallois.

Se mai precizează faptul că în unele zone ale Europei centrale și de Est, au mai fost nominalizate alte "culturi": Olchevianul, Jermanovicianul, la care s-a renunțat ulterior și a rămas numai Aurignacianul, ca primul tehnocomplex cert de tip Paleolitic superior vechi, al întregii Europe. Am prezentat caracteristicile Bacho-kirianului, așa că nu mai revenim acum asupra acestor caracteristici, dar menționăm dar faptul că mai mulți arheologi

paleoliticieni nu au fost de acord cu opțiunile lui J. K. Kozłowski de a declara Bachokirianul drept o adevărată cultură de factură aurignaciană, dar au acceptat ideea că acest strat II poate fi considerat ca fiind cel mai vechi Paleolitic superior din sud-estul Europei.

Joachim Hahn (1970, p. 195-220) a realizat unul dintre cele mai importante studii cu privire la Aurignacianul european, pe baza studierii tuturor colecțiilor de materiale arheologice specifice (fig. 1-4, 6), inclusiv cu lamele Dufour. Autorul a luat în considerație descoperirile din Germania, Ungaria, Austria, Slovacia, România, Ucraina, Rusia. Pe baza descoperirilor arheologice, J. Hahn a propus o etapizare a descoperirilor și faciesurilor aurignaciene, dar nu poate accepta existența unui "Protoaurignacian", anterior Arignacianului O ("ordinar") și trebuie luată în considerație starea proastă de conservare a pieselor din materii organice din majoritatea stațiunilor de terasă. Statueta de la Vogelherd constituie un exemplu concludent în acest sens. J. Hahn propune, și are dreptate când se gândește la formarea locuirilor aurignaciene prin schimbările culturale ale diferitelor medii locale. În ceea ce privește evoluția tipului fizic uman, J. Hahn crede că *Homo sapiens* nu a putut evolua din Omul de Neandertal.

Specialiștii au fost preocupați în permanență de întreaga problemă a începuturilor Paleoliticului superior. A fost organizat un Colocviu internațional (Catherine Farizy (sous la direction de), Nr. 3, 1990), unde s-a precizat că acesta a fost organizat "pour présenter le progrès des recherches et le mouvement des idées". Au fost luate în considerație spațiile geografice, modalitățile temporare și spațiale ale evoluției comunităților umane, ale tehnicilor și tehnologiei litice, ale schimbărilor climatice cu tot cortegiul lor de urmări, inclusiv pe plan social, al creației materiale și spirituale, al datelor paleoclimatice și cronostatigrafice. Din aceste puncte de vedere, pe teritoriul european au fost luate în considerație mai multe perioade de climat instabil, care au separat Würmul vechi de Würmul recent: oscilațiile climatice Hengelo (la aproximativ 40.000 ani), les Cottés (la aproximativ 34.000) și Arcy (la aproximativ 31.000) ani BP, cu cele mai vechi culturi arheologice: Châtelperronianul, Uluzzianul, Aurignacianul, urmate de Gravettian pe aproape întregul spațiu european, în unele zone europene Musterianul prelungindu-și existența și coabitând cu primele comunități umane de tip Paleolitic superior. În marile spații geografice europene, schimbările nu s-au produs simultan și identic, iar dintre numeroasele nume de culturi

arheologice propuse de autorii cercetărilor sistematice (Szeletian, Altmühlian, Jermanowician, Bohunician, Jankovician, Krumlovian, Olchevian, Ranisian, Lincombian, Bachokirian, Kostenkian, Pavlovian, Mezinian, Molodovian), au rămas în atenția specialiștilor numai acelea care ofereau cele mai importante descoperiri și condiționări științifice (J. Combier, *Preface*, p. 11-13). S-a mai constatat că cel mai vechi Aurignacian din regiunea rhodaniană este Aurignacianul cu lamele Dufour, cu o populație venită, se pare, din Europa centrală sau de Sud-Est, bazându-se credem noi, pe descoperirile de la Bacho-Kyro, din Bulgaria. Important este și faptul că descoperirile arheologice din stațiunea Saint-Cézaire au demonstrat că ultimii neandertalieni și primii aurignacieni au conviețuit, în sud-vestul Franței, câteva milenii, în timpul oscilațiilor climatice les Cottes și Arcy, datorită încercărilor ultimilor musterieni de a se adapta noilor condiții climatice, de mediu etc. (J. Combier, in Catherine Farizy (sous la dir. de), *Paléolithique...*, p. 267).

În Germania de Sud (Jura Suabă), s-a constatat existența unui Aurignacian foarte vechi, datat pe la 40.000-30.000 ani BP, cu opere de artă (o statueta de tip "Vénus" și cu instrumente muzicale), care pot marca existența unor sisteme ritualice de caracter comunitar (H. Floss, 2013, p. 63-68) (fig. 15).

În Franța, în zona Pirineilor și a Languedocului mediteranean, a fost descoperit "un ensemble de territoires privilégiés pour l'étude de l'*Homo sapiens sapiens*, de ses activités matérielles et psychiques et de son environnement naturel", materiale descoperite în grote și în stațiuni de suprafață, aparținând fie unui Aurignacian, fie Gravettianului, Solutreanului Magdalenianului și Badegoulianului, cu piese de podoabă, propulsoare, cu resturi paleantropologice, foarte fragmentare, dar și cu industrie litică și din os, cu grote bogate în opere de artă parietală (D. Sacchi, 1996, p. 269-273).

Unii specialiști s-au ocupat cu precădere de utilizarea focului, de pescuit, sau de problematica înmormântărilor în perioada de la finalul Paleoliticului mijlociu și la începutul Paleoliticului superior (Catherine Perlès, in *La Préhistoire française...*, p. 679-682; G. Desse, Jean Deesse, in *La Préhistoire française...*, p. 697-699; R. Desbrosse, J. Ferrier, Yv. Taborin, *La Préhistoire française...*, p. 710-713); B. Vandermeersch, in *La Préhistoire française...*, p. 725-725; G. Quechon, in *La Préhistoire française...*, p. 726-727) (fig. 16; fig. 17).

Au fost luate în considerație și alte elemente ale cercetării științifice, cum ar fi sistemele de aprovizionare cu materii prime (J.-Michel Geneste, 1988, p. 61-70), dar și schimbările comportamentale ale comunităților umane din Europa și Orientul Apropiat, ca elemente ale unui comportament special al comunităților umane în Paleoliticul superior vechi (M. Otte, *op. cit.* p. 1-10), cu privire specială asupra întregului Paleolitic din largul spațiu euro-asiatic, concluzionând că nu biologia, ci istoria acestor comunități le-a asigurat "destinul", dar se impune și ideea că activitățile cu caracter simbolic au fost transmise de la o comunitate umană la alta prin modalități trans-culturale și trans-regionale, pe tot cuprinsul spațiului european (M. Otte, 1987, p. 449-457).

ARTA PALEOLITICULUI SUPERIOR VECHI

Am putea aprecia faptul că cele mai vechi creații artistice utilitare sunt vârful de lance și străpungătorul, ambele din corn de cerb, descoperite în niv. 18 c, în asociere cu un os decorat și cu o plachetă decorată cu incizii largi, din nivelul 18 b, în Grotta Castillo (Cantabria, Spania); prin asociere cu utilajul litic, format din racloare, troncuturi, perçoirs, burine, gratoare, lame aurignaciene și lame retușate, acestea datează dintr-o perioadă de trecere dintre Paleoliticul mijlociu și Paleoliticul superior (Victoria Cabrera, Jose Manuel Maillo, Mercedes Lloret, Federico Bernaldo de Quiros, *op. cit.*, in *L'Anthropologie*, 105 (2001), p. 505-532). Piesele respective nu sunt chiar obiecte artistice, ci, mai degrabă le putem asocia cu piesele utilitare, care au și elemente suplimentare, de aspect artistic (fig. 4/1-4).

Dar, ne întrebăm dacă se poate accepta ideea existenței artei aurignaciene, de dinainte de creațiile artistice gravettiene ? Răspunsul nu poate fi decât afirmativ, dacă luăm în considerație creațiile și descoperirile de artă mobilă din Grotta Renului, de la Arcy-sur-Cure, atribuite comunităților châtelperronienne (fig. 21). Literatura de specialitate este relativ bogată cu privire la creațiile artistice ale comunităților umane aurignaciene și châtelperronienne. Este adevărat că aceste creații se află în număr relativ mic, deoarece nici tehnocomplexele de această factură nu sunt foarte bine analizate, detaliate, caracterizate, publicate. Se apreciază faptul că fenomenul ritual ar trebui pus în legătură cu Aurignacianul și cu apariția statuetelor din ivoariu, din Jura Suabă (M. Otte, 1987, p. 449-453). Dar, fenomenul este specific Gravettianului, deci asimilării figurației tridimensionale, care ilustrează animale și capete umane, cu mamuți, feline, urși, cu reprezentări feminine. Operele de artă sunt realizate pe blocuri (Laussel), gravure paretale (Pair-non-Pair, Gargas), dar se continuă și cu arta figurativă, spre schematizare și abstractizare. Fenomenul se realizează

începând cu Aurignacianul și traversează întregul Conetinent, spre Gravettian.

Creațiile artistice demonstrează existența unor relații noi, chiar și prin suporturile din materii dure animale, pe care sunt realizate operele de artă (M. Otte, 1992).

În Aurignacianul inițial din zona geografică luată în considerație (Forli, p. 269-283) se constată existența imaginilor de artă mobilă sau de altă natură, din (Sacchi, ERAUL 76), "lumea grotelor", cu elemente de artă pe obiecte utilizabile, unde se asociază și obiecte de podoabă, utilajului aurignacian. Stâncile gravate, de la Fornols-Haut, sunt fără echivalent în zona geografică analizată. La Vogelherd, dar și în alte stațiuni aurignaciene, au fost descoperite vîrfuri de lance cu baza despătată dar și oase decorate, de tipul *bâton percé*, vîrfuri de lance, tot din fildeș de mamut (J. Hahn, *op. cit.*, p. 201, fig. 1 /6, 12, fig. 2/11), în asociere cu gratoare de tip à museau, burine carenate, etc.

La fel de vechi este Uluzzianul (de care am vorbit mai sus), care are și industrie pe materii dure animale, mai ales străpungătoare (fig. 23). După opinia lui A Palma di Cesnola, (1989, 4, p. 783-812), în Italia este un mare gol, care, din punct de vedere spațial, separă Châtelperronianul de Uluzzian, iar în Europa Centrală, Paleoliticul superior vechi este puțin cunoscut, dar în Italia, epicentrul Uluzzianului pare să fie regiunea Toscanei.

Din secvența aurignaciană din grotă Isturitz a fost recoltat un bogat material litic, vestigii faunistice provenite de la vânătoare, o adevărată industrie din materii dure animale, numeroase obiecte de podoabă (mai ales perle), toate aparținând unui Aurignacian arhaic (ansamblurile E 41 a și A 41 b) (M. Lenoir, ERAUL 130, Liège, 2013, p. 75-83).

În secvența aurignaciană de la Chez les Rois, Charente, Franța, în afara utilajului litic specific, a fost descoperit un canin de vulpe, spart la nivelul perforației, dar se precizează faptul că renul domină, cantitativ, în toate nivelele de locuire, asociat cu Rinocerul lănos (M. Lenoir, ERAUL, 130, Liege, 2013, p. 75-83).

Din Aurignacianul de la Spy, Belgia, avem creații artistice și piese utilitare (lustruitor, vîrf de tip Aurignacian, străpungătoare, vîrfuri de suliță, etc.), din os și/sau din corn ori ivoiu de mamut, descoperite în mai multe stațiuni cu niveluri de locuire aurignaciană (fig. 25), piese încadrate de M. Otte, 1977, 2, p. 235-272). Există și creații de piese de artă, ori piese

utilitare, de vârstă perigordiană, dar pe care M.Otte (*loc. cit.*) le-a încadrat tot în Paleoliticul superior vechi. Acum considerăm necesar să facem unele precizări cu privire la acest "Paleolitic superior" din Belgia, pe baza cercetărilor și a descoperirilor arheologice pe care M. Otte (*op. cit.*) le aduce în discuție. Avem, așadar, Paleoliticul superior (vechi, după opinia noastră), reprezentat prin numeroasele descoperiri arheologice, cu piese carenate, gratoare și burine, gratoare à museau, specifice, în toată Europa, locuirilor aurignaciene, dar avem și materiale încadrate în Perigordian. M. Otte precizează că, în Belgia, după un Charentian și un Musterian evoluat, probabil contemporan cu începutul Paleoliticului superior, se dezvoltă Aurignacianul cu trei stadii sau faciesuri distincte, încă insuficient precizate, dar stadiul final poate fi contemporan cu începutul "ciclului perigordian" din Belgia. Deși vorbim de un teritoriu relativ restrâns (al Belgiei), la vremea tipăririi studiului (în 1977) erau încă multe neclarități asupra cronologiei și relațiilor Aurignacian – Perigordian – începutul Paleoliticului superior (vechi). Se precizează însă, că Perigordianul de la Maisières este un facies particular, probabil anterior celui din grote, dar cu analogii în Europa Centrală. Aici trebuie să precizăm faptul că, studiind materialele arheologice, la Bruxelles, noi am încadrat aceste descoperiri în Paleoliticul superior vechi (V. Chirica, 2002, p. 203-244; V. Chirica, 2004, p. 5-45). Precizând faptul că acest Gravettian conține, în cadrul utilajului litic, piese retușate abrupt (à dos), însoțite de gratoare pe lamă, burine pe trunchiere, puține vârfuri cu fața plană, ceea ce poate determina să se considere că se poate admite fie o persistență a tradițiilor locale fie un amestec al celor două nivele de locuire (la Spy, Maisières) (M.Otte (*loc. cit.*), p. 262).

În perioada de după 50.000 ani, în întreaga zonă balcanică, inclusiv în ceea ce se numește bazinul danubian, se constată o anumită opoziție între tehnocomplexele industriale mai vechi, din Paleoliticul mijlociu și acelea leptolitice, specifice Paleoliticului superior. Tehnica lamelară specifică, rezultată din detașarea lamelor din nucleee special pregătite, dar apar lame de tip standardizat, à crête, ca și posibilitatea epuizării nucleelor. Ca urmare, se schimbă și morfologia uneltelor prin apariția și dezvoltarea numerică a gratoarelor, burinelor, a lamelor retușate, a troncurilor, evocând unelte aurignaciene, între aproximativ 40.000 și 30.000 ani BP (J. K. Kozłowski, 1992, p. 13-15). Apar, concomitent, unelte din ivoriu de mamut, mai ales vârfurile de lance, în grotele Temnata, Bacho Kiro, Istallöskö, în Moravia și

în spațiul est-carpatic. Cele trei faciesuri, bine cunoscute, Musterianul tipic, Micoquianul oriental și Musterianul cu denticulate, la est de Carpați sunt bine cunoscute și nu mai revenim asupra acestor industrii. Se apreciază că industriile locale reprezintă un fenomen cultural tipic în întregul spațiu european, dar nu se exclude nici existența unei căi speciale, pe care am identificat-o la Mitoc-Valea Izvorului, Ripiceni-Izvor, între Prut și Nistru, dar și în alte spații europene, între 40.000 și 30.000 ani BP. Așa cum am constatat și la Mitoc, dar și în toată zona pruto-nistreană, au putut exista două populații antropologic și cultural, iar M. Otte apreciază faptul că fenomenul ritual ar trebui pus în legătură cu Aurignacianul și cu apariția statuetelor din ivoriu, din Jura Suabă (M. Otte, 1987, p. 449-453). Dar el este specific Gravettianului, deci asimilării figurației tridimensionale, care ilustrează animale și capete umane, cu mamuți, feline, urși, cu reprezentări feminine.

În Gravettian, în Grotta Askonzilo și în Grotte du Pape, situate în partea atlantică a zonei studiate (D. Sacchi, Forli, p. 269-283), se ia în considerație prezența unui fragment de vârf de suliță din ivoriu, decorat, ceea ce demonstrează utilizarea ivoriului de mamut la crearea pieselor de artă, chiar cu scop utilitar.

În Magdalenianul zonei luate în considerație de D. Sacchi, obiectele de podoabă din cochilii perforate (Yv. Taborin, 1993), ca și utilizarea altor piese pentru suspendat, nu au o arie foarte largă de răspândire (în zona Pirineilor de nord). Dar au fost descoperite și *contours découpés*, reprezentând capete de cal. Dar, în zona studiată au fost descoperite și multe grote cu opere de artă parietală, transformând aceste grote în adevărate sanctuare, mai ales în partea sa orientală (D. Sacchi, *op.cit.*, p. 273). În nivelele gravettiene de la Abri Pataud, prin săpăturile efectuate de R. Nespoulet și L. Chiotti după 2005, au fost descoperite elemente ale industriei litice: lame mari, dar și microlitice, inclusiv lamele de tip à dos, în asociere cu resturi umane dispersate, fragmentare, obiecte de podoabă din ivoriu de mamut, unele acoperite cu ocră, pietre lustruite, galete prelucrate, un corn de ren, perforat, de mari dimensiuni, o scapulă de bovid, semne punctate cu roșu, o bucată de fildeș de mamut, tăiată, un obiect nedeterminat (om sau animal). (M. Lenoir, ERAUL 130, 2013, p. 75-83).

Magdalenianul este foarte bine reprezentat nu numai prin celebrele grote cu picturi rupestre, ci și printr-un mare număr de creații de artă mobilă, ori prin piese cu atribute utilitare, dar și cu trăsături artistice, ori

măcar ornamentale. S. A. de Beaune, în *L'Anthropologie* (Paris), T. 93, 1989, 2, p. 547-584) a adunat în paginile unui foarte valoros studiu un mare număr de piese din ambele categorii menționate de noi. Multe dintre acestea au fost atribuite Solutreanului, dar există și unele dubii de încadrare Solutrean-Magdalenian. Astfel, un percutor decorat, care provine din stratul E, a fost atribuit Magdalenianului IV. Este din gresie și a fost folosit la ambele extremități, dar a fost și decorat cu capul unui cal, de la care pleacă mai multe linii dorsale; pe altă suprafață se poate deduce capul unui animal nedeterminat (fig. 27). Din șist a fost realizat un lustruitor (lissoir), încadrat tot în Magdalenianul IV din Grotă Isturitz, decorat pe o suprafață cu imaginea unui cal, frumos și bine realizat prin gravură; pe cealaltă suprafață, S. A. de Beaune distinge o ureche și, poate, un corn de animal, dar gravura nu este de cea mai bună calitate (fig. 28).

Gravettianului de la Isturitz îi aparține un obiect de tăiat (tranchet) masiv, cu decor dificil de interpretat, căci pe o suprafață se văd bine detașările pentru piese bine realizate pentru obținerea unei suprafețe de tăiat dar este și decorat, pe ambe suprafețe (fig. 29). Se pot distinge capul și coarnele unui ren, dar restul decorului este greu de descifrat, ca și decorul de pe cealaltă suprafață. S. A. de Beaune vede și o figură umană, vag realizată, iar pe suprafața opusă, un cal nu foarte bine realizat. Noi nu excludem nici ideea că decorul a fost creat în etape diferite, dar tot prin gravură. În plus, piesa este din cuarțit.

Ceea ce noi am putea identifica cu numele de "racloar" pe așchie, cu rețușe pe ambele suprafețe, dar și cu decor nu foarte bine realizat, deși pe una din suprafețe s-ar putea distinge conturul unui cal, a fost numit "coin" de către S. A. de Beaune (*op. cit.*, p. 556, fig. 8).

Piesa a fost descoperită în stațiunea Enlène, și se află în colecțiile Muzeului Pujols, de la Montesquieu-Avantes, Ariège. A mai fost publicată de R. Beguen și J. Clottes, 1979, p. 57-64, 3 figuri.

Noi am putea observa, pe o suprafață, conturul slab reprezentat, al unui cal, orientat spre dreapta, iar pe cealaltă suprafață, gambele a cel puțin două erbivore de talie mare, dar și imaginea, extrem de stilizată, a unui antropomorf (fig. 30). A fost realizată din gresie și aparține Magdalenianului mijlociu (*op. cit.*, p. 556).

O altă piesă interesantă, introdusă de S. A. de Beaune (*op. cit.*, fig. 9, p. 557) este un "compresseur" – obiect pentru apăsat (presat), dar cu decor

mai ușor de interpretat: pe o suprafață (linii gravate) și urme de impact (lovire, utilizare), ori de gravură imposibil de interpretat (fig. 31); pe prima dintre suprafețe, noi interpretăm imaginea ca fiind capul (cu gura și ochiul) unui pește. S. A. de Beaune a denumit această piesă ca fiind "enclume type Isturitz", provine din grotă Isturitz și datează din Gravettian. Este din șist și are, pe fiecare suprafață, urmele utilizării prin lovire.

O altă "nicovală" (enclume) provine din grotă Isturitz și are un decor aparent dezordonat, din motive pe care nu le putem cunoaște acum: un animal acephalic, apreciat ca fiind un cal, iar pe cealaltă suprafață, o reprezentare ce s-ar putea interpreta ca fiind mai multe (?) figuri umanoide, bestializate. Se poate observa și un număr de urme de folosire: impacturi ale lovirilor, dar și urme de colorant roșu, poate ca rezultat al eventualei folosiri la răzuitul pieilor; dar și autoarea studului constată ambiguitatea acestui "decor" (*op. cit.*, p. 562) (fig. 32).

Ideea de a folosi un gratoar – unealtă comună, dar desebit de utilizată în numeroase activități domestice – ca piesă culturală, ni se pare foarte interesantă (fig. 33), dar la fel de interesantă ni se pare ideea pictării (de fapt, a vopsirii capătului unde se afla partea activă), cu roșu. În ceea ce privește piesa ca atare, noi considerăm că, de fapt este un gratoar combinat cu burin diedru la capătul opus al lamei; în plus, suportul acestei piese utilitare este o lamă mijocie sveltă, retușată pe una din laturi (latura dreaptă). Un gratoar, acoperit cu ocră roșu-marونیu, este citat și la Cap-Blanc (Magdalenian III).

Un alt "compresor" decorat cu imagini bestializate, sau cu "măști" (dar, oricum, ajungem la ideea *imaginii interzise*, pe care am evidențiat-o și în alte locuri (V. Chirica, 2011, p. 19-52; V. Chirica, G. Bodi, C. V. Chirica, 2012, p. 47-73). Cele două imagini de pe "compresorul" de aici credem mai degrabă că ar putea fi imagini cu măști, așa cum apreciază și S. A. de Beaune (*op. cit.*, p. 579). Dar, chiar și în această situație (și interpretare), noi vedem aspectul cultural al acestei manifestări artistice (fig. 33/a-c), deoarece, în afara acestui "tratament" cultural, nu putem găsi motivația realizării artistice. La fel de important ni se pare și faptul că s-a folosit o piesă utilitară în sensul unei tratări cu caracter cultural; în plus, se constată, prin urmele de utilizare, faptul că această piesă a fost folosită în diverse activități domestice. În ceea ce privește imaginea centrală, noi vedem mai degrabă un antropomorf cu mască de elefant (fig. 33/a); vom reveni asupra suprapunerii imaginii

antropomorfului cu o imagine zoomorfă atunci când ne vom referi la temele iconografice ale artei Paleoliticului superior din Europa Occidentală.

Alte piese, deosebit de interesante, considerăm că sunt acelea de tip *compresor*, atribuite Magdalenianului, de la Isturitz și Gourdan (*op. cit.*, fig. 19/1-4), bogat ornamentate prin gravuri, unele ușor de recunoscut și de interpretat: cerb, urs, vacă, dar sunt și imagini acephale, sau doar sugerate (fig. 19/1, 2), cu decor care s-a dorit mai complet, prin trasarea altor linii dezordonate, care voiau să reprezinte vegetația complexă a mediului natural (așa cum am mai întâlnit și în unele reprezentări de la Paglicci) (fig. 34).

O altă "nicovală"(enclume) descoperită la Gourdan, are, pe o suprafață, un decor fără semnificații clare, iar pe cealaltă, doar urmele impactului loviturilor; una dintre extremități partă, pe ambele suprafețe, urmele retușelor (datorită cărora noi am numit această piesă funcțională ca fiind un racloar oblic (fig. 35); faptul că poartă urmele impactului loviturilor a determinat-o pe autoarea studiului să o numească "nicovală" (*op. cit.*, p. 571, fig. 20).

Un ultim compresor (pe care îl luăm în considerație) este cel descoperit la Isturitz, dar pe care noi îl considerăm a fi și racloar dublu, căci are desprinderi specifice pe ambele suprafețe ale laturilor. Decorul său este doar din linii incizate – gravuri, reprezentând, după releveele facute de S. A. de Beaune (*op. cit.*, fig. 22, p. 573), un posibil erbivor de talie mare, dar, tot ca la Paglicci, ar părea să reprezinte vegetația zonei (fig. 36). Ca și alte piese de același tip, ilustrate de S. A. de Beaune, această piesă a fost folosită și ca percutor, davada fiind urmele de lovituri pe care le-a primit în zonele plate ale celor două suprafețe plate.

În mormântul copilului de la Lagar Velho (Portugalia) au fost depuse ofrande diverse, cum ar fi canini de cerb, perforați, dar și cochilii perforate (fig. 35/2). Mormântul se datează în Gravettian, pe la 23 000 ani BP sau 20 000 ani BP, dar nu se exclude ca un alt grup uman să fi locuit aici pe la 21 000 ani BP (Joao Zilhao, Erik Trinkaus, 2002, p. 131-145).

M. Otte apreciază faptul că fenomenul ritual ar trebui pus în legătură cu Aurignacianul și cu apariția statuetelor din ivoariu, din Jura Suabă (M. Otte, Turin, 1987, p. 449-453). Dar el este specific Gravettianului, deci asimilării figurației tridimensionale, care ilustrează animale și capete umane, cu mamuți, feline, urși, cu reprezentări feminine.

În Gravettian, în Grotta Askonzilo și în Grotte du Pape, situate în partea atlantică a zonei studiate (D. Sacchi, Forlì, p. 269-283), se ia în considerație prezența unui fragment de vârf de suliță din ivoriu, decorat, ceea ce demonstrează utilizarea ivoriului de mamut la crearea pieselor de artă, sau chiar cu scop utilitar.

Sophie A. de Beaune ne-a oferit o lucrare remarcabilă, tratată multilateral, cu toate elementele care se pot extrage dintr-o analiză plurifuncțională a materialelor analizate, aflate în colecții particulare sau ale unor muzee. Noi nu vom intra în detaliile acestor analize, cu atât mai mult cu cât nu avem la dispoziție piesele respective, pentru a emite eventuale puncte de vedere cu privire la diversele aspecte ale analizelor tehnice de realizare a pieselor, cum ar fi ordinea lucrărilor realizate, pe relația decor – utilizare a sacrului colectiv sau individual.

În Grotte Paglicci, în nivelul gravettian, a fost descoperit un fragment de tibie (cu lungimea de 23 cm), ce aparținea unui erbivor de talie mare, decorat cu imaginea unui alt erbivor (cervideu). Întregul decor era constituit din incizii, unele aproape paralele, altele în unghi ascuțit, care păreau că încadrează imaginea centrală (fig. 37); acest "decor" care avea menirea de a nu lăsa spații goale neacoperite (nedecorate) a fost întâlnit și pe alte fragmente de oase decorate, fiind interpretate ca elemente ale vegetației mediului natural (A. Palma di Cesnola, 1974, p. 65-79; A. Palma di Cesnola, 1988, fig. 30, p. 63). Datarea acestor descoperiri este de 22.200 +/- 360 și 22.110 +/- 330 ani BP (A. Palma di Cesnola, *op. cit.*, 1988, p. 62).

Pe un alt fragment de os este reprezentat un bovidu (partea din față), în stil naturalist, dar artistul epocii a dorit să reprezinte și un alt animal, probabil tot un bovidu (fig. 39). De asemenea, a fost reprezentat un „univers închis”- imaginea unui ou, flancat de imagini serpentiforme și de un cap de pasăre (fig. 40).

În Grotte Paglicci, în nivelul gravettian, a fost descoperit un fragment de tibie (cu lungimea de 23 cm), ce aparținea unui erbivor de talie mare, decorat cu imaginea unui erbivor (cervideu). Întregul decor era constituit din incizii, unele aproape paralele, altele în unghi ascuțit, care păreau că încadrează imaginea centrală (fig. 37); acest "decor" care avea menirea de a nu lăsa spații goale neacoperite (nedecorate) a fost întâlnit și pe alte fragmente de oase decorate, fiind interpretate ca elemente ale vegetației mediului natural (A. Palma di Cesnola, 1974, p. 65-79; A. Palma di Cesnola,

1988, fig. 30, p. 63). Datarea acestor descoperiri este de 22.200 -+ 360 și 22.110 +- 330 ani BP (A. Palma di Cesnola, *op. cit.*, 1988, p. 62).

În stratul 8 (Epigravettian evoluat) a fost găsit un fragment de os de cal pe care a fost redată, prin gravură, imaginea unui cal, asociat cu doi cerbi, iar întreaga suprafață a fost acoperită cu gravuri de linii fragmentate (A. Palma di Cesnola, *op. cit.*, 1988, fig. 32, p. 65) (fig. 38). Autorul lucrării spune că acestea pot fi figuri geometrice foarte diverse.

M. Otte apreciază faptul că fenomenul ritual ar trebui pus în legătură cu Aurignacianul și cu apariția statuetelor din ivoriu, din Jura Suabă (M. Otte, Turin, 1987, p. 449-453). Dar el este specific Gravettianului, deci asimilării figurației tridimensionale, care ilustrează animale și capete umane, cu mamuți, feline, urși, cu reprezentări feminine.

Gravettianului de la Isturitz îi aparține un obiect de tăiat (tranchet) masiv, cu decor dificil de interpretat, căci pe o suprafață se văd bine detașările bine realizate pentru obținerea unei suprafețe de tăiat, dar este și decorat pe ambe suprafețe (fig. 29). Se pot distinge capul și coarnele unui ren, dar restul decorului este greu de descifrat, ca și decorul de pe cealaltă suprafață. S. A. de Beaune vede și o figură umană, vag realizată, iar pe suprafața opusă, un cal nu foarte bine realizat. Noi nu excludem nici ideea că decorul a fost creat în etape diferite, dar tot prin gravură. În plus, piesa este din cuarțit.

Ceea ce noi am putea identifica cu numele de "racloar" pe așchie, cu retușe pe ambele suprafețe, dar și cu decor nu foarte bine realizat, deși pe una din suprafețe s-ar putea distinge conturul unui cal, a fost numit "coin" de către S. A. de Beaune (*op. cit.*, p. 556, fig. 8). Piesa a fost descoperită în stațiunea Enlène, și se află în colecțiile Muzeului Pujols, de la Montesquieu-Avantes, Ariège. A mai fost publicată de R. Beguen și J. Clottes, 1979, p. 57-64, 3 figuri. Noi am putea observa, pe o suprafață, conturul slab reprezentat, al unui cal, orientat spre dreapta, iar pe cealaltă suprafață, gambele a cel puțin două erbivore de talie mare, dar și imaginea, extrem de stilizată, a unui antropomorf (fig. 30). A fost realizată din gresie și aparține Magdalenianului mijlociu (*op. cit.*, p. 556).

O altă piesă interesantă, introdusă de S. A. de Beaune (*op. cit.*, fig. 9, p. 557) este un "compresseur" – obiect pentru apăsat (presat), dar cu decor mai ușor de interpretat: pe o suprafață (linii gravate) și urme de impact (lovire, utilizare), ori de gravură imposibil de interpretat (fig. 31); pe prima

dintre suprafațe, noi interpretăm imaginea ca fiind capul (cu gura și ochiul) unui pește. S. A. de Beaune a denumit această piesă ca fiind "enclume type Isturitz", provine din grotă Isturitz și datează din Gravettian. Este din șist și are, pe fiecare suprafață, urmele utilizării prin lovire.

Alte piese, deosebit de interesante, considerăm că sunt acelea de tip *compresor*, atribuite Magdalenianului, de la Isturitz și Gourdan (*op. cit.*, fig. 19/1-4), bogat ornamentate prin gravuri, unele ușor de recunoscut și de interpretat: cerb, urs, vacă, dar sunt și imagini acephale, sau doar sugerate (fig. 19/1, 2), cu decor care s-a dorit mai complet, prin trasarea altor linii dezordone, care voiau să reprezinte vegetația complexă a mediului natural (așa cum am mai întâlnit și în unele reprezentări de la Paglicci) (fig. 34).

O altă "nicovală"(enclume) descoperită la Gourdan, are, pe o suprafață, un decor fără semnificații clare, iar pe cealaltă, doar urmele impactului loviturilor; una dintre extremități partă, pe ambele suprafețe, urmele retușelor (datorită cărora noi am numit această piesă funcțională ca fiind un racloar oblic (fig. 35); faptul că poartă urmele impactului loviturilor a determinat-o pe autoarea studiului să o numească "nicovală" (*op. cit.*, p. 571, fig. 20).

Un ultim compresor (pe care îl luăm în considerație) este cel descoperit la Isturitz, dar pe care noi îl considerăm a fi și racloar dublu, căci are desprinderi specifice pe ambele suprafețe ale laturilor. Decorul său este doar din linii incizate – gravuri, reprezentând, după releveele facute de S. A. de Beaune (*op. cit.*, fig. 22, p. 573), un posibil erbivor de talie mare, dar, tot ca la Paglicci, ar părea să reprezinte vegetația zonei (fig. 36). Ca și alte piese de același tip, ilustrate de S. A. de Beaune, această piesă a fost folosită și ca percutor, dovada fiind urmele de lovituri pe care le-a primit în zonele plate ale celor două suprafețe plate.

În Grotte Paglicci, în nivelul gravettian, a fost descoperit un fragment de tibie (cu lungimea de 23 cm), ce aparținea unui erbivor de talie mare, decorat cu imaginea unui erbivor (cervideu). Îngregul decor era constituit din incizii, unele aproape paralele, altele în unghi ascuțit, care păreau că încadrează imaginea centrală (fig. 37); acest "decor" care avea menirea de a nu lăsa spații goale neacoperite (nedecorate) a fost întâlnit și pe alte fragmente de oase decorate, fiind interpretate ca elemente ale vegetației mediului natural (A. Palma di Cesnola, 1974, p. 65-79; A. Palma di Cesnola,

1988, fig. 30, p. 63). Datarea acestor descoperiri este de 22.200 -+ 360 și 22.110 +- 330 ani BP (A. Palma di Cesnola, *op. cit.*, 1988, p. 62).

În mormântul copilului de la Lagar Velho (Portugalia) au fost depuse ofrande diverse, cum ar fi canini de cerb, perforați, dar și cochilii perforate (fig. 35/2). Mormântul se datează în Gravettian, pe la 23 000 ani BP sau 20 000 ani BP, dar nu se exclude ca un alt grup uman să fi locuit aici pe la 21 000 ani BP (Joao Zilhao, Erik Trinkaus, 2002, p. 131-145).

Este de luat în considerație și descoperirea din Polonia, lângă Cracovia (fig. 53/1, 9) și apreciem că necesitățile de succes la vânătoare erau de mare importanță, dovadă a faptului că au fost create piese de artă cu specific local – animale care trebuiau vâdate spre a asigura hrana membrilor comunității. Dar avem motive să credem că raritatea pieselor de artă pe suporturi care proveneau de la animalele locale, vâdate, constituie o realitate arheologică, bazată pe dovezile arheologice ale fenomenului: dacă se găseau din belșug animale pentru asigurarea hranei de carne necesare, rezultă că nu s-a impus, ca în alte spații geografice, necesitatea "ajutorului" ce putea fi adus prin sacrificii culturale ca urmare a succesului la vânătoare, cu atât mai mult cu cât J. K. Kozlowski precizează că astfel de piese au fost descoperite în perimetrul haltelor de vânătoare, temporare, și le consideră piese importante din "costumul" special, de vânătoare. Dar, dacă luăm în considerație și faptul că aceste ofrande aduse succesului la vânătoare erau lustruite în zona perforației, rezultă că aceste "costume" ar fi putut fi confecționate special, încă din timpul șederii lor în campamentul de bază. Este drept, că din spațiul arheologic și paleofaunistic, dar și etnografic ne vine acea poveste privind creșterea unui pui de urs, întreținut și crescut de o comunitate umană din Paleoliticul mijlociu. Credem că acestei perioade a epocii paleolitice îi aparțin descoperirile din Franța, dar și narațiunile prezenței lor în perimetrul campamentelor și al înmormântărilor, căci în Paleoliticul superior european avem numeroase detalii cu privire la practicarea violenței, probabil rituale, înainte și după moartea unor membri ai comunității. Devine o certitudine faptul că dinții de om, perforați și transformați în pandantive, cu o vechime de 35.000-30.000 B.P., de la Brassempouy (B. Maureille, 2004, p. 77), dar și din alte locații, de vârstă magdaleniană (Cl. Masset, 2000, p.63), reprezentau, în mentalul religios al comunității, valorizarea superiorității personajului respectiv. Dar, dacă dinții au fost prelevați de la omul viu sau după moartea acestuia, această acțiune a

avut, cu certitudine caracter violent și trebuie recunoașcută ca atare, fiind una dintre cele mai elocvente dovezi cu privire la sacralitatea violenței în Paleoliticul superior, fenomen care credem că își poate avea rădăcinile într-o perioadă ceva mai veche, probabil spre finalul Paleoliticului mijlociu. Așadar, constatăm necesitatea acestei forme de violență, impusă de supraviețuirea omului. În acest sens, etnologia oferă destul de multe exemple cu privire la relațiile de apropiere metafizică dintre om și animal; se cunosc acele ritualuri de sacrificare a unor animale capturate și crescute în cadrul comunității (ca pe un membru al acesteia), iar la vremea sacrificiului, întreaga comunitate regretă și plânge uciderea animalului, pe care îl trimite la divinitatea sa protectoare, cu solicitarea de a fi îngăduitoare cu membrii săi, prin trimiterea altor animale de sacrificiu (vânătoare), care să asigure hrana tuturor membrilor comunității (G. Frazer, 1923. *Le Rameau d'Or*, Paris; A. A. Lillin, 1986. *Mitul marelui vânător*, Facla, Timișoara). Astfel de ritualuri ale morții animalelor, în scopul vieții oamenilor, au putut fi însușite de orice comunitate, cu diverse adăugiri de noi și variate elemente ale vastelor scenarii ale sacrului. Dacă acceptăm ideea existenței unei conștiințe a morții (Valentin-Codrin Chirica, George Bodi, Vasile Chirica, *op. cit.*, 2012), dar pe care o considerau reversibilă (G. Bosinski, 1990, p. 28), atunci înțelegem depunerile de ofrande de carne, ca prime posibilități de asigurare a hranei în momentul revenirii la viață și, în felul acesta apreciem atât de numeroasele descoperiri de resturi animaliere în mormintele Paleoliticului mijlociu și superior, indiferent de zona geografică. Așadar, animalul vânat, mort, îl însoțește pe om, în moarte, pentru a-l ajuta să revină la viață, fiindu-i un vector al continuității vieții, ca provizii de drum, deci un element esențial al sistemului viață-moarte-viață. Rămâne de explicat motivația celorlalte descoperiri, îndeosebi depunerile de coarne în unele morminte. În cadrul acestei dualități om-animal din mormintele paleolitice, putem găsi unele explicații în Biblie, unde sunt numite animalele *curate* și *necurate* pentru om. Astfel, chiar dacă luăm în considerație zona geografică și climatică în care a trăit poporul evreu la vremea scrierii Bibliei, vom observa că au fost nominalizate animalele cunoscute în vremea și spațiul geografic specific, precum și posibilele urmări nefaste, dacă nu erau respectate impunerile sacre.

În nivelul châtelperronian de la Arcy-sur-Cure (Grotă Renului), André și Arlette Leroi-Gourhan au cercetat o colibă – o structură rotundă, construită din defense de mamut, placată cu dale de piatră, cu două structuri

de combustie în interior. A fost descoperită industria din materii dure animale, tocmai pe baza descoperirilor de la Arcy-sur-Cure: fragmente de mici dimensiuni, baghete rotunde, vârfuri cu scobitură circulară, fragmente de oase lungi, cu scobituri făcute cu un burin, obiecte de podoabă (pandantive de mai multe tipuri), dinți perforați, de lup, vulpe, ren, oase mici cu o șanțuire circulară pentru suspendare, pandantive din oase plate sau tăiate, cu o perforație foarte largă (fig. 61) (G. Bosinski, 1990, p. 39-41).

În Italia, una dintre cele mai importante descoperiri arheologice, artistice, cu trăsături religioase, a fost făcută în Grotta Fumane. Ne referim la acele picturi pe blocuri de stâncă, căzute, probabil, din tavan sau din pereții grottei. S-au păstrat, alături de descoperirile arheologice – industria litică de factură aurignaciană (care asigură conținutul cultural al întregii descoperiri), sau din materii dure animale (fig. 155), ori cochilii perforate (fig. 156), acea pictură care îl prezintă pe vânătorul aurignacian, într-un dans ritual, cu vânatul său (fig. 153). Noi asociem această pictură cu cea din Grotte Chauvet, din Franța, tot de vârstă aurignaciană, unde, pe fundalul decorului asigurat de prezența ursului (animal "îndepărtat", care vine din tenebrele întunecoase, necunoscute), există, pe fundalul relevat de imaginea bizonului – animal care asigură elementul viril, masculin – asocierea cu imaginea feminității, reprezentată de zona preconcepțională-feminină (fig. 154) (J. Robert-Lamblin, 2005, p. 199-208). Precizăm faptul că, în Grotte La Madelaine des Albis, există aceeași asociere, explicită, între taurul celest, în poziție *de atac* și femeia, în poziție sexuală (V. Chirica, G. Bodi, Val.-Codrin Chirica, 2012, fig. 6/2, p. 63). De altfel, aceste imagini nu sunt unice în arta aurignaciană occidentală. Ne referim la statueta de la Hohlenstein-Stadel din Germania, care îl reprezintă pe *Omul cu cap de leu*, și la această asociere de la Grotte Chauvet, unde *Femeia* este asociată, cum am mai spus, cu *taurul celest*, care reprezintă, în concepția religioasă a vremii, virilitatea creatoare, de natură celestă (fig. 158/1-2). De altfel, credem că este necesar să precizăm faptul că locuirile din cele două celebre stațiuni sunt datate între aproximativ 26.250 +/- 280 ani BP (GifA 102570) și aproximativ 32.850 +/- 540 BP (GifA 101459 (H. Valladas, Nadine Tisnérat-Laborde, H. Cachier, Ev. Kaltnecker, M. Arnold, Cristine Oberlin, Jacques Evin, in BSPF, 102, 2005, 1, p. 109-113) – Grotte Chauvet și 41229 +/- 309 BP, date calibrate, Fumane (A. Broglio, Marco Peresani, 1988, p. 15). Dar, spre deosebire de creațiile feminine dintr-o foarte largă arie geografică europeană, acelea de la

Gönnersdorf (Germania), aparținând Magdalenianului, sunt siluete suple, care reprezintă o altă concepție a esteticului în arta Paleoliticului superior european (fig. 159).

De la Sungir, din mormintele datate în Paleoliticul superior vechi, provin numeroase piese de artă, cu decor specific (această cultură arheologică a și fost denumită Sungirian) (fig. 160/1-2), dar datarea acestor piese, ca și a celor două morminte de copii, este destul de controversată, mergând de la 32.700 + 2000 – 1600 ani BP până la 36.400 +1700 – 1400 ani BP, dar sunt și datări de 24.430 +- 400 ani BP și 25.000 +- 200 ani BP (R. White, 1995, p. 29-62). Dar, tot de la mormintele (îndeosebi de copii) de aici, provin alte numeroase obiecte de podoabă (fig. 161/1-4).

Din Paleoliticul superior francez provin alte numeroase piese de podoabă, din ivoriu de mamut, dar nu numai, descoperite la Brassempouy, Lespugue, Mas d'Azil, Pair-non-Pair, La Chaise-Bourgeois Delaunay și în alte stațiuni de referință (Yv. Taborin, in J. Hahn, M. Menu, Y. Taborin, Ph. Walter, F. Windemann, 1995, p. 63-83) (fig. 162/1-6).

Alte piese din ivoriu (de mamut) au fost descoperite în numeroase stațiuni paleolitice europene, inclusiv din spațiul geografic dintre Prut și Nistru (fig. 163), Cosăuți, Rașcov VII, etc.

ARTA PALEOLITICULUI SUPERIOR RECENT

Într-un studiu bogat și de valoare P. Noiret (1991) a făcut o analiză pertinentă a ceea ce arheologii au numit *bâtons percés*, dintr-o relativ largă arie europeană, dar cu referire numai la Magdalenianul mijlociu și superior, deși au fost repertoriate foarte multe stațiuni și descoperiri, inclusiv din Aurignacian (5 piese decorate, care provin din tot atâtea stațiuni), dar și din Gravettian (7 piese din 7 stațiuni), Solutrean (7 piese decorate, din 4 stațiuni) și Magdalenian (374 piese care proveneau din 70 de stațiuni).

Decorul cel mai important, de caracter geometric, cu linii drepte și curbe, cu *encoches*, a fost esențial pentru toate materialele până la finalul Solutreanului, iar cel de tip *phalus*, ori antropomorf constituie, în Gravettian, motivele cele mai reprezentative. În Magdalenian apar subiecte noi. Dar noi nu ne propunem să detaliem motivele decorative din culturile arheologice sau din faciesurile cunoscute, cu atât mai mult cu cât sunt și motive sau ansambluri decorative, iar unele materiale, din săpături mai vechi, sunt incerte (unele ca atribuție culturală). De cele mai multe ori, începând cu Magdalenianul, teme figurative sau izolate constituie unica decorație a pieselor de tip *bâtons percé*, uneori în cadrul unor compoziții chiar foarte elaborate.

Decorul figurativ constituie un adevărat ansamblu al bestiarului de pe arta mobilă, unde sunt reprezentate toate temele importante ale artei preistorice: cai, antropomorfe, *phallus*, cervidee (reni, cerbi, căprioare), bovine (bisoni, *bos primigenius*), pești (mai ales somoni), păsări (îndeosebi păsări de apă); mai rar sunt reprezentări de urși, șerpi, feline, mamuți, gluton (*Gulo gulo*), vulpe, mistreț, marmotă; dar sunt și reprezentări incerte, nesigure încă de la amplasarea lor pe obiectele de artă mobilă, ori numai de labe de animale sau numai pe coarne de cervidee. A. Leroi-Gourhan apreciază că ”omul este tema cea mai frecventă pe ”bastoane perforate”

după cal” (A. Leroi-Gourhan, 1971, p. 49) și credem că așa a fost, deoarece, dintre animalele reprezentate, P. Noiret a ”contabilizat” 55 cai, 42 cervidee, 36 pești, 34 *phalloi*, 28 păsări, 25 bovine, 23 capridee, 21 imagini antropomorfe (P. Noiret, *op. cit.*, p. 146, n. 2) (fig. 41). Teme figurative există, create în mod realist sau schematizat, deci ușor identificabile, dar și reprezentări deformatate, unele simplificate, pe care le putem recunoaște cu oarecari dificultăți, putând fi clasate printre temele geometrice ale elementelor figurative. Dar, dacă această identitate nu este facilă, există posibilitatea grupării figurilor și clasarea speciilor, iar aceste constante demonstrează existența unui fenomen omogen, nu serii de cazuri particulare: existența unor părți ale animalului tratat artistic: capul (cel mai adesea), coada sau înotătoarele (la pești), detalii care sunt bine păstrate (coarnele sau urechile caprideelor), coama bizonilor, ciocul unor păsări. Unele specii sunt foarte rar sau deloc reprezentate schematizat, cum ar fi cai, cervidee, antropomorfe, iar altele: pești, bovidee, capridee, păsări, apar foarte des tratate în arta mobilă a speciilor decorate. Chiar dacă suportul este, astăzi, în stare fragmentară, speciile tratate sunt relativ ușor de recunoscut prin naturalitatea reprezentărilor (fig. 42).

Constatăm că în majoritatea cazurilor, speciile pot fi tratate în cel puțin două modalități: prin gravură sau sculptură, dar există și posibilitatea reprezentării în ronde-bosse (fig. 43). Dar trebuie să precizăm și faptul că au fost interpretări diferite cu privire la unele reprezentări: fig. 43/3, pare să reprezinte două cozi de pește „profondement lobées”, sau două coame de bizon (P. Noiret, *op. cit.*, p. 150). Mai precizăm și faptul că au fost reprezentate două capridee, foarte schematizate, pe un corn sau os, spațiile libere fiind acoperite cu grupe de linii scurte, trasate oblic sau vertical, realizate separat sau seriate (fig. 44). Sigur că este aproape imposibil să vedem aspectele cultice, sau de religiozitate, pe aceste suporturi din os sau corn. Cu limitele mentalității actuale, este aproape imposibil să ne pronunțăm asupra necesității realizării acestor opere de artă paleolitică mobilă; dar este la fel de adevărat că ne este imposibil să ne pronunțăm cu privire la necesitatea acestor creații artistice, la nivelul mentalității comunităților umane magdaleniene, poate și datorită profundelor schimbări climatice, de mediu, de floră și faună, poate chiar de comportament uman, rezultat în urma schimbărilor de mediu.

La Abri Morin (P. Deffarge, P. Laurent, D. de Sonnevillle-Bordes, 1975, 1, p. 1-64) au fost descoperite numeroase piese de artă mobilă cu decor incizat, cu motive variate, diverse, reprezentând antropomorfe – mâinile, cu incizii foarte profunde, realist redată (fig. 44). În poziția redată, mâinile nu pot reprezenta decât simbolul invocării, adorației și venerației (*op. cit.*, p. 4). Mai multe creații gravate pe fragmente de corn de ren, reprezintă motive diverse, printre care unele zimțate (barbelate), harpune, cu unul sau două rânduri de barbeluri, etc. (fig. 45). Interesant ni se pare faptul că aceste vârfuri de lance nu au fost îndreptate, ci au rămas cu anumită curbura, naturală, deci nu au fost pregătite ca suporturi în vederea realizării și funcționării lor ca arme de vânătoare.

Tot aici, în niv. B I, trei fragmente de omoplat sau de sulită sunt cu mai multe reprezentări, printre care un cal văzut din partea dreaptă, în poziție statică, iar întreaga suprafață a fragmentului osos a fost acoperită cu incizii de suprafață sau mai adânci, fără a se putea delimita imagini coerente ca interpretare. Pe suprafața inferioară este trasat, tot prin gravuri, un bovid în profil spre stânga, dar în mișcare. Pe fragmentul de corn de ren a fost creată imaginea unui cal în poziție statică; baza picioarelor nu este reprezentată. Pe un vârf de lance, alcătuită din trei fragmente, este reprezentat capul unui cal, iar restul corpului, fragmentar, se poate doar deduce (fig. 46).

Pe un fragment de gresie roșie a fost realizat capul unui antropomorf sau al unei păsări (fig. 47); sunt două variante de reprezentare: fie capul unui antropomorf, cu mască de pasăre, fie capul unei păsări cu trăsături antropomorfe (*op. cit.*, fig. 6, 7, p. 10-11). Unele desprinderi ne duc la ideea că suportul a putut servi și ca percutor. Figura a fost creată din față, cu capul rotunjit-oval direct pe umerii ușor asimetrici. Mai multe linii incizate sunt marcate pe imaginea noastră cu literele *a, b, c, d*, dar nu putem cunoaște semnificația acestora (a liniilor incizate). Autorii studiului precizează că, atunci când visajul este realizat din față, capul este rotunjit, ochii rotunzi sau ovalari, iar torsul este fără umeri, atunci când aceștia sunt reliefați. Dar, prin faptul că nasul este redat ca un cioc, această reprezentare poate fi interpretată ca un personaj cu cap de pasăre, hibridă, sau mascată (*op. cit.*, p. 12): umerii ridicați pot sugera că s-a dorit crearea aripilor repliate ale unei păsări de pradă (ciuhurez – *Nictea*). Piesa aparține niv. B I, din Magdalenianul VI.

În nivelul AIV au fost descoperite mai multe vârfuri de lance cu reprezentări animaliere: cai, bovidee, bizoni, reni, cervidee, păsări, șerpi (?),

pești (?), pe suporturi constituite din lănci, bastoane perforate (bâton percé), corn, omoplat, os de pasăre, alte oase.

Pe un vârf de lance au fost reprezentate mai multe animale, de fapt, patru cai. Pe latura stângă, calul din frunte este net separat de coada celui care îl precede; trei cai sunt trasați cu coada în gura celui următor; din al cincilea cal (de fapt, primul) se vede doar coada, situată aproape de botul primului cal redat în întregime. Pe latura dreaptă, coada primului cal este vizibilă (spre marginea stângă a vârfului de lance). Ceilalți cai sunt aproape îngrămădiți (unul în coada celui din fața sa), iar din primul cal se vede doar partea sa din spate (fig. 47).

Pe mai multe suporturi – vârf de lance, fragment de bâton percé, fragment mesial dintr-un os de pasăre, fragment de os gros, fragment de omoplat, fragment de corn de ren, au fost realizate, prin gravuri, animale (întregi sau fragmentare); inciziile sunt mai profunde sau mai lejere; unele profile de animale sunt foarte bine redată, iar la altele, conturul este doar sugerat; sunt și linii scurte, menite doar să acopere spațiile libere rămase pe suport (fig. 48).

Pe ramificația fragmentară a radiusului unei păsări au fost realizate două gravuri, care reprezintă coarne de cerb, în poziție opusă, reprezentând trofee (de vânătoare ?) cu impresia sentimentului magic, după modelul *sorcier-ului* de la Trois-Frères, considerat de autori ca fiind precursorul șamanilor indieni sau siberieni (P. Deffarge, P. Laurent, D. de Sonnevill-Bordes, *op. cit.*, p. 20). Pe un alt fragment de omoplat sunt trasate, prin linii incizate, conturul incomplet al picioarelor posterioare, probabil ale unui cervideu. Alte imagini sugerează conturul incomplet al unei păsări, pe alt fragment de coastă sunt reprezentate fragmente din carnea unui bovideu, iar pe partea opusă, cinci siluete incomplete de rață sau de lebădă (*op. cit.*, fig. 13/2, 3); sunt și alte reprezentări animaliere sau de semne geometrice (*op. cit.*, fig. 13/5) (fig. 49).

Nivelul A III conține, ca subiecte, cal, bovidee, bison, ren, cervidee, feline, labe de picior, pești, plante, vulve. Suporturile sunt: harpon, baghete, pandantive, corn, omoplat, oase de pasăre, etc. Sunt și suporturi cu gravuri neidentificabile (*op. cit.*, p. 28).

Nivelul A II are, ca reprezentări, cal, copite (pattes) de renne, șarpe (?), pește (?), *phallus*, pe suporturi constituite din suliță, *bâton percé*, *corn*, *omoplat*. Astfel, pe fiecare suprafață a unui fragment de suliță a fost gravat

un cal, ultimul dintr-un șir de animale gravate, în poziție de galop, cu capul întins înainte, picioarele din față fiind proiectate spre înainte, cele din spate, spre înapoi, întinse, cu coada ridicată (chiar dacă este realizată fragmentar). Capul și gâtul, disproporționate, prea mari, botul este în carou, urechile reprezentate prin linii scurte, la fel gura, ochii, prin trei linii scurte, care formează un triunghi. Coama este redată printr-o acoladă mică dar întinsă. Coada și picioarele sunt întrerupte brusc. Opt hașuri fine, oblice, reprezintă pielea. Imaginea de pe suprafața opusă este aproape identică, dar într-o stare mai proastă se conservare, mai schematizată; doar capul este mai complet și mai bine redat, tot prin gravură, dar cu lipsa picioarelor.

Pe un fragment de omoplat parțial deteriorat, sunt gravate mai multe picioare de ren, ale părții posterioare a animalului, grupate și parțial suprapuse (fig. 38; fig. 39). O reprezentare a calului este foarte schematizată, iar renul este realizat doar prin partea inferioară a picioarelor; pentru a nu rămâne neacoperită, pe o parte a suportului au fost trasate incizii diverse (fig. 50).

În niv. A I, subiectele tratate prin gravură sunt un cal și un bovideu, ambele pe fragmente osoase, figurile fiind neterminat, realizate într-o manieră unică, *esquisse évocatrice*, printr-o tehnică excepțională, unde întreaga figură este acoperită de hașuri dispuse în trei serii de hașuri scurte, încrucișate pe cap și pe gâtul animalelor, și doar serii multiplicat de linii scurte, ușor paralele sau puțin oblice pe corpul acestora. Autorii consideră că acest decor a fost realizat pentru a sugera, simbolic, pielea animalului (fig. 51).

Potrivit autorilor acestui important studiu, este o mare discrepanță între speciile de animale existente în Magdalenianul superior al zonei geografice și speciile reprezentate artistic pe suporturile utilizate în acest sens:

	B I	A IV	A III	A II=A I
Ren	55,99.....	49,74.....	41,61.....	39,02
Bovine	30,31.....	21,71.....	23,43.....	27,39
Cal.....	12,22.....	13,75.....	18,18.....	16,51
Cerb.....	0,97.....	10,03.....	10,51.....	11,72

Acestea sunt specii determinabile, tratate într-o manieră realistă (P. Deffarge, P. Laurent, D. de Sonneville-Bordes, 1975, p. 56). Se mai precizează faptul că toate piesele de artă mobilă au o poziție stratigrafică certă în cadrul nivelelor de locuire identificate.

A fost descoperit un singur suport din gresie, celelalte fiind din os, corn de ren sau ramificații ale coarnelor de ren, os de pasăre, omoplat, etc. Suporturile erau constituite din: sulică, harpune, baghete, oase perforate (bâton percé), lustruitoare, etc.

Subiectele tratate artistic sunt: cal, bovidee, bizon, ren, cervidee, păsări, șerpi, pești, feline, mâini, vulve, *phallus*, săgeată, plante, copite de animale, etc. Aproape toate animalele au fost realizate artistic în manieră realistă sau schematizată, în manieră statică, dar și în mișcare. Se remarcă realizarea aceluși bovideu sau aceluși cal (fig. 51), cu corpul acoperit de hașuri, modalitate unică în Magdalenianul zonei geografice luată în considerație. Noi apreciem că majoritatea operelor de artă mobilă prezentate aici au avut un rol important în magia vânătorii sau a simbolurilor sexuale.

Arta mobilă gravettiană, cu profunde semnificații religioase, este prezentă în Rusia, Ucraina, în aproape stațiunile dintre Prut și Nistru, în întregime pe vastul teritoriu al Europei de vest și al Europei Meridionale, etc. Deoarece acest spațiu imens al Câmpiei Ruse a devenit clasic mai ales prin numărul mare de statuete de tip "Venus", vom începe și noi cu prezentarea statuietei de acest tip, de la Gagarino, din ivoriu de mamut (fig. 54/1a-1d), cu hipertrofia caracteristică, a pântecelui și a pieptului, cu slaba reprezentare a picioarelor, mâinilor și a capului (capul se poate înscrie în ceea ce noi am numit "imaginea interzisă"), înscriindu-se în categoria 3 din schematizarea lui J. K. Kozłowski (*op. cit.*, p. 49). Din calcar a fost creată statueta de la Kostienki 13, niv. 1 (fig. 54/2), prezentată fără cap și fără picioare, în poziție așezată, cu pântecul foarte proeminent, exagerat, cu sânii situați și acoperiți parțial sub membrele superioare. Am prezentat și "colierul" format din înșiruirea proporțională dimensională a sânilor (fig. 54/3), deși alți specialiști consideră că acest "colier" reprezintă, de fapt, antropicul masculin stilizat. Dar, se pare că interpretarea lui J. K. Kozłowski este mai aproape de adevăr. Redarea celorlalte părți ale corpului feminin în stare atât de succintă artistic, constituie element de unicădată, dacă nu luăm în considerație faptul că această creație aparține spațiului central-european, care avea alte "idealuri" de frumusețe feminină. În tot cazul, noi putem constata că artistul epocii a creat cu un anume specific acest "colier", deoarece toate elementele sale sunt simetric și proporțional reduse dinspre piesele centrale spre acelea de la extremități. Opiniile diferite, privind reprezentarea antropicului masculin –

feminin au fost lansate cu ocazia Colocviului internațional din 1981 (organizat la Nitra și Cracovia), dar nici atunci nu s-a ajuns la o unanimitate de atribuire.

Tot din lut ars (terre cuite) au fost realizate mai multe figurine – capete de animale văzute din față sau din profil, la Dolni Věstonice, feline, rhinoceros, mamut (fig. 55/a-d). Am constatat, inclusiv în cadrul Colocviului din 1981, că unul dintre elementele specifice artei *pavloviene* îl constituie realizarea figurinelor animaliere (prin săpături arheologice sistematice a fost descoperit un cuptor special, destinat arderii pieselor de artă (J. K. Kozłowski, *op. cit.*, fig. 74, p. 68) din pastă special pregătită și arsă.

Chiar dacă nu am avea și alte elemente de demonstrație cultică, putem să acceptăm că aceste piese, animaliere, au fost create (inclusiv arse) cu scop cultic, pentru asigurarea succesului la vânătoare. Poziția sa stratigrafică nu este pusă sub semnul incertitudinii, așa că putem aminti faptul că această instalație tehnică, pentru ars ceramică și alte obiecte din lut, se datează cu cel puțin 10 milenii înainte ca următoarele instalații de ars lutul să fi fost amenajate pe teritoriul Europei.

Din fosile de moluște terțiare, sau din os, au fost create elemente de coliere (fig. 56/a-c), descoperite la Dolni Věstonice, de două tipuri: de înșirat și de atârnat: perle cilindrice, rotunde sau ovalare, din ivoriu, din moluște terțiare (fosile) și din os (de văzut B. Klima), dar au fost descoperite și pandantive din plachete sau din galete din șist, însă piesele de atârnat, din moluște fosile terțiare par să fie mai numeroase.

Alte tipuri (elemente de colier, probabil) au fost create din ivoriu de mamut, ori din cochlii fosile (fig. 57/1-3, 4, 5-6) au fost create alte elemente de posibile pandantive. Avem aici (dacă atribuirea este corectă, prototipul celui mai vechi bumerang), dar ar putea, la fel de bine, să fie un obiect ceremonial. Interesantă este și piesa – acul de vânătoare, prin decorul de linii scurte, gravate, care ar fi putut reprezenta și un element de vânătoare – numărul animalelor vâdate, care constituie el însuși un element de trofeu.

Tot atributelor vânătorii – speciilor animalelor pentru vânat sau vâdate deja sunt și piesele de podoabă, unele de suspendat, poate chiar de cusut pe veșminte, dar sunt și obiectele cu atribuții cultice, ca la Avdevo, toate decorate, dar care sunt indubitabil legate de vânătoare sau de atribute ale vânătorii (fig. 58), căci nu le găsim atribuții foarte certe în cadrul unui

posibil inventar al speciemenelor artei paleolitice mobiliare din această zonă geografică și posibil etnologică.

Din marea stațiune pluristratificată Molodova V (dar locuită în Gravettian, nu și în Aurignacian) pe malul Nistrului, dar și de la Kostienki 21 și Kostienki 8, pe Don, provin mai multe piese de artă, cu caracteristici de ustensile și cu decor de tip antropomorf sau geometric-liniar incizat, oase de pasăre cu decor incizat, baghetă din ivoriu, decorată, moluște fosile, pandantive din os și din ivoriu (fig. 59/1-2; 59/ a-f). Nivelul 7 de la Molodova V a fost datat la 23 000 +/- 800 ani BP, iar cel de la Kostienki, la 21 800 +/- 200 ani BP. Personal, credem piesele de la Molodova V și Kostienki 21, par a fi mai degrabă obiecte de paradă; piesele de la Kostienki 8 par a fi, într-adevăr, obiecte de podoabă, probabil prinse pe îmbrăcăminte.

Tot de la Kostienki 11 provin mai multe statuete animaliere, din calcar, a căror importanță cultică o vedem mai degrabă estetică, dar nu contestăm caracterul lor apotropaic (fig. 60/a-n), pentru purtătorul lor. Este vorba de piese foarte stilizate, cu reprezentări animaliere, dar ele există și nu le putem contesta importanța cultică în mentalitatea timpului.

Celebrul mormînt de la Sungir, la nord de Moscova, a oferit cercetătorilor de diferite specialități, o cantitate enormă de informații științifice de o mare varietate (fig. 62/1-8; fig. 63).

Descoperirile din *complexul funerar* de aici au succitat un interes deosebit datorită multitudinii informațiilor pe care le oferă (M. Eliade, 1991, vol. I; M. Eliade, 1992; J. K. Kozłowski, 1992; G. Bosinski, 1990; C. V. Chirica, 1996, BAI VI (ed. V. Chirica), Helios, Iași; J. Clottes, 2005, p. 18-25; Valentin-Codrin Chirica, George Bodi, Vasile Chirica, 2012; V. Chirica, 2011; B. Maureille, 2004).

Trebuie să precizăm că doar unii specialiști au luat în considerare toate componentele ansamblului mortuar; se vorbește despre numai trei schelete, dar sunt și alte resturi umane: un craniu și un femur uman, umplut cu ocră roșu, fiind deșus sub corpul băiatului (B. Maureille, *op. cit.*, 2004, p. 79; P. Binant, 1991. De altfel, nu trebuie omisă importanța amplasării mormintelor în perimetrul locuibil, în apropierea locuințelor de tip „cabană” și a structurilor de combustie (René Desbrosse, J. Kozłowski, 1994, p. 43-44). Așadar, în ceea ce privește demersul nostru, constatăm că, în afara celor trei înhumați, cu bogăția și diversitatea depunerilor de ofrande funerare, au mai fost identificate două resturi antropologice: un craniu singular, deșus pe

un „pat” de ocră roșu, dar și un fragment de femur uman, lustruit și umplut cu ocră roșu (depus sub partea stângă a toracelui băiatului). Avem, deci, dovezi certe cu privire la caracteristicile sacre ale violenței: desprinderea craniului de restul corpului și depunerea pe un strat de ocră roșu, ori prezența aceluși femur uman, lustruit și umplut cu ocră roșu, care trebuia să valorizeze doar corpul băiatului sau, prin extensia sacralizată a spațiului (cu referire la întregul perimetru al gropii celor doi copii), caracteristicile spirituale ale ambilor înhumați. Tot în Rusia, în complexele funerare de pe Don (Kostienki), se remarcă descoperirea din nivelul II de la Kostienki 8, unde s-a constatat existența urmelor de tăiere-perforare, pe craniu, în timpul vieții, deci pe omul încă viu, cu vârsta de 35-40 ani, poate cea mai veche dovadă a practicării trepanației. Mai precizăm faptul că unele fragmente craniene au suferit acțiunea focului, toate fiind localizate în perimetrul unei locuințe, aproape de vatra de foc, alături de alte resturi osoase, probabil ale aceluiași schelet, deci dezmembrat cu intenție de către membrii comunității. La Kostienki 2 a fost identificată o structură de locuire cu o cameră alungită, în interiorul căreia fost descoperit un schelet cu coaste și vertebre, dar fără depuneri de ofrande; partea sa superioară se afla în locuință, la 1,5 m de restul scheletului. Se apreciază că a fost construită o cameră mortuară specială, iar corpul bărbatului a fost acoperit doar până la umeri, cu capul și mâinile rămase în afară, parțial distruse de carnișiere (A. Sinitsyn, 2004, p. 237-242). Așadar, constatăm existența unui alt tip de înmormântare, fără ofrande, dar nu excludem nici existența unei practici punitive, violente, în viață sau după moarte, pentru fapte pe care nu avem cum să le cunoaștem. Nu putem omite nici posibilitatea existenței unor practici rituale, legate de sacrificiul uman, după « modelul » sacrificiului primordial.

Am constatat de mai multe ori faptul că unele schelete (Dolni Věstonice, mormântul triplu și cel de femeie, Skhul, etc.) (fig. 68) probau existența unor deformații patologice, astfel că membrii comunității le acordau o atenție specială, considerându-i de factură superioară (Valentin-Codrin Chirica, George Bodî, Vasile Chirica, *op. cit.*, 2012), dar credem că ar trebui să se constate dacă aceste malformații, considerate patologice, sunt de natură congenitală sau ca urmare a unor traumatisme din timpul vieții, survenite în urma violențelor, posibil de caracter cultural, poate în cadrul unor anumite ritualuri specifice, de consacrare (de trecere, de inițiere), pe care nu credem că le vom cunoaște vreodată; am mai constatat, că, în grotel-

sanctuar ale Paleoliticului superior, au fost reprezentate numeroase mâini cu astfel de deformații, fiind considerate ca având proprietăți supranaturale (V. Chirica, *op. cit.*, 2011, p. 40-41). Aceleași deformații patologice pare să fi avut bărbatul înmormântat la Kebara (2), cu scheletul foarte bine conservat, dar fără craniu și fără piciorul drept. Se remarcă faptul că aici a putut să existe fenomenul violenței *post-mortem*, deoarece s-a constatat desprinderea cutiei craniene după înmormântare, mandibula fiind lăsată în poziție anatomică, la fel și molarul 3 al maxilarului superior (M. Otte, *op. cit.*, 1996, p. 183-185). Astfel de practici (gesturi?) funerare, demonstrând existența unor adevărate elemente de ritual al sacralizării, se constată în întregul Paleolitic european. Ne referim la precizările privind posibila existență a cultului mandibulelor, dar și la alte situații, cum ar fi constatările de la Biache, Franța, unde cele două cranii au fost depuse (ritual ?) în perimetrul locuibil al campamentului, sau la La Ferrassie, unde una dintre gropile funerare, acoperită cu o lespede de calcar, conținea resturile unui copil de 3 ani, dar capul acestuia, fără mandibulă, se afla la 1,5 m depărtare de restul scheletului (B. Vandermeersch, 1976 ,p. 726). La Regourdou, „un gisement de plein air”, datat în ultimul interglaciuar, a fost identificat un schelet de copil, depus într-o amenajare specială, considerată unică în Paleoliticul mijlociu european: situat în niv. IV, scheletul părea protejat de un anume tip de tumul, amenajat în mod special pentru ritualul înmormântării. E. Bonifay, 1965, p. 136-139, 136-139 precizează că scheletul zăcea pe un pat de lespezi de piatră, fiind acoperit cu blocuri de piatră, amestecate cu ofrandele depuse: nuclee, așchii, un raclor, un humerus de urs, întregul complex fiind acoperit cu pietriș, nisip, cenușă de vatră, inclusiv oase de urs și un corn de cerb, iar B. Maureille (*op. cit.*, 2004, p. 68-69) apreciază că, prin modul dispunerii-păstrării oaselor, s-a avansat ideea că acest copil a fost aruncat în groapă, nu depus ritual, argumentând și cu situația identificată în Siria, la Dédériyeh, unde un copil se afla într-o poziție anormală, ce părea, de asemenea, aruncat, nu depus ritual, dar și cu sépulture 3 de la Bauosso de Torre, Italia.

Mormântul triplu de la Sungir ne crează posibilitatea de a analiza, chiar și parțial, contextul său spiritual, și de a propune unele tentative de interpretare. Mai întâi, constatăm că cei doi copii au fost înmormântați la aproximativ 1,5 m depărtare de bărbat, ceea ce ne permite să apreciem faptul ca neîntâmplător. În al doilea rînd, credem că bogăția ofandelor demonstrează nu numai posibila situație socială (și economică) a grupului

(familiei ?) din cadrul comunității, ci o situație mult mai complexă. După opinia noastră, putem fi în situația acelor complexe proceduri de *inițiere*, uneori atât de dure, încât putea surveni moartea celor supuși ritualurilor (căci puteau fi mai multe ritualuri, sau unul complex, cu mai multe etape de execuție). Credem că nu exagerăm dacă acceptăm (cum au făcut-o și alți specialiști în religii preistorice antice, sau etnologi care studiază încă viața spirituală a unor populații actuale, dar rămase la nivel de comportament pre-sau protoistoric) ca fapte reale ceremoniile de *trecere*. *Inițierea este o lungă suită de ceremonii ce au ca obiect introducerea tânărului* (s. ns.) *în viața religioasă: acesta iese pentru prima dată din lumea profană în care și-a petrecut copilăria, spre a pătrunde în sfera lucrurilor sacre Se spune că în acel moment tânărul moare, că ființa care era încetează să mai existe și că o alta i se substituie instantaneu. El renaște într-o formă nouă* (E. Durkheim, 1995, p. 47).

Dar la Sungir a murit și o fetiță, de vârstă apropiată, nu numai tânărul. Așadar, putem accepta ideea că aici, la ritualurile purificării, a trecerii prin etapele inițierii, a participat și un personaj feminin, a cărui prezență este, de regulă interzisă printre tineri ? *Există și inițieri feminine*, spune M. Eliade (1992, p. 179), așa că nu excludem posibilitatea ca fetița de la Sungir să fi fost victima ritualurilor care puteau să fie chiar mai complicate, mai dure, deoarece, intrând în rândul femeilor, ea are acces deplin și neîngrădit la sacralitate, inclusiv la sacralitatea procreerii și a nașterii. După opinia noastră, la creștinii ortodocși, botezul este o modalitate proprie *de trecere*, deoarece prin cufundarea de trei ori, în apa sfințită, cel care se botează *trece* într-o altă lume, iar prin ridicarea din apa sfințită, se face *împreunarea* cu *noua lume*, cu lumea creștină, din care face parte de aici înainte, toată viața. Acesta este motivul pentru care, în ortodoxia universală, care își asumă *trecerea* deci creștinarea copilului, nașii sunt considerați a fi chiar mai importanți decât părinții naturali (după trup), căci prin aceștia, copilul se face *părtaș noii lumi*, lumea creștină. În desfășurarea întregului ansamblu al fenomenului inițierii, se poate produce moartea fizică a inițiatului, în urma căreia, credem că întreaga comunitate, *părtașă* la desfășurarea *trecerii*, își asumă urmările, deci înmormântarea trebuia făcută cu posibilul fast, cu o mare și variată bogăție de ofrande. În felul acesta s-ar putea explica inegalabila bogăție și varietate a ofrandelor cu care au fost îmbrăcați morții de la Sungir. Dar, deoarece cei doi copii/tineri aflați în

pragul pubertății nu au putut trece pragul dintre viață și moartea fizică, devenind sacrificiați ai credințelor comunității, aceasta i-a înmormântat cu credința reînvierii; dovada o constituie cantitatea de ocră roșu, depusă pe corpul (sau îmbrăcămintea) adultului, dar și femurul uman, golit de conținutul natural și umplut cu ocră roșu, depus în perimetrul mormântului băiatului.

Din Grand Abri de la La Ferrassie a fost recoltată o cantitate apreciabilă de vârfuri de tip Lautsch, din os, pe care noi le considerăm de foarte mare importanță în religia vânătorii, mai ales datorită faptului că, de exemplu, în grotă Potojcka, situată la 1 700 m altitudine, în ceea ce s-ar putea numi *imperiu urșilor*, a fost aduse peste 20 de vârfuri de tip Lautsch (G. Bosinski, *op. cit.*, p. 60), necesare la vânătoarea specializată a urșilor (fig. 64). Se pare că unele vârfuri au fost decorate cu incizii fine, orizontale, dar nu este imposibil ca aceste incizii să fi reprezentat numărul animalelor vâdate (cu acea lance).

De la Vogelherd, dar și de la Isturitz provin creații artistice, obiecte podoabă, care reprezentau animale de vânătoare (fig. 65); chiar și capul de pe mica lespede de piatră, perforată, din cele două campamente ale comunităților umane, poate reprezenta elemente cultice, pe care le punem în legătură cu sacralitatea vânătorii la populațiile respective. Aceste elemente specifice cultului vânătorii, pot fi chiar mai importante dacă au fost create în perimetrul altor stațiuni, dar au fost purtate de membrii comunității de vânători, cu credința ajutorului la vânătoare.

Prin *crearea orantei* noi putem face dovada unei alte religii, a cărei origini se află tot în Paleoliticul superior european (unele dintre primele mărturii noi le-am identificat în Eneoliticul spațiului est-carpatic (V. Chirica, Mădălin-Cornel Văleanu, Codrin-Valentin Chirica, 2010, p. 159-204; V. Chirica, M.-C. Văleanu, C.-V. Chirica, 2010, p. 307-33; V. Chirica, 2004, p. 187-194; V. Chirica, 2004, p. 103-127). La Geissenklösterle a fost descoperită o placă din ivoriu, cu reprezentarea orantei, iar această placă are, pe revers, serii de punctuații puțin adâncite, a căror semnificație nu o cunoaștem (fig. 66).

Cum spuneam mai sus, nu numai la Grand Abri de la La Ferrassie au fost identificate bastoane perforate, iar acum putem demonstra că astfel de piese au fost găsite și la Molodova V, niv. 7, în cadrul locuirilor gravettiene (fig. 67), dar probabil că aveau alte semnificații. Deoarece unele erau

decorate cu motive incizate, credem că acestea puteau fi puse și ca semne de paradă, de omagiu, ca valoare a personajului care le avea în posesie. Nu excludem nici posibila identitate de interpretare a pieselor descoperite la Kostienki I și Avdeevo, mai ales prin decorul lor, prin ornamentația părții superioare și prin decor (fig. 69). Ne referim îndeosebi la "micile spatule" cum au fost denumite de G. Bosinski (*op. cit.*, p. 118), căci și acestea puteau servi drept obiecte ceremoniale.

O mare răspândire a avut, în cadrul creației artistice cu valori spirituale, religioase chiar, statuetele feminine, mai ales acelea din ivoriu, prezente în Paleoliticul superior recent dintre Nistru și Don (fig. 70), dar și din centrul și vestul Europei, cu trăsături arheologice, istorice și artistice proprii (H. Delporte, éd., 1995; Aurelien Simonet, 2012; etc.). Ne oprim aici, căci noi credem că va trebui să redactăm un capitol special, consacrat creațiilor de artă paleolitică feminină și aspectelor lor religioase.

Stațiunile paleolitice din Ucraina (și nu numai de aici) se caracterizează printr-o mare bogăție și varietate de opere de artă cu conotații religioase, indiferent din ce unghi le-am putea privi și interpreta. Avem săgeți și bastoane perforate, ciocane-târnăcop, de la Mezin și Dobraničevka (fig. 71), statuete feminine, de la Mezin (fig. 72, fig. 73), sagaies magdaleniene sau biconice de la Lascaux (fig. 74), creații fantastice – gravuri cu reprezentări masculine și feminine (fig. 75), harpoane din ivoriu, cu două rânduri de barbeluri și cu decor romboidal (fig. 76), baghete de la Isturitz, cu decor specific Europei de Vest (fig. 77), avem "divinitățile cu coarne" (le Dieu cornu) (fig. 78) sau bâtons percés de la Gourdan (fig. 79) și numeroase alte creații de artă din foarte multe alte stațiuni europene.

În întregul spațiu european și în toată perioada de timp la care ne referim acum (Paleoliticul superior recent), oamenii au creat o întreagă industrie din materii dure animale, cum ar fi piese din ivoriu de elefant, din corn de ren, din oase care proveneau de la animalele vâdate. Această industrie din materii dure animale constituie o cracteristică a Paleoliticului superior recent, mai bogat în aproape toată Europa, cu excepția unei zone a Europei de est, care a rămas la mai vechile tradiții, deci lipsită de bogăția și varietatea uneltelor, armelor și a pieselor de podoabă din alte spații geografice și culturale ale Continentului. Dar, constatăm că, chiar și în acest spațiu est-european există elemente specifice, cum ar fi decorul de aspect geometric (fig. 73) (specific creațiilor artistice de la Mezin și din alte stațiuni

ucrainene, pe care, în spațiul dintre Carpați și Prut, îl găsim doar pe ceramica de factură eneolitică, cucuteniană). Așadar, putem admite, pe baze certificate de descoperirile arheologice, faptul că acest Magdalenian are un specific cultural, temporar și spațial, nu ca o unitate culturală. Mai precizăm faptul, nu lipsit de importanță, al contemporaneității unor culturi (civilizații) arheologice pe spații europene, unde începutul Magdalenianului (între 16 000 – 15 000 ani BP) este contemporan cu Epigravettianul zonei geografice amintite. Ne referim la Magdalenian I (Badegoulean), când se pare că utilajul litic nu mai este obligatoriu fabricat pe lame, ci și pe așchii, adesea obținute după tehnologia Paleoliticului mijlociu (G. Bosinski, *op. cit.*, p. 165). Dar, în acest caz, dorim să precizăm că, după opinia noastră, acest adevăr ar putea găsi explicația în faptul că, în Gravettianul de la Mitoc (și din toată zona pruto-nistreană) găsim relativ multe unelte de factură mai veche, cioplite și retușate pe așchii (racloare, raboturi, pe nuclee sau pe așchii nucleiforme), cu un anume specific local (lipsa perçoarelor), ca și raritatea lamelelor à dos, dar la noi există încă unelte compuse (racloir-burin, etc.), ca elemente ale revenirii parțiale la tipologia specifică Gravettianului evoluat și final.

Magdalenianul II este situat în vremea interstadiului Lascaux, cu unelte pe lame, cu gratoare și burine, cu unelte compuse. Dar la noi lipsesc vârfurile de lance fabricate din baghete din corn de ren, chiar dacă există destul de multe resturi paleofaunistice aparținând renului. De altfel, spre deosebire de Franța (de exemplu), noi nu avem, în spațiul geografic din Subcarpații Moldovei, locuri în grote, cu atât mai puțin sanctuare în spații închise, dar avem bogate și foarte bogate locuiri pe terasele râurilor.

Magdalenianul III francez își continuă evoluția, în spațiul carpatonistrean, până spre Bug și Nipru, prin locuirile gravettiene și epigravettiene, dar fără utilajul specific, din materii dure animale. Locuirile sunt diferite, determinate de schimbările majore în climă și în toate celelalte elemente ale mediului. La noi, la Mitoc-Malu Galben și Pârâu lui Istrate, dar și în alte stațiuni din spațiul geografic dintre Carpați și Nistru, locuirile se continuă neîntrerupt, până spre 20 000 ani BP, dar la Cosăuți, pe Nistru, dar și pe terasele Bistriței, acestea continuă, sub forma Epigravettianului, până spre 15 000 ani BP. Nu avem morminte (nu s-au descoperit), ca în Europa vestică și meridională, de aceea vom trata acest subiect într-un capitol special. Nu avem (nu s-au descoperit până acum) decât două sau trei grote cu picturi supestre, dar nu există nici locuiri în spații închise, cu excepția spațiului

intracarpatic (Gura Cheii-Râșnov, Boroșteni). În ceea ce privește picturile rupestre, acestea au specificul lor, cu o anumită dominantă a prezenței antropomorfului schițat de cele mai multe ori, dar imaginile feminine au trăsături specifice, sunt cu forme apropiate de Vénus – tip Willendorf sau mai suple, dovadă a schimbărilor esteticului în comunitățile umane. Sunt și reprezentări de imagini deformate – bărbați și femei, ca în grotă La Marche (Vienne, Franța) – imagini gravate, nu pictate. Imaginea de la Kniegrotte, un harpon din ivoriu, cu două rânduri de barbeluri (fig. 76) și cu decor rombic, pare să fie specific. Dar, la fel de specifice sunt baghetele ”demi-rondes, à décor en champlevé”, cu spirale și meandre (fig. 77), care, din nou, ne amintesc de fascinanta decorație neo-eneolitică, cucuteniană. În ceea ce privește înmormântările (asupra cărora vom reveni), menționăm descoperirea de la Mas-d’Azil, cu o mică plachetă din os, montată în orbita stângă (V. Chirica, Val.-C. Chirica, G. Bodi, *op. cit.*, 2016, fig. 63/2). De asemenea, credem că pot fi considerate specifice reprezentările masculine de tipul marelui vrăjitor sau *Le Dieu cornu* de la Trois-Frères, Lourdes, Gabillou, etc., ca și reprezentarea, foarte numeroasă, a mâinilor pictate, din multe imagini parietale (Chauvet, Gargas, La Fuente de Salin, Pech Merle, etc.), dar nu putem omite statueta *Omul-leu*, de la Höhlenstadel, din această prea succintă prezentare a artei paleolitice cu importanță religioasă (V. Chirica, Val.-C. Chirica, G. Bodi *op.cit.*, 2016).

Înainte de a începe prezentarea artei paleolitice cu conotații religioase din Paleoliticul superior din spațiul pruto-nistrean, vom mai prezenta alte piese de artă religioasă din puțina literatură de profil, pe care o avem la dispoziție. Vom începe cu volumele Colocviului asupra artei mobiliare paleolitice (Jean Clottes, sous le dir. de, 1990). Vom putea continua cu prezentarea foarte succintă a lucrărilor Coll. Int., *Art pariétal paléolithique. Etude et conservation*, Périgieux –Le Thot, Novembre, 1984.

Am constatat faptul că, în ultimii 60 000 de ani (dacă luăm în considerație doar activitatea continuă, coerentă și creatoare), comunitățile umane au realizat o cantitate enormă de bunuri utilitare și artistice, în marea lor majoritate cu importante conotații cultice, religioase: au fost gravate și sculptate piese din os, corn, piatră, ivoriu de mamut, coarne de ren, au pictat, pe pereții grotelor locuite sau folosite doar la activități artistice, animale sau scene de vânătoare complexe, asocieri de vânătoare, de animale erbivore sau carnasiere (foarte dăunătoare omului), ceea ce a determinat să se readă că

aceste activități nu aveau numai un rol final utilitar (Jean Clottes, 1990, p. 3), dar și estetic, cultic, determinant, în credințele vremii, scopului final al supraviețuirii: asigurarea mijloacelor de hrană, esențial prin vânătoare. În aceste milenii de viață neîntreruptă, comunitățile umane de pe întregul teritoriu al Europei, au creat mii și mii de piese (artă mobilă, numită și arta obiectelor) care au devenit elemente de creație, iar apoi de studiu pentru exegeții tuturor categoriilor de descoperiri arheologice. Nu ne trebuie dovezi, dar avem certitudinea că o mare parte dintre aceste creații s-au pierdut, mai ales la începuturile cercetărilor (descoperirilor) arheologice, fortuite sau sistematice, din neatenție, din ignoranța specifică oricărui început, din convingere chiar, că astfel de creații nu pot fi realități științifice, demne de interes major. Să ne amintim doar descoperirea picturilor din grotă Altamira, considerate cel puțin falsuri, dar abia în 1902, celebrul Emile Cartailhac a recunoscut, într-un la *essins. La Grotte d'Altamira (Espagne). Mea culpa d'un sceptique* (Dan Monah, 2015, p. 34). fel de celebru studiu, valoarea creației umane, *Les cavernes ornées des d*

Cum spuneam, descoperirile s-au înmulțit foarte mult, așa că oamenii de știință au considerat necesară organizarea unor manifestări științifice și publicarea rezultatelor în volume de specialitate, pentru înregistrarea corectă, coerentă a tuturor descoperirilor de creații artistice, indiferent de suportul pe care au fost realizate acestea, de natura lor (artă mobilă, pictură, gravură, etc.). Au fost, deci, organizate cele două colocvii enunțate mai sus, dar au fost organizate și numeroase alte manifestări științifice, inclusiv cu privire la practicile mortuare, cu scopul valorificării creației spirituale a comunităților umane preistorice, menționate la începutul acestei lucrări. De fiecare dată, cu fiecare ocazie, exegeții artei preistorice, sub toate manifestările ei, au pus în discuție valoarea descoperirilor arheologice sub multiple aspecte, iar organizatorii manifestărilor științifice au avut în vedere și s-au preocupat de valorificarea și de diseminarea acestora. Jean Clottes a precizat, de altfel, faptul că „C'est, en définitive, une masse d'informations sur les découvertes nouvelles, qui dataient parfois d'à peine quelques mois, sur des méthodes de recherches inédites, sur des synthèses en cours... qui fut présentée, disséquée, discutée”. Cu ocazia fiecărei manifestări științifice, inclusiv a celor organizate de noi, în România, au fost bine pregătite excursii și vizite științifice la stațiunile arheologice sau la muzee de referință, aceste manifestări devenind astfel, cele mai importante elemente ale diseminării și

cunoașterii rezultatelor cercetărilor, parțiale sau finale. Fiecare autor a avut libera alegere de a-și pregăti ilustrația comunicării, în scopul de a convinge auditoriul cu privire la tezele cele mai importante ale demersului propriu (fig. 80).

Printre descoperirile de la Quercy, situate, în linii generale, între Vezère – Dordogne – Lot – Aveyron, un ansamblu din regiunea platourilor de calcar jurasic, deci pe o suprafață de 300 kmp, se remarcă cele 36 stațiuni ale Paleoliticului superior, cu 1 139 piese decorate, reprezentând materiale decorate (M. Lorblanchet, Anne-Catherine Welté, 1990, p. 31-64). Aici sunt celebrele stațiuni de la Noailles, Font-Yves, Font-Robert, Dufour, Flageolet, etc., cu materiale intrate și în literatura de profil din România. Au fost repertoriate 55 stațiuni aurignaco-perigordiene și altele, care au furnizat piese de artă, solutreene și magdaleniene (*op. cit.*, fig. 3, fig. 4). Foarte bogate sunt stațiunile de pe văile Dordogne și Aveyron, de asemenea, cu numeroase piese de artă mobilă. Prin intense cercetări arheologice care s-au înscris pe mai mult de două secole, rezultă faptul că 95 % dintre descoperirile de artă paleolitică mobilă aparțin Magdalenianului mijlociu și superior, dar sunt și numeroase descoperiri de piese ce aparțin Perigordianului (*op. cit.*, p. 37). Pentru cunoașterea creației artistice cu conotații religioase, așezarea cea mai importantă pare să fie cea numită Abri de Fontalès, unde primele săpături au fost făcute în 1865, de către V. Brun, dar alte cercetări sistematice au fost practicate în mai multe reprize pe parcursul sec. XX (*op. cit.*, p. 51). În total, se pare că au fost descoperite 42 plachete, 35 oase cu gravuri, 5 fragmente de ivoariu, 8 fragmente de coarne de cerb, decorate, 2 cu creații în ronde-bosse 5 piese de podoabă, 124 unelte decorate (*op. cit.*, p. 53-54), dar se remarcă și nivelul magdalenian V, cu 5 plachete, 3 oase și un corn de cerb gravat, 3 obiecte de podoabă, 20 unelte decorate (cu 34 figuri de animale, întregi sau parțiale: 10 equidee, 5 capridee, 3 batracieni, 2 cervidee, 2 bovidee, 2 pești, 1 bizon, 1 canide, 1 oiseau, 1 représentation possible feminine, 1 corn—probabil, 4 animale nedeterminate) (*op. cit.*, p. 53), pe care, parțial, le oferim și noi (fig. 81).

În grotă La Marche au fost descoperite 1512 plachete și dale gravate, cu un ansamblu excepțional, de 113 figuri umane (fig. 82). Acest veritabil bestiar cuprinde feline, urși, cai, cervidee, mamuți, mufloni, bizoni, *bos*, unele fiind suprapuse. Acest nivel de locuire magdaleniană este datat la 14 280 +/- 160 BP și mai este celebru prin zecile de incisivi de cai, care

prezintă semne gravate: pătrate, triunghiulare, trapezoidale (A. Chollet, J. Airvaux, 1990, p. 77-82). Suprapunerea unor figuri animaliere pe acelaș suport constituie o anumită *lipsă de valoare* a acestor reprezentări, autorul (autorii) creațiilor artistice fiind mai puțin interesați de semnificația creației artistice; dar, poate că, tocmai aceste suprapuneri marchează, în această grotă, semnificația și sensul suprapunerilor. Autorii nu precizează care animale sunt suprapuse, dar *dezordinea* la care se referă pare să demonstreze prima noastră opinie.

În Italia au fost puse în evidență numeroase creații de artă mobilă epigravettiană și romanelliană, în mai multe stațiuni fiind descoperite și înmormântări (de care ne vom ocupa într-un capitol special). Nu vom aminti decât câteva, printre care Abri Tagliente, nu departe de Verona, Grotta Polesini (în Latium), Grotele Paglicci și Romanelli (în Pouilles) (P. Leonardi, 1990, p. 121-131). Important, din punctele noastre de vedere, sunt acele creații artistice, gravate pe blocuri, dar care se pare că sunt marcate de urme de lovituri, cu scop ritual, dar autorul studiului nu a adus precizări, pe care le socotim foarte importante în cadrul demersului nostru. Sigur că ne interesează, în mod deosebit, dacă acele urme de lovituri ”à but problemement rituel” reprezintă animalul rănit în cursul vânătorii, sau doar elementele sacralității vânătorii. Se remarcă și o altă piesă de artă, tot gravată – un lup (probabil) cu urmele mai multor lovituri cu lănci sau cu sulițe, dar aici se precizează faptul că *piesa* a fost lovită cu aceste arme, deci s-a organizat un ritual al magiei vânătorii (fig. 83). Se constată, din fig. 84/2 că au fost organizate astfel de ritualuri de vânătoare în scopul facilitării acestei acțiuni foarte dificile și primejdioase.

Se constată faptul că în Europa Centrală, comunitățile umane de la Dolni Věstonice, Pavlov, etc. cunosc o anumită specializare în modelarea artei antropomorfe și zoomorfe din lut ars, din ivoariu și din alte materii prime (fig. 85; fig. 86). Găsim și aici reprezentări de animale rănite, în cadrul unor procesiuni ritualice (fig. 86/19). Dar, în această zonă geografică a Europei gravettiene, elementele artistice pavloviene (gravettiene) devin ”o vatră” culturală de excepție prin aceste creații artistice unice (statuetele din lut ars), dar se remarcă faptul că printre primele manifestări artistice sunt liniile gravate pe oase, la Stránská Skála, realizate încă din perioada când aici locuiau comunități de *Homo erectus* (B. Klima, 1990, p. 133-141). Apogeul artei paleolitice din Europa Centrală, îndeosebi în Moravia, se vedește abia

în Gravettianul zonei. La vest de Nistru, aceste preocupări artistice sunt bine cunoscute abia în Epigravettianul de la Cosăuți, cu realizări notabile în industria din materii dure animale în zona Prutului mijlociu, la Crasnaleuca și Cotu Miculinți, pe Prut, dar fără creații artistice de valoarea celor din Europa Centrală. Credem că aici au existat adevărate maifestări de religiozitate a creației artistice deoarece artiștii au modelat adevărate opere de artă cu trăsături de feminitate accentuată, de unde deducem inclusiv existența unor ceremonii (publice ?), deci cu participarea membrilor *avizați* ai comunității, a celor care aveau dreptul sacral de a fi martori la aceste ceremonii. Inclusiv autorul studiului apreciază că se putea aprecia existența unor divinități care își asumau rolul de forțe supranaturale, căci reprezentau, în mentalul colectiv, imagini mitologice (*op. cit.*, p. 139). Comunitatea umană de la Pavlov a creat și numeroase statuete animaliere din lut ars, dar și piese sculptate, din ivoriu de mamut și din os. Cu trecerea timpului, se pare că artiștii acestor comunități umane au trecut spre schematizarea, stilizarea și simbolismul pieselor de artă, a elementelor artistice de interpretare. Nu este de neglijat nici numărul mare de pandantive sculptate în ivoriu de mamut, sau alte obiecte de podoabă, cum ar fi acelea din cochilii terțiare sau dinți de animale, cu perforație pentru suspendare. Se pare că aceeași *școală artistică* a creat și gravurile pe plachete din șist, în grotă Deravá, sau pe coaste de cal, în grotă Pekarna, pentru care se găsesc analogii în stațiuni din nordul Alpilor (*op. cit.*, p. 139).

În imensul spațiu al Câmpiei Ruse, până în Siberia, Zoya-A. Abramova (1990, p. 133-141), a evidențiat creația artistică a comunităților umane de la Malta, Tolbaga, Bouriet, Maïninskaja. Este important să remarcăm faptul că artistul-creator necunoscut de la Tolbaga a sesizat asemănarea dintre apofiza asemănătoare cu un dinte și a doua vertebră de Rinocer lânos, asemănătoare cu capul de urs, astfel că, printr-o ușoară rectificare, a creat, prin raclaj și prin tăiere, dându-i noua identitate, destul de caracteristice, cu un cap original de urs (*op. cit.*, fig. 1, p. 144). La Malta sunt cunoscute mai multe statuete, din ivoriu, unele foarte expresive, cu precizarea că, pe aceste statuete nu s-a apelat la *canonul artistic*, pe care noi l-am numit *imaginea interzisă*, căci aceste opere de artă au visajul aproape complet și bine realizat, desigur după canoanele artistice ale vremii sau ale locului. Mai mult încă, artistul a acoperit capul statuetei cu "crestături" semicirculare. O altă statueta are fața ovală, dar are și trăsături distincte. Și

această statueta are capul *acoperit* cu un modelaj specific, sub forma unei așa-zise caofuri, cu mici adâncituri rotunjite. O altă statueta este fără vizaj (*imaginea interzisă*) dar are pe cap și pe umărul drept un decor scurt, care îi dă atribute speciale, iar mâinile sunt împreunate pe pânțe. În sfârșit, o altă statueta este fusiformă, iar caracterul feminității este asigurat prin triunghiul specific, sub abdomen, căci întregul corp este asemănător cu o tijă în secțiune circulară. O gravură serpentiformă este o placă trapezoidală din ivoriu, cu 3 modele serpentiforme, dintre care două au capetele mai mari, rotunde. Toate cele trei imagini au aceeași orientare longitudinală, iar placa a fost perforată la mijloc, pentru a putea fi atârnată (fig. 87). Tot de la Malta avem statuete feminine și de păsări, gravuri, etc. din ivoriu (fig. 88).

Așadar, constatăm că la Malta avem mai multe tipuri de statuete feminine: din ivoriu, din corn de ren, dar statuetele se pot împărți în mai multe tipuri: din baghete rotunjite, fusiforme, naturaliste, cu sau fără vizaj, cu decor suplimentar al coafurii, cu decor din linii scurte incizate, cu decor din mici jumătăți de alveole, cu corpul întreg decorat cu acele foarte mici alveole, dar și figurine de păsări (cu aripile marcate de mici punctuații). De la Bouriet provine o statueta perforată la baza corpului, pentru a fi atârnată, dar cu capul în jos cu gâtul foarte înalt și cu capul numai schițat, alungit, cu decor pe întreaga suprafață a corpului. O altă statueta, de la Maïninskaja, din lut ars, a fost de mari dimensiuni, dar s-a păstrat parțial, fără mâini și fără picioare (acestea sunt ca niște cioturi, scurte și rotunjite, capul fiind, de asemenea oval și rotund).

Dar cercetarea artei paleolitice europene presupune multe alte demersuri colaterale, adiacente, cu referire la raporturile dintre arta mobilă și arta parietală, analiză pe care ar trebui să o facem pe mai multe paliere: eventuale diferențieri în ceea ce privește repartitia geografică (chiar dacă sunt și descoperiri mai vechi, a căror origine nu mai este cunoscută), încadrarea culturală și cronologică actuală a celor două categorii de vestigii arheologice, încadrarea cât mai corectă, din punct de vedere cultural, a unora dintre cele mai recente descoperiri de artă mobilă și chiar parietală (inclusiv de pe teritoriul României), încadrarea cât mai corectă, din punct de vedere geografic și cultural a artei mobiliare, a repartitiei sale geografice actuale, fiind cunoscut faptul că, în prezent, această repartitie este mult largă decât cu câteva decenii în urmă, fiind caracterizată prin lipsa omogenității și prin diversificarea sa geografică și culturală, dar și încadrarea

corectă a noilor descoperiri (H. Delporte, 1989, p. 7-19). Credem că este necesar, ba chiar apreciem că se impune ideea existenței unui spațiu european comun, al comunităților umane paleolitice, creatoare de bunuri artistice, și nu o divizare a unor zone așa-zis importante cu creații artistice, care să se deosebească de alte spații unde *încă* nu s-au făcut astfel de descoperiri. Fără a fi foarte critici, ne referim la spațiul carpato-nistrean, unde, până la apariția lui Ilie Borziac și a cercetărilor sale de teren, sau la acelea făcute de M. Cârciumaru pe aproape întregul spațiu intracarpatic (M. Cârciumaru și E.-Cr. Nițu, 2018), în aceste spații geografice nu existau descoperiri de creații de artă paleolitică. Folosim prilejul pentru a preciza că noi înșine am descoperit la Mitoc, pe Prut, prima piesă de artă paleolitică mobilă de pe teritoriul României (V. Chirica, 1982, p. 229-231). Trebuie să amintim și faptul că pe teritoriul European, sistematizarea creațiilor artistice, mobiliare și parietale se datorează aceluia care a fost un mare savant, André Leroi-Gourhan, cu lucrarea sa fundamentală asupra artei paleolitice, din 1965. Sigur că în prezent se studiază și se găsesc răspunsurile cele mai corecte cu privire la arta figurativă și arta decorativă mobilă, natura creațiilor artistice, subiectele, suporturile, temele, stilurile și tehnologia creațiilor artistice și multe alte teme de cercetare științifică în domeniul atât de vast al artei mobiliare. Sigur că s-au analizat și raporturile din cadrul artei pe blocuri; sunt acestea elemente de artă parietală sau de artă mobilă?, situație în care B. și G. Delluc (1989, p. 21-31) au căutat să găsească și să ofere cele mai corecte răspunsuri care să poată deveni *cheia* cercetărilor și interpretărilor viitoare. Exemplul clasic, pe care și noi îl luăm în considerație este celebra sculptură *La femme à la corne*, de la Laussel, a fost acoperită (badigeonnée) cu ocră roșu, dar ne întrebăm doar de ce a fost necesară distrugerea feței (visajului) sale și singurul răspuns pauzibil pe care îl putem lua în considerație nu rămâne decât apelul nostru la *imaginea interzisă*, la care vom reveni atunci când vom discuta creația artistică paleolitică feminină. Mai precizăm faptul că (fig. 89/a-c) pe sculptura în baso-relief (fig. 89/b) constatăm că autorii au considerat corectă interpretarea noastră, potrivit căreia rombul trasat pe pântecul femeii constituie elementele sale definitorii privind nașterea, deci perpetuarea speciei umane.

CREAȚII ARTISTICE ȘI ASPECTELE RELIGIOASE ÎN PALEOLITICUL SUPERIOR

Paleoliticul superior din Europa constituie o adevărată explozie de creații artistice, de artă mobilă, dar și parietală, cu foarte multe teme compoziționale, realizate pe suporturi diferite, din piatră, os, corn (materii dure animale), pe baza unor manifestări rituale diverse, ale sacrului individual și colectiv: spiritualitatea înmormântărilor, substituția, omului cu animalul, sacralitatea procreerii și a nașterii, vânatoarea, imaginea interzisă a divinității, depunerea ofrandelor. Existența acestor posibile manifestări o constatăm îndeosebi în Paleoliticul superior recent, în Epipaleolitic și Mezolitic.

Comunitatea științifică internațională a fost preocupată de creația artistică a comunităților umane, cu sfere religioase, mai ales din Paleoliticul superior, astfel că au fost organizate colocvii tematice pe diverse teme (M. Otte, 2003; Liège, 2004; V. Chirica, 2004; V. Chirica, 2007; V. Chirica, G. Bodi, 2010; V. Chirica, 2016; V. Chirica, 2017; Marylise Lejeune, Liège, 2001; Anne-Catherine Welté et Edmée Ladier, 2001 (publicate în *ERAUL* 107, Liège, 2004), dar au fost publicate și volume speciale, individuale sau colective: M. Cârciumar, E.-Cr. Nițu, 2018; Dan Monah, *Piatra Neamț*, 2015; V. Chirica, M.-C. Văleanu, Iași, 2008; G. Davidescu, V. Chirica, M. Cuculea, Iași, 2009; Codrin-Valentin Chirica, Iași, 1996; V. Chirica, G. Bodi (ed.), 2010; xxx, *Préhistoire. Art et Société, Mélanges Jean Gaussen, Bull. de la Société Préhistorique Ariège-Pyrénées*, T. LVIII, 2003; Em. Anati, Fayard, 2003; A. Simonet, *ERAUL* 133, Liège, 2012; H. Delporte (éd.), *ERAUL* 74, 1995; Elzbieta Derwich (sous la dir. de), *Préhistoire des Pratiques mortuaires Paléolithique – Mésolithique – Néolithique*, *ERAUL* 102; Cl. Cohen, Berlin – Herscher, 2003; J. Pierre Mohen, Paris, 2002; P.

Paillet, Ed. Ouest-France, 2006; M. Otte, De Boeck, 2006; J. K. Kozłowski, 1992; G. Bosinski, Errance, Paris, 1990) și numeroase altele, pe care le vom nominaliza pe parcursul redactării lucrării. Mai adăugăm faptul că noi înșine, singur sau în colaborare, am publicat mai multe studii în acest domeniu: V. Chirica, 1982, p. 229-231; V. Chirica, 1983, p. 38-44; V. Chirica, 1993, p. 55-68; M. Otte, V. Chirica, C. Beldiman, 1995, p. 119-152; V. Chirica, 2003, p. 99-117; V. Chirica, 2004, p. 103-127; V. Chirica, 2004, Iași, iulie 2004, p. 4-9; V. Chirica, 2004, Liège, 10-12 décembre 2003, Liège, *ERAUL*, 106, p. 187-194; Vasile Chirica, 2006a, p. 185-191; Vasile Chirica, 2006b, p. 193-198; V. Chirica, 2006c, p. 7-34; 145; V. Chirica & P. Noiret, 2007, p. 143-144; V. Chirica, B. Minea, 2008, *Bibliotheca Archaeologica Moldaviae*, IX, p. 99-131; Vasile Chirica, Mădălin-Cornel Văleanu, Codrin-Valentin Chirica, 2010, p. 159-204; Vasile Chirica, 2011, p. 19-52; V. Chirica, G. Bodi, C. V. Chirica, 2012, p. 47-73; V.-C. Chirica, V. Chirica, 2012, *BAR*, Int. Series 2410, p. 1-19; Valentin-Codrin Chirica, George Bodi, Vasile Chirica, 2012, in *SAA*, XVIII, p. 5-80; Val.-Codrin Chirica, Vasile Chirica, 2015, p. 1-18; Val.-Codrin Chirica & V. Chirica, 2014, *ERAUL 140 & ArchéoLogique* 5, Liège, p. 139-169), cu tipărirea volumelor de studii.

Studiile de preistoria religiilor au demonstrat un fapt cunoscut: conotațiile religioase ale creației artistice. Mai ales în Paleoliticul superior, când omul depindea de succesul vânătorii, în mod conștient, comunitățile umane trebuiau să-și asigure succesul la vânătoare. Noi credem că acesta a fost scopul tăierii sau a arderii pădurii, în jurul campamentelor amenajate. Astfel, pe Valea Bistriței, în jurul stațiunii de la Dârțu, dar și la Cetățica I, în nivelele de locuire aurignaciană, au fost identificate urmele unor incendii reprezentate prin două niveluri de arsură, cenușă și cărbune de lemn, destul de groase (10 cm.), dar suprafețe destul de mari, de 400 mp, conform săpăturilor arheologice întreprinse în 1956 (Fl. Mogoșanu, in *SCIV*, X, 2, 1959, p. 459-461). Precizăm că astfel de evenimente nu au mai fost întâlnite în stratigrafia stațiunilor paleolitice, de la noi, sau poate că prezența lor nu a fost luată în considerație. Din topografia stațiunilor de pe Valea Bistriței, s-a constatat că terasa de la Dârțu oferea foarte bune condiții de locuire: era bine înșorită, cu un bogat izvor propriu de apă permanentă, cu un câmp vizual foarte larg. Terasa era acoperită cu o întinsă pădure de conifere: *Abies alba*, *Abies pectinata*, *Pinus silvestris* (Fl. Mogoșanu, *op. cit.*, p. 461), care se întindea până a marginea noilor campamente aurignaciene, și putea oferi

condiții unor eventuale atacuri din partea a animalelor sălbatice, deoarece au fost descoperite oase de *Bos cf. Primigenius*, iar în apropiere, pe terasa de la Podiș (aici a fost descoperită și cercetată prin săpături sistematice o altă așezare paleolitică), au fost descoperite oase de *Elephas primigenius*, după opinia noastră nu se poate stabili cu certitudine dacă acestea se aflau în nivelul arheologic. Noi știm, pe baza descoperirilor de la Ripiceni-Izvor, că la finalul locuirilor musteriene mamutul a dispărut din arealul de vânătoare al comunităților umane. Dar nu s-a verificat întinderea suprafeței arse, căci am fi putut avea o imagine mai exactă a defrișării fortuite. Oricum, important ni se pare a fi și faptul că, în câmpia Nistrului, la Nepotorovka, tot în depozit de loess, au fost identificate urmele unor alte incendii, dar faptul a fost atribuit unui eventual procedeu de vânătoare (N. N. Moroșan, 1937, p. 116-119).

Înainte de a ne ocupa de tratarea *fenomenului* artistic în Paleoliticul Europei, este necesar să putem observa opiniile unui specialist de valoare cu privire la existența creației paleolitice, în perioada de trecere de la Paleoliticul superior la Mezolitic. S-a constatat existența unui fenomen al perioadei de trecere de la arta paleolitică la creațiile artistice ale artei mezolitice (Liudmila Iakovleva, in UISPP, Coll. XV, The Problem of the Transition between Palaeolithic and Mesolithic Art, A.B.A.C.O. Ed., p. 49-51), deci o tranziție de la creațiile artei figurative spre creațiile tot mai schematizate și mai abstracte ale artei decorative geometrice. În Paleoliticul superior vechi, în imensul spațiu geografic al Europei Orientale, constatăm existența mai multor arii de locuire și de creație de specialitate (ne miră doar faptul că ultima descoperire, *Venus*, de la Piatra Neamț, nu a fost cuprinsă în lucrare, pentru a o considera completă. Poate că era necesară reluarea parțială a publicării volumului, mai ales pentru condițiile descoperirii și pentru ilustrație. Coborând de pe terasele Bistriței, putem ajunge la Epipaleoliticul și Mezoliticul din zona Porților de Fier ale Dunării, unde V. Boroneanț (2000) a semnalat o mare bogăție de materiale arheologice și descoperiri de artă, de toate categoriile. Mergând spre est, ajungem la Cosăuți, unde Ilie Borziac a descoperit foarte multe piese de artă, în nivelele de locuire și care reprezintă cea mai mare concentrare de piese de artă din întregul spațiu geografic dintre Prut și Nistru (I. Borziac, Codrin-Valentin Chirica, 1996, p. 393-401; I. Borziac, in *Revista Arheologică*, S.N., vol. 1, Nr. 1, Chișinău, p.183-192; I. Borziac, M. Otte, P. Noiret., 1998, nr. 2, Chișinău, p. 5-27, etc.).

Fără a intra în detaliile filosofice ale noțiunilor *paleolitic arhaic* și *paleolitic inferior*, precizăm că sunt arheologi care par să aprecieze că nu este vorba numai de o *anumită perioadă* a Paleoliticului inferior, ci de *anumite trăsături* care o caracterizează, cu referiri și la începuturile Paleoliticului superior, când arta se afla departe de manifestările sale majore, cum ar fi arta magdaleniană. Noi nu dorim să facem interpretarea critică a studiilor dar precizăm că, prin unele elemente de creație artistică, arta gravettiană poate fi apreciată ca având calități superioare de manifestare. Dacă Brigitte et Gilles Delluc (1996, p. 87-90), încep demersul lor cu arta ante-magdaleniană, deci de dinainte de "Lascaux", care corespunde perioadelor aurignaciană, gravettiană și solutreană, deci între aproximativ 35 000 – 30 000 ani până pe la aproximativ 17 000 ani, care se poate exprima, geografic și cronologic, în două marje: nașterea desenului, de la începuturile Aurignacianului (cu două *vetre* mai mult sau mai puțin simultane: regiunea Les Eyzies în Périgord și Dunărea de Sus, în Baden-Wurtemberg, care poate reprezenta întreaga creație gravettiană, dintre Spania și Valea Donului, dar și unele modificări din Sud-Estul european, în Solutreanul – perioada foarte friguroasă a ultimei glaciațiuni, de pe 20.000, când Europa Centrală se goleşte de locuiri, și până la începuturile Magdalenianului. Cvasi-totalitatea artei arhaice, luate în considerație este bine datată prin descoperirile arheologice și se poate încadra într-un spațiu cronologic clasic, bazat pe tipologia uneltelor de piatră. Din punctul de vedere al autorilor studiului luat de noi în considerație, cadrul clasic al artei arhaice îl constituie, în ordine cronologică, Aurignacianul, Gravettianul (Perigordianul superior), Solutreanul și Magdalenianul. După opinia colegilor din Franța, Aurignacianul este locul clasic de naștere a artei, pe Valea Vezerei. Dar, și aici, și pe Dunărea de Sus (Willendorf), reprezentările sunt cam aceleași: bovine, cai, mamut, carnivore, rhinoceros, dar și imagini ale omului. În stațiunile din Germania lipsesc reprezentările în ronde-bosse, înlocuite de suporturi – mici blocuri din ivoriu de mamut, iar la Geissenklosterle – un adăpost sub stâncă, pare să fi existat și urme de pictură. Reprezentările sunt naturalist realizate, cu elemente ale visajului: nas, gură, ochi, urechi, baza membrelor, coadă; pe suprafața corpului se văd serii de punctuații, bastonașe paralele sau în X, două reprezentări umane având membrele culcate, dar sunt și altele terminate cu cap de animal. Gravura este bine realizată, viguroasă,

sunt multe imagini de vulve, dar nu lipsesc imaginile de capete de animale sau de *phallus*, asociate adesea cu serii de punctuații și de bastonașe gravate.

În Gravettian, manifestările grafice se întind pe o largă arie, de peste 3500 km, între Spania și Kostienki. În întreaga zonă, punctele comune, cu privire la creațiile artistice, le reprezintă statuetele feminine, cu bazinul larg pronunțat, cu lipsa visajului (*imaginea interzisă*) sau mascat, etc. Sunt și obiecte utilitare, decorate, cu elemente figurative, cele mai cunoscute fiind statuetele din piatră sau din lut ars, care reprezintă nu numai imaginea femeii, ci și animale: mamuți, rinoceri, feline, urși, imagini vulvare, suporturi pentru obiecte: plachete din os, galete din piatră (gresie fină), blocuri din roci diverse, gravate cu trăsături fine sau mai viguroase, etc. În Franța asistăm la o anumită dezvoltare a picturii parietale pe pereții peșterilor, ale unor mici grote, ale adăposturilor sub stâncă (Vignaud, Pataud, Oreille d'Enfer), cu basoreliefuli, uneori foarte detaliate, sau chiar compoziții gravate, cu subiecte animaliere (cai, bovidee, capridee, cervidee, etc.). Constatăm prezența celor mai multe mâini pictate în negativ. În general, stilul animalelor redată este analog celui din Aurignacian, dar sunt și deosebiri de detaliu.

În Solutrean (în spațiul carpato-nistrean nu există descoperiri magdaleniene), creația artistică pare să fie localizată în Europa meridională, dar și în sudul Franței, cu mamuți gravați pe pereții grotelor (Chabot) sau taurine, la Bidon, dar și în adăposturi sub stâncă, cu basoreliefuli pe pereți (adăpostul sub stâncă de la Movius, sau la Laugerie-Haute), ori pe blocuri calcaroase (Le Fourneau du Diable, ori Roc de Sers). Apar compoziții cu animale asociate, suprapuse pe planuri distincte. De exemplu, la Roc de Sers este pentru prima dată realizată confruntarea dintre om și animal – un bovidu - pe care îl vom întâlni la Lascaux și la Villars. Au fost descoperite și obiecte decorate cu incizii ritmice sau reprezentări animaliere, la Fourneau du Diable, Laugerie-Haute, Les Jeans Blancs, etc., dar care nu ating bogăția reprezentărilor de la Altamira (Brigitte et Gilles Delluc, *op. cit.*, p. 88-89).

După datarea de 25 000 ani BP din Marea Grotă de la Arcy-sur-Cure, se precizează datările de 25 000 ani BP pentru un cal de la Pech Merle, ori acelea de 14 000 ani BP, respectiv 19 500 de la Cougnac (semne de puncte și *Megaceros* de la Cougnac, grupul de mâini de la Cosquer (27 000 ani BP, dar și 19 000 ani BP pentru animalele pictate, tot de la Cosquer). Cum se știe

(V. Chirica, 2006, p. 185-191), descoperirile de la Chauvet au fost datate în Aurignacian, între 30 000 și 32 000 ani BP.

Pentru a încheia aceste scurte considerații cu privire la arta paleolitică din Europa, este bine să precizăm faptul că perioada clasică o reprezintă creațiile artistice, inclusiv rupestre (Denis Vialou, 1996, p. 91-92), îndeosebi prin amploarea creațiilor, dar și prin multitudinea reprezentărilor: animaliere, naturaliste, decorative, pictate, incizate, etc. O analiză temeinică a descoperirilor de artă paleolitică ne poate demonstra că aceasta s-a manifestat pe trei paliere: *arta corpului* (care plasează sexualitatea și imaginarul în centrul tuturor reprezentărilor, animaliere sau de oameni), inclusiv reprezentări corporale sau de obiecte de podoabă), arta ce reprezintă acțiunea (*art d'action*), arta vânătorilor, ca sens elementar al vieții comunităților umane, și arta colectivă (*art de la société*), ca artă ce poate reprezenta creațiile, dar și credințele comunității umane, nu numai a artiștilor plastici. Denis Vialou încheie observațiile sale scriind că "*Art de la société, d'action et art du corps, l'art magdalénien disparaît par le fait même de la disparition ou de la transformation irréversible des sociétés de chasseurs qui l'avaient conçu dans son unité initiale ou fondamentale et sa diversité croissante au fil de l'ultime retrait glaciaire*" (op. cit., p. 95).

Paleoliticul superior de pe întregul Continent constituie acea explozie a creației artistice, artă mobilă, dar și parietală, cu numeroase teme compoziționale, realizate din materii și materiale diverse: piatră, os, corn, dar mai înseamnă și diverse manifestări rituale ale sacralului individual și colectiv, printre care menționăm: spiritualitatea înmormântărilor, substituirea, sacralitatea procreerii și a nașterii, sacralitatea vânătorii, imaginea interzisă, spiritualitatea depunerii ofrandelor, etc., a căror existență o constatăm în Paleoliticul superior recent și în Epipaleolitic și Mezolitic.

Este drept că multe dintre descoperirile arheologice de artă paleolitică la care ne-am referit aparțin Paleoliticului superior recent prin nominalizarea culturilor arheologice și prin datările de cronologie absolută, dar, revenind la studiul tipărit de L. Iakovleva, vedem că mult mai spre est, este nominalizată cultura Kostienki-Borschevo, din Bazinul Donului, care aparține Gravettianului. Caracteristica fundamentală a artei mobiliare este coexistența artei mobiliare figurative, caracterizată prin reprezentări antropomorfe și zoomorfe diferite și variate, tratate în manieră realistă, dar au fost puse în evidență și piese de artă mobilă decorativă, cu decor geometric, cu

elemente abstracte. Cele două elemente decorative se evidențiază prin aplicarea acelorași scheme geometrice, atât la decorul statuetelor feminine, în ronde-bosse, cât și la unele unelte-piese de artă mobilă, sau pe simple unelte decorate. L. Iakovleva a constatat că existența acestor manifestări artistice poate fi pusă în evidență și în alte zone geografice ale întinsei Câmpii Ruse, pînă în Siberia, la Malta și Buriet, datate spre 23 000 ani BP (Malta) și 21 000 ani (Buriet) (*Le passage...*), care observă faptul că această dezvoltare a fenomenului artistic, al celor două tipuri de manifestări de spiritualitate, ale culturii Kostienki-Avdievo, cu statuete feminine și animaliere, dar și cu reprezentări schematizate și abstracte, pe unelte – spatule, lustruitoare, etc. Datarea nivelelor arheologice din stațiunile arheologice care au oferit astfel de creații artistice este următoarea: Kostienki I, 24 100 + 500 BP (GIN 2529), 21 300 + 400 BP (GIN 2534); Avdevo, 22 700 + 700 BP (GIN 1571), 20 800 BP 200 BP (GIN 1747).

Fără a intra în detaliile filosofice ale noțiunilor *paleolitic arhaic* și *paleolitic inferior*, precizăm că sunt arheologi care par să aprecieze că nu este vorba numai de o *anumită perioadă* a Paleoliticului inferior, ci de *anumite trăsături* care o caracterizează, putându-se referi și la începuturile Paleoliticului superior, cînd arta, ca modalitate de exprimare artistică se afla departe de manifestările sale majore, cum ar fi arta pre-magdaleniană. Noi nu dorim să facem, acum, interpretarea critică a sintagmei, dar precizăm faptul că, prin unele elemente de creație artistică, arta gravettiană poate fi apreciată ca avînd calități superioare de expresie. Dacă Brigitte et Gilles Delluc (*L'Art paléolithique archaïque en France*, in UISPP, S. 8, Coll. XVI, *Universality and Regionality in Prehistoric Art*, A.B.A.C.O. Edizioni, Forli, 1996, p. 87-90), încep demersul lor cu arta pre-magdaleniană, deci cu creațiile artistice de dinainte de Lascaux, care corespunde perioadelor aurignaciană, gravettiană și solutreană, deci între aproximativ 35 000 – 30 000 ani pînă pe la aproximativ 17 000 ani, care se poate exprima, geografic și cronologic, în două marje: nașterea desenului, de la începuturile Aurignacianului (cu două *vetre* de locuire, mai mult sau mai puțin simultane: regiunea Les Eyzies în Perigord și Dunărea de Sus, în Baden-Wurtemberg, care poate reprezenta întreaga creație gravettiană, dintre Spania și Valea Donului, dar și unele modificări din Sud-Estul european, în Solutrean – perioada foarte friguroasă a ultimei glaciațiuni, de pe 20.000, cînd Europa Centrală se golește de locuiri, și pînă la începuturile Magdalenianului. Cvasi-totalitatea artei

arhaice, luate în considerație este bine datată prin descoperirile arheologice și se poate încadra într-un cadru cronologic clasic, bazat pe tipologia uneltelor de piatră. Din punctul de vedere al autorilor studiului luat de noi în considerație, cadrul clasic al artei arhaice îl constituie Aurignacianul, Gravettianul (Perigordianul superior) și Solutreanul. După opinia colegilor din Franța, Aurignacianul este locul clasic de naștere a artei, pe Valea Vezerei. Dar, și aici, și pe Dunărea de Sus (Willendorf), reprezentările în ambele situri sunt cam aceleași: bovine, cai, mamuți, carnivore, rhinoceros, dar și imagini ale omului. În stațiunile din Germania lipsesc reprezentările în ronde-bosse, înlocuite de suporturi – mici blocuri din ivoriu de mamut, iar la Geissenklosterle – un adăpost sub stâncă, pare să fi existat și urme de pictură. Reprezentările sunt naturalist realizate, cu elemente ale visajului: nas, gură, ochi, urechi, baza membrilor, coadă; pe suprafața corpului se văd serii de punctuații, bastonașe paralele sau în X, două reprezentări umane având membrele culcate, dar sunt și altele terminate cu cap de animal. Gravura este bine realizată, viguroasă, sunt multe imagini de vulve, dar nu lipsesc imaginile de capete de animale sau de *phallus*, asociate adesea cu serii de punctuații și de bastonașe gravate.

În perioada de după 50.000 ani, în întreaga zonă balcanică, inclusiv în ceea ce se numește bazinul danubian, se constată o anumită opoziție între tehnocomplexele industriale mai vechi, din Paleoliticul mijlociu și acelea leptolitice, specifice Paleoliticului superior. Tehnica lamelară specifică, rezultată din detașarea lamelor din nucleee special pregătite, apar lame de tip standardizat, á crête, dar și posibilitatea epuizării nucleelor. Ca urmare, se schimbă și morfologia uneltelor prin apariția și dezvoltarea numerică a gratoarelor, burinelor, a lamelor retușate, a troncurilor, evocând uneltele aurignaciene, între aproximativ 40.000 și 30.000 ani BP (J. K. Kozłowski, 1992, p. 13-15). Apar, concomitent, uneltele din ivoriu de mamut, mai ales vârfurile de lance, în grottele Temnata, Bacho Kiro, Istallöskö, în Moravia și în spațiul est-carpatic. Cele trei faciesuri, bine cunoscute, Musterianul tipic, Micoquianul oriental și Musterianul cu denticulate, la est de Carpați sunt bine cunoscute și nu mai revenim asupra acestor industrii. Se apreciază că industriile locale reprezintă un fenomen cultural tipic în întregul spațiu european, dar nu se exclude nici existența unei căi speciale, pe care am identificat-o la Mitoc-Valea Izvorului, Ripiceni-Izvor, între Prut și Nistru, dar și în alte spații europene, între 40.000 și 30.000 ani BP. Așa cum am

constatat și la Mitoc, dar și în toată zona pruto-nistreană, au putut exista două populații antropologic și cultural diferite, a căror existență se poate constata și între Châtelperronian și Aurignacian (V. Chirica, I. Borzicac, N. Chetru, 1996, p. 167-200). Nu am procedat la o analiză specifică a prezenței elementelor de artă paleolitică, cu conotațiile sale culturale în Aurignacianul spațiului geografic dintre Carpați și Nistru, sau chiar mai departe, dar aceste creații de artă aurignaciană există (fig. 52/1-6). Constatăm că printre primele piese de artă, care aparțin Paleoliticului superior vechi, se află dinții perforați, de urs, vulpe, *Bos*, cal, descoperiți în Grota Mamutova, în Polonia, lângă Cracovia (fig. 53/1-9) și apreciem că necesitățile de succes la vânătoare erau de mare importanță, dovadă a faptului că au fost create piese de artă cu specific local – animale care trebuiau vâdate spre a asigura hrana membrilor comunității. Dar avem motive să credem că raritatea pieselor de artă pe suporturi care proveneau de la animalele locale, vâdate, constituie o realitate arheologică, bazată pe dovezile arheologice ale fenomenului: dacă se găseau din belșug animale pentru asigurarea hranei de carne necesare, rezultă că nu s-a impus, ca în alte spații geografice, necesitatea "ajutorului" ce putea fi adus prin sacrificii culturale ca urmare a succesului la vânătoare, cu atât mai mult cu cât J. K. Kozłowski precizează că astfel de piese au fost descoperite în perimetrul haltelor de vânătoare, temporare și îl consideră piese importante din "costumul" special, de vânătoare. Dar, dacă luăm în considerație și faptul că aceste ofrande aduse succesului la vânătoare, erau luate în zona perforației, rezultă că aceste "costume" ar fi putut fi confecționate special, încă din timpul șederii lor în campamentul de bază. Este drept, că din spațiul arheologic și paleofaunistic, dar și etnografic ne vine acea poveste privind creșterea unui pui de urs, întreținut și crescut de o comunitate umană din Paleoliticul mijlociu. Credem că acestei perioade a epocii paleolitice îi aparțin descoperirile din Franța, dar și narațiunile prezenței lor în perimetrul campamentelor și al înmormântărilor, căci în Paleoliticul superior european avem numeroase detalii cu privire la practicarea violenței, probabil rituale, înainte și după moartea unor membri ai comunității. Devine o certitudine faptul că dinții de om, perforați și transformați în pandantive, cu o vechime de 35.000-30.000 B.P., de la Brassempouy (B. Maureille, 2004, p. 77), dar și din alte situri, de vârstă magdaleniană (Cl. Masset, 2000, Paris, p.63), reprezentau, în mentalul religios al comunității, valorizarea superiorității personajului respectiv. Dar,

dacă dinții au fost prelevați de la omul viu sau după moartea acestuia, această acțiune a avut, cu certitudine caracter violent și trebuie recunoscută ca atare, fiind una dintre cele mai elocvente dovezi cu privire la sacralitatea violenței în Paleoliticul superior, fenomen care credem că își poate avea rădăcinile într-o perioadă ceva mai veche, probabil spre finalul Paleoliticului mijlociu. Așadar, constatăm necesitatea acestei forme de violență, impusă de supraviețuirea omului. În acest sens, etnologia oferă destul de multe exemple cu privire la relațiile de apropiere metafizică dintre om și animal; se cunosc acele ritualuri de sacrificare a unor animale capturate și crescute în cadrul comunității (ca pe un membru al acesteia), iar la vremea sacrificiului, întreaga comunitate regretă și plânge uciderea animalului, pe care îl trimite la divinitatea sa protectoare, cu solicitarea de a fi îngăduitoare cu membrii săi, prin trimiterea altor animale de sacrificiu (vânătoare), care să asigure hrana tuturor membrilor comunității (G. Frazer, 1923. *Le Rameau d'Or*, Paris; A. A. Lillin, 1986. *Mitul marelui vânător*, Facla, Timișoara). Astfel de ritualuri ale morții animalelor, în scopul vieții oamenilor, au putut fi însușite de orice comunitate, cu diverse adăugiri de noi și variate elemente ale vastelor scenarii ale sacrului. Dacă acceptăm ideea existenței unei conștiințe a morții (Valentin-Codrin Chirica, George Bodi, Vasile Chirica, *op. cit.*, 2012), dar pe care o considerau reversibilă (G. Bosinski, 1990, p. 28), atunci înțelegem depunerile de ofrande de carne, ca prime posibilități de asigurare a hranei în momentul revenirii la viață și, în felul acesta apreciem atât de numeroasele descoperiri de resturi animaliere în mormintele Paleoliticului mijlociu și superior, indiferent de zona geografică. Așadar, animalul vânat, mort, îl însoțește pe om, în moarte, pentru a-l ajuta să revină la viață, fiindu-i un vector al continuității vieții, ca provizii de drum, deci un element esențial al sistemului viață-moarte-viață. Rămâne de explicat motivația celorlalte descoperiri, îndeosebi depunerile de coarne, în unele morminte. În cadrul acestei dualități om-animal din mormintele paleolitice, putem găsi unele explicații în Biblie, unde sunt enunțate animalele *curate* și *necurate* pentru om. Astfel, chiar dacă luăm în considerație zona geografică și climatică în care a trăit poporul evreu, vom observa că au fost nominalizate animalele cunoscute în vremea și spațiul geografic specific, precum și posibilele urmări nefaste, dacă nu erau respectate impunerile sacre.

În nivelul châtelperronian de la Arcy-sur-Cure (Grota Renului), André și Arlette Leroi-Gourhan au cercetat o colibă – o structură rotundă,

construită din defense de mamut, placată cu dale de piatră, cu două structuri de combustie în interior. A fost descoperită industria din materii dure animale, tocmai pe baza descoperirilor de la Arcy-sur-Cure: fragmente de mici baghete rotunde, vârfuri cu scobitură circulară, fragmente de oase lungi, cu scobituri făcute cu un burin, obiecte de podoabă (pandantive de mai multe tipuri), dinți perforați, de lup, vulpe, ren, oase mici cu o șanțuire circulară pentru suspendare, pandantive din oase plate sau tăiate, cu o perforație foarte largă (fig. 61) (G. Bosinski, 1990, p. 39-41).

În Italia, una dintre cele mai importante descoperiri arheologice, artistice, cu trăsături religioase, a fost făcută în Grotta Fumane. Ne referim la acele picturi pe blocuri de stâncă, căzute, probabil, din tavan sau din pereții grottei. S-au păstrat, alături de descoperirile arheologice – industria litică de factură aurignaciană (care asigură conținutul cultural al întregii descoperiri), sau din materii dure animale (fig. 155), ori cochilii perforate (fig. 156), acea pictură care îl prezintă pe vânătorul aurignacian, într-un dans ritual, cu vânatul său (fig. 153). Noi asociem această pictură cu cea din Grotte Chauvet, din Franța, tot de vârstă aurignaciană, unde, pe fundalul decorului asigurat de prezența ursului (animal "îndepărtat", care vine din tenebrele întunecoase, necunoscute), există, pe fundalul relevat de imaginea bizonului – animal care asigură elementul viril, masculin – asocierea cu imaginea feminității, reprezentată de zona feminină a nașterii (fig. 154) (J. Robert-Lamblin, 2005, p 199-208). Precizăm faptul că, în Grotte La Madelaine des Albis, există aceeași asociere, explicită, între taurul celest, în poziție *de atac* și femeia, în poziție sexuală (V. Chirica, G. Bodi, Val.-Codrin Chirica, 2012, fig. 6/2, p. 63). De altfel, aceste imagini nu sunt unice în arta aurignaciană occidentală. Ne referim la statueta de la Hohlenstein-Stadel din Germania care îl reprezintă pe *Omul cu cap de leu*, și la această asociere de la Grotte Chauvet, unde *Femeia* este asociată, cum am mai spus, cu *taurul celest*, care reprezintă, în concepția religioasă a vremii, virilitatea creatoare, de natură celestă (fig. 158/1-2). De altfel, credem că este necesar să precizăm faptul că locuirile din cele două celebre stațiuni sunt datate între aproximativ 26.250 +/- 280 ani BP (GifA 102570) și aproximativ 32.850 +/- 540 BP (GifA 101459 (H. Valladas, Nadine Tisnérat-Laborde, H. Cachier, Ev. Kaltnecker, M. Arnold, Cristine Oberlin, Jacques Evin, 2005, p. 109-113) – Grotte Chauvet și 41229 +/- 309 BP, date calibrate, Fumane (A. Broglio, Marco Peresani, *La grotta di Fumane. 70.000 anni di Preistoria nei Monti Lessini*,

1988, p. 15). Dar, spre deosebire de creațiile feminine dintr-o foarte largă arie geografică europeană, acelea de la Gönnersdorf (Germania), aparținând Magdalenianului, sunt siluete suple, care reprezintă o altă concepție a esteticului în arta Paleoliticului superior european (fig. 159).

De la Sungir, din mormintele datate în Paleoliticul superior vechi, provin numeroase piese de artă, cu decor specific (fig. 160/1-2), dar datarea acestor piese, ca și a celor două morminte de copii, este destul de controversată, mergând de la 32.700 + 2000 – 1600 ani BP până la 36.400 +1700 – 1400 ani BP, dar sunt și datări de 24.430 +/- 400 ani BP și 25.000 +/- 200 ani BP (R. White, Ravello, 1992, Roma, 1995, p. 29-62). Dar, tot de la mormintele (îndeosebi de copii) de aici, provin alte numeroase obiecte de podoabă (fig. 161/1-4).

Din Paleoliticul superior francez provin alte numeroase piese de podoabă, din ivoriu de mamut, dar nu numai, descoperite la Brassempouy, Lespugue, Mas d'Azil, Pair-non-Pair, La Chaise-Bourgeois Delaunay și în alte stațiuni de referință (Yv. Taborin, Ravello, 1992, Roma, 1995, p. 63-83) (fig. 162/1-6).

Alte piese din ivoriu (de mamut) au fost descoperite în numeroase stațiuni paleolitice europene, inclusiv din spațiul geografic dintre Prut și Nistru (fig. 163), Cosăuți, Rașcov VII, etc.

Înainte de a începe prezentarea artei paleolitice cu conotații religioase din Paleoliticul superior din spațiul pruto-nistrean, vom mai prezenta alte piese de artă religioasă din puțina literatură de profil, pe care o avem la dispoziție. Vom începe cu volumele Colocviului asupra artei mobiliare paleolitice P. 163 (Jean Clottes, sous le dir. de, 1990. *L'Art des objets au Paléolithique*. Tome 1, *L'Art mobilier en son contexte* ; Tome 2, *Les voyes de la recherche*, Clamecy, 1990). Vom putea continua cu prezentarea foarte succintă a lucrărilor Coll. Int., *Art pariétal paléolithique. Etude et conservation*, Périgieux –Le Thot, Novembre, 1984.

Într-un studiu special, J. Clotte (1989, p. 35-39), se ocupă de conservarea picturilor din grotle orodate. Luăm în considerație aceste considerente, având în vedere descoperirile de artă rupestră pe teritoriul României și dorim să nu se întâmple deteriorări datorate neștiinței sau neglijenței descoperitorilor, dar și pentru că autorul este unul dintre cei mai mari specialiști actuali ai artei paleolitice. Specialistul francez recomandă, mai întâi închiderea grotelor cu picturi rupestre, iar dacă acest lucru nu este

posibil, este necesară sensibiizarea autorităților locale ăntre a se lua cele mai elementare măsuri de protecție. Se referă mai ăntăi la publicitatea, uneori exagerată, care se face acestor descoperiri, este face necesar apelul la grupele specializate de speologi, ajungându-se inclusiv la subvenții care să acopere cheltuielile necesare. Apelul la persoanele specializate ăn ocrotirea monumentelor arheologice este absolut necesar, iar intervențiile de specialitate pot contribui la o bună protecție. Adăugăm faptul că informarea publicului trebuie făcută cu măsură, propunând, de la ănceput și mijloacele necesare protecției. O informare largă, exagerată, cu micile probleme proprii creatorilor de opinii, este absolut necesară, cu explicațiile de rigoare, pentru a nu crea avalanșa de vizitatori nevizitați, care, prin prezență, dar și prin dorința personală, de a-și asuma personal un fragment cât de mic din opera artistică creată de comunitatea preistorică, este extrem de dăunătoare. Amintim, ăn acest sens, faptul că ăn Franța, alături de grotă Lascaux cu picturile autentice, a fost creată o altă grotă, cu copiile foarte bine exprimate artistic, pentru coriozitatea publicului nespecialist. Noi am avut bucuria să vedem Lascaux-ul original, autentic, cu ocazia Colocviului Internațional, organizat ăn 1991, pentru a cinsti o jumătate de secol de la descoperirea sa. Dar, mai precizăm faptul că ăn Franța, legislația cu privire la protecția monumentelor este un lucru obișnuit, normal, iar populația, educată ăn acest sens, respectă cu strictețe măsurile propuse și impuse de către autorități. Noi am propus, de mai bine de două decenii, protecția monumentului arheologic – Mitoc-Malu Galben, dar nu am avut nici un fel de sprijin din partea locuitorilor și a organelor publice locale, iar stațiunea arheologică a devenit, din nefericire, "loc public" pentru depozitarea gunoaielor din această parte a satului. Dar trebuie să mai precizăm faptul că, mai degrabă s-au lăsat convinși șefii postului local de poliție, care au și luat măsuri de protecție; de câte ori șeful local de post de poliție a fost schimbat, situația a revenit la "normalul" anterior. Situația este aproape generalizată, căci arheologul care conduce săpăturile sistematice are aceleași probleme cu protecția monumentului arheologic, aceleași ăn toată țara. Este la fel de drept că, așa cum spune autorul studiului la care facem referire, dacă monumentul nu este protejat, dacă nu se iau măsurile cuvenite conform Legii, monumentul ăn cauză este supus agresiunilor necontrolate ale vizitatorilor clandestini, mai ales dacă nu sunt montate panouri prin care să se interzică accesul persoanelor neautorizate, care provoacă *des actes de vandalisme* prin

acțiunile lor inconștiente (*op. cit.*, p. 36). Precizăm și faptul că prin Legea din 31 decembrie 1913, Franța și-a protejat monumentele (inclusiv pe acelea arheologice, căci așa cum scrie J. Charpillon, 1989, p. 211-218) "La législation sur les monuments historiques est un système très complet qui est utilisé directement pour la conservation du domaine souterrain tant pour les cavités elles-mêmes au titre des immeubles que pour le matériel de fouille au titre des objets" (p. 212).

Peste tot în lume (în Europa sau pe alte continente) au fost descoperite monumente cu caracteristici artistice, alăturate sau nu așezărilor (gisements) "civile" – locuite de comunitatea locală a vremii (M. Lorblanchet, 1989, p. 79107). Dar o altă situație constatată este aceea că, peste tot în lume, monumentele au rezistat mileniilor, dar nu au mai rezistat ultimelor două-trei secole de "civilizație" contemporană, când a devenit necesară intervenția statului prin impunerea legislației de protecție.

Revenind la unele dintre cele mai importante creații paleolitice, necesare a fi ilustrate în lucrarea noastră, avem piese de artă mobilă, variate și deosebit de interesante, parțial necunoscute în România, pe care am dori să le introducem (Yv. Taborin, *Le décor des objets de parure*, in J. Clottes, sous la dir. de, *L'Art des objets au Paléolithique*, T. 2, *Les voies de la recherche*, Clamecy, 1990, p.19-37; G. Sauvet, in J. Clottes, sous la dir. de, *L'Art des objets au Paléolithique*, T. 2, *Les voies de la recherche*, Clamecy, 1990, p. 83-99; J.-M. Apellaniz, in J. Clottes, sous la dir. de, *L'Art des objets au Paléolithique*, T. 2, *Les voies de la recherche*, Clamecy, 1990, p.105-138). De asemenea, considerăm importantă ilustrarea descoperirilor de la Kostienki 1, stratul 3, și de la Laussel, "Vénus à la corne", prin natura reprezentărilor (fig. 165/1; 2), după A. Simonet, 1995, p. 82).

În mai multe grote din Franța (dar nu numai din Franța) au fost descoperite opere de artă mobilă cu reprezentări antropomorfe și zoomorfe (fig. 164/1-5): Tito Bustillo, Pedo, Grotte de la Valle, Grotte du Tore și multe altele (A. Moure Romanillo, in H. Delporte, éd., *La Dame de Brassempouy*, ERAUL 74, 1995, p. 149-167).

Se impune, credem noi, încercarea de interpretare a decorurilor de pe piesele de artă mobilă: artiștii epocii, îndeosebi comunități umane magdaleniene, dar și gravettiene, au creat o tematică destul de vastă, de la teme naturaliste, animaliere sau antropomorfe, desene (imagini) abstracte,

punctate, pendante sau teme diverse. Ne referim, mai întâi, la statueta feminină, fragmentară, cu mâinile legate cu un "cordon" (fig. 165/1), sau la celebra *Vénus à la corne*, cu fața mutilată, poate pentru a ilustra ideea potrivit căreia "este interzis a vedea fața divinității" (fig. 165/2) (A. Simonet, 1995, p. 149-167).

Fără a intra în detaliile autorilor studiilor, precizăm existența cailor (fig. 91/1-4, 6) (unele destul de abstracte); bizoni (fig. 92/1, 3-4); cervidee (fig. 91/8); reni (fig. 91/7, 9); căprioare (fig. 91/5); elani (fig. 92/3, 6); mufloni (fig. 92/7); pești (fig. 92/10); imagini antropomorfe (fig. 92/4); imagini serpentiforme (fig. 92/9, 96/6); imagini abstracte, dar punctate (fig. 93/1, 93/12); imagini diverse (fig. 95/1-2, 5-6); pe diverse suporturi, inclusiv pendante-piese pentru suspendat (fig. 92/2-3, 93/4-6, 10; 94/1-3); imagini decorate cu benzi (91/3, 92/1, 93/7-9); imagini de animale rănite (fig. 91/4, 9), etc. Avem și imagini oarecum geometrificate: unghiuri (fig. 96/3), unghiuri îngemănate, care formează romburi culcate (fig. 96/10, 11); unghiuri închise cu o mică linie verticală (fig. 96/8); triunghiuri hașurate (fig. 96/7); ovaluri decorate cu linii scurte (fig. 96/13, 15); alte figuri geometrice – dreptunghiuri, pătrate cu linii scurte interioare (fig. 96/9); cercuri decorate cu linii, ca un cadran de ceasornic (fig. 96/12), linii scurte sau punctate (fig. 96/1, 2) – considerate ca fiind forme elementare de artă mobilă; steluțe sau vârful de săgeți (fig. 97/3-5); imagini "în câprior" (fig. 97/7, 10-11); romburi hașurate (fig. 97/14); romburi suspendate (fig. 97/16); alte forme nedefinite, hașurate (fig. 97/15); imagini animaliere (fig. 97/7); alte linii trasate unghiular, în semicerc, rombic, cerc, sau hașurat (fig. 98/7, 16, 18, 20, 24-25), etc.; forme geometrice combinate, multiple (fig. 99/1-2, 7, 10, 12), dreptunghiuri (fig. 99/6); forme hașurate în scară (fig. 99/7), pe suporturi foarte diverse, inclusiv pe o godelă de la Lascaux, decorată cu linii scurte, adâncite, sau pe pendante alungite, cu decor simetric. Important ni se pare faptul că pe un fragment dintr-un astfel de pendentiv apare imprimat rombul tăiat vertical, încadrat de două serii verticale de linii scurte în zig-zag, pentru a-l pune în evidență (fig. 91/9). Așa cum am precizat mai sus, au fost create și figuri animaliere diverse, singure sau în asocieri cu altele, tot erbivore (fig. 100/1-6), deci considerate ca fiind mai puțin dăunătoare. De altfel, trebuie să precizăm faptul că, în majoritatea creațiilor de pe arta mobilă, erbivorele ne-rapace sunt redată în proporție dominantă, nu numai pe piesele

selectate de noi ca ilustrație, ci și, în general, pe toate piesele de artă mobilă. Acest adevăr ne determină să apreciem existența unei schimbări de mentalitate fie în ceea de privește creația artistică mobilă, fie apariția unor modificări esențiale cu privire la fauna acestor perioade arheologice-istorice, în sensul că, datorită schimbărilor majore de climat, au apărut noi oportunități cu privire la speciile de vânat, comunitățile umane fiind obligate să se adapteze la noile condiții de mediu. Am constatat, de exemplu, că pe arta mobilă, mai ales magdaleniană, apare adesea arcul, dar mai ales apar săgețile (nu lăncile) ca arme importante de vânătoare. Am mai constatat că, dintre animalele reprezentate, lipsesc marile carnivore rapace, locul lor fiind luat de erbivorele nedăunătoare omului.

Revenind la spațiul geografic al Europei Centrale (M. Oliva, Brno, 2017), constatăm prezența unei bogate creații pe artă mobilă, din fildeș și corn de ren (fig. 101), reprezentând piese utilitare și non-utilitare, majoritatea cu decor gravat. De asemenea, au fost create pandantive (unele perforate), reprezentând elemente ale feminității, chiar și stilizate, care demonstrează existența unor practici speciale, despre cultul feminității în Gravettianul morav (fig. 102). Descoperirea creațiilor respective ne dau temei să apreciem că acest cult, probabil practicat în cadrul unor ceremonii religioase specifice, a fost extins peste tot în Europa, în Gravettianul din această zonă geografică. Stilizarea acestor imagini ale feminității demonstrează faptul că, în Gravettianul târziu, după modelul occidental, s-a ajuns la stilizarea, am spune excesivă, a feminității, dar în esență, acest fapt se pune în legătură tot cu cultul feminității paleolitice (fig. 103). Dar, se constată că, tot în Gravettianul târziu, stilizarea elementelor feminității este practică pe opere de artă mobilă, cu aspect mai mult sau mai puțin utilitar (dacă nu este o exagerare a specialiștilor din Cehia și Moravia) (fig. 104). Dar, indiferent de corectitudinea afirmațiilor cu privire la interpretarea acestor piese de artă mobilă, importante ni se par identitățile artistice, ca și faptul că, în Gravettianul târziu s-a ajuns la astfel de creații artistice de mare valoare, chiar dacă acestea nu sunt locale, ci au fost aduse, prin schimburi culturale, din alte zone, ale Europei occidentale. Constatăm că această perioadă a Gravettianului este specifică și artei zoomorfe pe piese mobiliare, și constatăm că și aici, ca și în alte spații geografice europene, se preferau erbivorele, deci animale nedăunătoare comunităților umane (fig. 105). Din nou, noi apreciem faptul că asistăm la schimbări importante, esențiale chiar,

în peisajul climatic, cu atragerea unor la fel de majore modificări în floră și, mai ales, în faună, ceea ce a determinat adaptarea comunităților umane la aceste noi elemente de climat și de modificări, unele esențiale, în întregul mediu natural.

Fără a avea intenția de a trata tema noastră în sens cronologic, iată-ne ajunși spre finalul "timpurilor glaciare", în Magdalenianul occidental european. Stațiunea eponimă a oferit cercetării științifice de specialitate creații artistice pe suporturi mobile de mare valoare, deci artă naturalistă certă, adevărate capodopere (Jean-Marc Bouvier, *Un gisement préhistorique: La Madeleine*, Pierre Fanlac, Périgueux, 1977). Mai multe fragmente de corn de ren, de la un exemplar tânăr (înainte de căderea anuală a coarnelor, care survine toamna), cu păstrarea fragmentelor celor mai importante în vederea folosirii ca elemente de artă mobilă, au fost pregătite ceea ce se numește "bois de chute" sau "bâton de comandement", dar fără folosirea osului frontal. Prin această separație elementară, dar foarte bine gândită, aceste fragmente pot deveni ele-însele elemente de artă mobilă, iar când se dorea crearea vârfurilor de lance sau a harpunelor, ramurile de corn de ren erau selectate în sensul de a le folosi pe acelea mai drepte (*op. cit.*, p. 29) (fig. 106). Dar, tot în nivelele magdaleniene V și VI de la Le Madeleine au fost create harpune cu două rânduri de barbeluri (fig. 107/a), elemente de colier din dinte fosil de *Squalicorax falcatus* sau ace de cusut, din os (fig. 107/b, c).

Tot din Magdalenianul mijlociu pyrenian provin și piese de artă antropomorfă gravată, masculină și feminină, cu sau fără cap, sau în asociere cu alte creații cu mâini antropomorfizate (fig. 108), unele decorate cu elemente hașurate (centură sau colier), dar și obiecte de podoabă, de mai multe categorii, și pe mai multe suporturi, inclusiv cochilii. Interesantă ni se pare o rondelă din os, care are ca decor, pe o suprafață partea anterioară a unei femele de *Bos primigenius*, iar pe revers, elementul masculin; sunt și piese de cusut, din cochilii perforate, de *littorines obtuses*, cu gravuri în formă de vulvă, perle globulare sau cilindrice din jayet (jais negru, un mineral), perle din ivoriu, sculptate în formă de vulvă, provenite din mai multe stațiuni de terasă sau de grotă: grotă Gazel, grotă Mas-d'Azil, grotă Blanchard, Caune de Belvis, aparținând Gravettianului mijlociu sau Magdalenianului superior recent (fig. 109/1-9).

Magdalenianului mijlociu și superior îi aparțin mai multe creații, fie că sunt pandantive din incisivi și canini perforați, de ren, iepure, vulpe, cerb

(fig. 110/1-4), fie că avem un incisiv de cal cu decor gravat cu conotații sexuale (fig.110/5), fie că sunt imagini feminine, dar din Magdalenianul superior german, de o altă factură artistică (110/6). Precizăm că gravurile de la Gönnersdorf sunt datate la 12 600 ani BP, chiar dacă aceste creații artistice sunt lipsite de mâini și de cap. Ele au fost gravate pe o plachetă din șist, cu dimensiunile de 11,8 x 10,8 cm. Mai precizăm că în această stațiune au fost descoperite alte 400 figuri feminine.

Tot Magdalenianului mijlociu îi aparțin obiectele (unelte, arme, piese de paradă), unele cu decor zoomorf, descoperite în grotele Gourdan, Rey și în stațiunile de la Bora Gran d'En Carreras, Canecaude (fig. 111), dar nu putem să omitem acea creație unică în întregul Magdalenian, care reprezintă cei doi bizoni sculptați în argilă din grotă Tuc-d'Audobert, din Ariège, Franța, cu lungimea de 63 și 61 cm. După aspect, bizonul din stânga, de dimensiuni ceva mai mari, pare să fie un mascul în căutarea unei femele (deci din nou, subiect sexual, dar de factură animalieră) (fig. 112). A mai fost găsit un al treilea bizon, de dimensiuni mai mici, care se găsea în apropierea celui de al patrulea, gravat pe solul argilos. Important și greu de interpretat este faptul că acest grup de bizoni se găsea la o distanță de aproximativ 600 m depărtare de intrarea în peșteră, într-o zonă accidentală, greu de parcurs (D. Sacchi, *Le Magdalénien. Apogée de l'Art quaternaire*, La Maison des Roches, 2003).

Din Grotă Gazel provine un fragment de corn de ren, decorat pe ambele suprafețe, cu motive geometrice, inclusiv cu două perforații, dintre care, a doua, mai mare și neterminată, făcută doar pentru decor. După părerea noastră, această creație reprezintă tot un element de prestigiu (ca și les bâtons de comandement). Interpretarea decorului, multiplu, de pe ambele suprafețe, cu motive identice, este greu de realizat și nu dorim să ne aventurăm în necunoscutul artei magdaleniene. Pe un fragment de corn de ren, cu lungimea de 5,6 cm a fost sculptat un cap de cal cu gura deschisă (care nechează), decorat cu șiruri de incizii mici, care trebuie să simbolizeze pielea. Este o realizare naturalistă de excepție, un apogeu al artei magdaleniene de pe întregul Continent (fig. 113/1-2).

CREAȚII ARTISTICE ÎN PALEOLITICUL SUPERIOR AL SPAȚIULUI CARPATO-NISTREAN

În spațiul geografic carpato-nistrean nu avem creații de artă decât în Paleoliticul superior recent, deși unele descoperiri au fost datate în Paleoliticul superior vechi. Ne vom referi la stațiunile dintre Carpați și Nistru, inclusiv Molodova V, chiar dacă descoperirile de aici au fost luate în considerație și de alți autori, când au prezentat stațiunile de pe partea stângă a Nistrului. Mai sunt necesare câteva precizări: recent, M. Cărcimaru și E. Cr. Nițu au publicat o lucrare cu privire la descoperirile de pe teritoriul României (M. Cărcimaru, E.-Cr. Nițu, Cetatea de Scaun, 2018). O tentativă a avut și regretatul nostru coleg, Dan Monah, Piatra Neamț, 2015. Așadar, nici teritoriul dintre Câmpia Română și Dobrogea, inclusiv zona Porților de Fier nu ar mai trebui luat în considerație, dar avem unele puncte de vedere diferite, mai ales în ceea ce privește aspectele religioase ale creației artistice din acest spațiu geografic, inclusiv problematica înmormântărilor, pe care noi considerăm că trebuie tratate pe întregul spațiu continental. În tratarea subiectului, ne bazăm pe mai multe lucrări publicate: V. Chirica, 1982a. p. 15-17; V. Chirica, 1982b. *Amuleta-pendantiv de la Mitoc, jud.Botoșani. Notă preliminară*, in *SCIVA*, 33, 3, p. 229-231; V. Chirica, 1983, p. 38-44; V. Chirica, I. Borziac, 1995, p. 199-210 ; V. Chirica, 1993, p. 55-68 ; M. Otte, V. Chirica, C. Beldiman, 1995, p. 119-152; V. Chirica, 2003, LVIII, p. 99-117 ; V. Chirica, 2004, p. 103-127; V. Chirica, 2004a, iulie 2004, p. 4-9 ; V. Chirica, 2004d, p. 187-194 ; V. Chirica, I. Borziac, 2005a, p. 69-101 ; Vasile Chirica, 2006a., p. 185-191; V. Chirica, 2006c, p. 7-34; 145 ; V. Chirica & P. Noiret, 2007, p. 143-144 ; V. Chirica, M.-C. Văleanu, C.-V. Chirica, 2010, 9-10, 2008-2009, Miskolc, p. 307-332 ; Vasile Chirica, 2011, p. 19-52 ;V. Chirica, G. Bodi, C. V. Chirica, 2012, p. 47-73; V.-C. Chirica, V. Chirica, 2012, p. 1-19 ; Valentin-Codrin Chirica, George Bodi, Vasile Chirica, 2012, p. 5-80 ; Valentin-Codrin Chirica, George Bodi, Vasile Chirica, 2014. *Eléments de sacralité de la violence en préhistoire*, in *Transylvanian Review*, Vol. XIX, Supplement No. 2, 2010, *Worlds in*

Change II. Transforming East-Central Europe, p. 27-58; Val.-Codrin Chirica & V. Chirica, 2014, ERAUL 140 & ArchéoLogique 5, Liège, p. 139-169 ; V. Boroneanț, 1969, p. 283-298; V. Boroneanț, 2000; Ilie Borziac, Valentin-Codrin Chirica, 1996, p. 393-401; Ilie Borziac, Marcel Otte, Pierre Noiret, 1998, p. 5-27; I. A. Borziac, 1993, 2/3, p. 331-336; Ilie Borziac, p. 183-192; Ilie Borziac, 1994, 1-2, p. 19-40; C. Beldiman, 2004, p. 55-69 ; Corneliu Beldiman, 2004, p. 103-122 ; M. Carciumaru, M. Mărgărit, L. Niță, M. Anghelinu, M. Cosac, O. Carstina, 2004, p. 123-126; Codrin-Valentin Chirica, 2004, p. 177-186; Monica Mărgărit, 2010, p. 121-157.

Amuleta-pendantiv de la Mitoc-Malu Galben a constituit, pentru mult timp, singura și cea mai importantă descoperire de artă paleolitică mobilă de pe teritoriul României, deoarece până la acea dată noi prezentam, în toate articolele de referință, doar piesa din grafit, cu câteva mici șanțuri oblice, descoperită la Dorohoi-Strahova și datată în Gravettian. Această primă piesă de artă paleolitică a fost descoperită în 1981, în Complexul 27, situat în careurile B, 3-5, la adâncimea de 7,10 m. Acest complex era alcătuit din două vetre de foc și un atelier de coplire a uneltelor, cu 4760 piese de cremene, cea mai mare parte fiind atipice (deșeuri de cioplire, nuclee aflate în mai multe stadii de cioplire – decorticare, așchii și lame corticale), precum și produse primare de debitaj: așchii și lame neretușate (suporturi), dar și câteva produse finite: un raclor de tip mustertian, reutilizat în Gravettian prin transformarea lui în raclor-burin, cinci gratoare convexe, dintre care unul carenat pe lamă groasă, un vârf de tip La Gravette pe lamă, pe baza cărora noi am propus încadrarea acestuia în Gravettianul I, datat la 26.700 +/- 1.040 (GX-9418) (M. Otte, V. Chirica, C. Beldiman, 1995, p. 119-152). Piesa este realizată din cortex - crusta naturală a silexului și este decorată pe ambele suprafețe cu linii incizate, dar și pe întregul contur, cu mici incizii (fig. 114/3). Are dimensiunile de 3,4 x 3,4 x 0,8 cm și forma ovală, cu baza ușor concavă. Perforația de la partea superioară a fost realizată pentru a fi suspendată, dinspre ambele suprafețe spre centrul piesei, cu un străpungător din silex (V. Chirica, MCMXXXIII, 1983, p. 38-44; V. Chirica, 1982, 3, p. 229-231). Am mai constatat că în procesul cioplierii (decorticării) marilor rognons de silex, aceștia, recoltați din imediata apropiere, din perimetrul confluenței Pârâului Ghireni cu Prutul, sunt în întregile acoperiți cu acea crustă naturală, care trebuie îndepărtată; în urma acestei operațiuni, se obțineau nucleele din silex, care deveneau, astfel, produse primare de debitaj.

Din nucleele astfel obținute se obțineau așchiile și lamele, care sunt numite produse secundare de debitaj.

Datorită condițiilor de zacere în sol, dar și datorită faptului că cele două suprafețe ale așchiei de cortex nu sunt identice (suprafața dinspre nucleul de silex este mai dură, mai rezistentă decât suprafața sa exterioară), așchia de cortex are duritate diferită, deci suprafața sa exterioară este puțin deteriorată, astfel că și piesa finită a fost mult mai ușor supusă viitoarelor deteriorări, fapt pe care noi l-am și constatat.

Decorul. Pe întregul contur, amuleta prezintă câte 7 incizii pe fiecare parte a perforației, și 9, la baza sa, slab concavă. **Pe avers**, decorul central ne sugerează capul foarte stilizat al unui caprideu, spațiul liber fiind acoperit tot cu linii incizate, în număe impar: 3 deasupra cavitații create de coarnele animalului, 7 în partea sa stângă și 9 în partea sa dreaptă; aceste două grupe de linii incizate nu mai sunt realizate cu aceeași atenție, ci mult mai neglijent, fiind trasate numai pentru a acoperi spațiul rămas liber. **Pe revers** decorul este mult mai complicat, atât ca realizare, cât și ca interpretare: în poziția normală (cu perforația în sus), decorul central, tot treflat, ar putea reprezenta coarnele unui bovideu, chiar dacă nu au fost redată simetric; în poziția inversă, poate și în conformitate cu dorința artistului, noi am putea vedea o siluetă umană fugind, tot stilizată; spațiul liber este, și aici, acoperit cu linii incizate, trasate în mai multe grupe: am putea vedea motivul estetic "în căprior" (S. Reinach, 1913, pl. 157/3; Ed. Piette, Paris, 1913, pl. 48/4); dar este dificil de interpretat, pe baza literaturii de specialitate existente la noi, semnificația celorlalte grupe de linii incizate (dacă nu sunt doar linii trasate pentru umplerea spațiului liber). Din aceleași motive, dar și datorită stilizării excesive a celor două imagini centrale, interpretarea acestora poate fi considerată, deocamdată, doar ca elemente ipotetice. Cu atât mai mult cu cât, trimițând copiii ale amuletei la mai mulți specialiști occidentali, de la care nu am primit nici un răspuns, noi putem estima, inclusiv prin asemănările cu ceea ce am găsit în literatura de specialitate, că imaginea centrală de pe revers, ar putea reprezenta o felină (pe un galet plat, aflat în vechea colecție Piette) (A. Leroi-Gourhan), leu, tigru sau urs (M. Cholot, 1964, p. 87, fig. 48562). Dar în aceeași colecție se află și un alt galet alungit, reprezentând un cervideu cu profilul spre dreapta (*op. cit.*, p. 88, fig. 4814/N). În alte interpretări, grupele de linii incizate de pe reversul amuletei noastre pot fi asemănaate și cu grupele de linii trasate, de la Laugerie-Basse sau La

Madeleine (M. Cholot-Varagnac, 1980, p. 140, fig. 53871, p. 401, fig. 60339, p. 405, fig. 60334). A. Leroi-Gourhan apreciază că primele pandantive sunt cunoscute încă din Châtelperronian, datat între 35.000 – 30.000 ani BP, având conturul decorat cu incizii, dar numai unele prezintă și decor gravat, pe una sau pe ambele suprafețe, iar decorul mai complex apare din Gravettianul Europei de Vest, până în Magdalenianul recent (Leroi Gourhan, 1965, p. 57, p. și fig. 235). Dar alte pandantive, din dinți de animale, perforați, au fost descoperiți în stațiuni datate începând cu Paleoliticul superior recent. Valoarea creației artistice de pe amuleta de la Mitoc-Malu Galben este unică, mai ales dacă avem în vedere faptul că Gravettianul est-european, contemporan cu Perigordianul din Europa Centrală sau de Vest, dar și din alte zone geografice, pandantivele de pe plachete de calcar, gresie, os, corn, au ca decor doar simple linii gravate, dispuse mai mult sau mai puțin haotic, de aceea noi credem că nu numai creatorii acestor piese de artă, ci și întregul lor grup cultural, nu aveau conturată ideea tehnicii de realizare a operelor de artă. Din acest punct de vedere, studindu-se stilul și tehnologia litică, specialiștii au ajuns la încheierea că în orice etapă istorică, fiecare tip de unealtă creată de om, reprezintă stilul și gradul cunoștințelor tehnice pe care le avea comunitatea umană resectivă, la care mai adăugăm gradul de inventivitate a artistului, dar și apariția unor piese datorate hazardului. Revenind la amuleta de la Malu Galben, noi apreciem că realizarea ei trebuie privită prin faptul că ea completează creațiile artistice din domeniul artei paleolitice mobiliare dintr-o largă arie geografică europeană (M. Otte, V. Chirica, C. Beldiman, *op. cit.*, 1995, p. 119).

A doua piesă importantă de la Mitoc-Malu Galben este un pandantiv din os (fig. 114/4), descoperit în septembrie 1993, în careul O4b, la adâncimea de 4,83 m, deci în nivelul gravettian dispersat, în partea inferioară a depunerilor de loess, în unitatea sedimentară 3a, datată între 20.300 și 20.540 ani BP, dar fără a fi găsit în asocierie cu piese litice prentu un diagnostic mai complet. Piesa a fost realizată pe un fragment de os lung de la un erbivor de talie mare, probabil *Equus* ori *Bos primigenius/Bison priscus*, ale căror resturi osoase au fost descoperite în cantitate destul de mare la Malu Galben (Ig. López Bayón, A. Gautier, Liège, 2007, p. 145-167), de formă trapezoidală alungită. Nu are elemente decorative, ci o perforație biconică, realizată dinspre exterior spre centrul piesei. Cele două

suprafețe sunt puțin marcate de lustrul fosilizării și de acțiunea agenților chimici din sol. Se mai poate accepta faptul că pe ambele suprafețe se pot observa rare și fine striuri scurte, specifice, dispuse neregulat, adesea încrucișate. Pe cele două suprafețe și pe margini se mai poate constata existența unor mici depuneri de calcar și de oxid de mangan, în formă discontinuă. Este aproape completă, cu excepția unei părți din apropierea perforației, datorită unei mici fracturi din timpul descoperirii; nu se constată existența unor urme de ardere sau de ocră (*op. cit.*, 2007, fig. 2/2; M. Otte, V. Chirica, C. Beldiman, *op. cit.*, 1995, p. 120). Credem că este locul să prezentăm și cele două vîrfuri de lance, descoperite la Mitoc-Malu Galben, în ansamblul Aurignacian I, datat între 31. 160 + 570 – 530 (GrN-20770) și 31.170 + 550 – 510 (GrN-20444), ambele eșantioane fiind reprezentate de cărbune de lemn (Fr. Damblon, P. Haesaerts, ERAUL 72, Liège, 2007, p. 53-65). Prima piesă (fig. 114/1) a fost descoperită în 1990, în careul F 3, la adâncimea de 10,80 m: un fragment de vîrf, din corn de ren, cu lungimea de 83 mm și grosimea de 5-11 mm, în secțiune ușor aplatizată. Suprafața regulată a piesei a fost realizată prin raclaj longitudinal, dar piesa a fost ruptă la cele două extremități, cu precizarea că fractura spre partea mai îngustă este mai recentă decât la partea opusă, și pare să fi fost rezultatul încercării de înlăturare a crustei de calcar. Precizăm că la Malu Galben, întreaga cantitate de oase de animale a fost puternic acoperită de câte un strat consistent de calcar, care a fost extrem de greu de înlăturat.

Al doilea vîrf de lance a fost realizat prin prelucrarea unui corn de ren, și este de tip Mladeč, cu baza masivă, specific Aurignacianului european (fig. 114/2). A fost descoperit în careul J 4, la adâncimea de 13,24 m (adâncime, P. Noiret). Și această piesă a fost acoperită cu un strat consistent de calcar. Măsoară 108 mm lungime, 18 mm lățime și 12 mm grosimea maximă, în secțiune ovală, cu baza aplatizată; forma finală a piesei a fost obținută prin răzuire longitudinală.

Precizăm că pe teritoriul României au fost descoperite numeroase alte piese de artă și/sau de podoabă, unele cu imagini pe care noi le considerăm ca având și conotații cultice (pe unele dintre acestea le vom ilustra și noi). În acest context, vom prezenta câteva dintre aceste descoperiri. Astfel, printre cele mai vechi creații aurignaciene în domeniu, menționăm pandantivul perforat, din canin de lup, din Peștera Bordu Mare de la Ohaba Ponor, jud. Hunedoara (C.S. Nicolăescu-Plopșor, N. Hals, Al.

Păunescu, Al. Bolomey, 1957, p. 41-48; C.S. Nicolăescu-Plopșor, Al. Păunescu, I. Pop, 1962, p. 113-118).

În zona Prutului mijlociu, la Crasnaleuca și Cotu Miculinți, au fost descoperite numeroase unelte și arme, inclusiv piese de artă cu decor gravat, pe baza cărora M. Brudiu a realizat repertoriul tipologic al acestor foarte importante piese de artă (M. Brudiu, 1987, p. 73-86). Astfel, s-a constatat că există o categorie foarte importantă de unelte, constituită din piesele utilizate la străpuns și perforat:

Ia, sule (le poinçon), piese obținute din așchie dintr-un os masiv, dintr-un os obișnuit (M. Brudiu, *op. cit.*, fig. 1/1), din corn tăiat și ascuțit. Se precizează că un astfel de vârf a fost descoperit și în grotă de la Stânca-Ripiceni (fig. 1/3) (N. N. Moroșan, 1938), dar și la Cotu Miculinți (fig. 1/4).

Ib, vârfuri (pointes), unelte ascuțite la partea distală (M. Brudiu, *op. cit.*, fig. 1/2), dar și la Cotu Miculinți (fig. 115/2).

Ic, străpungătoare (perçoirs), unelte mai perfecționate, foarte ascuțite prin așchiere, descoperite și la Stânca-Ripiceni (M. Brudiu, *op. cit.*, fig. 1/3) și la Cotu Miculinți, niv. III (fig. 1/4). Astfel de piese au fost descoperite și în zona nistreană, pe Don și în Crimeea (fig. 115/3).

II La sagaie (lance), tip de armă de vânatoare, obținută dintr-o tijă (parte dintr-un corn de ren, îndreptată prin foc), prin lustruirea părții distale, descoperită la Cotu Miculinți (fig. 116), (fig. 9/2; fig.12/2).

III Vârf de lance (lance), armă de vânatoare, de mai multe tipuri: *à base fendu et poli* (fig. 117/1) și *à base non fendu* (fig. 3/2) (fig. 117/1-5), descoperite la Crasnaleuca și Cotu Miculinți. Aici au fost descoperite mai multe tipuri de vârfuri de lance:

IIIa, vârf de lance cu baza despăcată (*fendu*) oblic și cu caneluri, din corn de ren, cu baza lăsată oblic pentru a putea introduce o coadă din lemn, cu scopul unei eficiențe sporite. În plus, autorul studiului crede că prin canalul intern, rezultă un canal pentru scurgerea sângelui animalului lovit (vânat), apărut și ca urmare a deteriorării țesutului spongios din interior. Vârful a fost rotunjit cu ajutorul unui burin; o astfel de piesă a fost fasonată dintr-o coastă de bovidu (fig. 117/5).

IIIb, Vârf de lance din corn despăcat oblic, cu caneluri exterioare, piesă de vânatoare, care a fost prelucrată începând cu partea proximală a cornului, care avea o rezistență mai mare. Se putea crea o mică despăcătură oblică a osului, prin incizie cu un burin. Prin aceste incizii oblice se putea

încearca legarea de o coadă de lemn, cu fibre vegetale. Eficiența mai mare se putea realiza prin executarea unei incizii oblice lărgită, în semnul literei V, situată la baza piesei (fig. 116).

IIIc, lance cu dublă canelură, cu două variante:

IIIc 1, lance din corn, despicată (*fendu*) și lustruită, în secțiune ovală, cu câte o canelură profundă, incizată, pe cele două suprafețe și cu un mic peduncul la partea proximală. A fost descoperită la Crasnaleuca (fig. 117/1), dar a mai fost întâlnită și la Babin I și Mezin (M. Brudiu, *op. cit.*, p. 78).

IIIc 2, lance din corn nedespicat, cu caneluri longitudinale incizate (fig. 3/2). A fost descoperită la Cotu Miculinți (fig. 117/2), la Rașkov VII și la Molodova V, niv. 3 (A. P. Tchernysh, 1973, fig. 21).

IV, Pic (*târnăcop*), unealtă din corn de ren, care are baza cea mai solidă la întretărirea a două ramuri solide ale cornului, fiind folosită la despicat, sau pentru scoaterea nucleelor de silex din solul în care au fost prinse. Din ilustrație (fig. 5, p. 78) se poate constata cu facilitățe modul de utilizare și de pregătire. A fost descoperit la Cotu Miculinți, dar și la Stâncă-Ripiceni și Molodova V (A. P. Tchernysh, 1961, fig. 20, fig. 46/7).

Va, ciocan-târnăcop (*marteau-pic*), aceeași unealtă, dar care are încastrate piese (vârfuri de la noduli de silex), cu dublă utilizare: vârf din corn de ren, în vârful căruia a fost implantat un vârf din silex, pentru a avea o rezistență mai mare (fig. 5, fig. 6). Deși M. Brudiu a susținut mereu această dublă utilizare a piesei, noi nu am văzut, cu ocazia săpăturilor sale, de la Crasnaleuca și Cotu Miculinți, astfel de piese cu funcționalitate dublă. Noi am descoperit la Mitoc-Malu Galben foarte mulți noduli cu un capăt despicat, dar nu am găsit nici unul în situația de a fi fost folosit ca unealtă dublă, de tipul celei prezentate de autorul studiului (M. Brudiu, *op. cit.*, fig. 7, p. 80). Acesta precizează că "la Cotu Miculinți ont été découverts huit marteaux-pics **qui ont pu être utilisés** (s. ns), soit pour détacher les rognons de silex des rives du Prut, soit pour casser glace et aménager les trous en vue de la pêche au harpon" (p. 80).

Vb, double pic, realizat prin tăierea cornului de ren în zona proximală, cu păstrarea primului tronson, care servea pe post de coadă. În ținutul spongios urma să se introducă primul nodul de silex; de la Cotu Miculinți se cunosc două astfel de piese (M. Brudiu, *op. cit.*, fig. 6) (fig. 119).

VI. Harpon, unealtă folosită la pescuit, realizată prin scobituri și polisaj (M. Brudiu, fig. 4/1-2). Fiecare piesă este de formă plată, cu două sau

trei rînduri de "dinți" pe fiecare parte. Spre mijlocul piesei a fost făcută o perforație pentru prinderea sa într-o coadă de lemn. Un alt exemplar a fost realizat dintr-o tijă lustruită, în secțiune ovală, cu partea distală ascuțită, cu câte două rînduri de "dinți" pe fiecare parte, sau numai cu unul singur, dacă acesta era capătul mai gros al tijeii (M. Brudiu, *op. cit.*, fig. 13/1) (fig. 118/1-2).

VII. "Bastonul de comandant" (*le bâton de comandament*), piesă de paradă, din corn de ren, descoperit la Cotu Miculiți (fig. 120). La nivelul celei de a doua ramificații, acesta a fost tăiat. Pe una dintre laturi sunt patru incizii longitudinale, făcute cu burinul, ca ornament, pe care nu putem să-l identificăm (M. Brudiu, *op. cit.*, fig. 8). Astfel de piese au mai fost descoperite la Molodova V, niv. 1, iar un alt exemplar a fost descoperit la Crasnaleuca (M. Brudiu, *op. cit.*, fig. 9/1). Acesta a fost prelucrat dintr-un metatars de *Equus caballus* (fig. 121/1).

VIII. Retușor, piesă utilizată, după opinia autorului, pentru prelucrarea silexului, fiind descoperită la Cotu Miculiți (M. Brudiu, fig. 3/4) (fig. 117/4), dar se precizează că un alt exemplar a fost descoperit la Stânca-Ripiceni.

IX. Șlefuitor (*ciseau*), piesă realizată din corn de ren, fiind utilizat, probabil, și în alte activități, cum ar fi cel de la Stânca Ripiceni, a cărui utilitate noi nu o putem cunoaște (M. Brudiu, *op. cit.*, fig. 4/3). (fig. 118/3).

X. Lissoir (*lustruitor, netezitor*), cunoscut, în zona Prutului mijlociu, la Cotu Miculiți, prin două piese din os (M. Brudiu, *op. cit.*, p. 82, fig. 12/1), cu o aplatizare accentuată, obținută prin șlefuire (fig. 123/1). Marginile sunt rotunjite și se pot vedea urmele activității umane.

Piese cu funcționalitate necunoscută. La Cotu Miculiți au fost descoperite mai multe piese, în stare fragmentară, deci fără a li se putea determina cu certitudine folosirea. Una dintre acestea este făcută pe o tijă din corn de ren, în secțiune ovală, cu marginile rupte din vechime (M. Brudiu, *op. cit.*, p. 82, fig. 8/2). Forma sa este dreaptă, dar unul dintre capete este puțin arcuit, și se pot observa urmele folosirii, prin ușoare loviri. M. Brudiu a identificat o piesă similară la Molodova V/5 (*op. cit.*, p. 82).

Din nivelul gravettian de la Gura Cheii-Râșnov provin două pandantive din dinți perforați, un canin de cerb și un canin de vulpe (C.S. Nicolăescu-Plopșor, Al. Păunescu, I. Pop, 1962; M. Otte, V. Chirica, C.

Beldiman, *op. cit.*, p. 127; M. Cârciumaru, E.-Cr. Nițu, *op. cit.*, fig. 48/2-3), folosiți ca podoabe.

Din locurile gravettiene de la Poiana Cireșului – Piatra Neamț provin mai multe piese de podoabă, îndeosebi dinți perforați, asupra cărora s-au pronunțat M. Cârciumaru și E.-Cr. Nițu (*op. cit.*, *passim*).

M. Cârciumaru și E.-Cr. Nițu (*op. cit.*) au adunat descoperirile de artă paleolitică, epipaleolitică și mezolitică de pe teritoriul României, cu notarea tuturor datărilor de cronologie absolută. Se remarcă descoperirile de canini perforați, de *Ursus*, de la Gura Cheii-Râșnov (datat la 22.160 +/- 90 ani BP), de la Țibrinu, în Dobrogea, cu datarea de 18.350 +/- 200 ani BP, de la Peștera Cioarei-Boroșteni, mărgelile perforate, epifiză gravată, de la Poiana Cireșului, încadrată în Gravettianul I, alte oase gravate, inclusiv statuete fragmentare (*op. cit.*, fig. 15), din lemn silicificat, cu cortex, datată la 20.154 +/- 97 B.P. și 19.320 +/- 80 ani BP, în asociere cu alte fragmente de oase gravate, un metapod de ren, cu incizii, atribuit Gravettianului I, falange de ren, perforate, chiar un fluier obținut dintr-o falangă de ren, perforată, cochilii perforate, pentru care autorii au propus exemplul unui posibil colier, etc. (*op. cit.*, *passim*). Din păcate, noi nu am reușit să identificăm motivațiile cultice propuse de autori pentru piesele aduse în discuție. Cu privire la amuleta de la Mitoc-Malu Galben, căreia noi i-am atribuit și calitatea (întrebuințarea) de pandantiv, dorim să precizăm că, în credințele și practicile religioase ale vremii, o astfel de piesă trebuia să-l apere purtătorul ei de orice posibile intervenții ale *forțelor* necunoscute, dar considerate ca existente, cu puteri malefice, așa cum alte creații artistice, de genul *Marilor Sorcieri*, sau *Omul-Leu*, de la Hochlen-Stadel erau făcute pentru a asigura purtătorului deghizat, puterea, abilitatea animalului al cărui chip și-l însușise. Dar asupra acestor conotații religioase ale artei paleolitice vom reveni într-un alt capitol, de încheiere.

Bogăția creațiilor artistice de la Cosăuți, pe Nistrul mijlociu, trebuie explicată, și acest fenomen se poate datora, după opinia noastră, atât încadrării multelor niveluri arheologice în Gravettianul târziu-final, cât și altor semnificații, cultice, însușite de comunitățile umane de acolo. Comunități alogene au venit, după părerea noastră, în mai multe *valuri* cronologice, având ca scop existența mediului din acest loc, în apropierea Nistrului și a condițiilor de mediu, foarte favorabile, ce puteau fi oferite vânătorilor gravettieni, chiar și din perioada ultimului stadiu glacial

würmian. Mai adăugăm un fapt, poate încă neluat pe deplin în considerație: existența stațiunii în deschiderea extrem de largă, spațial, a Văii Nistrului, cu posibile legături cu estul și vestul zonei geografice, spre Nipru și spre Prut. Dacă luăm în considerație și descoperirile de factură neo-eneolitică, am putea aprecia faptul că avem aici, în întregul teritoriu pruto-nistrean, *o altă lume*, diferită de cea vestică, de dincoace de Prut și mai departe, spre zona subcarpatică a Moldovei. De altfel, Ilie Borziac, beneficiar al Școlii paleolitice de la Sankt Petersburg, condusă la vremea aceea de reputatul savant P. I. Boriskovski, a avut capacitatea extraordinară de a-și însuși nu numai descoperirile arheologice ale predesorilor săi de la renumitul centru științific de cercetare arheologică preistorică, dar și de a-și asuma cunoștințele de specialitate. Nu trebuie să oitem în totalitate hasardul de a descoperi una dintre cele mai bogate stațiuni arheologice paleolitice din întregul spațiu pruto-nistrean; am mai putea adăuga un fapt nu lipsit de importanță: invitația pe care noi i-am adresat-o, de a veni la Mitoc, în perioada celei mai rodnice colaborări pe care am avut-o cu colegii belgieni, de la Universitatea din Liège (Marcel Otte, Pierre Noiret și elevii acestora), respectiv de la Bruxelles (Paul Haesaerts și colaboratorii săi de la Institutul Regal de Științele Naturii din Bruxelles). Colaborarea noastră, de la Iași și Chișinău cu specialiștii belgieni a avut beneficii multiple, prin faptul că noi am avut acces la publicațiile occidentale, prin studii publicate în colaborare, iar colegii belgieni au avut total acces la descoperirile arheologice-paleolitice din spațiul dintre Prut și Nistru. Apreciem că este necesară ilustrarea acestei bogate colaborări internaționale, cu tipărirea de studii, ori cu participarea la manifestările științifice, de la Liège și Iași: în perioada anilor 1993-2017, am participat la toate manifestările științifice organizate de Universtatea din Liège, iar colegii belgieni nu au lipsit de la manifestările științifice organizate de noi, la Iași, pe care nu le mai precizăm aici. Am tipărit, în colaborare, numeroase studii: M. Otte, V. Chirica, 1993, p. 55-66; V. Chirica, C.V. Chirica, 1996, p. 161-180; V. Chirica, I. Borziac, 1996, p. 123-138; M. Otte, P. Noiret, V. Chirica, I. Borziac, 1996, p. 213-226; M. Otte, P. Noiret, I. Lopez-Bayon, I. Borziac, V. Chirica, 1996, p. 45-80; V. Chirica, 1998, Liège, p. 255; V. Chirica, C. V. Chirica, 1999, Carcassonne, p. 79-91; M. Otte, Pierre Noiret, I. Lopez-Bayon, I. Borziac, V. Chirica, 1999; V. Chirica, C. V. Chirica, 1999, Carcassonne, p. 79-91; M. Otte, Pierre Noiret, I. Lopez-Bayon, I. Borziac, V. Chirica, 1999, p. 58-66; P. Haesaerts,

I. Borziac, V. Chirica, Fr. Damblon, L. Koulakovska, J. van der Plicht, 2003, p. 163-188; P. Haesaerts, I. Borziac, V. Chirica, Fr. Damblon, L. Koulakovska, 2004, p. 33-56; P. Haesaerts, I. Borziac, V. Chirica, Fr. Damblon, L. Koulakovska, J. van der Plicht, 2003, p. 163-188; P. Haesaerts, I. Borziac, V. Chirica, Fr. Damblon, L. Koulakovska, 2004, p. 33-56; I. Borziac, P. Haesaerts, V. Chirica, 2005, p. 168-201; M. Otte, P. Noiret, V. Chirica, I. Borziac, 2007, p. 85-136; 185-218; P. Haesaerts, I. Borziac, V. Chirica, F. Damblon, L. Koulakovska, 2007, p. 31-51; P. Haesaerts, I. Borziac, V. P. Chekha, V. Chirica, F. Damblon, N. I. Drozdov, L. A. Orlova, S. Pirson, J. van der Plicht, 2009, p. 301-318; P. Haesaerts, I. Borziac, V. P. Chekha, V. Chirica, N. I. Drozdov, L. Koulakovska, L. A. Orlova, J. Van der Plicht, F. Damblon, 2010, p. 106-127; V.-C. Chirica, V. Chirica, 2012, p. 1-19; Val.-Codrin Chirica & V. Chirica, 2014, p. 139-169; V. Chirica, I. Borziac, 1995, p. 203-224; Codrin-Valentin Chirica, 1996a, p. 117-126; V. Chirica, C. V. Chirica, 1996a, p. 161-180; V. Chirica et C. V. Chirica, 1996b, Carcassonne, p. 432-451; I. Borziac et Codrin-Valentin Chirica, 1996, p. 393-401; V. Chirica, C. V. Chirica, 1999, Carcassonne, p. 79-91; C.-V. Chirica, 2004., Liège, p. 177-186; V. Chirica C.-V. Chirica, 2005, p. 465 – 477; V. Chirica, Val.-Codrin Chirica, 2017a, p. 13-60; V.-C. Chirica & V. Chirica, 2014, p. 139-169; Paul Haesaerts, Freddy Damblon, Vasile Chirica, Pierre Noiret, Philip R. Nigst, Larissa Kulakovska, Vitaliy Usik, 2018, p. 61-74 și multe altele, pe care nu le mai inserăm aici.

Revenim la creațiile artistice de la Cosăuți, cu unele precizări suplimentare. Ilie Borziac, singur sau în colaborare (I. Borziac, M. Otte, P. Noiret, 1998, p. 6-19; I. Borziac et Codrin-Valentin Chirica, 1996, p. 393-401) a publicat cele mai multe piese de artă și de podoabă, de la Cosăuți și din alte stațiuni situate între Prut și Nitru, cu interpretările convenite asupra semnificației acestora. Astfel, o primă piesă, din marnă, pare să reprezinte o cochilie de arici de mare (*Echinus lividus*), cu micile modificări și adaptări, necesare. Piesa are forma aproape sferică, cu o margine deteriorată premeditat, probabil de către artistul gravettian. Pe întregul perimetru au fost făcute incizii verticale, întretăiate de incizii orizontale. La partea inferioară se poate observa o incizie orizontală, circulară, producându-se, astfel, fragmentarea piesei. După opinia autorilor, această creație poate reprezenta capul unei figuri umane (cochilia însăși), cu părul constituit de inciziile laterale verticale, iar gâtul, prin creștăturile de la partea inferioară; visajul a

fost distrus voluntar, de către creatorul ei (fig. 124/1). Au fost găsite și analogii, la Kostienki I, nivelul superior (I. Borziac, C.-V. Chirica, *op. cit.*, p. 393, fig. 2/1). O altă piesă de artă, din marnă, este o plachetă decorată cu linii incizate, orizontale, ușor oblice, aproape paralele, întretăiate de alte incizii verticale, despre care autorii studiului cred ca ar putea reprezenta un peisaj vegetal (fig. 124/3). Tot de la Climăuți II este o piesă aproape cilindrică (I. Borziac, C.-V. Chirica, *op. cit.*, p. 393, fig. 2/7), din marnă, realizată prin lustruire. Din motive necunoscute nouă, creatorul acestei piese a distrus, prin mici lovituri, cele două extremități. Se mai precizează faptul că materialul litic din niv. II are trăsături aurignaciene, dar este datat la 20.350 ± 230 B.P. – Lu-2481. Aceste trei piese de artă au fost descoperite în perimetrul unei locuințe amenajate din oase mari și defense de mamut (I. A. Borziac, A. I. David, T. F. Obadă, 1992, Chișinău).

Din stațiunea paleolitică de la Cosăuți, sunt prezentate mai multe piese din marnă. În perimetrul unei locuințe de suprafață a fost descoperită o statueta feminină, modelată în profil, de culoare alburie-cenușie, având ca suport o concrețiune din marnă (I. Borziac, C.-V. Chirica, *op. cit.*, p. 394, fig. 1/4). Ca la majoritatea creațiilor artistice antropomorfe europene, îi lipsește capul (visajul), fiind înlocuit cu partea superioară a concrețiunii marmoase. Și picioarele sunt reprezentate prin aceeași proeminență cilindrică, dar abdomenul este reprezentat de partea mai masivă a suportului, mâinile sunt doar "cioturile" concrețiunii marmoase, dar se pot observa slabe urme de ocră maron închis. Autorii cred că artistul a dorit să reprezinte o femeie gravidă, căci are abdomenul ușor îngroșat, chiar dacă este reprezentat doar de starea naturală a suportului (fig. 125/4).

În același nivel de locuire a fost descoperită o amuletă (fig. 1/2, p. 399), decorată cu șiruri de puncte incizate, foarte mici, amplasate la mică distanță între ele. O perforație, făcută, ca și la cea de la Mitoc-Malu Galben, din exterior spre interiorul piesei, are scopul de a folosi piesa ca obiect de suspendat (fig. 125/2). Piesa a fost spartă din vechime în patru fragmente. Șirurile de puncte incizate, puțin oblice și aproape paralele, nu ne oferă indicii cu privire la rolul lor, căci se știe că o astfel de piesă de artă nu putea avea decât un rol cultural, nu numai estetic. Niște foarte mici creștături au fost trasate pe întregul contur. Pe reversul piesei se constată o mică proeminență, amplasată sub perforație, dar întreaga piesă de artă crează impresia că nu a fost finalizată, cu intenție. Ilie Borziac crede că punctuația de pe reversul

amuletei putea avea importanță, chiar și cultică (după opinia noastră) doar pentru purtătorul-posesorul său. Pe spate, se pot observa slabe urme de ocră roșu și maroniu.

Tot în nivelul 2a a fost descoperită o piesă de artă, o femelă în stare de graviditate, dar nu s-a putut stabili ce animal ar putea reprezenta (fig. 1/5, p. 399), căci din vechime îi lipsește capul, dar anvergura (masivitatea) ne pot da temeii să credem că s-a dorit reprezentarea unui mamut (fig. 125/5). După opinia noastră, mai importante ar putea fi inciziile făcute atât pe ambele suprafețe, cât și pe marginea sa ("în stea").

O plachetă din marnă, spartă în două fragmente, descoperită tot în nivelul 2b, decorată cu linii incizate, dar nu putem accepta ideea lui Ilie Borziciac, de a vedea două compoziții, câte una pe fiecare fragment al plachetei, cu atât mai mult cu cât liniile oblice întretaie întreaga compoziție. Liniile incizate formează forme geometrice, sub forma unor romburi sau mai degrabă, pătrate (fig. 1/3, p. P. 399). Nu știm cum pot fi interpretate aceste simboluri tectiforme, în cadrul compozițiilor geometrice. Ideea potrivit căreia micile linii incizate ar putea proveni de la ascuțirea unor ace nu poate fi eronată, dar nici nu poate fi probată, la Cosăuți, prin alte descoperiri identice (fig. 125/3).

În nivelul I de locuire, o altă plachetă din marnă (fig. 2/4, p. 400), cu linii incizate vertical, sau ușor oblic, nu ordonate, rămâne doar ca un obiect pe care se poate dovedi un fel de activitate umană. Și acest obiect a putut fi folosit pentru ascuțirea unor ace din os, după opinia lui Ilie Borziciac (fig. 124/4).

În niv. 3a a fost descoperită o piesă din marnă albă, ce ar putea fi o proto-fusaiolă, de formă cvasi-pătrată, groasă în profil, cu perforația realizată, ca de obicei, de pe margini spre interior; o suprafață este slab bombată, cealaltă este plată (fig. 3/2, p. 401). Un pandantiv, de acest tip, pe un suport fără decor ni se pare exagerat ca reprezentare, dar un proto-tip al unei fusaiole, pare a fi plauzibilă, după opinia noastră (fig. 126/2).

Autorii studiului au constatat existența unor creații artistice, cu sau fără conotații religioase, în alte stațiuni din zona Prutului mijlociu, realizate din marnă. Astfel, la Molodova V, niv. 7, s-a găsit o mică plachetă ce ar putea constitui imaginea unei statuete feminine fragmentare (lipsește partea superioară a corpului, dar M. Cărcumaru și E.-Cr. Nițu (*op. cit.*, fig. 18-21) oferă o descoperire aproape similară, de la Piatra Neamț-Poiana Cireșului, din lemn silicifiat, nivelul 7 fiind datat la 23 700 + - 320 ani BP (GIN 11) și

23 000 ± 800 BP (MO-11). Reamintim că piesa de la Poiana Cireșului a fost datată la 20 154 ± 97 BP, și 19 320 ± 80 BP, deci nu este o diferență foarte mare între cele două locuiri. O altă piesă din marnă, tot de la Molodova, aparține nivelului 6 – o plachetă în secțiune lenticulară, cu incizii (I. Borziac, C.-V. Chirica, *op. cit.*, fig.1/1) (fig. 125/1).

În nivelul 3 de la Molodova V a fost descoperită și o statueta schematizată din marnă, fragmentară, de tipul celor willendorfiene, dar de dimensiuni mult mai mici, având capul aproape lipsă (aplatisat între umeri), dar cu sânii mai mari, lăsați în jos (I. Borziac, C.-V. Chirica, *op. cit.*, p. 395, fig. 2/6) (fig. 124/6).

Se pare că în zona Prutului mijlociu, cele mai vechi piese realizate din marnă au fost descoperite în nivele gravettiene, datate pe la 23 000 ani BP, dar cu unele analogii în alte descoperiri gravettiene europene (I. Borziac, C.-V. Chirica, *op. cit.*, p. 396). Așadar, se poate demonstra și aici existența unui cult al femeii, asupra căruia vom reveni mai târziu. Pe de altă parte, amuleta-pendantiv de la Mitoc dar și cea de la Cosăuți își pot găsi identități în mai multe stațiuni gravettiene europene. Pe de altă parte, și pentru amuleta de la Brânzeni (fig. 126/1) se pot găsi identități, mai ales în ceea ce privește decorul, ceea ce demonstrează larga lor răspândire în spațiul gravettian european.

Ilie Borziac, *Noi piese de artă mobilă...* S.N., vol.1. nr. 1, p. 183-192, studiu în care a publicat o mare parte dintre descoperirile sale din stațiunea gravettiană de la Cosăuți. Este vorba de 50 de piese de artă mobilă, podoabe, chiar piese exotice, dar și unelte, dar ambele categorii pot avea interpretări ca fiind și obiecte religioase. Se precizează faptul că, prin cele 18 datări de cronologie absolută, locuirile de aici sunt plasate între 13.380 ± 80 ani BP și 19.410 ± 100 ani BP (P. Haesaerts, I. Borziac, V. Chirica, Fr. Damblon, L. Koulakovska, van der Plicht, 2003, p. 163-188). Toate nivelele arheologice (21) sunt cantonate în depunerile tardiglaciare ale terasei a II-a a Nistrului, fiind separate unele de altele prin depuneri sterile. În nivelul 3b a fost identificat un metatars de *Equus caballus* L., fragmentat și perforat dinspre exterior spre interiorul piesei, rezultând un orificiu cu d. de 1,9=2,2 cm, cu marginile șlefuite cu atenție (fig. 1/6). Se pare că șlefuirea interiorului piesei se poate datora și unei folosiri intense și de durată. Se pare că fost folosit ca "bâton de comandament", deci ca semn de prestigiu (fig. 127/6).

Alte patru fragmente de tuburi pentru ace au fost găsite în acest nivel de locuire, tuburile fiind din metapodii de iepure. Cu această ocazie putem demonstra existența unei anumite schimbări în cadrul faunei de vânătoare, cu precizarea că, în domeniul artistic nu s-au manifestat aceste schimbări de mediu. Alte tuburi pentru ace au fost confecționate, inclusiv cu elemente decorative, printre care menționăm litera *N*, la capătul osului (fig. 127/1, 2-3, 5, 10). Se crede că micile orificii serveau la atârnarea port-acelor pe un fir, pentru a fi mai ușor transportate. În nivelul 5 a fost descoperit un port-ac din os tubular de ren, cu suprafețele șlefuite în întregime. Tot în acest nivel, 5, au fost descoperite și alte obiecte de artă, cu decor, printre care un port-ac decorat cu linii incizate orizontal, scurte, pe întregul contur. În interiorul unui port-ac a fost descoperit un ac, cu urechiușa ruptă din vechime (fig. 129/1-3). Acest fapt demonstrează în mod obiectiv modalitatea de folosire a port-acului.

În nivelul 5 au fost descoperite patru piese de podoabă, dintre care, 3 sunt incisivi de vulpe, perforați dinspre exterior spre interior, pentru a fi atârnați și folosiți ca atare (colier?), iar al patrulea dinte este un incisiv de cal, tot perforat (după opinia lui Ilie Borzic) (fig. 127/4-9). Tot în nivelul 5 au fost descoperite alte două piese de podoabă, decorate. Una dintre acestea are un motiv decorat, în zig-zag, iar sub acesta, patru adâncituri punctiforme, dispuse paralel. Această piesă fragmentară ar putea fi un fragment de pandantiv (fig. 128/3). Un al pandantiv (fig. 128/5) poate fi considerat tot un pandantiv, perforat la un capăt și cu decor liniar, ușor adâncit, pe întregul contur. Întreaga suprafață a piesei este șlefuită. Orificiul pentru atârnare nu este finisat. Se pot observa și alte tentative de perforare, neterminate. Prin utilizarea îndelungată a piesei, unele incizii circulare au fost parțial șterse.

Au fost descoperite și gravuri pe oase de animale: pe un fragment de coastă de animal (fig. 128/1) au fost realizate mai multe tentative de incizii, scurte, care, însumate dau impresia unei ramuri de brad. Spre extremitatea coastei, un alt grup mic de incizii nu este dispus în ordine. O altă piesă din os, are incizate doar câteva semne, în *V* simplu sau dublu; această piesă poate reprezenta un străpungător foarte subțire și ascuțit (fig. 128/4). Pe alte două fragmente de coaste de cal au fost gravate linii oblice, dispuse fără o ordine stabilită, doar pentru a acoperi suprafața piesei (fig. 128/6), dar sensul acestor gravuri nu este clar și nu poate fi descifrabil. Pe o altă coastă, cu lungimea de 20,8 cm și lățimea de 2,3 cm, au fost gravate mai multe semne

(?), foarte stilizate, dintre care, unele ar putea reprezenta siluete de reni, bovidee, animale mici, poate chiar și figuri antropomorfe (fig. 128/7). Sunt și alte fragmente de coaste de animale, dar nu se observă încercări de realizare a unui decor.

În nivelul 5 au fost identificate fragmente de roci cu tentative de decor, chiar și foarte sumar realizat (fig. 128/2): o silueta antropomorfă (?) pe o concrețiune calcaroasă. A doua piesă este o plachetă din gresie (fig. 127/1), aproape complet șlefuită și lustruită, ce poate reprezenta o siluetă antropomorfă, rămasă în stadiul de nefinisare. O altă piesă, ce poate reprezenta, de asemenea, o siluetă antropomorfă foarte stilizată, a fost realizată pe un fragment de șist silicios, de culoare maronie, spartă în mai multe fragmente (fig. 130). Pe unele porțiuni există și tentative de lucru, cum ar fi încercări de amenajare a unui decor neterminat – linii scurte, orizontale sau verticale; o tentativă de realizare a unui decor este destul de greu de acceptat, căci este vorba de o adâncitură neterminată, cu diametrul la suprafață, de 3,8 cm și adâncimea de 1,6 cm. Pe extremitatea piesei se mai poate observa, la marginea rupturii plachetei, o altă încercare de a repeta perforația. Întreaga suprafață a plachetei este punctată, dar nu se poate constata coerența acestui *decor* punctiform.

În perimetrul acestei deja celebre stațiuni a Gravettianului final, I. Borziac a descoperit încă multe alte piese de podoabă, de artă, unelte cu elemente artistice, din marnă, corn de ren, din alte oase de animale, un harpon cu lungimea de 34 cm, cu două rânduri laterale de câte trei barbeluri, care constituie un bun exemplu de artă aplicată, întreg, cu decor pe aproape toate barbelurile (fig. 131/1), cu o perforație la capăt pentru atârnat ascuțit pe două laturi. Acest harpon aparține nivelului 1 de locuire.

Și în niv. 2, cu cele trei subnivele (2a, 2b, 2c) au fost descoperite piese de artă, dintre care, 4 din marnă (o figurină feminină, o figurină zoomorfă, un pandantiv și o plachetă gravată) și 1, din corn de ren: o ostie cu elemente ornamentale. Figurina feminină (fig. 2/1, p. 21) este destul de stilizată, s-a păstrat doar conturul, fără decorațiuni, fără mâin și fără picioare (acestea se prezintă doar ca niste extremități ale suportului de marnă), capul fiind și el alungit, fără visaj, cu brațele nefinisate. Din profil, se poate deduce că figurina reprezenta o femeie gravidă (fig. 125/4). În momentul descoperirii, pe corpul statuetei s-au găsit urme de ocră roșu și negru. Prin resturile de structuri de lemn, se poate aprecia că această piesă a fost

descoperită într-o incintă construită, cu o posibilă vatră de foc, ce avea diametrul de 1,5 m. Interesant este și faptul că această incintă nu păstra oase de animale sau piese de cremene, de aceea Ilie Borzic apreciază că se poate accepta ideea unei amenajări speciale, cu rol ritual (*op. cit.*, p. 6-7). Figurina zoomorfă reprezintă o bovină, fracturată (fig. 125/5). Interesant este și pandantivul aproape circular, decorat cu șiruri de împunsături, cu creștături pe întregul contur și cu o perforație pentru atârnat (fig. 125/2). Piesa are urme de mangan pe ambele suprafețe. Noi am prezentat și placheta din marnă, fragmentată, cu decor geometric (fig. 125/3).

În nivelul 2c au fost identificate fragmente de la două brățări din fildeș (fig. 132/13, 15), fără decor explicit, doar cu urmele unor mici linii scurte pe conturul păstrat, ca și un fragment de pandantiv, cu o perforație pentru suspendat (fig. 132/11).

În nivelul 3b au fost descoperite 8 piese de podoabă cu elemente artistice: 3 mici pandantive din dinți de animale (vulpe și ren), perforați, un disc de fildeș cu urme de gravură, și și două piese din os. Se apreciază faptul că aceste piese erau amenajate într-o salbă, pierdută și dezmembrată (fig. 132/4, 6, 8, 9), cu perforația executată de pe ambele părți spre centru. Discul din fildeș (fig. 132/14) are dimensiuni mici, cu perimetrul intens șlefuit, cu incizii diverse, fără ordine și fără intenții clare de a crea o piesă de artă propriu-zisă. Probabil că s-a dorit crearea unui pandantiv care a rămas nefinalizat.

La Cosăuți au fost descoperite și discuri din gresie și marnă, cu decor slab pronunțat, probabil folosite doar pentru ascuțirea unor piese din os (fig. 133/2-3), dar și o plachetă din gresie, gravată cu un decor relativ complex, probabil vegetal (fig. 133/1), pe care nu-l putem interpreta în actualul stadiu al cunoștințelor noastre.

Două piese fragmentare, din oase tubulare de vulpe sau lup, sunt gravate cu grupe de linii scurte incizate (fig. 5/1, 6, p. 24), drept, orizontal, dar ambele piese sunt fracturate din vechime, așadar nu putem cunoaște cu exactitate ce au dorit să realizeze artiștii de la Cosăuți. Mai multe piese sunt tije neterminate, una perforată la un capăt, cu lungimea de 36 cm, în secțiune ovală, cu un capăt aplatizat și ascuțit, perforat de pe ambele laturi spre centru. Ornamentul este longitudinal, cu decor ce nu poate fi interpretat, datorită faptului că este incomplet. Este posibil că această piesă a fost folosită ca vârf de lance.

În nivelul 3a de locuire, bogat în materiale arheologice, au fost descoperite foarte multe materiale arheologice (15.000 piese de silex, 8 piese de podoabă cu elemente artistice, 7 complexe litice – locuințe din materiale ușoare, 8 vetre - structuri de combustie plasate în afara structurilor de locuire, dar și 17 ateliere de cioplire a silexului. Foarte importantă este piesa de chihlimbar – o mărgică piramidală (fig. 132/1), alte fragmente de chihlimbar fiind descoperite în nivelul de locuire. Un alt fragment de brățară (fig. 132/16) este perforat dublu sau triplu la capete. În materialul flotat au fost găsite două mărgele din coral (fig. 132/4). Printre elementele de podoabă se pot număra o piesă perforată, din marnă (fig. 126/2), de formă trapezoidală, cu o perforație centrală, un străpungător cu lungimea de 11,5 cm, din os tubular, cu decor din linii incizate orizontal, un fragment de vârf de lance cu incizii transversale, un vârf de os tubular, cu lungimea de 11 cm, la un capăt având un peduncul pentru o eventuală înmănășur, cu partea distală ascuțită (fig. 134/5). Elementele decorative nu pot fi analizate și descifrate (fig. 7/4, p. 26), dar are și elemente constitutive mai deosebite (fig. 134/4).

Nivelul 4 a fost intens cercetat, pe o suprafață de 104 mp, fiind delimitat de straturi sterile din punct de vedere arheologic și faunistic. Au fost descoperite peste 12.000 piese de silex, oase de animale, cinci complexe de locuire – locuințe ușoare de suprafață, 5 structuri de combustie, situate în afara locuințelor, 12 ateliere de cioplire a silexului, 6 piese cu urme de prelucrare artistică: trei din oase tubulare, două din corn de ren și unul din gresie.

Piese din oase tubulare au incizii transversale scurte (fig. 5/2-3 p. 24) pe suprafața exterioară, care s-au păstrat fragmentar. O altă piesă cu incizii transversale scurte, este, de fapt, un vârf de lance fragmentar (fig. 134/1-11). Pe un corn de ren, păstrat fragmentar, sunt amenajate creștături oblice, plasate numai pe o parte a sa (fig. 135/1). O posibilă "săpăligă" are lungimea de 17,5 cm, cu suprafața intens șlefuită, decorată cu linii oblice incizate (fig. 135/5). Galeta din gresie are un decor mai complex, pe care l-am prezentat mai sus, o adevărată creație artistică (fig. 133/1). Credem că acestui nivel de locuire îi aparține și pandantivul șlefuit dintr-un molar de bovideu, găsit fragmentat la nivelul perforației pentru atârnat.

În nivelurile de locuire 5, 6a, 6b, 6c nu au fost descoperite piese sau elemente de trăsături artistice. În nivelul 6d au fost descoperite două piese

din corn de ren, mai mult sau mai puțin în asociere cu 700 piese din silex, urmele a două mici complexe de locuire, resturi faunistice, piese din fildeș și corn. Două piese din corn de ren, apreciate ca fiind pumnale (fig. 5/8-9, p. 24), în stare fragmentară, au un decor simplu, din linii trasate orizontal și oblic, dar pe unul dintre acestea se observă încercarea de a crea o perforație, dar și câteva deteriorări circulare (fig. 135/8-9).

J. Hahn (1970, p. 195-220) a precizat că apariția și repartiția bastoanelor perforate, a retușoarelor, a elementelor de podoabă și a semnelor gravate poate să aparțină începutului Paleoliticului superior vechi (Vogelherd, etc.), în asociere cu racloare, denticulate și cu alte piese litice specifice (p. 216-217).

În cea mai bogată stațiune epigravettiană de pe Valea Nistrului, la Cosăuți, au fost descoperite numeroase piese din corn de ren, marnă, os, gresie, cu trăsături artistice bine delimitate, separate sau în asociere cu tehnocomplexe litice, cu structuri de locuire și de combustie, unelte și arme cu decor simplu sau elaborat, chiar dacă nu se ridică la nivelul celor vestul Europei. Nu putem aprecia, în stadiul actual al cercetărilor arheologice, mai ales ca urmare a decesului lui Ilie Borziac, dacă se poate accepta existența unei stațiuni complexe din punct de vedere al creației artistice, sau dacă sunt doar elemente artistice specifice finalului civilizației gravettiene. Spre deosebire de această zonă geografică, la vest de Prut am descoperit doar locuiri simple, fără multe descoperiri arheologice cu trăsături artistice, ceea ce ne determină să constatăm că, spre zona subcarpatică externă a Carpaților de est, există această *altă lume*, cu caracteristici proprii din punct de vedere al artei paleolitice. Dar, din mai multe puncte de vedere, această *altă lume*, se caracterizează prin elementele specifice ale cioplirii silexului, dar fără conotații artistice. Trebuie să admitem că între Prut și Nistru, elemente de manifestări artistice pot fi caracteristice și locurilor anterioare celor gravettiene, dar fiind mult mai puține, le vom prezenta în acest cadru, mai puțin cu trăsăturile sale geografice, bine cunoscute.

Urmând cadrul cronologic, precizăm că în niv. IV de la Molodova I au fost descoperite elemente de artă musteriană: oase de animale cu incizii ritmice, un omoplat de mamut cu elemente artistice gravate sau pictate cu ocru roșu (I. Borziac, 1994, p. 19-40). La Molodova V, niv. 7, aparținând Gravettianului mijlociu, au fost descoperite: un mâner din corn de ren, un lustruitor din coastă, două vârfuri de lance din os (fig. 139/1-4).

La descoperirile de la Cosăuți, enunțate deja, adăugăm alte obiecte de podoabă din dinți de animale, cunoscute în stațiuni paleolitice din Câmpia Rusă, dar și în Câmpia Europei Centrale și Occidentale, fiind datate la începuturile Paleoliticului superior vechi (V. Chirica, Ilie Borziac, N. Chetraru, 1996, p. 29). Alte trei fragmente de oase de cal, de dimensiuni mai mari, au putut fi utilizate ca nicovale, datorită unor elemente de utilizare, care par să fi fost urmarea contactului cu piese de silex, fiind cunoscute și în așezarea mustertiană de la Staroselie, din Crimeea. De asemenea, au fost amenajate mai multe vârfuri de lance, unele cu decor, de aceea noi le-am putea considera și ca piese ornamentale, nu numai utilitare (fig. 142/1-5).

La Corpaci-Măs au fost descoperite două vârfuri de lance, din ivoriu (fig. 137/1-2), de tip Mladeč. Și la Voronovița I, în nivelul superior, gravettian târziu, au fost descoperite fragmente osoase ascuțite, dar fără decor, ceea ce demonstrează doar utilizarea lor ca simple unelte (V. Chirica, I. Borziac, 2009, fig. 29/12-13).

La Babin I, au fost descoperite și obiecte din os (*poinçon*), fluiet din falangă de ren, polizor, străpungător din os, oase prelucrate (fig. 138/1-5).

La Rașcov VII s-au descoperit fragmente de vârfuri de lance din ivoriu de mamut, aparent fără decorații speciale (fig. 145/1-6), dar piesele sunt fasonate cu grijă, ele înșile fiind piese reamenajate din fragmentele de fildeș. Din mai multe fragmente de corn de ren au fost amenajate percutoare (*pic*), fără decorațiuni, acestea având doar amenajările speciale ale coarnelor de ren (fig. 141/1-4), deși se pot observa unele elemente necesare detașărilor speciale.

La Climăuți II, în niv. inferior, au fost descoperite piese prelucrate, din os și corn de ren sau din coastă de mamut. Se remarcă cornul de ren, cioplit și decorat, inclusiv cu șanțuirea dinspre capătul piesei (fig. 140/1-3). Decorul este simplu: semne în forma literei V sau Y, a căror semnificație nu o putem înțelege; s-au găsit și alte oase – vertebre de mamut cu urme de prelucrare, dar și o săpăligă din fildeș de mamut, fără decor, doar cu urmele detașării și ale folosirii (fig. 143). Tot aici au fost descoperite pandantive din cochilii perforate, dar și alte piese, inclusiv o cochilie de gasteropod, marină, ornamentată, considerată a fi capul unei figurine antropomorfe (fig. 144/1-31).

Tot la Climăuți II, în nivelul superior, au fost descoperite fragmente de brățări și de ”bastroane de comandant”, din ivoriu de mamut, inclusiv o plachetă din gresie, cu gravuri dezordonate, care marchează existența unor altfel de metode și mijloace de lucru și de valorificare a esteticului, inclusiv de amenajare a elementelor de diferențiere socială (fig. 146/1-7). Mai precizăm un lucru deosebit de important, faptul că nivelul II din această stațiune este atribuit Aurignacianului (I. Borzicac, V. Chirica, A. David, 2007, p. 135), potrivit componentei litice a caracteristicilor tehnologice și tipologice. De altfel, trebuie să precizăm faptul că acest nivel de locuire se caracterizează tocmai prin bogăția pieselor de artă/de podoabă sau cu importante elemente sociale, printre care acele ”bastroane de comandant” se înscriu ca o componentă socială deosebit de importantă, evident, alături de celelalte elemente mobiliare, de podoabă și de artă mobilă, enumerate mai sus. Astfel, artiștii de aici au reușit să transforme cochilia unui arici de mare într-o imagine a unei figurine antropomorfe, iar acest fapt ne determină să apreciem că ar putea fi vorba de o altă comunitate, alogenă, ajunsă în mediul gravettian. Aducem în discuție și datarea de 20.350 +/- 230 ani BP (LU-2481), care o situează în mediul gravettian târziu conform datărilor generale ale Gravettianului de la Mitoc-Malu Galben, pe Prut. De altfel, noi am mai precizat faptul că se poate crea existența unor legături foarte apropiate, genetice, între Aurignacianul și Gravettianul dintre Prut și Nistru, mai ales când am constatat existența unor posibile asocieri și permanențe de locuire între comunitățile Paleoliticului superior vechi-recent pe relația Molodova – Mitoc – Cosăuți. Așadar, dacă nu poate fi vorba de o oarecare inversiune stratigrafică, nu ne rămâne decât să acceptăm existența unor creații artistice de factură gravettiană într-un mediu tehnologic de factură aurignaciană, idee la care se poate lua în considerație și datarea de cronologie absolută, ca element obiectiv de analiză crono-culturală. De altfel, noi am precizat faptul că prezența acestor piese de artă mobilă, asociate cu acelea de podoabă, inclusiv de moluște perforate, demonstrează existența ideii de spiritualitate îndeosebi în momentul apariției ideii de creare a acestor piese de artă, inclusiv de artă cu conotații de elemente sociale; este vorba, în special, de existența ideii de fapt mental, al creației acestor bunuri artistice și sociale mobile, care înseamnă, printre altele, existența unei

experiențe, inclusiv în ceea ce privește transformarea unor bunuri utilitare în bunuri cu valoare artistică.

Din punctul nostru de vedere, crearea și folosirea bunurilor culturale mobile reprezintă nu numai stadiul sacralului colectiv, dar mai ales al sacralului individual, căci aceste bunuri culturale și culturale sunt create și folosite numai de unii membri ai comunității umane, de la Cosăuți, dar și de la Climăuți pe Nistru, ori de la Crasnaleuca și Cotu Miculinți, pe Prut. În aceste stațiuni cu mai multe nivele de locuire, noi avem demonstrația existenței sacralului individual și colectiv, de către membrii comunității umane de gravettieni, care au locuit terasele Nistrului și ale Prutului în perioada de după Maximum Valdai, deci de după al treilea stadiu würmian.

X

Pe terasele Dunării și ale unor afluenți, din zona Porților de Fier ale Dunării au fost descoperite numeroase stațiuni și nivele de locuire cu bogate și diverse creații artistice cu valoare nu numai culturală, ci și religioasă. În cadrul demersului nostru, precizăm și faptul că Elena Nițu, în colaborare cu M. Cârciuamaru, a realizat un cuprinzător volum, în care a inserat toată creația paleolitică, epipaleolitică și mezolitică de pe teritoriul României. Baza documentară a lucrării noastre rămâne valoroasa lucrare a lui Vasile Boroneanț, 2000. Această lucrare este *summa* creației științifice a reputatului nostru coleg, prin numeroasele studii cu privire la descoperirile arheologice din această zonă arheologică a României. De altfel, trebuie să notăm și faptul că V. Boroneanț a publicat numeroase studii, în volume din România sau cu caracter mai larg, în care a procedat la o investigație atentă tuturor descoperirilor arheologice, cărora le-a dat și interpretări de factură cultural-arheologică (V. Boroneanț, 1969, p. 283-298), la care s-au adăugat studiile sale (V. Boroneanț, 1968, 6, p. 542-546, și altele), sau ale lui Al. Păunescu, *SCIV*, 21, 1970, 1, p. 3-48, idem, 1999).

Mai precizăm și faptul că, deoarece M. Cârciuamaru și E. Cr. Nițu au publicat exhaustiv (după părerea noastră) materialele din Zona Porților de Fier, noi am procedat la o selecție foarte riguroasă, astfel că am ilustrat doar materialele publicate de V. Boroneanț (1969, 2, p. 283-298, fig. 2-8) pentru a avea o imagine aproape completă, dar selectivă cu privire la creația artistică, cu trăsături religioase din această zonă arheologică a României. Astfel, am redat obiecte de artă din nivelul I de la Icoana: cel mai vechi nivel de locuire de aici, cu piese decorate cu motive geometrice (vârfuri de lance), inclusiv

un vârf (sau târnăcop) cu urme de utilizare (fig. 146/1-4), un fragment dintr-un pumnal ornamentat, din niv. III de la Ostrovul Banului-Gura Văii, sau din niv. II de la Icoana, altă piesă decorată fiind descoperită în niv. I de la Icoana, dar și de la Cuina Turcului-Dubova (fig. 147/1-6), altele fiind descoperite în niv. II de la Icoana, ca și un fragment de săpăligă, perforată și decorată, ca și săpăliga perforată și marcată cu incizii transversale (ornamente-marcaje), din niv. III de la Ostrovul Banului (fig. 148/1-4), săpăliga de mari dimensiuni, perforată și considerată ca fiind obiect de cult, de la Ostrovul Banului, niv. III (fig. 149), o altă piesă utilitară, descoperită la Ostrovul Banului, niv. III, sau piesa care prezintă o largă perforație, rotundă, din defensă de mistreț, ori *colierul* din cochilii de *Helix*, din niv. III de la Ostrovul Banului (fig. 150/1-4), alte fragmente de piese ornamentate, ca și o alta, considerată statueta feminină foarte stilizată (I. Borzic), sau chiar un pește (M. Cârțumaru, E.-Cr. Nițu) (fig. 151/1-8), ori falanga de cal, ornamentată (ornament pe care noi îl considerăm a fi o reprezentare a feminității, foarte stilizată (fig. 152), dar asupra căreia vom reveni. V. Boroneanț a publicat, exhaustiv credem noi, materialele arheologice care reprezintă piese utilitare, dar decorate cu diverse motive geometrice sau chiar reprezentări umane ori de păsări, pictate cu roșu, în grota Gura Chindiei II (V. Boroneanț, 2000, pl. 115, p. 362). Nu am luat în considerație înmormântările, de asemenea cu elemente de certă religiozitate, pe care autorul volumului le-a prezentat detaliat (V. Boroneanț, 2000, *passim*). Vom mai spune doar faptul că, locuind într-o zonă de sol nisipos, comunitățile umane din această zonă intens locuită, au creat un mare număr de săpăligi și brăzdare, din corn de cerb, care se dovedesc a fi elemente importante ale practicării agriculturii, mai ales în vremea culturii Schela Cladovei (V. Boroneanț, pl. 70-71, p. 330-331).

Constatăm, așadar, faptul că pe spațiul foarte întins al Europei, de la începuturile Paleoliticului superior vechi și până la finalul epocii, sau chiar în Epipaleolitic și Mezolitic, comunitățile umane au creat opere de artă, inclusiv cu aspecte religioase (culturale); diferă, cum putem constata, modalitățile de realizare, natura suporturilor, intențiile autorilor acestor impresionante creații artistice, dar și interpretările pe care le acordăm acestora. Ne referim la faptul că, fără o cultură teologică, nu putem ajunge la interpretări corecte și coerente cu privire la creația artistică preistorică paleolitică de pe întregul spațiu geografic european.

TEME IMPORTANTE CU PRIVIRE LA CREAȚIA ARTISTICĂ PALEOLITICĂ

REPREZENTAREA MARII MAME ÎN ARTA ȘI RELIGIILE PALEOLITICE

În arta și în modurile de exprimare plastică, artistică, a reprezentărilor antropomorfe, masculine și feminine, comunitățile umane au creat numeroase modalități prin care antropomorful masculin și mai ales feminin, au găsit mai multe maniere specifice de realizare concretă, dar și abstractă, prin elemente specifice de exprimare. Ne referim la extraordinara creativitate a comunităților umane creatoare de frumos, dar și de interpretare a elementelor specifice antropomorfului masculin și feminin, prin care spiritualitatea s-a putut manifesta din punct de vedere artistic. Această extraordinară varietate de manifestări plastice s-a putut manifesta, în Paleoliticul superior, prin creații multiple, unele cu o varietate aproape infinită de mijloace de execuție plastică, pe suporturi diferite, din materii dure animale, sau din piatră de diferite categorii. Varietatea acestei creații nu a fost depășită nici în ceea ce noi numim epoca nouă a pietrei, când, la materialele deja existente s-a adăugat lutul ars (ceramica) și pictura. Există o mare pondere a reprezentărilor feminine (și masculine, dar în număr mai mic), sau ale animalelor domestice (cu prioritate) și putem lua în considerație multe alte elemente ale artei paleolitice. Toate aceste elemente de manifestare artistică, culturală, erau subsumate credințelor și manifestărilor de spiritualitate ale comunităților umane de pe aproape întregul continent. Luarea în evidență a creației artistice paleolitice cu privire la imaginea femeii demonstrează relativa diversitate a tipurilor de reprezentări: mobiliare, paretale, ronde-bosse, pe blocuri, gravură, pictură, basorelieful, sculptură (indiferent de natura suporturilor), iar natura acestora este și mai variată: pereții și tavanele grotelor, iar în ceea ce privește arta mobilă, avem marnă, gresii, blocuri sau plăci de calcar, calcit, hematit, alte roci, fildeș de mamut, os, corn, inclusiv apariția plasticii feminine. Noi estimăm că și interpretarea dată de artiștii=creatori ai artei feminine

paleolitice a fost la fel de variată, întrucât aceștia nu s-au rezumat la tratarea *clasică* a subiectului, ci au ajuns la realizări cu totul variate și deosebite: pandantive, coliere cu elemente de abstractizare, aspecte moderniste (colierul cu reprezentarea sânilor, ca la Dolni Vestoniče – care poate să aibă și alte interpretări). La fel de variate au fost și creațiile artistice propriu-zise, căci imaginea femeii este reprodusă în stare de graviditate (sau nu), adultă sau foarte tânără, excesiv de corpulentă (celebrele Vénus) sau foarte suplă, tratată naturalist sau schematizat (chiar când este vorba de reprezentarea femeii sub forma vaselor de cult, cu caracteristici de feminitate) singură sau în asociere cu bărbatul, cu alte femei, cu animale (cu bizonul – taurul ca element al forței regeneratoare, îndeosebi în civilizațiile post-paleolitice), în scene erotice sau de procreere sau chiar de auto-procreere, în scene de ambiguate, acoperirea piesei de artă mobilă cu diverși coloranți, pentru a-i potența atributele feminității, în stare de *orantă*, etc. De multe ori, mai ales în creațiile artistice aurignaciene, dar nu numai, a fost reprodus numai organul sexual feminin – vulvele, de multe ori multiplicat, cum s-a constatat la *Loge des vulves*, de la Tito Bustillo, dar aproape întotdeauna a fost asociată și reproducerea *phallus*-ului, ca reprezentare a masculinității.

În cadrul civilizațiilor arheologice, reprezentările feminine pot fi regăsite în întregul Paleolitic superior, în Aurignacian, Gravettian, Solutrean, Magdalenian, iar din punct de vedere geografic aceste reprezentări pot fi recunoscute pe teritoriul spațiului european, până în Siberia. Noi am evidențiat aceste reprezentări feminine, în mai toate reprezentările artistice pe care le-am găsit în literatura de specialitate. Am constatat că nu am putut determina *reguli* de tratare-reprezentare a feminității sau a femeii în arta paleolitică. Vom încerca să realizăm o analiză cu privire la ideea de feminitate în Paleoliticul superior de pe teritoriul Europei, pe care o analizăm ca idee a feminității, a manifestării sacralului, conform cu modurile de tratare a Marii Divinități. Propunem să pornim de la recent spre trecut, deci de la epoca nouă a pietrei spre Paleoliticul superior european, pe baza motivelor decorative, din Paleoliticul superior, trecând peste Neo-Eneoliticul de pe teritoriul României. Constatăm că, pe teritoriul Ucrainei, există spiralele de factură geometrică (cu decor geometric), dar nu ne oprim la masca de tip Vinča, de la Vrșac (Serbia), sau de la Dolni Vestoniče, deși am constatat că există numeroase elemente antropomorfizate feminine (G.

Sauvet, Coll. Int., Foix-Mas d'Azil, 1, 1990, p. 90, fig. 2/8, 10,11, 15, fig. 4/4, 10, 19).

În domeniul artei paleolitice privind reprezentarea femeii sau a ideii de feminitate, artiștii epocii au creat numeroase scene erotice naturaliste (R. Beguën, J. Clottes, *Les humains dans les cavernes du Volp*, ERAUL 74, 1995, fig. 5, 6), dar au fost create și scene de erotism simulat, în care se sugerează privitorului scenele de erotism ale femeii în asociere cu taurul celest sau cu alte animale considerate ca reprezentând valoarea reală sau imaginară a cuplului divin de procreație celestă (V. Chirica, *Teme ale reprezentării mării zeițe în arta paleolitică și neolitică*, în *Memoria Antiquitatis*, XXIII, Piatra Neamț, fig. 7/3, 8/2), sens în care A. Leroi-Gourhan apreciază că " L'atitute des femmes est tout à fait extraordinaire pour l'art paléolithique, elle reflète une nonchalante liberté dont il n'existe pas d'autre exemples" (A. Leroi-Gourhan, *Prehistoire de l'Art Occidental*, p. 289).

Așadar, Marea Divinitate este reprezentată, în arta paleolitică, în mai multe calități atribuite sau însușite: de dătătoare de viață, de auto-procreatoare a vieții, de protectoare a întregii vieți pe pământ, de protectoare a vieții animalelor gestante, sau a animalelor, în general, a fost simbolic reprezentată în grotă Magdelaine (Tarn), în asociere cu trei femei, o femelă de bizon și o iapă, toate în stare de graviditate (A. C. Welte, E. Ladier, *Les figures féminines des sites magdaléniens de la Vallée de l'Aveiron*, în ERAUL 74, 1995, p. 273), fiind redată în asociere cu bărbatul sau cu forța fizică a virilității, reprezentată, artistic, sub chipul bovideului (în arta neoneolitică, dar și în cea paleolitică, dar și sub imaginea unor animale, de regulă mari erbivore, deci de caracter chiar pașnic (calul) (V. Chirica, *op. cit.*, fig. 7/2-3, 8/1, 3). De altfel, putem constata, în cazul unor reprezentări artistice, de ambiguitate, faptul că femeia (sau Marea Divinitate), la Magdelaine des Albis, diferă de alte reprezentări, căci nu putem stabili cu toată certitudinea, dacă este vorba de asociere a Marii Divinități cu *forța virilă procreatoare*, sau de asocierea bărbat-femeie, poate, deci, de protecție sau de sexualitate. Sigur că, în unele scene de la Gönnersdorf, asocierea poate crea, prin multiplicarea reprezentărilor feminine, prin poziția acestora, inclusiv ideea de redare a bisexualității (V. Chirica, *op. cit.*, fig. 8/2, 9/5, 10/1, etc.), dar și de auto-procreere. De altfel, noi putem interpreta unele scene (unele reprezentări artistice) ca idee a temei *femeie-procreere*, sens în

care *phallus*-ul, ca element al procreerii, a fost cioplit din corn de bizon (D. Collins, *Palaeolithic Europe. A Theoretical and Systematic Study*, Devon, 1986, p. 271). În arta magdaleniană, femeia este reprezentată, de regulă, numai în asociere cu calul ori cu bizonul (B. et G. Delluc, *Les figures humaines sur les parois des grottes et des abris*, in ERAUL 74, 1995, p. 43). Este de remarcat și silueta femeii, gravată pe imaginea unui cal uriaș, în grota Comarque, iar la Pech Merle, printre imaginile foarte stilizate, au putut fi gravate opt *femei-bizon* (*Ibidem*, p. 45). În grota Roc-aux Sorciers au fost identificate patru imagini feminine asociate cu 2 bizoni și cu 10 inele-cercuri, a căror semnificație ne scapă. În acest sens, poate fi de presupus și că *Vénus à la corne* de la Laussel poate reprezenta aceeași asociere *femei-bizon*, deci elemente ale *dualității*, dar precizăm că elementul cel mai important este Marea Divinitate, ea este personajul cel mai important, căci ține în mâna dreaptă simbolul esențial – cornul. În acest sens, al posibilelor interpretări ale ipostazelor *Divinității* (?) feminine, poate că este hazardat să credem că *Vénus de la Berlin* ține un șarpe în mâna dreaptă (A. Roussot, *Connus et inconnus sur les femmes de Laussel*, in ERAUL 74, 1995, p. 225), care ar putea semnifica arhetipul Evei din limbajul biblic, dar nu este imposibil, dat fiind faptul că în *limbajul* realizărilor simbolice nimic nu este nici imposibil, dar nici posibil! Semnalăm doar faptul că la Dolni Vestoniče, într-o locuință, au fost identificate șapte figurine feminine și una masculină asociere care iarăși ne scapă în ceea ce privește interpretarea, dar avem convingerea că, în ceea ce privește aceste interpretări, nimic sau aproape nimic nu este întâmplător, și putem pune la îndoială doar puținele noastre cunoștințe în materie de elemente culturale preistorice. Sigur că poate fi vorba tot de ideea, de forța vitală a protecției sau a procreației Marii Mame, dar ne putem referi la forța vitală a Marii Mame, sub toate aspectele sale de protecție a tot ce este viu. Sigur că ne putem gândi la toate aspectele protecției, pe care le putem pune în legătură cu toate formele de supremație a Marii Mame asupra a tot ce este viu pe pământ, pe relația oamenilor cu tot ce este sacru, cu relațiile oamenilor cu tot ce este considerat sacru, dar în aceeași manieră, relațiile oamenilor între ei, dar tot sub protecția divinității, cum au remarcat și alți exegeți ai artei și religiilor preistorice (J. Ries, *Sacral în istoria religioasă a omenirii*, Iași, 2000, p. 91). Fără să exagerăm caracterul important al relațiilor sacru-profan-protecție, ne gândim și la alta, nu colaterală, ci de posibilă implicare a Marii Mame, nu putem să nu ne

gândim și la altă temă importantă, aceea a ideii de procreere, știut fiind faptul, pe care biologii l-au demonstrat de mult timp, că orice ființă vie se naște cu instinctul de asigurare a hranei, dar și cu acela de perpetuare a speciei. În acest sens, divinitatea femeii se manifestă inclusiv prin *asocierea imaginilor*, uneori a pozițiilor ginecologice, sexuale, cum am văzut la La Magdeleine des Albis, sau la Gabillou, reprezentate de bărbat sau de forța sa virilă, reprezentată (transmisă) și unor animale. În acest sens noi luăm în considerație reprezentările de la Laussel, Grimaldi, sau chiar din unele stațiuni eneolitice (Trușești, Scânteia, etc.) (V. Chirica, *op. cit.*, fig. 6/1-7), unde observăm ceea ce noi am numit *asocierea imaginilor* în arta paleolitică și eneolitică, cu referire la acest subiect. Noi apreciem că, pe placa de la Laussel (*ibidem*, fig. 6/1), unde imaginea acuplată a Marii Divinități a fost parțial deteriorată cu intenție pentru a sublinia tocmai sacralitatea faptului – a autoprocreerii, unde putem doar să ne imaginăm posibila interpretare a faptului sacru, pentru a cunoaște posibila imagine a auto-procreerii cu care Marea Mamă a fost dotată sau pe care și-a însușit-o, ca principală divinitate a religiei preistorice. Aceleași semnificații le pot avea imaginile feminine de la Gönnersdorf, semnalate de G. Bosinski (*Homo Sapiens. L'Histoire des chasseurs du Paléolithique supérieur en Europe (40.000-10.000 avant J.-C.)*, Paris, 1990), unde sunt redată siluete feminine – câte două, ce par să aibă caracterul acuplării. Trebuie să nu oitem nici tema unei interpretări posibil eronate, potrivit căreia imaginea dublă aparține unui bărbat, nu unei femei, dar lipsa unor elemente certe de feminitate = sânii, sau a *faluss*-ului ne-a determinat să ajungem la interpretarea femeii dublate de o altă femeie, nu de un bărbat. Sunt multe alte teme și subteme ale posibilelor interpretări ale creației artistice feminine în Paleoliticul superior (Vasile Chirica, 2011. *Elemente de artă religioasă în sanctuarele paleoliticului superior*, în *ArhMold.*, XXXIV, p. 19-52; V. Chirica, G. Bodi, C. V. Chirica, 2012. *Teme iconografice, reprezentate în creația artistică religioasă preistorică*, în *ArhMold.*, XXXV, 2012, p. 47-73). Printre acestea, putem găsi *imaginea interzisă*, pe care o sesizăm în aproape întreaga creație artistică din domeniu. A. Bensançon scrie, referindu-se la Pantheonul grec: ”Corpul zeilor posedă, prin natura sa, o constantă de frumusețe și de glorie... Acest corp are atribute care îl disting de rasa oamenilor și, chiar, la limită, de ceea ce se înțelege prin noțiunea de corp... El poate să devină invizibil pentru oameni... Ascunzându-se de ochii muritori, el îi protejează. Fiindcă pentru greci, ca și

în Biblie, a-i vedea pe zei în față poate fi mortal” (A. Besançon, *op. cit.*, p. 23). Sigur că, poate ar trebui să analizăm și situația triplului mormânt de la Sungir, cu bogăția excesivă a ofrandelor, cu marea lor varietate, dar nu dorim să exagerăm problematica reprezentărilor feminine și a existenței lor *reale* la comunitățile umane ale Paleoliticului superior european. Revenim doar la ideea multiplicării excesive a imaginilor sexuale feminine, a vulvelor (este drept, foarte ușor de realizat în arta vremii, mai ales în arta parietală), dar aceasta este legată de sacralitatea nașterii, în legătură cu sacralitatea procreației, așa cum par să dovedească realizările *artistice* ale vremii, la Laussel și în alte reprezentări pline de ambiguitatea *faptului sacru*, determinat de necunoscutul divin al procreerii și al nașterii, căci, așa cum scrie A. Leroi-Gourhan ”Est-il indispensable de parler de religion... si l’on tiens compte d’une spiritualité aux racines multiples, profondément insérées dans les différents domaines de la psychophysiologie des Antropiens. L’homme, créateur d’outils, est aussi créateur de symboles d’expression verbale ou des formes symboliques ...” (*Les religions de la Préhistoire...* p. 759; idem, *Préhistoire des religions*, Paris, 1990; M. Otte, *Préhistoire des religions*, 1993).

Nu vom face posibilă legătură cu pasajele biblice la care uneori se face referire (Al. Besançon, 1996. *Imaginea interzisă. Istoria intelectuală a iconoclasmului de la Platon la Kndinsky, Humnitas, București*; Vasile Chirica, 2011. *Elemente de artă religioasă în sanctuarele paleoliticului superior*, în *ArhMold.*, XXXIV, p. 20-35). Această creație, care manifestă potențiala existență a imaginii feminine, cu *imaginea interzisă*, este realizată în numeroase piese de artă mobilă sau parietală, dar și în arta post-paleolitică, neo-eneolitică carpato-balcanică. Dar, poate că ar trebui să acceptăm ipoteza caracterului hermafrodit al divinității feminine prin multiplele calități și însușiri, pe care i le-au acordat adoratorii săi. Remarcăm existența unor diferențieri, măcar în ceea ce privește poziția mâinilor, pe care le observăm a fi plasate în aceeași direcție (V. Chirica, *op. cit.*, fig. 6/7), dar sunt și unele diferențieri, la Laussel, Grimaldi (în Paleoliticul superior) sau în Eneolitic. Dacă dorim să ne referim și la unele reprezentări eneolitice, vom observa diferențieri între brațele și capul (?) de la Dumești, Trușești, etc., cu precizarea (pentru o mai atentă observație) că, la Dumești, realizarea din partea inferioară a reprezentării se diferențiază aproape total de cea de la partea superioară (*Ibidem*, fig. 6/6). Sigur că ne

putem referi și la caracterul simbolic al artei antropomorfe feminine, atunci când artistul preistoric a tratat imaginea femeii în asociere cu *forța vitală* a procreației, dar subiectul este – poate fi – prea complicat pentru a-l dezvolta prin prea puținele noastre cunoștințe de creație artistică religioasă, feminină preistorică.

O altă problematică, destul de complexă, o pot avea complexe neolitice de la Poduri și Isaia, cu privire specială asupra spătarelor tronurilor pe care ar fi putut să fie așezate statuetele. Întrebarea esențială poate fi: sunt acestea brațele ridicate ale statuetelor, care reprezintă atitudinea orantei, sau sunt simple detalii constructive, doar de natură cultică ? După opinia noastră, chiar dacă nu avem sau noi nu putem depista aceste elemente *constructive* ale *spătarelor*, ele reprezintă brațele ridicate ale statuetelor. Dar, de aici se ridică, în Eneolitic, dar și în Paleoliticul superior, o altă problemă importantă în interpretarea artei preistorice: dacă ridicarea brațelor reprezintă o altă calitate a Marii Divinități, spre cine ridică aceasta brațele de adorare și de implorare ? iar răspunsul nu poate fi decât unul singur : există, în *ordinea ierarhică* a divinităților, o altă divinitate, pe un plan încă mai înalt, superior, și aceasta nu poate fi decât divinitatea=bărbat, ca cele două entități ale cuplului *ying* și *yang* ; în această dilemă, apreciem că Marea Divinitate Feminină se află sub protecția Marii Divinități Masculine, așadar ajungem la ideea că și în cadrul pantheonului preistoric, există Marea Divinitate Masculină care are totul sub protecția sa. Este adevărat faptul că, în creația artistică preistorică a domeniului la care ne referim, avem mai multe *orante* femei și nici una-bărbat, ceea ce poate fi explicat prin importanța pe care adoratorii au acordat-o celor două entități superioare ale lumii preistorice (Vasile Chirica, Mădălin-Cornel Văleanu, Codrin-Valentin Chirica, 2010. *Motivul orantei în arta și religiile paleolitice și neo-eneolitice*, in V. Chirica, G. Bodi, ed., *Arta antropomorfă feminină în Preistoria spațiului carpato-nistorean*, BAI XXIII, Ed. PIM, p. 159-204).

Marea divinitate feminină a fost reprezentată și în asociere cu imaginea bărbatului, sau cu forța fizică a virilității, pe care o avem identificată de bovideu sau de alte animale, de regulă erbivore. Totuși, așa cum am ilustrat în volumul nostru, este o mai mare cantitate de imagini ale feminității în comparație acelea masculine, sau cu acelea ale virilității, de orice categorie de imagini ar putea fi vorba. Mai precizăm aici că în arta antropomorfă neo-eneolitică avem explicit redarea masculinității sub

imaginea taurului celest (V. Chirica, M.-C. Văleanu, *Umanizarea taurului celest. Mărturii ale spiritualității comunităților cucuteniene de la Ruginoasa-Iași*, BAI, XX, Casa Editorială Demiurg, Iași, 2008).

Constatăm faptul că, în mod explicit, real sau prin simboluri, femeia (caracteristicile esențiale ale feminității) sunt reprezentate, iconografic, prin două regiuni esențiale: regiunea abdominală, reprezentată de romb, ca element al fertilității, și regiunea inghinală (genitală), marcată de triunghi, ca simbol esențial al fecundității. Zona pectorală, ca simbol al aceleiași fertilități (sânii care asigură hrana, deci viața de după naștere) este uneori redată exagerat (statuetele Vénus, sculptate), fie nedefinită (Vénus stilizate și/sau gravate). Motivele decorative, aplicate pe diverse obiecte (podoabe utilitare sau non-utilitare, alte piese de artă, componente ale statuetelelor), pot reprezenta tot fertilitatea, caracteristică foarte importantă a *mamei universale*, a vieții. Ca și rombul sau triunghiul, acestea sunt motive simbolice, care conferă, sau reprezintă *esența vieții*, caracteristică esențială a *Mamei Universale*. Cele două zone esențiale ale reprezentării Mamei demonstrează participarea acestora la funcțiile esențiale ale divinității feminine, ambele având rolul de a păstra specificul sensurilor simbolice. Din analiza (cunoașterea reprezentărilor feminine) vedem că aceste creații au trăsături esențiale ale specificului feminității, și pot fi găsite în toate civilizațiile arheologice ale Paleoliticului superior: Aurignacian, Gravettian, Solutrean, Magdalenian, iar din punct de vedere geografic, ele sunt cunoscute pe întregul spațiu european, până în Siberia.

ELEMENTE DE SACRALITATE A VIOLENȚEI ÎN PREISTORIE

”*Violența și sacrul sunt inseparabile*”

René Girard

Întreaga viață a comunităților umane, din Preistorie și până astăzi, se caracterizează prin violență, pornind de la cele mai elementare necesități de subsistență: asigurarea hranei animaliere, chiar și vegetale, care se datorează violenței directe sau indirecte. Putem accepta sau nu existența « violenței primordiale », ca sacrificiu asumat sau datorat comunității, prin care a apărut lumea vie, chiar dacă primul element sacrificat a fost sau nu o divinitate, dar care a generat viața prin acceptarea și împlinirea morții.

Violența este indisolubil legată de moarte; o prefațează, o determină de cele mai multe ori, ba mai mult încă, violența poate continua și după moartea fizică a omului (ne referim, mai ales, la practicile și ritualurile unor comunități umane preistorice sau antice, chiar și actuale, legate de canibalismul de sacralizare a celui mort, dar și a celor care doreau sau impuneau sacralizarea, inclusiv prin consumul elementelor devenite sau considerate sacre). În literatura de specialitate găsim destule exemple care demonstrează că, adesea, chiar « ritualurile de trecere » erau violente și se sfârșeau prin moartea practicantilor, dar și cu privire al alte modalități sau elemente de practicare a sacrului (inclusiv prin « spectaculoasele » ritualuri ale sacrificiilor), în întreaga complexitate (E. Durkheim, 1995. *Formele elementare ale vieții religioase*, Polirom, Iași; M. Eliade, 1991 *Istoria credințelor și ideilor religioase*, vol. I, *De la epoca de piatră la Misterele din Eleusis*, ed. a II-a, Ed. Științifică, București; M. Eliade, 1992. *Sacrul și profanul*, Humanitas, București; M. Eliade, 1994. *Nostalgia originilor. Istorie și semnificație în religie*, Humanitas, București; Arnold van Gennep, 1909. *Les Rites de passage*, Paris (și varianta românească, *Riturile de trecere*, Polirom, Iași, 1995) ; R. Girard, 1995. *Violența și Sacrul*, Ed. Nemira, București; H. Hubert et M. Mauss, 1899. *Essai sur la nature et la fonction du « sacrifice »*, in *Année sociologique*, tomeII, p. 29-138; A. Leroi-Gourhan, 1990. *Les religions de la Préhistoire. Paléolithique*,

Quadrige/PUF, Paris; Cl. Masset, 1992. *L'étude des sépultures et la paléosociologie*, in *La Préhistoire dans le monde*, p. 263-279; B. Maureille, 2004, *Les origines de la culture. Les premières sépultures*, Le Pommier/Cité des sciences et de l'industrie, Paris, etc.).

Pornim de la analiza descoperirilor arheologice începând cu Paleoliticul mijlociu și vom constata că violența, de natură sacră sau profană, a avut loc atunci când subiectul era în viață, dar și după moarte, că acțiunea, sacră sau nu, se făcea cu participarea întregii comunități, că avem dovezi cu privire la violența asupra oamenilor sau a animalelor, că subiectul putea fi individual, dar și colectiv. Nu vom analiza, în acest studiu, natura violenței prin elementele sacrificiului, chiar dacă, de cele mai multe ori, cele două componente ale morții în Preistorie sunt consecvente în desfășurarea ritualurilor, ca modalități de manifestare a sacrului.

Constatăm că există numeroase dificultăți în închegarea unui „eseu” în acest sens; ne referim la puținele informații furnizate de descoperirile cu caracter funerar, efectuate la sfârșitul secolului al XIX-lea și la începutul celui următor, determinate de lipsa cunoștințelor în domeniu, sau de nesesizarea multiplelor aspecte (detalii) arheologice; ne referim și la faptul că numeroase sinteze, indiferent de gradul de extensie, au luat în considerație numai anumite elemente ale descoperirilor arheologice (de exemplu, nu am găsit referiri la femurul uman, plin cu ocră roșu, depus în perimetrul unuia dintre defuncții de la Sungir), dar ne referim și la faptul că autorii recenți au luat în considerație, poate în mod defectuos, primele informații publicate, astfel că observăm tratarea diferențiată sau cu lacune, a unor anumite descoperiri (mai ales din spațiul „estic”, unde materialele și studiile au fost tipărite în limba rusă, prea puțin accesibilă specialiștilor occidentali și nu numai lor). Așadar, nu avem nici noi pretenția unei tratări exhaustive a problemicii cu privire la existența violenței, sub multiplele ei aspecte, la comunitățile umane din Paleoliticul superior.

Apelând la descoperirile arheologice, așa cum au fost acestea relevate de către descoperitori sau de către specialiștii care le-au consacrat diverse aspecte ale fenomenului viață-moarte în Paleolitic, ar trebui să începem demersul nostru cu descoperirea de la Cima de los Huesos, Atapuerca, Spania, datată la aproximativ 350.000 ani B.P., cu cele 30 de schelete aparținând lui *Homo erectus* (J. Clottes, 2005. *Spiritualité et religion au Paléolithique : les signes d'une émergence progressive*, in *Religions &*

Histoire, nr. 2, mai-juin, p. 18-25), dar numai la un singur individ înmormântat a fost depusă ofranda ce reprezenta bifaciala din cuarțit (A.-C. Velté, G.-N. Lambert, 2005, *Aux origines de la Spiritualité: la notion de transcendance au Paléolithique*, în *L'Anthropologie*, Paris, Nr. 109, p. 723-741 (p. 728); B. Moreille, *op. cit.*, 2004, p. 36-40), sau cu alte 30 de schelete descoperite la Krapina, Croația, de vârstă mai târzie, de tip neandertalian (aproximativ 70.000 ani B.P.). A. Leroi-Gourhan (*op. cit.*, 1990, p. 48) a pus o altă importantă problemă: posibila antropofagie rituală la acești paleantropi europeni, cu atât mai mult cu cât descoperiri similare (de oase umane izolate, cu urme de consum alimentar) au fost făcute și în alte stațiuni musteriene. Aceste descoperiri demonstrează existența violenței de grup, dar nu se pot determina cu certitudine cauzele sale; noi am apreciat (Valentin-Codrin Chirica, George Bodi, Vasile Chirica, 2012. *Fenomenul funerar în Paleoliticul Europei. Spiritualitatea depunerii ofrandelor în morminte*, în *SAA*, XVIII, p. 5-66) că în aceste situri-necropole colective ar putea fi vorba de masacre ale unor posibili invadatori, aruncați într-o « groapă comună », dar fără a exclude existența unor elemente de canibalism (nu antropofagie rituală) de factură laică. Ne exprimăm opinia că doar începând cu Paleoliticul superior am putea avansa cu mai multă certitudine ideea existenței unor ritualuri cu privire la religiozitatea fenomenului funerar, cu toate componentele sale, demersul nostru concentrându-se asupra violenței, ca fapt social și sacru, asumat de întreaga comunitate.

Totuși, nu se poate omite cunoașterea factorului artistic și a ideii de renaștere a celor înmormântați, încă din Paleoliticul mijlociu, dacă ne referim la depunerea unuia dintre decedații de la Shanidar pe un „pat de flori”, fapt care implică nu numai esteticul, dar și ideea vindecării și a învierii sale; alte situații similare au fost constatate la Roc de Marsal și La Ferrassie (J. Renault-Miskovsky, M. Girard, Bui Thi Mai, 2003. *La palynologie dans les sépultures*, în *ERAUL* 111, p. 207-209). Din acest punct de vedere, constatăm dorința omului de a reveni la viață. G. Bosinski (1990. *Homo sapiens. L'histoire des chasseurs du Paléolithique supérieur en Europe (40 000 – 10 000 avant J.-C.)*, Ed. Errance, Paris, p. 28), apreciază că decedații erau înmormântați ”în poziția somnului”. Dar nu putem exclude existența violenței chiar și în Paleoliticul mijlociu, ca element al sacralului, dacă ne referim la descoperirea unor cranii sau numai a mandibulelor, ca posibile manifestări cultice, ceea ce l-a determinat pe A. Leroi-Gourhan (*op.*

cit., 1990, p. 38-39) să propună ideea existenței unui cult al mandibulelor, pe baza unui procentaj al descoperirilor, constatând că dinții și mandibulele de om întrunesc proporții de 60%, respectiv 20 % din descoperirile antropologice ale perioadei. Avem și alte exemple de epocă musteriană: în marea stațiune de la Ferrassie a fost descoperită o altă situație care marchează violența individuală, probabil *post-mortem*: resturi din scheletul unui copil de 3 ani, dar capul acestuia, fără mandibulă, se afla la 1,5 m depărtare de restul scheletului (B. Vandermeersch, 1976. *Les sépultures néandertaliennes*, in H. de Lumley (dir.), *La Préhistoire française, T. I, Les civilisations paléolithiques et mésolithiques de la France*, Ed. du CNRS, Paris, p. 726). La Regourdou, în niv. IV a fost descoperit un schelet acoperit cu blocuri de piatră (E. Bonifay (1965. *Un ensemble rituel moustérien à la grotte du Régourdou (Montignac, Dordogne)*, Atti del VI Congresso Internazionale delle Scienze Preistoriche e Protoistoriche, vol. II, Rome, p. 136-139), ceea ce ar putea demonstra existența violenței după moarte, indiferent de conotația acceptată pentru depunerea blocurilor peste cel înhumat. Mai evidentă este descoperirea de la Guatari, Monte Circeo, Italia, unde a fost semnalată o locuire musteriană cu un craniu uman, depus în interiorul unui „cerc” de pietre, potrivit unui ritual specific (A. Leroi-Gourhan, *op. cit.*, 1990, p. 42-43; Cl. Masset, *op. cit.*, 2000. *La mort aux périodes préhistoriques et protohistoriques (1000000 à 750)*, în E. Crubezi, E. Lorans, Cl. Masset, F. Perrin, L. Tranoy (éds.), *Anthropologie, archéologie funéraire et anthropologie de terrain*, Errance, Paris, p. 55-58), cu precizarea că acest craniu avea o perforație largă a occipitalului. Așadar, în Paleoliticul mijlociu nu putem nega evidența unor acțiuni voluntare asupra cadavrelor (Cl. Masset, *op. cit.*, 1992, p. 267; M. Otte, 1996. *Le Paléolithique inférieur et moyen en Europe*, Armand Colin, Paris, p. 183-186), ca reprezentând acțiuni de tranșare a corpului, cu descărnarea membrelor (A. Leroi-Gourhan, *op. cit.*, 1990, p. 52-53), sau intervenții voite asupra unor oase lungi ori a craniilor (Petralona, Verteszöllös, Tautavel, Atapuerca, Bilzingsleben, Kulna etc.), și pe care le putem interpreta ca fiind legate de violența de natură spirituală, în cadrul unor posibile ritualuri ale înmormântărilor, ori a morții, cel puțin pentru unii dintre membrii comunității.

În Paleoliticul superior constatăm o aproape totală multiplicare a formelor de violență, a subiecților, dar și a urmărilor fizice, asupra corpului omenesc, înainte și după moarte. Putem angaja și o discuție cu privire la

formele de violență a omului, ca entitate superioară a lumii vii, asupra întregului mediu: se folosesc ramuri de arbori (poate chiar arbori întregi), prin tăiere sau rupere, pentru foc, pentru încălzire, apărarea de animalele prădătoare, pentru eventuala preparare a hranei. M. Eliade (*op. cit.*, 1992, p. 96) amintește de faptul că însăși planta alimentară este produsul unui asasinat, atunci când este sacrificată pentru consum. Dar am constatat că se folosesc ramuri aprinse și în unele ritualuri de înmormântare, în Portugalia, la înmormântarea copilului de la Lagar Welho), unde corpul copilului de numai 5 ani a fost depus lângă peretele grotei, în poziție întinsă pe spate, cu picioarele puțin îndoite. Dar, înainte de înhumare, o creangă de *Pinus silvestris* a fost arsă pe fundul gropii (P. Arias & E. Alvarez-Fernández, 2004. *Burial evidence for the social differentiation of age classes in the Early Upper Paleolithic*, in D. Vialou, J. Renault/Miskovski, M. Patou-Mathis (dir.), *Comportaments des hommes du Paléolithique moyen et supérieur en Europe : territoire et milieu*, Actes du Coll. du G.D.R. 1945 du CNRS, 2003, ERAUL 111, Liège, 2005, p. 231-241 p. 222; J. Zilhão & E. Trinkaus, 2002. *Anatomie, contexte archéologique et sépulture de l'enfant gravettien de l'abri Lagar Velho (Lapedo, Leiria, Portugal)*, in *Praehistoria*, vol. 3, Miskolc, p. 131-145). Așadar, după cum precizează și M. Eliade (*op. cit.*, 1992, p. 138), arborele, sau părți din el, simbolizează tinerețea, nemurirea, înțelepciunea. Se folosește chiar focul purificator: la Kostenki 8, niv. 2, unele fragmente craniene au suferit acțiunea focului, fiind localizate în perimetrul unei locuințe, aproape de vatra de foc, alături de alte resturi osoase, probabil ale aceluiași schelet, dar nu în poziție anatomică (A. Sinitsyn, 2004. *Les sépultures de Kostenki : chronologie, attribution culturelle, rite funéraire*, in ERAUL 106, 237-240). Am mai putea lua în considerație înhumatul de la Shanidar, depus pe un „pat de flori”; așa s-a procedat la „sacrificiul” plantelor pentru ca mortul să se vindece și să revină la viață.

Luăm în considerație violența tuturor comunităților umane asupra animalelor, din două puncte de vedere esențiale: asigurarea hranei pentru perpetuarea vieții oamenilor și depunerea rituală a ofrandelor de carne, în cadrul unor ceremoniale ale înmormântărilor; aici trebuie să mai adăugăm depunerea, culturală, a ofrandelor de coarne, ori a unor animale (întregi sau numai părți din corpul lor), alături de cel înhumat. Mai adăugăm marea diversitate a ofrandelor, începând cu diferite specii de moluște (ale căror

cochilii erau folosite și ca depuneri de obiecte de podoabă), dar și veveriță, iepure și mai toate erbivorele cunoscute și vâdate de către om. Nu putem încheia fără a include numeroasele obiecte de podoabă sau de artă mobilă, având ca suport oase de animale, depuse ritual în mormintele din Paleoliticul superior de pe întregul continent (Valentin-Codrin Chirica, George Bodi, Vasile Chirica, *op. cit.*, 2012). Unele exemple, cu conotații deosebite, trebuie adăugate demersului nostru. Astfel, la Brno II, se constată numărul mare și varietatea depunerilor rituale, probabil înainte de moarte: defense și omoplați de mamut, craniu și coaste de rinocer, dinți de cal și de bizon, un os de ren, prelucrat, obiecte de podoabă din cochilii (peste 600 exemplare), depuse în jurul craniului (H. Delporte, 1993. *L'Image de la Femme dans l'Art Préhistorique*, Picard, Paris, p. 92), numeroase rondele decorate, din molari, defense de mamut, piatră și os, ca și alte obiecte de podoabă sau de artă mobilă (M. Oliva, 2002. *Les pratiques funéraires dans le Pavlovien Morave : révision critique, Préhistoire Européenne*, 16-17/2000-2001, Liège, p. 191-214 fig. 18-21; B. Klima, 1995. *Dolni Vestonice II. Ein Mammutjäger-platz und seine Bestattungen*, ERAUL 73, Liège; K. Valoch, 1959. *Die Grabbeigaben*, in Jelinek J., Pelisek J., Valoch K., ed., *Der fossile Mensch Brno II. Anthropos*, N. S., 1, Brno, 23-30). La Barma Grande, Italia, ofrandele funerare erau alcătuite din cochilii perforate, de *Cyclope neritea*, *Cyprae*, etc., canini de cerb perforați, uneori gravați, pandantive din ivoriu sau din os, iar vertebrele de salmonide ornau îmbrăcămintea defuncțiilor (D. Henry-Gambier, 2005. *Evolution des pratiques funéraires en Italie au Paléolithique supérieur*, in ERAUL 111, p. 214-221). La Grotte d'Arene Candide, celebra sépulture de *Jeune Prince* avea ca ofrande cochilii de *Cyclope neritea*, depuse la nivelul genunchilor, iar la cap, dinți perforați, de cerb, pandantive gravate, din os sau ivoriu; în plus, ceea ce s-a considerat că putea fi un posibil accesoriu vestimental, era ornat cu o coadă de veveriță ; 4 bastoane perforate, din corn de elan, întregeau ofrandele (A. Broglio, 1996, *Le Paléolithique supérieur en Italie du Nord (1991-1996)*, in M. Otte (sous la dir. de), *Le Paléolithique supérieur européen. Bilan quinquennal 1991-1996*, ERAUL 76, Liège, p. 289-298). La Vado all'Arancio, Italia, unul dintre schelete avea ca ofrande un fragment de mandibulă de căprior, un molar de cal, un premolar d'auroch, galete, cochilii perforate (G. Giacobini, 1999. *Les sépultures du Paléolithique supérieur en Italie*, in D. Sacchi (dir.), *XXIV-è Congrès préhistorique de France. Faciès leptolithiques du nord-est*

méditerranéen : milieux naturels et culturels, Carcassonne, 1994, Carcassonne, p. 29-39 (p. 33-34). Adăugăm, tot în Italia, descoperirile din Grotte Paglicci (Paglicci 15), care reprezenta tânăr de 13-14 ani, cu corpul protejat de o structură din pietre, cu o « diademă » din 30 de canini de cerb, perforați, depusă pe cap, alți canini perforați fiind depuși pe corp, o cochilie de *Cyprae* pe torace, unelte din os și silex (D. Henry-Gambier, 2005. *Evolution des pratiques funéraires en Italie au Paléolithique supérieur*, in ERAUL 111, p. 217-224). Copilul de la Lagar Velho avea numeroase depuneri funerare : scheletul incomplet al unei veverițe, lângă tibia dreaptă, două oase de cerb, pe fiecare parte a corpului, reprezentând, fără îndoială, ofrande de carne; alte patru oase de cerb, perforate, fragmente de craniu, două cochilii de *Littorina obtusata*, perforate, completau mobilierul funerar (P. Arias & E. Alvarez-Fernández, 2004. *Les chasseurs-cueilleurs de la Péninsule Ibérique face à la mort: une révision des données sur les contextes funéraires du Paléolithique supérieur et du Mésolithique*, in M. Otte (dir.), *La Spiritualité*, Liège, 2003, ERAUL 106, Liège, p. 222 (p. 221-236) (on va citer ERAUL 106); J. Zilhão & E. Trinkaus, *op.cit.*, 2002, p. 131-145). În sfârșit, adăugăm extraordinara bogăție și varietate a mobilierului funerar de la Sungir, Rusia (G. Bosinski, *op. cit.*, 1990; C.-V. Chirica, 1996. *Arta și religia Paleoliticului superior în Europa Centrală și Răsăriteană*, BAI VI (ed. V. Chirica), Helios, Iași; Valentin-Codrin Chirica, George Bodi, Vasile Chirica, *op. cit.*, 2012), unic în întregul Paleolitic superior european. Vom reveni asupra problematicii și importanței depunerii ofrandelor animale în mormintele datate în Paleoliticul mijlociu și superior din Europa și Orientul Apropiat, dar acum precizăm doar faptul că *simbioza* om – animal, firească în timpul vieții, se continuă și după moartea lor, indiferent de interpretarea prezenței resturilor animaliere în morminte.

Adevărata problematică a violenței în cadrul vieții și morții la comunitățile umane paleolitice devine cu adevărat importantă atunci când analizăm situația descoperirilor paleoantropologice, rezultate din investigațiile complexe asupra fenomenului funerar al perioadei, cu întregul context al inventarului funerar din mormintele respective.

Cele mai recente descoperiri în domeniu se referă la cele mai vechi resturi paleoantropice. Astfel, B. Maureille (*op. cit.*, 2004, p. 45-46) semnalează faptul că în Etiopia, în stațiunile de la Herto Bouri, de vârstă acheuleană, datate la 160.000 ani, dar fiind considerate ca aparținând celor

mai vechi reprezentanți de tip *Homo sapiens*, s-au descoperit craniile purtând striuri și raclaje de natură antropică, efectuate înainte de înmormântare și reprezentând „gesturi funerare”. În Orientul Mijlociu, același autor notează (Mormântul Quafzeh 15) descoperirea unui mormânt de copil de 12-13 ani cu craniul purtând urmele unei mici perforații, cu început de vindecare (de reconsolidare a cutiei craniene) înainte de a muri (B. Maureille, *op. cit.*, 2004, p. 53), citându-l pe B. Vandermeersch (1970. *Une sépulture moustérienne avec offrandes découverte dans la grotte de Qwafzeh*, in *Comptes rendus de l'Académie des Sciences*, Paris, t. 270, p. 298-301, p. 298-301). Mai adăugăm faptul, încă prea puțin verificat, dar constatat în Europa, cu privire la posibilele acțiuni de deformare intenționată a craniilor, despre care se consideră (luând în considerație descoperirile de la Shanidar 1 și 5 (datate în Paleoliticul mijlociu), că acest fenomen putea avea „un statut de représentation symbolique très particulier” (E. Peyre, 1995. *Relation biologie-culture: l'exemple de la déformation artificielle de crâne*, in M. Otte (dir.), *Nature et Culture. Actes du coll. int. de Liège, déc. 1993, ERAUL 68*, vol. II, Liège, p. 737-747; E. Trinkaus, 1982. *Artificial Cranial Deformation in the Shanidar 1 and 5 Neandertals*, in *Current Anthropology*, 23/2, p. 198-199).

Am constatat de mai multe ori faptul că unele schelete (Dolni Vestonice, mormântul triplu și cel de femeie, Skhul etc.) probau existența unor deformații patologice, astfel că membrii comunității le acordau o atenție specială, considerându-i de factură superioară (Valentin-Codrin Chirica, George Bodi, Vasile Chirica, *op. cit.*, 2012), dar credem că ar trebui să se constate dacă aceste malformații, considerate patologice, sunt de natură congenitală sau ca urmare a unor traumatisme fortuite, datorate comunității umane, din timpul vieții, survenite în urma violențelor, posibil de caracter sacral, poate în cadrul unor anumite ritualuri specifice, de consacrare (de trecere, de inițiere), pe care nu credem că le vom cunoaște vreodată; am mai constatat, că, în grottele-sanctuar ale Paleoliticului superior, au fost reprezentate numeroase mâini cu astfel de deformații, fiind considerate ca având proprietăți supranaturale (V. Chirica, 2011. *Elemente de artă religioasă în sanctuarele paleoliticului superior*, în *ArhMold.*, XXXIV, p. 40-41). Aceleași deformații patologice se pare că le-a avut și bărbatul înmormântat la Kebara (2), cu scheletul foarte bine conservat, dar fără craniu și fără piciorul drept. Se remarcă faptul că aici a putut să existe fenomenul

violenței *post-mortem*, deoarece s-a constatat desprinderea cutiei craniene după înmormântare, mandibula fiind lăsată în poziție anatomică, la fel și molarul 3 al maxilarului superior (M. Otte, *op. cit.*, 1996, p. 183-185). Astfel de practici (gesturi?) funerare, culturale, demonstrând existența unor adevărate elemente de ritual al sacralizării, se constată și în Paleoliticul mijlociu european. Ne referim la precizările anterioare, privind posibila existență a cultului mandibulelor, dar și la alte situații, cum ar fi constatările de la Biache, Franța, unde cele două cranii au fost depuse (ritual ?) în perimetrul locuibil al campamentului, sau La Ferrassie, unde una dintre gropile funerare, acoperită cu o lespede de calcar, conținea resturile unui copil de 3 ani, dar capul acestuia, fără mandibulă, se afla la 1,5 m depărtare de restul scheletului (B. Vandermeersch, *op. cit.*, 1976, p. 726). La Regourdou, „un gisement de plein air”, datat în ultimul interglaciar, a fost descoperit un schelet de copil, după într-o amenajare specială, considerată unică în Paleoliticul mijlociu european: situat în niv. IV, scheletul părea protejat de un anumită variantă de tumul, amenajat în mod special pentru ritualul înmormântării. E. Bonifay (1965. *Un ensemble rituel moustérien à la grotte du Régourdou (Montignac, Dordogne)*, Atti del VI Congresso Internazionale delle Scienze Preistoriche e Protoistoriche, vol. II, Rome, p. 136-139) precizează că scheletul zăcea pe un pat de lespezi de piatră, fiind acoperit cu blocuri de piatră, amestecate cu ofrandele depuse: nuclee, așchii, un racloir, un humerus de urs, întregul complex fiind acoperit cu pietriș, nisip, cenușă de vatră, inclusiv oase de urs și un corn de cerb, iar B. Maureille (*op. cit.*, 2004, p. 68-69) apreciază că, prin modul dispunerii-păstrării oaselor, s-a avansat ideea că acest copil a fost aruncat în groapă, nu după ritual, argumentând și cu situația identificată în Siria, la Dédériyeh, unde un copil se afla într-o poziție anormală, ce părea, de asemenea, aruncat, nu după ritual, dar și cu sépulture 3 de la Bauosso de Torre, Italia.

În Paleoliticul superior avem numeroase detalii cu privire la practicarea violenței, probabil rituale, înainte și după moartea unor membri ai comunității. Devine o certitudine faptul că dinții de om, perforați și transformați în pandantive, cu o vechime de 35.000-30.000 B.P., de la Brassempouy (B. Maureille, *op. cit.*, 2004, p. 77), dar și din alte situri, de vârstă magdaleniană (Cl. Masset, 2000. *La mort aux périodes préhistoriques et protohistoriques (1000000 à 750)*, în E. Crubezi, E. Lorans, Cl. Masset, F. Perrin, L. Tranoy (éds.), *Anthropologie, archéologie funéraire et*

anthropologie de terrain, Errance, Paris, p. 55-58) reprezentau, în mentalul religios al membrilor comunității, valorizarea superiorității personajului respectiv. Dar, dacă dinții au fost prelevați de la omul viu sau după moartea acestuia, această acțiune a avut, cu certitudine caracter violent, și trebuie recunoașcută ca atare, fiind una dintre cele mai elocvente dovezi cu privire la sacralitatea violenței în Paleoliticul superior.

Descoperirile din *complexul funerar* de la Sungir, Rusia, au succitat un interes deosebit datorită multitudinii informațiilor pe care le oferă (M. Eliade, *op. cit.*, 1991; M. Eliade, *op. cit.*, 1992; J. K. Kozłowski, 1992. *L'Art de la Préhistoire en Europe orientale*, CNRS, Paris; G. Bosinski, *op. cit.*, 1990; C. V. Chirica, *op. cit.*, 1996; J. Clottes, 2005. *Spiritualité et religion au Paléolithique : les signes d'une émergence progressive*, in *Religions & Histoire*, nr. 2, mai-juin, p. 18-25; Valentin-Codrin Chirica, George Bodi, Vasile Chirica, *op. cit.*, 2012; V. Chirica, 2011. *Elemente de artă religioasă în sanctuarele paleoliticului superior*, în *ArhMold.*, XXXIV, p. 19-52; B. Maureille, *op. cit.*, 2004). Dar precizăm că numai unii specialiști au luat în considerare, în totalitate, componentele ansamblului mortuar; se vorbește despre numai trei schelete, dar sunt și alte resturi umane: un craniu și un femur uman, umplut cu ocră roșu, fiind depus sub corpul băiatului (B. Maureille, *op. cit.*, 2004, p. 79; P. Binant, 1991. *Les sépultures du Paléolithique*, Errance, Paris). Noi nu trebuie să omitem importanța amplasării mormintelor în perimetrul locuibil, în apropierea locuințelor de tip „cabană” și a structurilor de combustie (René Desbrosse, J. Kozłowski, 1994. *Les habitats préhistoriques. Des Australopithecues aux premiers agriculteurs*, Univ. Jagellon de Cracovie, Cracovie-Paris, p. 43-44). Așadar, în ceea ce privește demersul nostru, constatăm că, în afara celor trei înhumați, cu bogăția și diversitatea depunerilor funerare, au mai fost identificate două resturi antropologice: un craniu singular, depus pe un „pat” de ocră roșu, dar și un fragment de femur uman, lustruit și umplut cu ocră roșu (depus sub partea stângă a toracelui băiatului). Avem, deci, dovezi certe cu privire la caracteristicile sacre ale violenței: desprinderea craniului de restul corpului și depunerea pe un strat de ocră roșu, ori prezența aceluiași femur uman, lustruit și umplut cu ocră roșu, care trebuia să valorizeze doar corpul băiatului sau, prin extensia sacralizată a spațiului (cu referire la întregul perimetru al gropii celor doi copii), caracteristicile spirituale ale ambilor înhumați. Tot în Rusia, în complexe funerare de pe Don

(Kostenki), se remarcă descoperirea din nivelul II de la Kostenki 8, unde s-a constatat existența urmelor de tăiere-perforare, pe craniu, în timpul vieții, deci pe omul încă viu, cu vârsta de 35-40 ani. Mai precizăm faptul că unele fragmente craniene au suferit acțiunea focului, toate fiind localizate în perimetrul unei locuințe, aproape de vatra de foc, alături de alte resturi osoase, probabil ale aceluiași schelet, deci dezmembrat cu intenție de către membrii comunității. La Kostenki 2 a fost identificată o structură de locuire cu o cameră alungită, în interiorul căreia fost descoperit un schelet cu coaste și vertebre, dar fără depuneri de ofrande; partea sa superioară se afla în locuință, la 1,5 m de restul scheletului. Se apreciază că a fost construită o cameră mortuară specială, iar corpul bărbatului a fost acoperit doar până la umeri, cu capul și mâinile rămase în afară, parțial distruse de carasiere (A. Sinitsyn, 2004, *Les sépultures de Kostenki : chronologie, attribution culturelle, rite funéraire*, în ERAUL 106, p. 237-242). Așadar, constatăm existența unui alt tip de înmormântare, fără ofrande, dar nu excludem nici existența unei practici punitive, violente, în viață sau după moarte, pentru fapte pe care nu avem cum să le cunoaștem. Nu putem omite nici posibilitatea existenței unor practici rituale, legate de sacrificii umane, după « modelul » sacrificiului primordial.

În Moravia, la Dolni Vestonice există, cum am mai precizat mai multe situații de violență, probabil înainte de moarte, dar și *post-mortem*: ne referim mai întâi la mormântul triplu, unde, nu întâmplător cele trei corpuri au fost depuse, ca gest funerar, într-o anumită ordine, ceea ce ne conduce la ideea morții violente a celor trei tineri (cu precizarea că fata, depusă între cei doi băieți, avea deformații patologice). Se mai precizează descoperirea scheletului unui copil, fără craniu dar cu urme de ardere; femeia (cu deformații patologice), depusă într-un anume cadru ritual cu certitudine: corpul era foarte contractat, iar groapa mormântului acoperită cu oase mari de mamut, printre care un omoplat pictat; un bărbat, cu corpul, de asemenea, foarte contractat, cu ocră roșu sub oasele bazinului și sub craniu, a fost depus într-o construcție special amenajată; alte oase umane fiind răspândite în perimetrul campamentului (B. Maureille, *op. cit.*, 2004, p. 84-86).

În Polonia, în grotă Maszyska, au fost descoperite resturi craniene și post-craniene de la 16 indivizi, adulți și tineri, cu urme vizibile de tăiere, considerate de către descoperitori, ca reprezentând masacrarea și consumarea

unui grup de magdalenieni de către vânătorii epigravettieni, dar nu toți specialiștii acceptă această supoziție (B. Maureille, *op. cit.*, 2004, p. 94).

În Franța sunt semnalate alte situații de violență a morții sau asupra defuncțiilor. Astfel, la Abri Pataud au fost descoperite 6 schelete de adulți, copii și sugari (nourissons), în trei concentrații de oseminte: prima conținea fragmente osoase ale unui adult în asociere cu ale unui copil de câteva luni; a doua, situată la distanță de câțiva metri, conținea un craniu cu mandibula dezarticulată; a treia, la distanță de prima, conținea patru dinți și 130 oase ale scheletului port-cranian ale unui adult și ale unui copil, depuse într-o groapă de numai 80 x 50 x 30 cm, cu precizarea că cei patru dinți aparțineau defunctului găsit în concentrația a doua (B. Maureille, *op. cit.*, 2004, p. 86-87). Noi nu excludem în totalitate, nici aici, nici în cazul tuturor înmormântărilor sau al descoperirilor izolate de resturi paleoantropice izolate, acțiunile rozătoarelor, chiar mici fenomene pedo-geologice locale, neevidențiate de către arheologi, dar de cele mai multe ori apreciem că ne aflăm în situații certe de acțiuni voluntare ale membrilor comunităților umane respective, de cele mai multe ori având ca scop sacralizarea morților prin valorizarea trăsăturilor specifice, de natură spirituală. O situație aproape similară, tot cu trei zone de amenajări mortuare a fost identificată în grotă de la Cussac, cu resturi osoase dispartate (fie fragmente post-craniene, fie corpul aproape întreg), de la mai mulți indivizi de vârste diferite (B. Maureille, *op. cit.*, 2004, p. 89), ceea ce ar putea conduce la aceeași accepțiune a intervențiilor antropice asupra cadavrelor sau scheletelor. Asemenea practici rituale, unele marcând intervenții directe, antropice, asupra oaselor, cu striuri sau tăieri intenționate, ori cu depunerea unei mandibule foarte bine conservate, peste cutia craniană a defunctului, într-un fel de „caisson en pierre”, la Rond-du-Barry (niv. F2, datat la 17.100 ani B.P.) (B. Maureille, *op. cit.*, 2004, p. 90-91). Tot în Franța se precizează: « En effet, tandis que dans les Grottes de Menton nous avons découvert jusqu'ici six squelettes humains d'adultes et d'enfants – les premiers ornés de coquillages et de dents de cerfs percées, le seconds revetus d'une sorte de pagne exclusivement composé de coquillages tous de la même espèce *Nassa neritea* – par contre nous n'avons trouvé au Cap-Roux d'autres restes humains que les quelques débris ... épars çà et là au milieu d'un foyer » (G. Onoradini, J. Combiér, 1995. *Restes d'enfant et parure de coquillages du site gravettien du Maronnier (Saint-Remèze-Ardeche) : témoins de l'expansion*

occidentale de la culture de tradition noaillienne méditerranéenne, in M. Otte (éd.), 1995. *Nature et Culture. Coll. de Liège, 1993, ERAUL 68*, Liège, 1995, p. 259-271 (p. 266). A. Leroi-Gourhan (*op. cit.*, 1990, p. 41-42) mai adaugă descoperirea de la Mas-d'Azil, unde a fost identificat craniul unei tinere femei, fără mandibulă, dar în orbitele sale fuseseră depuse două plachete din os « simulaient les yeux » ; descoperirea este de vîrstă magdaleniană. Adăugăm parietalul de adult, cu « trous intentionels », de la Rond-du-Bary, Haute-Loire, mandibula « strié et ocrée découverte à Enlène (Ariège), des crânes traités par des dessins gravés », descoperite în alte sépultures (Cl. Masset, *op. cit.*, 2000, p. 63). În sfârșit, amintim că numai la Isturitz se semnalează existența numeroaselor fragmente ale scheletelor craniene, de la aproximativ 43 de indivizi, iar în grota Placard à Vilhonneur, resturi osoase provenind de la aproximativ 54 persoane (Cl. Masset, *op. cit.*, 2000, p. 62). De asemenea, ca fapte de certă violență culturală se semnalează capul unui copil, de la La Ferrassie, decapitat și reînmormântat, ca și femeia de la Bruniquel, cu „les jambes ramenées par dessus tête” (P. Binant, 1991 a. *La Préhistoire de la mort. Les premières sépultures en Europe*, Errance, Paris, p.78-80). Aici, ca și în alte situații, putem constata violența înmormântării prin depunerea fortuită a celor morți, în poziții nefirești, chiar și în moarte, deși nu sunt semnalate un număr prea mare de descoperiri funerare de această factură (B. Vandermeersch, *op. cit.*, 1976, p. 725-727).

Descoperirile paleoantropologice din Italia se caracterizează, în primul rînd prin constatarea depunerii unor blocuri de piatră, unele de mari dimensiuni, peste trupurile celor înmormântați, indiferent de vîrstă. Numeroasele exemple se constituie în tot atâtea cazuri de violență *post-mortem*, scopul fiind de natură culturală, indiferent de modalitățile practicilor, dar cu ritualuri specifice. Astfel, la Grotte des Enfants, GE 4 aparținea unui bărbat adult, așezat pe spate, în poziție alungită, cu mâinile îndoite, cu ofrande funerare alcătuite din cochilii perforate, unelte de silex, dinți de cerb, perforați, dar care avea capul și picioarele acoperite de structuri de piatră, depuse în același scop: de a nu lăsa mortul să părăsească « locul de veci ». Barma Grande (5) conținea, ca de obicei, o depunere rituală de ocră roșu, dar scheletul era acoperit cu trei pietre de mari dimensiuni. Abri Tagliente a oferit un mormânt de vîrstă epigravettiană, al unui adult, cu scheletul acoperit (protejat?) cu pietre, dintre care două cu decor gravat, linear, respectiv, profilul unui leu și capul unui *Bos primigenius*, de la care

s-au adăugat, ca ofrande, un fragment osos de bovidu (G. Giacobini, 1999. *Les sépultures du Paléolithique supérieur en Italie*, in D. Sacchi (dir.), *XXIV-è Congrès préhistorique de France. Faciès leptolithiques du nord-est méditerranéen : milieux naturels et culturels*, Carcassonne, 1994, Carcassonne, p. 29-39 (p. 33); D. Henry-Gambier, 2005. *Evolution des pratiques funéraires en Italie au Paléolithique supérieur*, in ERAUL 111, p. 213-229 (p. 222). În situl de la Vado all'Arancio, unul dintre schelete aparține unui copil de 18 luni, cu capul depus pe un bloc de travertin, alt bloc fiind depus pe pânțelele său. În Grotte Continenza, scheletul unui adult se afla depus în centrul unui cerc de pietre, fără groapă special săpată, dar și fără craniu, acesta fiind înlocuit prin câteva pietre, fără mobilier funerar (G. Giacobini, *op. cit.*, 1999, p. 33-34 ; R. Grifoni Cremonesi, 2003. *La Grotta Continenza (Trasacco, Abruzzes) : sépultures du Néolithique ancien et du Paléolithique supérieur*, in Elsz. Derwich (dir.), *Préhistoire des Pratiques mortuaires. Paléolithique – Mésolithique – Néolithique*, Actes du Symp. Int., Leuven, 1999, ERAUL 102, Liège, p. 107-110) ; Grotte Paglicci a oferit alte două morminte (Paglicci 15 și Paglicci 25), datate la 24.720 +/- 420 ani BP (Pag. 15) și 23.470 +/- 370 ani BP (Pag. 25). Pag. 15 conținea scheletul unui adolescent de 13-14 ani, înmormântat fără groapă săpată, dar cu corpul protejat de o structură din pietre, cu mult ocră roșu presărat peste tot trupul, cu o « diademă » din 30 de canini de cerb, perforați, depusă pe cap, alți canini perforați fiind depuși pe corp, o cochilie de *Cyprae* pe torace, unelte din os și silex (D. Henry-Gambier, *op. cit.*, 2005, p. 217), dar tot aici se semnalează un adult cu blocuri mari de piatră, depuse peste sau alături de corpul său, altele, mai mici, fiind amestecate printre oasele scheletului (P. Binant, *op. cit.*, 1991 a, p.62), de unde am putea deduce intenția de acoperire integrală a trupului mortului. Interesantă este și descoperirea de la Ostuni 1, unde a fost înmormântată o femeie cu resturi din scheletul fœtaux, « situées face à l'articulation sacro-iliaque maternelle gauche » (D. Coppola, E. Vacca, 1995, *Les sepultures paleolithiques de la Grotte de Sainte Marie d'Agnano a Ostuni*, in M. Otte (dir.), *Nature et Culture. Actes du coll. int. de Liège*, déc. 1993, ERAUL 68, vol. II, Liège, p. 797-810). Alte elemente de interes pentru demersul nostru au fost constatate la Villabruna sau în alte morminte de pe teritoriul Italiei (A. Palma di Casnola, 2003. *Evolution des rites funéraires du Paléolithique Supérieur italien dans le temps et l'espace*, in Elsz. Derwich (sur la dir. de), *Préhistoire des Pratiques mortuaires*.

Paléolithique – Mésoolithique – Néolithique, Actes du Symp. Int., Leuven, 1999, ERAUL 102, Liège, p. 131-139; A. Broglio, 2005. *Evolution des rites funéraires du Paléolithique Supérieur italien dans le temps et l'espace*, in Elsz. Derwich (sur la dir. de), *Préhistoire des Pratiques mortuaires. Paléolithique – Mésoolithique – Néolithique*, Actes du Symp. Int., Leuven, 1999, ERAUL 102, Liège, p. 131-139).

Nu putem să nu prezentăm descoperirea de la Grotte des Enfants : un copil, cu vârsta de 1-2 ani fusesse omorât de o săgeată « fichée entre deux vertebres thoraciques » (B. Maureille, *op. cit.*, 2004, p. 94), ceea ce, după opinia noastră demonstrează și ideea de violență profană, nerituală, deși, necunoscând motivațiile acestei violențe (pe care, aparent, o putem considera fără sens), este absolut imposibil să i se dea o interpretare mai aproape de adevărul istoric; cu atât mai mult cu cât, al doilea copil, de doi-trei ani, deus în același mormânt nu prezenta nici un fel de intervenție antropică. Vârsta arheologică a copiilor este de 11.130 ani B.P, iar sutele de cochilii de *Cyclope neritea*, depuse ca ofande mortuare, par să demonstreze o anumită atenție care le-a fost acordată. Precizăm că alți specialiști (G. Giacobini, *op. cit.*, 1999, p. 30) dau copiilor vârste cuprinse între 3 și 6 ani, fără a susține posibila ucidere a unuia dintre ei prin săgeata „fichée” între vertebre; de asemenea, același autor precizează că cei doi copii aveau adevărate „centuri” alcătuite din mii de cochilii de gasteropode.

Așadar, constatăm existența unor practici rituale, cu aspecte de violență, respectiv depunerea marilor lespezi de piatră pe corpul neînsuflețit al copiilor, de vârste mici sau foarte mici (Vado all'Arancio), dar și al unor adulți, care au fost înmormântați tot cu blocuri de piatră, depuse pe diferite părți anatomice ale corpului, sau având corpul în întregime acoperit cu pietre (Grotte des Enfants 4, Barma Grande 5, Abri Tagliente, Continenza etc.). Credem că acestora li se acorda o atenție specială, determinată de teama de revenire printre cei vii, interpretare pe care o considerăm tot de natură cultică. Mai adăugăm, ca elemente ale violenței indirecte, deformarea (aplatisarea) craniilor, fapt ce conducea, la o nouă moarte; motivațiile acestor elemente specifice numai unor anumite comunități umane, și numai anumitor indivizi, nu pot fi evidențiate fără a avea un grad mare de incertitudine a interpretării.

Literatura de specialitate ne oferă și situații speciale, pe care le notăm, ca elemente ale unor practici violente, dar cu rol cultic, ritualic: în Grota

Continenza (R. Grifoni Cremonesi, *op. cit.*, 2003, p. 107-109) scheletul zăcea în centrul unui cerc de pietre, dar decapitat, evident cu intenție, deoarece nu a fost găsit în contextul mormântului; la Cueva Morin I și III, s-a constatat amputarea unor părți anatomice ale trupului, fără a se putea preciza momentul intervenției antropice asupra individului; poate fi vorba de intervenții « chirurgicale » (ca și la Kostenki 8, niv. II, unde s-au observat intervenții antropice, de tăiere și perforare a craniului); la Kostenki 2, scheletul se afla „în picioare”, într-o groapă săpată special, dar membrele superioare lipseau, la fel și capul, arheologii opinând că au fost devorate de carniere; așadar, ne putem afla în fața unui caz de « execuție », prin părăsirea condamnatului încă în viață, dar poate fi vorba și de sacrificii umane de caracter cultic, ritualic (H. Hubert, M. Mauss, 1899. *Essai sur la nature et la fonction du « sacrifice »*, in *Année sociologique*, tome II, p. 29-138), ca elemente de răspundere colectivă față de nevoile comunității, sau față de diferite perturbări ale ambientului. Răspunsul nu poate fi dat în lipsa unor detalii ale descoperirii. Dar putem aprecia că, la populații străvechi sau din zorii istoriei, manifestările de canibalism, de moarte violentă, prin sacrificiu uman, uneori urmate de antropofagie, ca și încă multe alte ritualuri / ca manifestări cultice, de violență și sacrificiu, puteau lua dimensiuni și variante multiple de acțiuni, toate fiind puse în scopul păstrării și multiplicării sacralității. De altfel, A. Leroi-Gourhan (*op. cit.*, 1990, p. 65) precizează că « Le cannibalisme rituel est indémonstrable pour aucune époque du Paléolithique. Les documents suggèrent seulement que beaucoup d'hommes étaient laissés sans sépultures et dévorés, les uns par leurs semblables, les autres par les bêtes ».

Intervenția asupra corpurilor celor morți se constată și în prezent, un exemplu fiind semnat de P. Binant (*op. cit.*, 1991 a, p. 55), în Oceania – „de coupes faites dans des crânes humains”, pe care o pune pe seama unor considerații postume, dar necunoscute, astfel că se poate accepta caracterul de generalizare, chiar dacă nu a fost constatat la toate comunitățile umane ale epocii paleolitice.

După această înregistrare a faptelor pe care noi le considerăm ca reprezentând cele mai elocvente dovezi ale existenței violenței, cu motivații de sacralitate, chiar dacă nu le cunoaștem, la comunitățile umane paleolitice, considerăm necesară închegarea unor încercări de explicație, de găsire a motivației situațiilor evidențiate de descoperirile arheologice. Primele

considerații se referă la violența asupra animalelor. Ne referim îndeosebi la vânătoare, ca necesitate a asigurării hranei. De aici, putem aprecia că există cel puțin două direcții esențiale: animalele ca sursă de viață a omului, dar și depunerea rituală a ofrandelor de carne în morminte, sub diferite forme; se mai poate adăuga o a treia direcție de investigație: transformarea materiilor dure animale în piese de artă mobilă sau de podoabă, cu dublul scop: purtarea lor de către vânătorii comunităților paleolitice, și depunerea în morminte, ca ofrande rituale. O altă dimensiune a relației om-animal o constituie reprezentarea animalelor, ca element de caracter sacru al artei paleolitice. Se poate emite, cu certitudine, ideea că viața omului a depins de vânarea (moartea) animalelor, că, așa cum a precizat E. Anati (2003. *Aux origines de l'Art. 50 000 ans d'art préhistorique et tribal*, Paris, Fayard, p. 282), „L'animal chassé était identifié à la survie”. Așadar, constatăm necesitatea acestei forme de violență, impusă de supraviețuirea omului. În acest sens, etnologia oferă destul de multe exemple cu privire la relațiile de apropiere metafizică dintre om și animal; se cunosc acele ritualuri de sacrificare a unor animale capturate și crescute în cadrul comunității (ca pe un membru al acesteia), iar la vremea sacrificiului, întreaga comunitate regretă și plânge uciderea animalului, pe care îl trimite la divinitatea sa protectoare, cu solicitarea de a fi îngăduitoare cu membrii comunității umane, prin trimiterea altor animale de sacrificiu (vânătoare), care să asigure hrana tuturor oamenilor (G. Frazer, 1923. *Le Rameau d'Or*, Paris ; A. A. Lillin, 1986. *Mitul marelui vânător*, Facla, Timișoara). Astfel de ritualuri ale morții animalelor, în scopul vieții oamenilor au putut fi însușite de orice comunitate, cu diverse adăugiri de noi și variate elemente ale vastelor scenarii ale sacrului. Dacă acceptăm ideea existenței unei conștiințe a morții (Valentin-Codrin Chirica, George Bodi, Vasile Chirica, *op. cit.*, 2012), dar ei socoteau moartea ca fiind reversibilă (G. Bosinski, *op. cit.*, 1990, p. 28), atunci înțelegem depunerile de ofrande de carne, ca prime posibilități de asigurare a hranei în momentul revenirii la viață și, în felul acesta apreciem atât de numeroasele descoperiri de resturi animaliere în mormintele Paleoliticului mijlociu și superior, indiferent de zona geografică a locuirilor. Așadar, animalul vânat, îl însoțește pe om, în moarte, pentru a-l ajuta să revină la viață, fiindu-i un vector al continuității vieții, ca provizii de drum, deci un element esențial al sistemului om-animal = viață-moarte-viață (*Substituirea*). Rămâne de explicat motivația celorlalte descoperiri, îndeosebi

depunerile de coarne, în unele morminte, dacă nu acceptăm înlocuirea ritualică a omului cu animalul. În cadrul acestei dualități om-animal din mormintele paleolitice, putem găsi unele explicații în Biblie, unde sunt enunțate animalele *curate* și *necurate* pentru om. Astfel, chiar dacă luăm în considerație zona geografică și climatică în care a trăit poporul evreu la vremea scrierii Bibliei (sau după aceea), vom observa că au fost nominalizate animalele cunoscute în vremea și spațiul geografic specific, precum și posibilele urmări nefaste, dacă nu erau respectate impunerile sacre; așadar, Biblia oferă și *liste* de animale curate și necurate, a căror însoțire cu omul putea fi benefică sau dăunătoare (*Biblia, Leviticul, Biblia sau Sfânta Scriptură, Ieșirea; Leviticul*, Institutul Biblic și de Misiune Ortodoxă a Bisericii Ortodoxe Române, București, 1968, p. 126-132. 11, 1-47). Vedem că se puteau atribui conotații efectiv religioase coarnelor de animale, singurul element zoomorf ce trebuia să alcătuiască *Altarul jertfelor*: “Să faci un jertfelnic de lemn de salcâm, lung de cinci coți, lat de cinci coți: jertfelnicul să fie în patru colțuri și înălțimea lui de trei coți. În cele patru colțuri ale lui să faci coarne. Coarnele să fie ca răsărite din el și să-l îmbraci cu aramă” (*Biblia, Ieșirea, 27, 1-2*). Mai putem găsi, ca o posibilă explicație, tot ideologică, de transcendență, ideea subordonării esențelor vitale ale animalelor (cornutele fiind cele mai impresionante), pe ambele planuri: pe pământ, între entități vii, dar și după moarte, între o entitate dominantă, omul, și una dominată, animalul pe care prima și-l subordonează. În ambele cazuri, putem aprecia că moartea era percepută ca și cum ar constitui doar o perioadă, un stadiu de inactivitate temporară, decedatul fiind însoțit, în permanență, de aceste elemente necesare vieții – ofrandele de carne, ca element de substanță materială, dar și ca element formal, ideologic, de substanță transcedentară, poate chiar ca un transfer de putere. În același context, nu excludem ideea substituirii, pe care am mai argumentat-o în alte studii (G. Davidescu, V. Chirica, M. Cucolea, 2009. *De la religie preistorice la creștinismul românesc. Zona Neamțului – Athosul românesc*, Ed. PIM, Iași; V. Chirica, 2011. *Elemente de artă religioasă în sanctuarele paleoliticului superior*, în *ArhMold.*, XXXIV, p. 19-52). Depunerea coarnelor în mâna sau, uneori, în gura copiilor, ca și tentativa de protecție a copilului prin perechi de coarne *fichées*, este la fel de importantă, fie ca element al substituirii, fie ca modalitate de însoțire a acestora, în perioada și în lumea „de dincolo”. Dar am constatat că, mai mult decât ofrandele

animaliere în stare naturală, morții erau însoțiți de ofrande funerare, constituite din piese de artă mobilă sau de podoabă, create pe suporturi din materii dure animale (categorie în care includem și cochiliile prelucrate, adică perforate, sau în stare naturală (G. Onorati, J. Combier, 1995. *Restes d'enfant et parure de coquillages du site gravettien du Maronier (Saint-Remèze-Ardeche) : témoins de l'expansion occidentale de la culture de tradition noaillienne méditerranéenne*, in M. Otte (éd.), 1995. *Nature et Culture. Coll. de Liège, 1993, ERAUL 68*, Liège, 1995, p. 259-271). Și acestea, ca și alte ofrande, se constituiau în mijloace de însoțire a celor morți, de substituție, de transfer simbolic și transcendentar, al prezenței animale cu toate caracteristicile sale de forță, agilitate, în scopul conservării forței vitale a celor morți. Este aproape o certitudine că măcar o parte dintre obiectele de podoabă sau de artă, depuse ca ofrande funerare, aparținuseră, în viață, celui mort și îngropat; de aceea, ca un element al simbiozei cu animalul, care marcase viața celui mort, acestea, la care s-au adăugat și altele, create și depuse în mod special, trebuiau să-l însoțească în mormânt, ca forțe superioare ale *trecerii*, cu elemente de *transmitere*. Bogăția, varietatea, caracterul alogen al unor astfel de depuneri funerare, care le fac și mai prețioase, material și spiritual, ca fapte ce marchează o situație socială și economică deosebită, toate aceste elemente le considerăm în afara demersului nostru actual.

Revenim la încercarea de explicare a motivațiilor violențelor, dar și a depunerii ofrandelor alături de trupul celor morți, îndeosebi după moarte, așa cum sunt acestea, evidențiate de descoperirile arheologice date îndeosebi în Paleoliticul superior. În acest demers, pornim mai întâi de la caracteristicile generale ale înmormântărilor, apoi vom lua în considerație particularitățile acestora. Nu analizăm, acum, existența înmormântărilor simple, duble, triple, multiple, ci, mai ales, modul de pregătire a „sépultures”; din acest punct de vedere, se pare că, printre cele mai elaborate construcții mortuare, se notează descoperirea de la de la Saint-Germain-la-Rivière, cu scheletul „à une femme, etait abrité par quatre piliers couverts par une dalle horizontale”; scheletul era acoperit cu ocră roșu „paré de coquillages et de canines perforés, de renne et de cerf, muni d'outils en silex” (Cl. Masset, 2000. *La mort aux périodes préhistoriques et protohistoriques (1000000 à 750)*, în E. Crubezi, E. Lorans, Cl. Masset, F. Perrin, L. Tranoy (éds.), *Anthropologie, archéologie funéraire et*

anthropologie de terrain, Errance, Paris, p. 61), sau copilul de la Teshik Tash, care fusese protejat de 5-6 perechi de coarne de bouquetin „fichées dans le sol” (Cl. Masset, *op. cit.*, 2000, p. 61; P. Binant, *op. cit.*, 1991a, p. 63); dar nu se pot omite nici unele situații constatate în Italia (Grotte des Enfants 4, 6, Barma Grande 5, Grotte d’Arene Candide): „des petites constructions de pierre, ou de coffrage, qui protegait la tête ou les pieds” (M. Mussi, 1995. *Rituels funéraires dans les sépultures gravettiennes des Grottes de Grimaldi et de la Grotte delle Arene Candide: une mise au point*, în M. Otte (dir.), *Nature et Culture. Actes du coll. int. de Liège, déc. 1993*, ERAUL 68, vol. II, Liège, p. 833-846).

Se pune întrebarea dacă putem cataloga toate semnele de violență, înainte și după moarte, ca având la origine fenomenul sacrului, așa cum apreciază René Girard (1995. 1995. *Violența și Sacrul*, Ed. Nemira, p. 25), afirmând că „Violența și sacrul sunt inseparabile”. Nu credem că se poate accepta ideea violenței, în paleolitic, sub forma răzbunării, deoarece nu credem că putea exista ideea de răzbunare într-o societate mai mult sau mai puțin egalitaristă, unde toți participanții la violență (sau numai cei „inițiați”) sunt mulțumiți de efectele violenței, pe care le considerau benefice asupra întregii comunități. După opinia noastră, mai multe elemente, unele dictate de anumite forme de necesitate cultică, au putut impune practicarea violenței de către comunitățile umane, mai ales din Paleoliticul superior; acestea ar putea fi:

- starea de impuritate a unor membri ai comunității;
- apariția (existența) unor boli cu efecte de malformanță asupra vizajului sau

membrelor;

- nașterile de copii cu deformații patologice, posibil ereditare;
- valorizarea superiorității unor membri ai comunității și folosirea acestora, în

viață sau și după moarte, pentru a le atrage bunăvoința, caracteristicile sacralizate, ca valori ideologice, necesare vieții tuturor.

- riturile de trecere, de inițiere, determinate de motivații diferite (etape de

vârstă, ori pubertatea, alte cicluri din viața copiilor / tinerilor).

Starea de impuritate a unor membri ai comunității, dar îndeosebi a femeilor, putea surveni destul de des, sau putea fi asociată cu orice faptă sau

fenomen, impuritatea fiind consecința oricărei „anormalități” din accepțiunea „normalității”, considerată ca sens al vieții cotidiene a membrilor comunității: bătaia dintre doi oameni; sinuciderea; ciclul menstrual; sexualitatea etc., când se produce apariția (curgerea) sângelui, apreciat ca fiind de factură impură (René Girard, *op. cit.*, 1995, p. 34-45), chiar dacă toate acestea și încă multe altele, ne par astăzi a fi total fără sens. De altfel, putem constata că doar în Biblie se prevede în mod explicit natura stării de impuritate („de necurăție”) la femei și la bărbați, perioadele de necurăție și modalitățile de a redeveni în starea normală (*Biblia, Leviticul*, 12, 1-8; 13, 1-59; 14, 1-57; 15, 1-33). În ceea ce privește deformările patologice, fără a putea preciza dacă au survenit prin naștere, ca urmare a unei boli sau a unui accident (indiferent de natura sa), aceste mutilări au fost identificate pe scheletele de femei de la Dolni Vestonice, dar și în grotle paleolitice pictate (ne referim îndeosebi la redarea mâinilor mutilate (uneori cu obstinație). Dacă acceptăm ideea lui René Girard (*op. cit.*, 1995, p. 37), potrivit căreia „violența constituie adevărata inimă și sufletul sacralului”, putem aprecia că membrii comunităților paleolitice puteau găsi suficient de multe ocazii prin care să caute revenirea la „starea de dinainte”, considerată normală, prin măsurile, uneori violente, la adresa celor care se încadrau în categoriile de mai sus, cu precizarea că acestea puteau fi mult mai numeroase decât ne putem imagina astăzi. Credem că specialiștii în paleoantropologie nu s-au aplecat cu suficientă atenție asupra scheletelor de copii, mai ales de vârste foarte mici, descoperite în morminte special amenajate, pentru a putea identifica posibilele malformații congenitale. Este adevărat că starea de conservare a scheletelor nici nu a permis, întotdeauna, posibilitatea observațiilor de această natură, a eventualelor deformări fizice ale nou-născuților. Dar poate constitui o certitudine faptul că „ritualul are ca funcție să << purifice >> violența (René Girard, *op. cit.*, 1995, p. 43) și în felul acesta, comunitatea să nu fie afectată de existența celor cu „impurități” printre membrii săi, astfel că toate cazurile de violență pe care le-am constatat, trebuiau să se manifeste prin ritualuri specifice fiecărei comunități, dar cu caracteristici generale. În acest sens, René Girard (*op. cit.*, 1995, p. 48) precizează că „între violența sacrificială și violența nesacrificială, diferența este departe de a fi absolută, ea comportă chiar un factor arbitrar”.

În același sens, al existenței riturilor de *trecere*, se pune o întrebare esențială: dacă se acorda această atenție celor morți și îngropați, însăși

moartea fiind considerată doar ca o *etapă*, chiar și metafizică, deci ideologică, de inactivitate, în speranța revenirii la viața terestră, de dinainte de *trecere*, cum se pot explica măsurile de violență asupra celor morți, mai ales prin depunerea (rituală ?) a unor blocuri mari de piatră, pe capul (pe care îl distrug), pe trunchiul sau pe membrele inferioare (anihilând ideea de mișcare) a celui mort? Răspunsul îl găsim în cunoașterea celor mai importante și mai des utilizate ceremonialuri ale populațiilor analizate din punct de vedere etnografic. În mod teoretic, se poate aprecia că este imposibil să se găsească identități în diferitele manifestări culturale din viața sau din faptele cu caracter funerar ale populațiilor paleolitice și din secolele XVIII-XIX, din diferite spații geografice ale lumii cunoscute. Dar am constatat că aceste identități de comportament motivațional cultural, al sacralului, există, uneori până la identitate. Pentru a lua în considerații aceste practici de sacralitate, din lumea celor vii și a celor morți, relevate de descoperirile paleolitice și de investigațiile etnologice, noi am luat în considerație lucrarea lui Arnold van Gennep (1995. *Les Rites de passage*, Paris (și varianta românească, *Riturile de trecere*, Polirom, Iași, 1995). Astfel, cu posibile referiri la descoperirile de la Atapuerca sau de la Krapina, facem apel la faptul că „interdicția de a pătrunde pe un teritoriu are caracter magico-religios propriu-zis” (van Gennep, *op. cit.*, 1995, p. 26) și, în istoria manifestărilor cu caracter cultic, din toată lumea, avem ca exemple, interdicția prin brazda trasă de Romulus în jurul a ceea ce se voia viitorul teritoriu al Romei (încălcată, aceasta a determinat uciderea lui Remus); la români, se știe că, înainte de ridicarea unei case, proprietarul trage o brazdă, construiește un gard, etc. (ceea ce înseamnă interdicția *trecerii*, ca fapt de violență, căruia i se poate răspunde tot prin violență). Așadar, se evidențiază obligativitatea „mecanismelor riturilor referitoare la străini” (van Gennep, *op. cit.*, 1995, p. 35), de unde deducem caracterul de obligativitate a comportamentelor sociale ale membrilor colectivității.

În cadrul găsirii explicațiilor pentru unele caracteristici ale mormintelor paleolitice (cu întregul cortegiu de fapte funerare), ne interesează în mod deosebit riturile: de naștere, de creștere (cu diferitele etape de *trecere*, de *inițiere*). Se precizează că riturile sarcinii și ale nașterii sunt, ca și acelea din alte etape ale vieții, numeroase, diverse, îmbogățite de fiecare comunitate umană cu elemente proprii, uneori cu un adevărat amestec de ceremonii specifice. Se precizează faptul că, acolo unde femeia gravidă se

află în stare de impuritate, caracteristica se transmite și copilului, nenăscut sau născut, dar care a murit înainte de a trece prin ritualurile purificării. Aici, trebuie să facem o nouă precizare, cu caracter de generalizare: la toate comunitățile umane investigate, există teama față de cei morți, cărora li se acordă atenție specială, așa cum am precizat adesea: „Indivizii pentru care nu s-au executat rituri funerare ... sau au rămas neinițiați sunt sortiți unei existențe jalnice, fără a putea vreodată să pătrundă în lumea morților, sau să fie agregați la societatea lor. Sunt morții cei mai periculoși; ei ar dori să revină în lumea celor vii și, neputând s-o facă, se comportă ca niște străini ostili. Lipsindu-le mijloacele de subsistență pe care morții nu le găsesc în lumea lor, trebuie să și le procure pe socoteala celor vii. Mai mult încă, morții fără adăpost au adesea o dorință aprigă de răzbunare. Astfel, riturile funerare sunt în același timp rituri utilitare cu bătaie lungă: ele îi ajută pe supraviețuitori să scape de dușmanii lor eterni” (van Genep, *op. cit.*, 1995, p. 142-143). Iată, deci, motivația depunerii blocurilor de piatră peste nou-născuți, peste copii sau adulți, așa cum am văzut din prezentarea descoperirilor arheologice.

Așadar, constatăm existența atenției speciale acordată morților, evidențiată în cel puțin două maniere speciale, diametral opuse: o atenție pozitivă, de protecție deplină a mortului și o atenție negativă, reprezentând măsurile luate pentru ca acesta să nu mai revină printre cei rămași pe pământ (dispunerea lespezilor mari, de piatră, pentru a împiedica eventuala încercare de revenire). Între aceste două elemente ale sacralității înmormântărilor, dar cu valențe certe de violență, se înscriu celelalte acțiuni ale membrilor comunităților umane asupra celor *după chip și asemănare*. Astfel, în prima categorie am putea include, printre altele, mormintele de la Saint-Germain-la-Rivière, de la Kostenki 2, dar și din alte necropole sau morminte izolate, dar putem lua în considerație descoperirea de la Teshik Tash, unde copilul de epocă musteriană fusese protejat de 5-6 perechi de coarne „de bouquetin fichées dans le sol, outour de lui” (Cl. Masset, 2000. *La mort aux périodes préhistoriques et protohistoriques (1000000 à 750)*, în E. Crubezi, E. Lorans, Cl. Masset, F. Perrin, L. Tranoy (éds.), *Anthropologie, archéologie funéraire et anthropologie de terrain*, Errance, Paris, p. 61; P. Binant, *op. cit.*, 1991a, p. 63), ori unele descoperiri din Italia: Grotte des Enfants 4, 6, Barma Grande 5, Grotte d’Arene Candide): „des petites constructions de pierre, ou de coffrage, qui protegait la tête ou les pieds”

(M. Mussi, *op. cit.*, 1995, p. 836). Așadar, constatăm diferențe, uneori marcante, deduse din deosebiri de apartenență culturală, geografică, de caracteristici culturale, specifice fiecărei comunități umane, știut fiind faptul că, dacă violența originară poate fi unică și spontană (René Girard, *op. cit.*, 1995, p. 112), iar modalitățile de practicare, ca ritualuri de sacrificiere, de inițiere, de orice categorii cultice ar fi, acestea sunt multiple și repetabile. Mai putem aprecia și faptul că, prin valorizarea celor morți (asupra cărora se aplică elemente sacrificiale violente), s-a putut naște *cultul morților*, derivat din rolul ideologic al morților (poate numai al unor morți, al celor care în viață au trecut prin toate ritualurile de *trecere* și de inițiere), în asigurarea ordinii, a stabilității (inclusiv prin asigurarea condițiilor de viață) pentru întreaga comunitate. Așadar, moartea conține elementele vieții, căci, în cadrul comunităților preistorice, exista credința că viața pornește din moarte, sens în care membrii întregii comunități sunt chemați să participe la întregul cortegiu de *fapte* sacralizate, funerare. Dar, pentru a-și asigura caracterul benefic al morților, comunitatea trebuie să-i doteze cu cele necesare vieții „de dincolo”, din punct de vedere material (îmbrăcăminte, hrană, arme, unelte) și de factură sacră: amulete, piese de podoabă și de artă, coarne de animale etc.) (van Genep, *op. cit.*, 1995, p. 137), ceea ce am constatat că s-a întâmplat cu ocazia înmormântărilor. Mai mult încă, se apreciază că, la unele populații „un mort rămâne fără statut atâta timp cât funeraliile sale nu au fost îndeplinite cum trebuie” (Lévy-Bruhl, 2003. *L'Expérience mystique et les Symboles chez les primitifs*, Paris; și varianta românească, *Experiența mistică și simbolurile la primitivi*, Dacia, Cluj-Napoca, 2003, p. 150). Am găsit posibile explicații și în ceea ce noi am numit aspecte ale violenței *post-mortem*, iar alți specialiști (Cl. Massset, *op. cit.*, 1992, p. 265-266; M. Otte, 1993. *Préhistoire des religions*, Masson, Paris, Milan, Barcelone, Bonn; M. Otte, 1999. *La Préhistoire*, De Boeck Université, Paris, Bruxelles) au numit „în mormântări în doi timpi”, căci van Genep (*op. cit.*, 1995, p. 133) semnalează faptul că la multe populații „sălbatică” corpurile morților sunt depuse temporar în locul de înmormântare, iar după un timp urmează a doua etapă a înmormântării, când „li se fac din nou ceremonii”, uneori chiar cu îndepărtarea cărnii de pe oase, cu alte „gesturi” funerare, deosebite de la o comunitate la alta, căci se precizează că „nimic nu variază mai mult în funcție de popor, de vârstă, de sex, de poziția socială a individului, decât riturile funerare!” (van Genep, *op. cit.*, 1995, p. 131). În ceea ce privește

atenția deosebită, acordată craniilor, aceasta se deduce din constatările referitoare la faptul că „orice acțiune asupra *primitivilor*, craniului înseamnă o acțiune asupra *Sir Ghost*-lui (spirit); L. Levi-Bruhl, 1938. *L'Expérience mystique et les primitifs*, *Symboles chez les primitifs*, Paris; și varianta românească, *Experiența mistică și simbolurile la Dacia*, Cluj-Napoca, 2003), căci craniul este mediul corporal care îi conferă spiritului abilitățile celor vii” (Lévy-Bruhl, *op. cit.*, 2003, p. 142). În cadrul mai larg al acelorași elemente de ritualuri sacralizante, putem lua în considerație, în Peninsula Iberică, dar nu numai, „la presence des structures funéraires localisées dans pe périmètres des habitats (P. Arias Cabal, M.-D. Garralda, 1995- P. Arias Cabal, M.-D. Garalda, 1996. *Les sépultures épipaléolithiques de La Cueva de Los Cannes (Asturias, Espagne)*, in M. Otte (dir.), *Nature et Culture*. Coll. Int. de Liège, 1993, ERAUL 68, 1995, p. 871-897 (p. 880).

O atenție specială încercăm să acordăm riturilor de *inițiere*, de *trecere*, multiple, ocazionate de o anumită *trecere*, de mai multe feluri sau în mai multe etape, căci, așa cum precizează E. Durkheim (*op. cit.*, 1995, p. 47), inițierea reprezintă o mulțime de ceremonii, scopul acestora fiind introducerea tânărului, dar și a copilului, în viața religioasă, deci a comunității, așadar în ordinea socială a acesteia. Ideea de protecție a „stabilității” cunoscute, și care poate fi anihilată prin apariția fenomenelor de „instabilitate” în sensurile comunităților preistorice, a stat la baza practicării riturilor de *trecere*, absolut necesare pentru echilibrul comunității, care poate fi determinat de „o pierdere oarecare de diferență” (René Girard, *op. cit.*, 1995, p. 309), deci de acceptarea apariției și îngăduința față de membrii *neinițiați*, care pot crea diferența față de starea de certitudine existentă, pot provoca denaturarea vieții întregii comunități. Așadar, în ceea ce privește riturile de *inițiere*, impuse de diferitele cicluri de vârstă, de alte momente din viața copiilor / tinerilor, cu diferențele cunoscute, referitoare la băieți și fete (Valentin-Codrin Chirica, George Bodi, Vasile Chirica, *op. cit.*, 2012), ne îngăduim să apreciem că situațiile observate în cadrul descoperirilor paleolitice de pe întregul teritoriu european, în Italia, Rusia, Franța, Spania etc., își găsesc corespondențe în observațiile etnografice de pe toate continentele, la cele mai diverse populații. În tot cazul, s-a constatat că peste tot, la toate comunitățile umane, ritualurile de *trecere* și de *inițiere* se desfășoară sub aspectul violenței, căci esența ritualurilor este să producă o schimbare bruscă; în unele cazuri cel supus ceremoniei este doar considerat

mort și lăsat în această stare până când se încheie întregul cortegiu de manifestări cultice speciale vârstei, nu de puține ori fiind posibile (uneori necesare) mutilări reale. În ceea ce privește vârsta la care se organizează aceste ceremonii de intrare în societate, de *trecere* de la un stadiu la altul, apreciem că o paralelă cu lumea creștină nu ni se pare exagerată. Se știe că doar după botez copilul este acceptat cu drepturi egale în comunitatea spirituală a părinților săi; numai că, la ortodocși botezul are loc la o dată ce ține de voința părinților, dar, de regulă, înainte de a împlini un an, în timp ca la catolici nu există o limită certă, dar „intrarea în comunitate”, adică prima comuniune, se face la vârsta de 8 ani; mai adăugăm că la vechii evrei, sau la alte comunități care practică circumciziunea, această *trecere* se oficiază la vârste diferite, mai ales în funcție de zona geografică (la vechii evrei, în a 8-a zi de la naștere), dar unii nou-născuți nu supraviețuiau operației. La alte populații, nu la naștere, ci după îndeplinirea riturilor prin care este consacrat celor din jurul său, copilul este integrat propriei comunități (M. Eliade, *op. cit.*, 1992, p. 170). De aici deducem existența unor practici ritualice, diferite de la o comunitate umană la alta, cu specific al unor culturi și perioade de timp, ori al unor spații geografice diverse. Cu toate acestea, putem constata, cu un destul de mare grad de certitudine, faptul că, îndeosebi în Preistorie, apariția unor necesități identice la comunități umane diferite, determina găsirea unor soluții identice; în felul acesta putem interpreta situațiile relevate de descoperirile arheologice de pe întregul continent european și din Orientul Apropiat și Mijlociu, fără a exclude posibila existență a deosebirilor de practici funerare, de ritualuri (poate chiar rituri), determinate de vârstă, sex și situație socială ori economică (J. Zilhão, 2005. *Burial evidence for the social differentiation of age classes in the Early Upper Paleolithic*, in D. Vialou, J. Renault/Miskovski, M. Patou-Mathis (dir.), *Comportaments des hommes du Paléolithique moyen et supérieur en Europe : territoire et milieu*, Actes du Coll. du G.D.R. 1945 du CNRS, 2003, ERAUL 111, Liège, 2005, p. 231-241)

În toate accepțiunile prezentate de noi, observăm o posibilă caracteristică generală a omului preistoric (paleolitic): ideea de protecție, chiar și prin violență, a ceea ce comunitatea consideră că are mai important, mai prețios; de aici rezultă caracterul social al violenței, faptul că la îndeplinirea sa ritualică participă întreaga comunitate, sau dacă nu, cu

certitudine, cei inițiați. Nu trebuie să ne bazăm pe analiza violențelor cultice din mitologia greacă sau din alte mitologii (René Girard, *op. cit.*, 1995, p. 110-111) , pentru a înțelege și accepta ideea participării colective la actele de violență cultică sau laică, ori la necesitatea, la obligativitatea parcurgerii ritualurilor de către cei neinițiați, ori a întregului cortegiu de fapte ale sacrului colectiv din cadrul fenomenului funerar.

Din întregul nostru demers, apreciem, ca o concluzie cu caracter de generalizare, ideea „Car le souci de la mort n'est guère éloigné des mystères de la vie” (A.-C. Welté, G.-N. Lambert, 2005. *Aux origines de la Spiritualité: la notion de transcendance au Paléolithique*, in *L'Anthropologie*, Paris, Nr. 109, p. 723-741 (p. 731).

ART ET RELIGIONS PREHISTORIQUES. CREATIONS ARTISTIQUES ET RELIGIEUSES PENDANT LE PALEOLITHIQUE D'EUROPE

Résumé

L'homme est né avec le sentiment religieux. Durant le Paléolithique supérieur particulièrement, sur tout le Continent, on a pu constater l'existence de cette *explosion* de la création artistique - art mobilier, mais aussi pariétal, à de nombreux thèmes compositionnels, réalisés à partir de matières et matériaux divers: pierre, os, corne, ainsi que diverses manifestations rituelles de la sacralité individuelle et collective, dont nous mentionnons: sacralité de la création artistique, spiritualité des enterrements, substitution de l'homme avec certains animaux, sacralité de la procréation et de la naissance, sacralité de la chasse, image interdite de la Grande Divinité, spiritualité du dépôt des offrandes dans les tombeaux, etc., dont on constate l'existence dans le Paléolithique supérieur récent, l'Epipaléolithique et le Mésolithique.

La communauté scientifique internationale s'est préoccupée de la création artistique des communautés humaines, avec des connotations religieuses, notamment du Paléolithique supérieur, de sorte qu'on a organisé des colloques scientifiques, de spécialité, à Liège, à Iași, on a publié des ouvrages spéciaux ou à caractère plus large, comprenant des espaces territoriaux ou des civilisations archéologiques.

Nos études sur la préhistoire des religions ont tâché de démontrer un fait connu, mais non accepté par tous, que toute la création artistique des communautés humaines paléolithiques a des connotations religieuses.

Dans le Paléolithique supérieur surtout, dans tout l'immense espace géographique d'Europe, et sur d'autres continents aussi, en Asie, en Afrique, on constate l'existence de plusieurs aires d'habitat et de création artistique, y compris de manifestations culturelles. Les découvertes archéologiques, accidentelles ou organisées, ont permis de trouver une quantité impressionnante de matériaux à valences religieuses, culturelles. L. Iakovleva a constaté qu'on peut aussi mettre en évidence les manifestations

artistiques dans les zones géographiques de la vaste Plaine Russe, jusqu'en Sibérie, à Malta et Buriet, datées vers 23 000 ans BP (Malta) et 21 000 ans (Buriet), et qu'on peut voir ce développement du phénomène artistique, des manifestations de spiritualité, dans la culture Kostienki-Avdievo, avec des statuettes féminines et animalières, mais également avec des représentations schématisées et abstraites, est multiplié par la création artistique de valeurs de culte, religieuses. Il n'est pas impossible d'observer l'existence d'éléments de l'universalité de l'art préhistorique, d'âge paléolithique-énéolithique, démontrée par la création artistique, spécifique à de larges espaces européens, tels que ceux de la zone des Portes de Fer du Danube jusqu'en France et au Nord-Est d'Espagne, de même qu'en Italie et, de fait, dans tout le territoire d'Europe Occidentale, sans essayer d'admettre l'idée de l'origine de ces éléments de traitements artistiques dans l'espace entre le Danube et le Dniestr. Une analyse rigoureuse des découvertes d'art paléolithique nous montre qu'il s'est manifesté sur trois paliers: *art du corps* (qui place la sexualité et l'imaginaire au centre de toutes les représentations, animalières ou anthropomorphes), y compris représentations corporelles ou d'objets de parure), art qui représente l'action (*art d'action*), art des chasseurs, en tant que sens élémentaire de la vie des communautés humaines et art collectif (*art de la société*), comme art qui peut représenter les créations et les croyances de la communauté humaine, non seulement des plasticiens.

Nous croyons qu'il s'impose d'interpréter les décors des pièces d'art mobilier: les artistes de l'époque, surtout les communautés humaines magdaléniennes, mais aussi gravettiennes, ont créé une thématique vaste, à thèmes naturalistes, animaliers ou anthropomorphes, dessins (images) abstraits, de points, pendentifs, etc. Nous parlons d'abord, de la statuette féminine, fragmentaire, les mains liées avec un "cordon" (fig 165/1), ou la célèbre Vénus à la corne, le visage mutilé, pour illustrer, peut-être, l'idée selon laquelle "il est interdit de voir le visage de la divinité". Nous constatons la présence d'une riche création d'art mobilier, en ivoire et bois de renne (fig. 101), représentant des pièces utilitaires et non-utilitaires, la plupart à décor gravé. De même, on a créé des pendentifs (certains perforés), représentant des éléments de la féminité, même stylisés, qui démontrent l'existence de pratiques spéciales, sur le culte de la féminité pendant le Gravettien (le Pavlovien) morave (fig. 102). La découverte des créations

respectives nous appuient dans l'appréciation que ce culte, pratiqué dans le cadre de cérémonies religieuses particulières, s'est étendu dans toute l'Europe, pendant le Gravettien, dans cette zone géographique. La stylisation de ces images de la féminité démontre le fait que, pendant le Gravettien tardif, d'après le modèle occidental, on est arrivé à la stylisation de la féminité, mais, en essence, ce fait est mis toujours en rapport avec le culte de la féminité paléolithique (fig. 103). Précisons que les gravures de Gönnersdorf sont datées à 12 600 ans BP, même si, à ces créations artistiques, manquent les mains et la tête. On les a gravées sur une plaquette en schiste, ses dimensions étant de 11,8 x 10,8 cm. Notons aussi qu'on y a découvert encore 400 figures féminines.

Nous constatons l'existence du sentiment religieux des communautés humaines à partir de la connaissance des plus anciens témoignages d'art et de religion préhistoriques, commençant par la découverte de Makapansgat, en Ethiopie. Ici, les membres de la communauté d'australopithèques, il y a approximativement 3 millions d'années, ont trouvé dans le milieu amorphe, inhabité pas des hommes, une plaquette en grès, avec l'image naturelle d'un Anthropien, qu'ils ont apportée dans le milieu sacralisé par l'habitat humain. Selon notre opinion, si les hommes ont constaté que cette image-là leur pourrait ressembler *comme figure et ressemblance*, ce fait représente le premier, et le plus ancien témoignage d'une action de culte, de l'Homme, dans l'univers du monde vivant.

Il est extrêmement important ce qu'a écrit Blaga, en citant Herder: *"Voici enfin l'homme, ... au milieu d'un monde plein d'ennemis et de dangers mortels, une créature frêle, sans armes naturelles, mis devant les bêtes munies de crocs et de griffes, ayant des fourrures et des peaux cornées, qui étaient dix fois plus forts, plus rapides, plus habiles, nu, exposé aux inconvénients de toutes les intempéries et de tout climat, cherchant sa nourriture dans un état sauvage qui ne produisait que chardons et épines... Cette créature digne de pitié devait périr, c'est ainsi qu'aurait dit tout être doué d'intelligence, qui aurait eu l'occasion de voir cet homme à ces temps-là dans son combat pour l'existence, et les animaux de son entourage, qui le prenaient pour l'un des leurs, ne pensaient pas autrement et attaquaient... la première chose que nous savons de l'homme est que lui, il était nu et presque désarmé, comme l'avait créé la nature, n'aurait pu vivre même une année*

dans ce monde rigoureux et ennemie. Il avait besoin d'outils" (L. Blaga, 1976).

D'ailleurs, Mircea Eliade (1991, p. 18, *passim*), affirme que *"du fait que nous ne pouvons pas reconstituer ses croyances et ses pratiques religieuses, il faut au moins indiquer certaines analogies susceptibles de les éclaircir indirectement"* et que *"travaillant avec un silex ou une aiguille primitive, liant des peaux d'animaux ou des panneaux de bois, préparant une ligne ou une pointe de flèche, modelant une statuette en argile, l'imagination décèle des analogies inattendues entre différents niveaux du réel: les outils et les objets se chargent de nombreux symbolismes, le monde du travail – le microunivers qui confisque l'attention de l'artisan pendant longtemps – devient un centre mystérieux et sacré, riche en significations"* (Idem, p. 43). Nous croyons que ce n'est que de cette manière qu'on peut estimer les vraies significations de culte des créations des communautés humaines de la Préhistoire, en général, en partant des plus anciennes, dont l'âge peut atteindre plus de 2 MA.

Il serait très important de considérer l'appréciation de A. Leroi-Gourhan, 1976, p. 755-759: *"Est-il indispensable de parler de religion si l'on tient compte d'une spiritualité aux racines multiples, profondément insérées dans les différents domaines de la psychophysiologie des Anthropiens. L'homme, créateur d'outils, est aussi le créateur des symboles d'expression verbale ou des formes symboliques"*. M. Eliade considère que *"religion peut être un terme utile à condition qu'on se souvienne toujours qu'il implique nécessairement la croyance en un Dieu, en dieux ou en esprits, et se réfère à l'expression du sacré et par conséquent se lie aux idées d'être, de sens et de vérité"* (M. Eliade, 1994, p. 5). Dans le même sens, E. Durkheim (1995, p. 51) écrit: *"les croyances religieuses proprement-dites sont toujours communes à une collectivité déterminée, qui y adhère et en pratique les rites"*.

La création artistique de Bilzingsleben a été datée à 350.000 – 320.000 ans BP et nous pouvons constater (sans exagérer) l'existence de l'idée de pérenité, de permanence, du geste esthétique, à valeur culturelle. Sur un fragment de tibia d'éléphant, on a tracé, par incisions, des faisceaux de lignes verticales, limitées, aux extrémités droite et gauche, de faisceaux de lignes obliques, mais disposées symétriquement (fig. 2). Nous voulons préciser le fait que, le soir, au coucher du soleil, ses derniers rayons sont

identiques à ce décor de Bilzingsleben, aussi avons- nous préciser que ce décor a le caractère de permanence (J. K. Kozłowski, 1992, fig. 18; M. Otte, 1996, fig. 96; V. Chirica, G. Bodi, Val.-Codrin Chirica, *op. cit.*, 2012, p. 48). Nous devons rappeler le tombeau de Shanidar, en Irak, quand on a déposé le défunt sur un *lit* de fleurs, identifiées sur la base des échantillons de pollen (J. Renaut-Miskovsky, M. Girard, Bui Thi Mai, 2005), mais ces espèces de plantes sont encore à présent cherchées par les bergers nomades irakiens, pour leur vertu de guérir. Le tombeau de Shanidar appartient à un Paléolithique moyen tardif, mais on y a enterré 7 adultes et 2 enfants, un seul adulte étant déposé sur le *lit* de fleurs, le complexe funéraire étant daté à approximativement 40.000 ans. Nous constatons, à Shanidar, deux valences de l'enterrement: l'aspect esthétique, de la mise de l'enterré sur le *lit* de fleurs; l'aspect strictement cultuel, du dépôt de plantes à caractéristiques de guérison, donc la croyance de revenir à la vie de celui qu'on avait enterré (V. Chirica, D. Boghian, 2003, p. 243; V. Chirica, 2016, *passim*).

Nous estimons que, dès le Paléolithique inférieur final, les communautés humaines ont sollicité la protection des forces extérieures aux propres possibilités, surtout de guérison-résurrection, puisqu'on connaît que, dans le mental collectif de l'époque, les forces génératrices de la nature peuvent prendre les formes et attributs humains souhaités, devenant divinités protectrices. Aussi revenons-nous à nos idées selon lesquelles toute la création de la communauté humaine est d'origine religieuse, de caractère cultuel, comme résultat final de la pensée religieuse de l'homme, en tant qu'entité du monde (E. Durkheim, 1995).

L'espace géographique dont nous parlons est, premièrement, celui entre les Carpates et le Diestre, mais nous prenons sans doute en considération tout le territoire européen, avec les découvertes, que nous connaissons, d'art religieux, nous appuyant sur la littérature de spécialité que nous possédons dans notre bibliothèque ou à l'Institut d'Archéologie de Iași.

De Sungir, des tombeaux datés dans le Paléolithique supérieur ancien, proviennent de nombreuses pièces d'art, à décor particulier) (fig. 160/1-2), mais la datation de ces pièces et des deux tombeaux d'enfants est assez controversée, allant de 32.700 + 2000 – 1600 ans BP jusqu'à 36.400 +1700 – 1400 ans BP, et il y a des datations de 24.430 +- 400 ans BP et 25.000 +- 200 ans BP (R. White, 1995, p. 29-62). Cependant, c'est toujours

des tombeaux d'ici (d'enfants surtout) que proviennent d'autres nombreux objets de parure (fig. 161/1-4).

De règle, les sujets traités artistiquement sont: cheval, bovidés, bison, renne, cervidés, oiseaux, serpents, poissons, félins, mains, vulves, *phallus*, flèche, plantes, sabots d'animaux, etc. Presque tous les animaux ont été réalisés artistiquement de manière réaliste ou schématisée, de manière statique, mais aussi en mouvement. On remarque la réalisation de ce bovidé ou celle d'un cheval (fig. 51), au corps recouvert de hachures, modalité unique dans le Magdalénien de la zone géographique considérée. Nous estimons que la plupart des oeuvres d'art mobilier ont eu un rôle important dans la magie de la chasse ou des symboles sexuels. L'art mobilier gravettien, à profondes significations religieuses, est présent en Russie, Ukraine, dans presque toutes les stations entre le Prut et le Dniestre, dans tout le vaste territoire d'Europe d'Ouest et d'Europe Méridionale. Il faut préciser que seuls certains spécialistes ont pris en considération toutes les composantes de l'ensemble mortuaire de Sungir; on parle de seulement trois squelettes, mais il y a en d'autres restes humains: un crâne et un fémur d'homme, rempli d'ocre rouge, étant déposé sous le corps du garçon (B. Maureille, *op. cit.*, 2004, p. 79; P. Binant, *op. cit.*, 1991). D'ailleurs, il ne faut pas omettre l'importance de l'emplacement des tombeaux dans le périmètre habitable, près des habitats de type „cabane” et des structures de combustion (René Desbrosse, J. Kozłowski, *op. cit.*, 1994, p. 43-44). Donc, quant à notre démarche, nous constatons qu'en dehors des trois enterrés, avec la richesse et la diversité des dépôts d'offrandes funéraires, on y a identifié deux restes anthropologiques: un seul crâne, mis sur un „lit” d'ocre rouge, mais aussi un fragment de fémur humain, poli et rempli d'ocre rouge (déposé sous le côté gauche du thorax du garçon). Nous avons, donc, des preuves certaines concernant les caractéristiques sacrées de la violence: détacher le crâne du reste du corps et le mettre sur une couche d'ocre rouge, ou la présence de ce fémur humain, poli et rempli d'ocre rouge, destiné à ne mettre en valeur que le corps du garçon ou, par l'extension sacralisée de l'espace (se référant à tout le périmètre de la tombe des deux enfants), montrent les caractéristiques spirituelles des deux enterrés. C'est toujours en Russie, dans les complexes funéraires sur le Don (Kostienki), qu'on remarque la découverte du niveau II de Kostienki 8, où on a trouvé des traces de taille-perforation, sur le crâne, durant la vie, sur l'homme encore

vivant donc, ayant l'âge de 35-40 ans, la preuve la plus ancienne, peut-être, de la pratique de la trépanation. Précisons aussi que certains fragments crâniens avaient subi l'action du feu, étant situés tous dans le périmètre d'une habitation, près de l'âtre, avec d'autres restes d'os, probablement du même squelette, démembré donc intentionnellement par les membres de la communauté .

Nous avons plusieurs fois constaté le fait que certains squelettes (Dolni Věstonice, le tombeau triple et celui de femme, Skhul, etc.) (fig. 68) témoignaient de l'existence de déformations pathologiques, de sorte que les membres de la communauté leur accordaient une attention particulière, les considérant de facture supérieure (Valentin-Codrin Chirica, George Bodi, Vasile Chirica, *op. cit.*, 2012), mais nous croyons qu'il faudrait préciser si ces malformations, considérées pathologiques, sont de nature congénitale ou suite à des traumatismes durant leur vie, survenus suite aux violences, possibles à caractère cultuel, peut-être dans le cadre de certains rituels spécifiques, de consécration (de passage, d'initiation), que nous ne croyons jamais connaître; nous avons aussi constaté, que, dans les grottes-sanctuaire du Paléolithique supérieur, on a représenté de nombreuses mains ayant de telles déformations, considérées comme possédant des propriétés surnaturelles (V. Chirica, *op. cit.*, 2011, p. 40-41). Les mêmes déformations pathologiques semblent avoir subi l'homme enterré à Kebara (2), au squelette très bien conservé, mais sans crâne et sans la jambe droite. On remarque qu'ici encore a pu exister le phénomène de la violence *post-mortem*, du fait qu'on a constaté le détachement de la boîte crânienne après l'enterrement, laissant la mandibule en position anatomique, de même que le molaire 3 du maxillaire supérieur (M. Otte, *op. cit.*, 1996, p. 183-185). Telles pratiques (gestes?) funéraires, démontrant l'existence de vrais éléments de rituel de la sacralisation, se constatent dans tout le Paléolithique européen. Nous parlons des précisions concernant la possible existence du culte des mandibules, mais aussi d'autres situations, telles celles de Biache, France, où les deux crânes sont déposés (rituel ?) dans le périmètre habitable du campement, ou à La Ferrassie, où l'un des tombeaux, recouvert d'une plaque de calcaire, contenait les restes d'un enfant de 3 ans, mais la tête, sans mandibule, se trouvait à 1,5 m distance du reste du squelette (B. Vandermeersch, *op. cit.*, 1976, p. 726).

Le tombeau triple de Sungir rend possible l'analyse, même partielle, de son contexte spirituel, et nous suggère certaines tentatives d'interprétation. D'abord, nous constatons que les deux enfants ont été enterrés à approximativement 1,5 m distance de l'homme, ce qui nous permet de croire que ce n'était pas par hasard. En deuxième lieu, nous croyons que la richesse des offrandes montre non seulement la situation sociale possible (et économique) du groupe (famille ?) dans le cadre de la communauté, mais une situation beaucoup plus complexe. Selon nous, on peut se trouver dans la situation de ces procédures complexes d'*initiation*, parfois tellement dures, qui pouvaient causer la mort de ceux qu'on soumettait aux rituels (car il se pouvait qu'il y eût plusieurs rituels, ou un seul plus complexe, ou plusieurs étapes d'exécution). Nous croyons ne pas exagérer en acceptant (comme l'avaient fait d'autres spécialistes en religions préhistoriques antiques aussi, ou des ethnologues qui étudient encore la vie spirituelle de certaines populations actuelles, mais qui sont restées au niveau de comportement pré- ou protohistorique) comme faits réels de *passage*. *L'initiation est une longue suite de cérémonies qui ont pour objet l'introduction du jeune homme(s. ns.) dans la vie religieuse: celui-ci sort pour la première fois dans le monde profane où il a passé son enfance pour pénétrer dans la sphère des choses sacrées... On dit qu'à ce moment-là le jeune homme meurt, que l'être qui était cessait d'exister et qu'un autre s'y substitue instantanément. Il renaît dans forme nouvelle* (E. Durkheim, 1995, p. 47).

Mais à Sungir est morte aussi une fillette, d'un âge proche, non seulement le jeune homme. Donc, peut-on accepter l'idée qu'ici, aux rituels de la purification, a participé aussi un personnage féminin, dont la présence est, de règle, interdite parmi les jeunes gens? *Il y a aussi des initiations féminines*, dit M.Eliade (1992, p. 179), ainsi que nous n'excluons pas la possibilité que la fillette de Sungir ait été la victime des rituels qui pouvaient être même plus compliqués, plus durs, puisque, entrant dans le rang des femmes, elle a pleinement accès et sans entraves à la sacralité, y compris à la sacralité de la procréation et de l'accouchement.

Précisons que sur le territoire de Roumanie on a découvert de nombreuses pièces d'art et/ou de parure, certaines à images de culte. Ainsi, parmi les plus anciennes créations aurignaciennes du domaine, mentionnons le pendentif perforé, en canine de loup, de Peștera Bordu Mare de Ohaba Ponor, jud. Hunedoara. Dans la zone du Prut moyen, à Crasnaleuca et Cotu

Miculiniți, on a découvert de nombreux outils et armes, y compris pièces d'art à décor gravé, sur la base desquelles M. Brudiu a réalisé le répertoire typologique de ces pièces d'art très importantes (M. Brudiu, 1987, p. 73-86). Ainsi, on a constaté qu'il y a une catégorie très importante d'outils, constituée de pièces utilisées pour percer ou perforer, mais sans images ou créations explicitement sexuels ou de culte, d'autre nature.

Ilie Borziac a publié le plus de pièces d'art et de parure, de Cosăuți ou d'autres stations entre le Prut et le Dniestre, avec les interprétations appropriées sur leur signification. Dans la zone du Prut moyen, on a découvert, dans les niveaux gravettiens, les plus anciennes pièces réalisées en marne, datées à environ 23 000 ans BP, mais avec certaines analogies en d'autres découvertes gravettiennes européennes (I. Borziac, C.-V. Chirica, *op. cit.*, p. 396). On peut donc démontrer ici encore l'existence d'un culte de la femme, et nous y reviendrons là-dessus. D'autre part, amulette-pendantif de Mitoc et celle de Cosăuți aussi peuvent en trouver des identités dans plusieurs stations gravettiennes européennes.

Pour l'amulette de Brînzești aussi (fig. 126/1) on peut trouver des identités, surtout en ce qui concerne le décor, ce qui démontre leur large expansion dans l'espace gravettien européen.

Dans les terrasses du Danube et d'autres affluents, dans la zone des Portes de Fer, on a découvert de nombreuses stations et niveaux d'habitat à riches et diverses créations artistiques de valeur non seulement culturelles, mais religieuses aussi.

Nous constatons donc le fait que, dans l'espace très vaste d'Europe, dès le début du Paléolithique supérieur ancien jusqu'à la fin de l'époque, ou même pendant l'Épipaléolithique et le Mésolithique, les communautés humaines ont créé des œuvres d'art, y compris à aspects religieux (culturels); différent, on l'a vu, les modalités de réalisation, la nature des supports, les intentions des auteurs de ces impressionnantes créations artistiques, de même que les interprétations qu'on peut leur donner. Nous nous référons au fait que, sans une culture théologique, nous ne pouvons pas parvenir à des interprétations correctes et cohérentes de la création artistique préhistorique paléolithique de tout l'espace géographique européen.

Nous avons aussi introduit deux chapitres spéciaux concernant certaines des pratiques de culte, religieuses, les plus importantes, et qu'on

peut connaître en étudiant les créations artistiques des communautés humaines paléolithiques du territoire d'Europe.

LEGENDE DES ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Kozarnika, niv. 13. Fragment de métatarse de *Cervidae*, à des incisions transversales (d'après Aleta Guadelli, Jean-Luc Guadelli, 2003, fig. 7).

Fig. 2. Bilzingsleben. Fragment de tibia d'éléphant avec incisions divergents vers l'extrémité et 14 incisions latérales (d'après J. K. Kozłowski, 1992, fig. 18, p. 33).

Fig. 3. Bilzingsleben. Fragment os gravé, d'un animal indéterminé, acheuléen (d'après P. Paillet, 2006, p. 18).

Fig. 4. Grotte Castillo. Aurignacien ancien. 1, pointe de sagaie, 2, poinçon, bois de cerf ; 3, os décoré, 4, plaquette décorée (d'après V. Cabrera, J.-M. Maillo, M. Lloret, F.-B. de Quiros, 2001, fig. 21-24).

Fig. 5. Le „masque” de Roche-Cotard, Moustérien (d'après J.-C. Marquet, M. Lorblanchet, 2000).

Fig. 6. Roche-Cotard. Outils en silex: 1-2, racloirs sur éclats corticaux; 3, racloir double convexe; 4-5, racloirs sur éclats Levallois, Moustérien (d'après J.-C. Marquet, M. Lorblanchet, 2000).

Fig. 7. Roche-Cotard, le schéma de la pièce, pour créer l'image du visage humain (d'après J.-C. Marquet, M. Lorblanchet, 2000, fig. 15).

Fig. 8. Fig. 8. Berekhat Ram. Figurine acheuléenne (?) (d'après J.-C. Marquet, M. Lorblanchet, 2000, fig. 17).

Fig. 9. Cueva de Los Aviones et Cueva Anton. Bivalves portant des perforations naturelles et des traces de pigment rouge. Paléolithique moyen (d'après M. Vanharen, Michele Julien, 2011, p. 57).

Fig. 10. Cadre géo-chronologique, climatique et culturel du Paléolithique et Post- Paléolithique (d'après P. Paillet, 2006, p. 14-15).

Fig. 11. Ternifine. Outils diverses, datées en Paléolithique inférieur (d'après P. Paillet, 2006, p. 18, fig. 5).

Fig. 12. Ternifine. Outils diverses, datées en Paléolithique inférieur (d'après P. Paillet, 2006, p. 18, fig. 5).

Fig. 13. Cetățica I – Ceahlău. Aurignacien. Pièces lithiques (d'après V. Chirica, 1988, fig. 2).

Fig. 14. Grotte Fumane, séquence aurignacienne. Outils en bois de cervide et en os (d'après A. Broglio, Cr. Lemorini, M. Peresani, P. Rossetti, 2003, fig. 7).

Fig. 15. Hohle Fels. 1, le "Venus" en ivoire; 2, flûte din os (d'après H. Floss, 2013, p.63, fig. 1, 2).

Fig. 16. Parures, de France, Périgordien ancien (d'après după R. Desbrosse, J. Ferrier, Yv. Taborin, 1976, fig. 1-2).

Fig. 17. Parures, de France, Périgordien ancien (d'après R. Desbrosse, J. Ferrier, Yv. Taborin, 1976, fig. 3).

Fig. 18. Représentations féminines, Gravettien (d'après Z. A. Abramova, 1996, fig. 1).

Fig. 19. Représentations animaliers, Gravettien (d'après Z. A. Abramova, 1996, fig. 2).

Fig. 20. Objets de parure et ornements, Gravettien (d'après Z. A. Abramova, 1996, fig. 3).

Fig. 21. 1, La Ferrassie, Aurignacien ancien, gravure vulvaire (d'après Em. Anati, 2003, p. 70); 2, "aménagements" plastiques, Paléolithique ancien (d'après M. Otte, p. 181, fig. 97).

Fig. 22. Grotte du Renne, Châtelperronien. Objets de parure (d'après M. Vanharen, M. Julien, 2011, p. 57).

Fig. 23. Uluzzien, objets utilitaires, en os (d'après A. Palma di Cesnola, 1989, fig. 9, p. 802).

Fig. 24. Spy, Belgique, pièces aurignaciennes (d'après M. Otte, 1977, fig. 3).

Fig. 25. Aurignacien, Belgique, pièces en os et corne (d'après M. Otte, 1977, fig. 3).

Fig. 26. Châtelperronien, pièces diverses, en pierre, os et corne (d'après M. Otte, 1977, fig. 117).

Fig. 27. Magdalénien, Isturitz. Percuteur décoré (d'après S. A. de Beaune, 1989, fig. 5, p.553).

Fig. 28. Magdalénien, Isturitz. Lissoir décoré (d'après S. A. de Beaune, 1989, fig. 6, p.553).

Fig. 29. Gravettien, Isturitz, (tranchet) décoré (d'après S. A. de Beaune, 1989, fig. 7, p. 553).

Fig. 30. Magdalénien, Enlène, Musée de Pujols, "racloir", "coïn" (d'après S. A. de Beaune, 1989, fig. 8, p. 556).

Fig. 31. Magdalénien, Isturitz, Compresseur (d'après S. A. de Beaune, 1989, fig. 9, p.557).

Fig. 32. Magdalénien, Isturitz, Enclume (d'après S. A. de Beaune, 1989, fig. 12, p. 561).

Fig. 33. a-c, La Madelaine, compresseur décoré; d, Cap-Blanc, grattoir peint (d'après S. A. de Beaune, 1989, fig. 24, p.579, fig. 15, p. 564).

Fig. 34. 1-4, pièces type "compresseur", découvertes à Isturiz et Gourdan (d'après S. A. de Beaune, 1989, fig. 19, p. 570).

Fig. 35. 1, "Rauloir" (Enclume) découvert à Gourdan (d'après S. A. de Beaune, 1989, fig. 20, p. 571); 2, objets déposés dans le tombe de Lagar Velho, Gravettien (d'après J. Zilhao, E. Trinkaus, 2002, fig. 9).

Fig. 36. 1, "Rauloir" (Enclume) découvert à Gourdan (d'après S. A. de Beaune, 1989, fig. 20, p. 571); 2, objets déposés dans le tombe de Lagar Velho, Gravettien (d'après J. Zilhao, E. Trinkaus, 2002, fig. 9).

Fig. 37. Fragment de tibia de bovidé à décor central (cervidé) et qui représente la végétation du milieu (d'après A. Palma di Cesnola, 1988, p. 63, fig. 30).

Fig. 38. Os de cheval avec la représentation du cheval et d'autres animales (d'après A. Palma di Cesnola, 1988, p. 65, fig. 32).

Fig. 39. Os de cheval avec la représentation d'un bovidé et d'autres animales (d'après A. Palma di Cesnola, 1988, p. 66, fig. 33).

Fig. 40. Fragment d'os avec représentations diverses (d'après A. Palma di Cesnola, 1988, p. 68, fig. 35).

Fig. 41. 1, La Madeleine; 2, Bruniquel; 3, Teyjat; 1, file de chevaux; 2, bâton phallic à des poisons; 3, biche, chevaux, oiseaux (d'après P. Noiret, 1991, fig. 1, 3, 7).

Fig. 42.1, Lortet, cerfs, saumons, losanges; 2, Laugerie-Basse, bisons; 3, Saint-Germain-la-Riviere (Gironde), bouquetin (d'après P. Noiret, 1991, fig. 4, 5, 6).

Fig. 43. 1, Bruniquel, queue (?) de poison; 2, Arudi, tête d'oiseau, schématisée; 3, Laugerie-Basse, bâton phallic (d'après P. Noiret, 1991, fig. 9, 11, 12).

Fig. 44. Abri Morin, niv. B II. Fragments de bois de cerf, main bien représentée (d'après P. Deffarge, P. Laurent, D. de Sonnevill-Bordes, 1975, fig. 3).

Fig. 45. Abri Morin, niv. B II. Fragments de lance à decor varié, Magdalénien (d'après P. Deffarge, P. Laurent, D. de Sonnevill-Bordes, 1975, fig. 4).

Fig. 46. Abri Morin, niv. B I. 1, fragments d'omoplat à la représentation d'un cheval; sur le revers, un bovidé; 2, cheval en position statique; 3, 3 fragments de lance en bois de renne, seulement la tête d'un cheval et des lignes courtes (d'après P. Deffarge, P. Laurent, D. de Sonnevill-Bordes, 1975, fig. 5).

Fig. 47. Abri Morin, niv. A IV, A, B, fil de chevaux sur le bord gauche – droite (d'après P. Deffarge, P. Laurent, D. de Sonneville-Bordes, 1975, fig. 8, fig. 9).

Fig. 48. Abri Morin, niv. A IV. Diverses représentations sur des supports différents (d'après P. Deffarge, P. Laurent, D. de Sonneville-Bordes, 1975, fig. 10, p. 17).

Fig. 49. Représentations diverses (d'après P. Deffarge, P. Laurent, D. de Sonneville-Bordes, 1975, fig. 13, p. 21) (fig. 13, p. 21)

Fig. 50. Abri Morin, niv. A II. Représentations par gravure (d'après P. Deffarge, P. Laurent, D. de Sonneville-Bordes, 1975, fig. 38; fig. 39, p. 46).

Fig. 51. Abri Morin, niv. A I. Cheval; 2, Bovidé (d'après P. Deffarge, P. Laurent, D. de Sonneville-Bordes, 1975, fig. 44, p. 51).

Fig. 52. Grotte Mamutowa, pointes de sagaie de l'ensemble aurignacien; Grotte Bacho Kiro, dents d'ours et de renard (d'après J. K. Kozłowski, 1992, fig. 1-3, p. 14, fig. 21, p. 36, fig. 22, p. 37, fig. 23, p. 38)

Fig. 53. 1-7, Grotte Mamutowa, dents perforées de renard, ours, Bos, cheval; 8, Muralovska, lissoir grave; 9, grotte Brânzeni, statuette-pendentif (d'après J. K. Kozłowski, 1992, fig. 24, 25, p. 39; fig. 29, p. 43; 31, p. 44).

Fig. 54. 1/a-d, Gagarino; 2, Kostienki 13; 3, Dolni Věstonice, Gravettien 1992 (d'après J. K. Kozłowski, 1992. Gravettien, fig. 37, p. 49; fig. 40, p. 40; fig. 43, p. 52).

Fig. 55. 1-4, figuration zoomorphes en terre cuite de Dolni-Věstonice, Gravettien (d'après J. K. Kozłowski, 1992, fig. 44, p. 53).

Fig. 56. a-c, Dolni-Věstonice, Gravettien, éléments de colliers (d'après J. K. Kozłowski, 1992, fig. 48, p. 55).

Fig. 57. 1-3, Pavlov I; 4/a-b, et 5-6, Grota Oblazowa. 1-3, pendentifs en ivoire; 4, bomerang; 5a, pendentif d'une coquille fossile; 5/b, aiguille à chas (d'après J. K. Kozłowski, 1992, fig. 49, p. 55; 4, 5-6, fig. 55 et 56, p. 58).

Fig. 58. Diverses objets, découverts à Avdeevo, Gravettien (d'après J. K. Kozłowski, 1992, fig. 60-63, p. 61).

Fig. 59. 1, Molodova 5, bâton percé à décor anthropomorphe; 2, Kostienki 21, bâton percé à décor incisé; a-f, objets de parure, décorés (d'après J. K. Kozłowski, 1992, fig. 70-72, p. 65, 66).

Fig. 60. a-n, Kostienki 11, statuettes animalières très schématisées, objets de parure, etc. (d'après J. K. Kozłowski, 1992, fig. 73, p. 66).

Fig. 61. Châtelperronien, Grotte du Renne. 1-7, poinçon, dents perforés; 8-9, pendeloques décorés, en os (d'après G. Bosinski, 1990, p. 40-41).

Fig. 62. Gravettien, Sungir, 1-7, rondelles en ivoire; 8, bâton perforé, en ivoire (d'après G. Bosinski, 1990, p. 48-49).

Fig. 63. Gravettien, Sungir, a-c, ébauches de perles, perles en cours de fabrication, perles achevées (d'après G. Bosinski, 1990, p. 50).

Fig. 64. Gravettien, pointes type Lautsch, à base fendue, de Bocksteinhöhle et de Istallöskö (d'après G. Bosinski, 1990, p. 60).

Fig. 65. Gravettien, statuettes en ivoire, bison, mammoth, lion, demi-relief de mammoth, de Vogelherd; pierre perforée (tête de cheval), Isturitz, Magdalénien (d'après G. Bosinski, 1990, p. 67).

Fig. 66. Gravettien. Plaquette en ivoire, ornée (orange) et alignements de points, Geissenklösterle (d'après G. Bosinski, 1990, p. 69).

Fig. 67. Gravettien, Molodova V, niv. 7, bâtons percés, de Molodova V, niv. 7, décorés, (d'après G. Bosinski, 1990, p. 69).

Fig. 68. Sépulture triple de Dolni Věstonice, Gravettien (d'après G. Bosinski, 1990, p. 96).

Fig. 69. Kostienki I, 1, haches en ivoire, des petites spatules décorées (d'après G. Bosinski, 1990, p. 118).

Fig. 70. Kostienki I, 1, statuettes féminines en ivoire, Gravettien (d'après G. Bosinski, 1990, p. 122).

Fig. 71. Mezin și Dobraničevka, sagaie et bâton perce, marteaux en bois de renne, Gravettien (d'après G. Bosinski, 1990, p. 159).

Fig. 72. Mezin, statuettes féminines, Gravettien, (d'après G. Bosinski, 1990, p. 163).

Fig. 73. Mezin, statuettes féminines, Gravettien, (d'après G. Bosinski, 1990, p. 164).

Fig. 74. Le Placard et Lascaux, sagaies, décorées, Magdalénien (d'après G. Bosinski, 1990, p. 167).

Fig. 75. La Marche, Magdalénien, Gravures de femmes et d'hommes (d'après G. Bosinski, 1990, p. 190).

Fig. 76. Kniegrotte, Magdalénien, Harpon en ivoire, décoré (d'après G. Bosinski, 1990, p. 190).

Fig. 77. Isturitz, Magdalénien, Baguettes, décorés (d'après G. Bosinski, 1990, p. 199).

Fig. 78. Trois-Frères, Le Dieu cornu (d'après G. Bosinski, 1990, p. 212).

Fig. 79. Gourdan, Magdalénien, bâton percé (d'après G. Bosinski, 1990, p. 216).

Fig. 80. Art mobilier des Pyrénées, gravettienn (d'après Dominique Sacchi, 1990, fig. 2).

Fig. 81. Abri de Fontalés, Magdalénien, pièces d'art mobilier (d'après M. Lorblanchet, A.-C. Welté, 1990, fig. 21, p. 50).

Fig. 82. Grotte La Marche, Magdalénien. Représentations antropomorphes et zoomorphe (d'après A. Chollet, J. Airvaux, 1990, fig. 3-5).

Fig. 83. Gravures épigravettiennes de Riparo Tagliente (1-3) et romanellienne (grotte Polesini) a des petits trous pendant un rite de magie de la chasse (d'après P. Leonardi, 1990, fig. 1).

Fig. 84. Gravures épigravettiennes de Paglicci. 1, muflon, 3, animaux et oiseau; 2, os gravé d'un cheval blessé par des flèches (d'après P. Leonardi, 1990, fig. 3).

Fig. 85. Dolni Věstonice, Gravettien, statuettes anthropomorphes en terre cuite (d'après B. Klima, 1990, fig. 1).

Fig. 86. Pavlov, pièces en ivoire-statuettes anthropomorphes et zoomorphes, en ivoiri, terre cuite et calcaire; 19, ours à traces de blessure (d'après B. Klima, 1990, fig. 3).

Fig. 87. Pièces d'art gravettienne de Malta: statuettes féminines, plaque à décor serpentiforme (d'après Zoya-A. Abramova, 1990, fig. 2).

Fig. 88. Oeuvres d'art, Gravettien, de Malta. 1, statuette en bois de renne, 2-10, statuettes et gravures en ivoire (d'après Zoya-A. Abramova, 1990, fig. 3).

Fig. 88. Oeuvres d'art, Gravettien, de Malta. 1, statuette en bois de renne, 2-10, statuettes et gravures en ivoire (d'après Zoya-A. Abramova, 1990, fig. 3).

Fig. 89. Créations artistiques féminines: a, c, Laussel; b, abri Cellier; a-c, images vulvaires; c, „Vénus de Berlin” (d'après B. și G. Delluc, 1989, fig. 3-5, p. 26).

Fig. 90. Relevé d'un bison noir de grotte Moulin Saint-Cirq-Lapopie, longueur de 1,10 m; 2, détail d'un autre relevé aux plusieurs animaux, à traces noirs postérieurs (d'après M. Lorblanchet, 1989, fig. 1, p. 92; fig. 23, p. 103).

Fig. 91. Créations d'art mobilier découvertes en France: 1-2, Isturitz; 3, Les Eyzies; 4-5, 9, La Vache; 6, Laugerie-Basse; 7, Fontalès, 8, la Madeleine (d'après Y. Taborin, 1990, fig 1, p. 24).

Fig. 92. Créations d'art mobilier découvertes en France: 1, 7, le Mas-d'Azil; 2, La Vache; 3, La Madelaine; 4, Château des Eyzies; 5, Grotte des Eyzies; 6, 8, Gourdan; 9, Lespugne; 10, Isturitz (d'après Y. Taborin, 1990, fig 2, p. 25).

Fig. 93. Créations d'art mobilier découvertes en France: 1-3, Le Placard; 4, Mas-d'Azil; 5, Blanchard; 6, Isturitz; 7-9, Castanet; 10, Tuto de Camalhot; 11, Saut-du Perron – Grotte Roflat; 12, Gorge d'Enfer (d'après Y. Taborin, 1990, fig 3, p. 26).

Fig. 94. Créations d'art mobilier découvertes en France: 1, Roc de Saint-Sulpice de Guilleragues; 2, Laugerie-Haute; 3, Saint-Marcel; 4, la Madelaine; 5, Marsoulas (d'après Y. Taborin, 1990, fig. 4 p. 27).

Fig. 95. Créations d'art mobilier découvertes en France: 1, 4-6, Laugerie-Basse; 2, La Crouzade; 3, la Roche à Lalinde; 7, Bédeilhac; 8, Isturitz (d'après Y. Taborin, 1990, fig. 5 p. 28).

Fig. 96. „Signes” dans l'art mobilier: 1, abri Blanchard; 2, le Placard; 3, 8, 14, la Madelaine; 4, 15, le Mas d'Azil; 5, 9, Isturitz; 6, 12-13, Gourdan; 7, la Marche; 8, le Chaffaud; 11, Altamira (d'après G. Sauvet, 1990, fig. 2, p. 86).

Fig. 97. „Signes” dans l'art mobilier: 1, abri Blanchard; 2, le Placard; 3, 8, 14, la Madelaine; 4, 15, le Mas d'Azil; 5, 9, Isturitz; 6, 12-13, Gourdan; 7, la Marche; 8, le Chaffaud; 11, Altamira (d'après G. Sauvet, 1990, fig. 2, p. 86).

Fig. 98. Eléments de composition dans l'art paléolithique: 1, 5, Brassempouy; 2, 12, le Mas d'Azil; 3, Lascaux; 4, Placard; 6, 9, le Madelaine; 7-8, Lortet; 10, Cueto de la Mina; 11, 19, 25, Laugerie Basse; 13, Altamira; 14, Isturitz; 15, Gourdan; 16, Romito; 17, Limeuil; 18, Saint-Marcel; 20, Bruniquel; 21, la Vache; 22, Ermitia; 23, Laugerie-Haute; 24, Raymondon (d'après G. Sauvet, 1990, fig. 4, p. 90).

Fig. 99. L'espace dans l'art mobilier paléolithique: 1, 5, 10, la Madeleine; 2, Laugerie-Basse; 3, Lascaux; 4, Lortet; 6, Lalinde; 7, Lespugne; 8, Enlène; 9, 12, Marsoulas; 11, le Mas d'Azil (după G. Sauvet, 1990, fig. 5, p. 91).

Fig. 100. Eléments de décor dans dans l'art mobilier paléolithique: 1-6, Morin (d'après Juan-Maria Appellaniz, 1990, fig. 4, p.118).

Fig. 101. Eléments de l'art mobilier paléolithique à Dolni Věstonice (1) et Pavlov (2-7), en ivoire (d'après Martin Oliva, 2017, fig. 68, p. 89).

Fig. 102. Eléments de l'art mobilier paléolithique à Dolni Věstonice (d'après Martin Oliva, 2017, fig. 85, p. 109).

Fig. 103. Předmosti. Gravure qui constitue la représentation stylisé féminine (d'après Martin Oliva, 2017, fig. 88, p. 111).

Fig. 104. Créations d'art mobilier de Byči skála, à symbols féminins et à décor linéar (d'après Martin Oliva, 2017, fig. 110, p. 135).

Fig. 105. Pekárna Cave, créations d'art animalière (d'après Martin Oliva, 2017, fig. 111, p. 137).

Fig. 106. Bois de massacre de Renne de toundra pour la preparation des pieces mobiles (d'après Jean-Marc Bouvier, 1977, fig. 5, p. 29).

Fig. 107. Magdalenian VI, a, harpon à deux rangs de barbelures; b-c, Magdalenian V, a, pendentif en dent fossile de *Squalirax falcatus*, c, aiguille à chas, en os (d'après Jean-Marc Bouvier, 1977, 11, 14-15, p. 43, 45).

Fig. 108. Exemples de figurations anthropomorphes gravées sur plaques calcaires (1-3, La Marche; 4, Isturitz) (d'après D. Sacchi, 2003, 12, p. 27).

Fig. 109. Objets de pature sur divers supports (voir le texte), meme à des connotations sexuelles-vulvaires, de grottes Gazel, Mas-d'Azil, Blanchard și de la Caune de Belvis (d'après D. Sacchi, 2003, fig. 17, p. 32).

Fig. 110. Parures et créations artistiques de Grottes Gazel, La Marche et de Gönnersdorf (d'après D. Sacchi, 2003, fig. 18-19, p. 33, fig. 23, p. 37).

Fig. 111. Éléments artistiques sur outillage en matière dure animale: bâton percé, cuiller, poinçon, perçoir double ou simple, spatule (d'après D. Sacchi, 2003, fig. 39, p. 52).

Fig. 112. Tuc-d'Audobert, les deux bisons sculptés sur argile (d'après D. Sacchi, 2003, fig. 43, p. 55).

Fig. 113. 1, Grotte Gazel, bâton de comandement, perforé à décor multiple; 2, tête de cheval hennissant, en ronde bosse, sur bois de ren (d'après D. Sacchi, 2003, fig. 55, 57, p. 67, 70).

Fig. 114. Mitoc-Malu Galben. 1, pointe en bois de renne; 2, pointe de sagaie de tipe Mladec; 3, amulette-pendentif en cortex; 4, pendentif en os, sans decor (d'après V. Chirica, P. Noiret, 2007, fig. 1, p. 143; fig. 2, p. 144).

Fig. 115. Poinçon, pointe, perçoir, lance de Stâncă-Ripiceni, 115//1-3 et Cotu Miculinți 115/4 (d'après M. Brudiu, 1987, p. 74, fig. 1).

Fig. 116. Lance (La sagaie), outil obtenue par polissage, de la Cotu Miculinți, fig. 2, p. 175), d'après M. Brudiu, fig. 2, p. 75).

Fig. 117/1-5. 1-2, 5, lances; 3, sagaie, 4, retouchoir, de Crasnaleuca (1), Cotu Miculinți (2-5) (d'après M. Brudiu, fig. 3, p. 76).

Fig. 118/1-4. Harpons (1-2), ciseau (3), pic (4), de Cotu Miculinți (1/2), Stâncă-Ripiceni (3-4) (d'après M. Brudiu, fig. 118, p. 77).

Fig. 119. Marteau-pic, découvert à Cotu Miculinți, niv. II (d'après M. Brudiu, fig. 5, p. 78).

Fig. 120. 1, Bâton de comandement, en bois de renne, de Cotu Miculinți, niv. II; 2, tige en bois de renne, à fonction imprécise, Cotu Miculinți, niv. III (d'après M. Brudiu, fig. 8, p. 81).

Fig. 121. 1, Bâton de comandament, en métatarse de cheval, de Crasnaleuca; 2, sagaie, Cotu Miculiñi, niv. II (d'après M. Brudiu, fig. 9, p. 82).

Fig. 122. Pièces en bois de renne, de Cotu Miculiñi, niv. II-IV (d'après M. Brudiu, fig. 10, 11, p. 83).

Fig. 123. Pièces en bois de renne, de Cotu Miculiñi, niv. IV-VII (d'après M. Brudiu, fig. 12, 13, p. 84).

Fig. 124. 1-7, pièces de marne, Climăuți II (d'après I. Borziac, C.-V. Chirica, fig. 2/1, p. 400).

Fig. 125. Créations artistiques en marne. 1, Molodova; 2-5, Cosăuți (d'après I. Borziac, C.-V. Chirica, fig. 1, p. 399).

Fig. 126. Pièces de marne, de Brânzeni, Cosăuți, Polismarót, Kostienki I, Molodova V (d'après I. Borziac, C.-V. Chirica, fig. 3, p. 401).

Fig. 127. Pièces diverses de Cosăuți (d'après I. Borziac, fig. 1/6).

Fig. 128. 1-7, Cosăuți, pièces diverses de niveaux d'habitat (d'après I. Borziac, fig. 3).

Fig. 130. Cosăuți, pièce fragmentaire nondéterminé (d'après I. Borziac, fig. 5).

Fig. 131. Cosăuți, pièces diverses (d'après I. Borziac, M. Otte, P. Noiret, fig. 1).

Fig. 132. Cosăuți, pièces-parures (d'après I. Borziac, M. Otte, P. Noiret, fig. 4).

Fig. 133. Cosăuți, pièces-parures (d'après I. Borziac, M. Otte, P. Noiret, fig. 4).

Fig. 134. Cosăuți, outils et pièces décorées (d'après I. Borziac, M. Otte, P. Noiret, fig. 7).

Fig. 135. Cosăuți, outils et pièces décorées (d'après I. Borziac, M. Otte, P. Noiret, fig. 5).

Fig. 136. Cosăuți, outils et pièces décorées (d'après I. Borziac, M. Otte, P. Noiret, fig. 6).

Fig. 137. 1-2, Corpaci-Mâs, pointes de lance, type Mladec; 3, perçoir en os, grotte Ciuntu; 4, l'amulette de Brânzeni (d'après V. Chirica, I. Borziac, N. Chetaru, 1996, fig. 29, p. 231).

Fig. 138. Gravettien, Babin I, niv. inférieur, pièces en os (d'après V. Chirica, I. Borziac, 2009, fig. 21, p. 76).

Fig. 139. Molodova V, niv. 7. 1, manche en bois de renne; 2, manche sur côte; 3-4, pointes de sagaie os (d'après V. Chirica, I. Borziac, 2009, fig. 23, p. 78).

Fig. 140. Climăuți II, niv. inf.: 1, pointe-lissoir en côte de mammoth; 2, perçoir en os de mammoth; 3, bois de renne, taillé et décoré (d'après I. Borziac, V. Chirica, A. David, 2007, fig. 37).

Fig. 141. Rașcov VII. 1-4, fragments de "manches" ou percuteurs (pics ?), en bois de renne (d'après V. Chirica, I. Borziac, 2009, fig. 27, p. 82).

Fig. 142. Cosăuți, niv. 3. Pointes de lance pour la pêche (d'après V. Chirica, I. Borziac, 2009, fig. 35, p. 90).

Fig. 143. Climăuți II, niv. supérieur. "Serfiette" en ivoire de mammoth (d'après I. Borziac, V. Chirica, A. David, 2007, fig. 22, p. 106).

Fig. 144. Climăuți II, niv. supérieur, pièces diverses, percées ou décorées (d'après I. Borziac, V. Chirica, A. David, 2007, fig. 25, p. 109).

Fig. 145. Rașcov VII, 1-6, fragments de pointes de lance en ivoire de mammoth (d'après V. Chirica, I. Borziac, 2009, fig. 26, p. 81).

Fig. 146. Icoana (Ogradena), 1-4, pièces d'art de niv. I (d'après V. Boroneanț, 1969, fig. 2).

Fig. 147. Ostrovul Banului, niv. III; 2-3, 5, Icoana, niv. II; 4, 6, Cuina Turcului, niv. II (d'après după V. Boroneanț, 1969, fig. 3).

Fig. 148. 1, Icoana, niv. II; 3, Schela Cladovei, niv. II; 3-4, Ostrovul Banului, niv. III (după d'après V. Boroneanț, 1969, fig. 4).

Fig. 149. Ostrovul Banului, niv. III, pièce de culte (?) en bois de cerf V. Boroneanț, d'après V. Boroneanț, 1969, fig. 5).

Fig. 150, 1, Ostrovul Banului, niv. III; 2, Icoana, niv. I; 3-4, Ostrovul Banului, niv. III (Fig. 150, 1, Ostrovul Banului, niv. III; 2, Icoana, niv. I; 3-4, Ostrovul Banului, niv. III (d'après V. Boroneanț, 1969, fig. 6).

Fig. 151. 1-2, 4-7, Icoana, niv. I; 3-8, Cuina Turcului, niv. II (d'après V. Boroneanț, 1969, fig. 7).

Fig. 152. Cuina Turcului, niv. II (d'après V. Boroneanț, 1969, fig. 8, même sur l'enveloppe (II)).

Fig. 153. Grote Fumane, Aurignacien. Le chasseur et l'animal chassé, danse rituel (d'après A. Broglio *et alli*, 2005, nr. 43).

Fig. 154. La Grotte Chauvet. La Grande Divinité et le bison (d'après J. Clottes, 2005, nr. 1).

Fig. 155. Grotte Fumane, Aurignacien. Industrie sur MDA (d'après A. Broglio *et alli*, 2005, fig., p. 33).

Fig. 156. Grotte Fumane, Aurignacien. Industrie sur MDA (d'après A. Broglio *et alli*, 2005, fig., p. 33).

Fig. 157. Créations artistiques aurignaciennes: L'Homme à tête de lion, de Hohlenstein-Stadel (1) et La Femme associée à Bison, de Chauvet (2) (d'après J. Robert-Lamblin, 2005, fig. 7-8).

Fig. 158. Aurignacien: 1, canine d'ours, percée; 2, pointe de sagaie en os; 3, patte animale gravée (d'après D. Sacchi, J. Vaquer, 1996, p. 23, 28-29).

Fig. 159. Gravures féminines de Gönnersdorf (d'après C.-Val. Chirica, 1996, fig. 20).

Fig. 160. Sungir, Pal. sup., pendeloques en ivoire (d'après R. White, 1995, fig. 13).

Fig. 161. Sungir, Pal. sup., pendeloques en ivoire (d'après R. White, 1995, fig. 13).

Fig. 162. Pendeloques en ivoire de diverses établissements (d'après Yv. Taborin, 1995, fig. 2-8).

Fig. 163. Pièces en ivoire, de Molodova V (d'après V. Chirica, I. Borziac, 1995, fig. 6, p. 207).

Fig. 164. Créations artistiques de grottes: Tito Bustillo, Pendo, Grotte de la Valle, grotte du Torre (d'après A. Moure Romanillo, 1995, fig. 4, p. 166).

Fig. 165. 1, Kostienki 1, niv. 3: statuette féminine en marne; 2, Laussel, "Vénus à la corne" (d'après A. Simonet, 2012, fig. 77, p. 79; fig. 88, p. 91).

BIBLIOGRAFIE

- Zoya-A. Abramova, *Bases objectives de la chronologie de l'art mobilier paléolithique en Sibérie*, in J. Clottes, sous la dir. de, *L'Art des objets au Paléolithique*, T. 1, *L'Art mobilier et son contexte*, Clamecy, 1990, p. 133-141.
- Em. Anati, *Aux Origines de l'Art. 50 000 ans d'Art préhistorique et tribal*, Fayard, 2003.
- S. A. de Beaune, *Fonction et décor de certains ustensiles paléolithiques en pierre*, in *L'Anthropologie* (Paris), T. 93, 1989, 2, p. 547-584.
- R. Beguen et J. Clottes, 1979, *Galet gravé de la caverne d'Enlène, à Montesquieu-Avantès (Ariège)*, in *Caesaraugusta*, T. 49-50, p. 57-64, 3 fig.
- M. Berenguer (f. a.), *Prehistoric Cave Art in Northern Spain Asturias, Fuente de Afiracion Hispanista*, A. C. Castillo del Moro, Ciudad de Mexico.
- L. Blaga, 1976, *Aspecte antropologice*, Ed. Facla, Timișoara.
- C. Beldiman, *Parures préhistoriques de Roumanie: pendeloques paléolithiques et épipaléolithiques (25.000-10.000 BP)*, in M Otte (sur la dir. de), *La Spiritualité, Actes du Coll. Int. de Liège*, ERAUL 106, Liège, 2004, p. 55-69.
- Corneliu Beldiman, *Art mobilier au Paléolithique supérieur en Roumanie*, in M Otte (sur la dir. de), *La Spiritualité, Actes du Coll. Int. de Liège*, ERAUL 106, Liège, 2004, p. 103-122.
- Beltrán, *Universality and regionalism in Prehistoric Art, UISPP, Coll. XV, The Problem of transition between Palaeolithic and Mesolithic Art*, A.B.A.C.O. Edizioni, Forli, 1996, p. 69-71.
- P. Binant, 1991. *Les sépultures du Paléolithique*, Errance, Paris.
- E. Bonifay, 1965. *Un ensemble rituel moustérien à la grotte du Régourdou (Montignac, Dordogne)*, Atti del VI Congresso Internazionale delle Scienze Preistoriche e Protoistoriche, vol. II, Rome, p. 136-139.
- V. Boroneanț, *Descoperiri gravetiene în Peștera lui Climente*, in *Rev. Muz.*, V, 1968, 6, p. 542-546.
- V. Boroneanț, 1969, *Découvertes d'objets d'art épipaléolithique dans la zone des Portes-de-Fer du Danube*, in *Rivista di Scienze Preistoriche*, XXIV, 1969, 2, p. 283-298.

- V. Boroneanț, 2000, *Paléolithique supérieur et Epipaléolithique dans la zone des Portes de Fer*, Ed. Silex, București.
- V. Boroneanț, *The Art of Epipaleolithic/Mesolithic in South-West of Romania*, in *UISPP*, Coll. XV, *The Problem of transition between Palaeolithic and Mesolithic Art*, A.B.A.C.O. Edizioni, Forli, 1996, p. 53-65.
- V. Boroneanț, 2000, *Paléolithique supérieur et Epipaléolithique dans la zone des Portes de Fer*, Ed. Silex, București.
- Ilie Borziac, Valentin-Codrin Chirica, *Pièces de marne du Paléolithique supérieur de la Vallée du Dniestr*, in *Préhistoire Européenne*, 9, 1996, p. 393-401.
- Ilie Borziac, *Noi piese de artă mobilă, podoabă și exotice de la stațiunea pluristratigrafică gravetiană Cosăuți de pe Nistrul mijlociu*, in *Revista Arheologică*, S.N., vol. 1, Nr. 1, Chișinău, p.183-192;
- Ilie Borziac, Valentin-Codrin Chirica, *Pièces de marne du Paléolithique supérieur de la Vallée du Dniestr*, in *Préhistoire Européenne*, 9, 1996, p. 393-401.
- Ilie Borziac, Marcel Otte, Pierre Noiret, *Piese de artă paleolitică și de podoabă de la stațiunea paleolitică cu mai multe niveluri de locuire Cosăuți din zona Nistrului mijlociu*, in *Revista Arheologică*, 2, 1998, p. 5-27.
- Ilie Borziac, *Les chasseurs de renne de Kosoioutsy, site paléolithique tardif à plusieurs niveaux, sur le Dniestr Moyen (Rapport préliminaire)*, in *L'Anthropologie (Paris)*, 97, 1993, 2/3, p. 331-336.
- Ilie Borziac, *Noi piese de artă mobilă, podoabe și exotice de la stațiunea pluristratigrafică gravettiană Cosăuți de pe Nistrul mijlociu*, in *Revista Arheologică*, S. N., vol. 1, nr. 1, p. 183-192.
- Ilie Borziac, *Paleoliticul și Mezoliticul în spațiu dintre Nistru și Prut*, in *Thraco Dacica*, XV, 1994, 1-2, p. 19-40.
- Ilie Borziac, P. Haesaerts, V. Chirica, 2005. *Cadrul cronostratigrafic al paleoliticului superior din spațiul cuprins între Carpații Orientali și Nistru*, in *Revista Arheologică*, S.N., I, Chișinău, 2, p. 168-201.
- Ilie A. Borziac, A. I. David, T. F. Obadă, 1992. *Climăuți II – verhnepaleolitičeskaja Stojanka s mammutovoy faunoy v Podnestrovije*, in *Anuarul I*, Muzeul Național de Istorie a Moldovei, Chișinău.
- Jean-Marc Bouvier, *Un gisement préhistorique: La Madeleine*, Pierre Fanlac, Périgueux, 1977.

- G. Bosinski, *L'Histoire des chasseurs du Paléolithique supérieur en Europe (40.000 – 10.000 ans avant J.-C)*, Errance, Paris, 1990.
- A. Broglio, Marco Peresani, *La grotta di Fumane. 70.000 anni di Preistoria nei Monti Lessini*, 1988, p. 15.
- M. Brudiu, *Le travail de l'os et du bois de renne dans le Paléolithique supérieur de la zone du Prut moyen. Répertoire typologique*, in V. Chirica (sous les soins de), *La genèse et l'évolution des cultures paléolithiques sur le territoire de la Roumanie*, Session scientifique dédiée au Centenaire de la première découverte paléolithique de Mitoc (Départ. de Botoșani), oct. 1985, Université "Al. I. Cuza" Iași, 1987, p. 73-86.
- M. Cârciumaru, E.-Cr. Nițu, *Comportamentul simbolic și arta pe teritoriul României din Paleoliticul mijlociu până în Mezolitic (75.000 - 7.500 B.P.)*, Cetatea de Scaun, 2018.
- J. Charpillon, *La réglementation*, in *L'Art pariétal paléolithique*, Périgueux - Le Thot, nov. 1989, p. 211-218.
- V. Chirica, 1982. *Amuleta-pendantiv de la Mitoc, jud. Botoșani. Notă preliminară*, in *SCIVA*, 33, 3, p. 229-231.
- V. Chirica, 1982a. *Prima piesă de artă paleolitică din România*, in *Progrese și realizări*, p. 15-17.
- V. Chirica, 1983. *Amuleta-pendantiv de la Mitoc și unele aspecte ale artei și magiei în paleoliticul superior est-carpatic*, in *SAA*, I, Iasi, p. 38-44.
- V. Chirica, 1993. *La chasse et la magie chez les Moustériens, Aurignaciens et Gravettiens du Paléolithique de la Roumanie*, in *Coll.Int.*, Trèignes, p. 55-68.
- V. Chirica, 2003. *L'Art mobilier du Paléolithique supérieur en Europe de l'Est et Centrale*, in *Mélanges Jean Gaussen. Préhistoire. Art et Sociétés, Bull. de la Soc. Préh. Ariège-Pyrénées*, LVIII, p. 99-117.
- V. Chirica, 2004a. *Teme ale reprezentării "Marii Zeițe" în arta paleolitică și neolitică*, in *MemAntiq*, XXIII, 2004, p. 103-127.
- V. Chirica, 2004b, *Identitatea unor semne în simbolurile artei paleolitice și neo-eneolitice*, in *Elemente de spiritualitate în spațiul carpato-nistrean. Preistorie*. Simpozion internațional, organizat în cadrul Proiectului INTAS – réseau – 2000-0879, Iasi, iulie 2004, p. 4-9.
- V. Chirica, 2004c, *La Grande Déesse et son interprétation dans l'art paléolithique*, in M. Otte (éd.), *La Spiritualité. Actes du colloque de la*

commission 8 de l'UISPP (Paléolithique supérieur), Liège, 10-12 décembre 2003, Liège, ERAUL, 106, p. 187-194.

- Vasile Chirica, 2006a. *Opinions concernant l'art et les religions paléolithiques sur la base d'une grande découverte*, in *ArhMold.*, XXIX, p. 185-191.

- Vasile Chirica, 2006b. *Les plus anciennes peintures paléolithiques d'Italie*, in *ArhMold.*, XXIX, p. 193-198.

- V. Chirica, 2006c. *Artă și religii preistorice. Sanctuarele paleoliticului superior european*, in *Prelegeri Academice*, vol. V, Nr. 5, 2006, p. 7-34; 145.

- V. Chirica, M.-C. Văleanu, éd., *Etablissements et habitations préhistoriques. Structure, organisation, symbole*. Actes du Coll. de Iași, 10-12 dec. 2007, *BAM*, IX, Ed. PIM, Iași, 2008.

- V. Chirica, G. Bodi, eds, *Arta antropomorfă feminină în preistoria spațiului carpato-nistrean*, Iasi, 2010.

- V. Chirica, Cr. Ichim, eds., *Les Aurignaciens. Leur création matérielle et spirituelle*, Actes du Coll. Int. de Iași, 28-31 Ianuarie 2017, Ed. Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2016.

- V. Chirica & P. Noiret, 2007. *Mitoc-Malu Galben: industrie osseuse et témoins esthétiques*, in M. Otte, V. Chirica, P. Haesaerts (dir.), *L'Aurignacien et le Gravettien de Mitoc-Malu Galben*, ERAUL 72, Liège, p. 143-144.

- V. Chirica, B. Minea, 2008. *La maison dans la vie des communautés humaines paléolithiques*, în V. Chirica, M.-C. Văleanu (eds.), *Etablissements et habitations préhistoriques. Structure, organisation, symbole*. Actes du Coll. de Iași, 10-12 dec. 2007, Bibliotheca Archaeologica Moldaviae, IX, p. 99-131.

-Vasile Chirica, Mădălin-Cornel Văleanu, Codrin-Valentin Chirica, 2010. *Motivul orantei în arta și religiile paleolitice și neo-eneolitice*, in V. Chirica, G. Bodi, ed., *Arta antropomorfă feminină în Preistoria spațiului carpato-nistrean*, BAI XXIII, Ed. PIM, p. 159-204;

- Vasile Chirica, 2011. *Elemente de artă religioasă în sanctuarele paleoliticului superior*, în *ArhMold.*, XXXIV, p. 19-52.

- V. Chirica, G. Bodi, C. V. Chirica, 2012. *Teme iconografice, reprezentate în creația artistică religioasă preistorică*, in *ArhMold.*, XXXV, 2012, p. 47-73.

- V.-C. Chirica, V. Chirica, 2012. *Spirituality of paleolithic burials: offerings of decorative and body ornamenting items*, in R. Kogalniceanu, R.-G. Curca, M. Gligor, S. Stratt (Eds.), *Homines, Funera, Astra. Proceedings of International Symposium on Funerary Anthropology*, june 2011, *BAR*, Int. Series 2410, p. 1-19.
- Valentin-Codrin Chirica, George Bodi, Vasile Chirica, 2012. *Le phénomène funéraire dans le Paléolithique de l'Europe. La spiritualité de la déposition d'offrandes dans les tombeaux*, in *SAA*, XVIII, p. 5-80.
- Val.-Codrin Chirica, Vasile Chirica, 2015. *Vivre et mourir dans le Paléolithique de l'Europe. Les communautés humaines et leur environnement*, in R. Kogalniceanu, M. Gligor, R.-Gabriela Curcă, S. Stratton (Eds.), *Homines, Funera, Astra 2. Life Beyond Death in Ancient Times. (Romanian Case Studies)*. Proceedings of the International Symposium on Funerary Anthropology, 23-26 September 2013. "1 Decembre 1918" University (Alba Iulia, Romania), Archaeopress Archaeology, p. 1-18.
- Val.-Codrin Chirica & V. Chirica, 2014. *Communautés humaines sur les terrasses des rivières Bistrita, Prout et Dniestr et leur création matérielle et spirituelle pendant le Paléolithique supérieur*, in M. Otte & Foni Le Brun Ricalens (coord.), *Modes de contacts et de déplacements au Paléolithique Euroasiatique. Actes du Colloque international de la Commission 8 (Paléolithique supérieur) de l'UISPP, Université de Liège, 28-31 mai 2012, ERAUL 140 & ArchéoLogique 5, Liège, p. 139-169.*
- V. Chirica, I. Borziac, 1995. *La présence et l'utilisation du l'ivoire dans le Paléolithique du SE de l'Europe*, in *Le travail et l'usage de l'ivoire au Paléolithique supérieur, Actes du Col.Int.*, Ravello, 1992, p. 199-21.
- V. Chirica, 1993. *La chasse et la magie chez les Moustériens, Aurignaciens et Gravettiens du Paléolithique de la Roumanie*, in *Coll.Int.*, Trèignes, p. 55-68.
- V. Chirica, I. Borziac, 1996. *L'Aurignacien tardif des Carpates à Dniestr*, in *XIII Congrès UISPP*, Forli, vol.VI, p. 123-138.
- V. Chirica, 1998. *Le Paléolithique supérieur sur le territoire de la Roumanie*, in *Préhistoire d'Anatolie. Genèse de deux mondes, Actes du coll. int.* Liège, 1997, *ERAUL*, 1985, Liège, p. 255.
- V. Chirica, C. V. Chirica, 1999. *L'influences circum-méditerranéennes dans l'Epipaléolithique du sud-ouest de la Roumanie*, in *Les facies*

- leptolithiques du Nord-Ouest Méditerranéen: Milieux naturels et culturels, Actes du XXIV-ème Congrès Préhistorique de France, Carcassonne, p. 79-91.*
- V. Chirica, 2006. *Opinions concernant l'art et les religions paléolithiques sur la base d'une grande découverte*, in *ArhMold*, XXIX, p. 185-191.
 - V. Chirica, C. V. Chirica, 1996. *Le milieu géographique et la culture gravetienne*, in *Coll. Int., Nature-Culture*, Liège, 1993, *ERAUL*, 68, Liège, p. 161-180.
 - V. Chirica, 2003. *L'Art mobilier du Paléolithique supérieur en Europe de l'Est et Centrale*, in *Mélanges Jean Gaussen. Préhistoire. Art et Sociétés, Bull. de la Soc. Préh. Ariège-Pyrénées*, LVIII, p. 99-117.
 - V. Chirica, 2004. *Teme ale reprezentării "Marii Zeițe" în arta paleolitică și neolitică*, in *MemAntiq*, XXIII, 2004, p. 103-127.
 - V. Chirica, 2004d. *La Grande Déesse et son interprétation dans l'art paléolithique*, in M. Otte (éd.), *La Spiritualité. Actes du colloque de la commission 8 de l'UISPP (Paléolithique supérieur)*, Liège, 10-12 décembre 2003, Liège, *ERAUL*, 106, p. 187-194.
 - V. Chirica, I. Borziac, 2005a. *Le Paléolithique supérieur européen. Eléments d'art et de spiritualité*, in V. Spinei, C.-M. Lazarovici, D. Monah (eds.), *Scripta praehistorica. Miscellanea in honorem nonagenarii magistri M. Petrescu-Dîmbovița oblata*, Trinitas, Iasi, p. 69-101.
 - Vasile Chirica, 2006a. *Opinions concernant l'art et les religions paléolithiques sur la base d'une grande découverte*, in *ArhMold.*, XXIX, p. 185-191.
 - V. Chirica, 2006c. *Artă și religii preistorice. Sanctuarele paleoliticului superior european*, in *Prelegeri Academice*, vol. V, Nr. 5, 2006, p. 7-34; 145.
 - V. Chirica, M.-C. Văleanu, *Umanizarea taurului celest. Mărturii ale spiritualității comunităților cucuteniene de la Ruginoasa-Iași*, BAI XX, Casa Editorială Demiurg, Iași, 2008.
 - V. Chirica, M.-C. Văleanu, C.-V. Chirica, 2010. *Le motif d'orante dans l'Art et les religions paléolithiques*, în *Praehistoria*, 9-10, 2008-2009, Miskolc, p. 307-333.
 - Vasile Chirica, 2011. *Elemente de artă religioasă în sanctuarele paleoliticului superior*, în *ArhMold.*, XXXIV, p. 19-52.

- V.-C. Chirica, V. Chirica, 2012. *Spirituality of paleolithic burials: offerings of decorative and body ornamenting items*, in R. Kogalniceanu, R.-G. Curca, M. Gligor, S. Stratt (Eds.), *Homines, Funera, Astra. Proceedings of International Symposium on Funerary Anthropology*, june 2011, BAR, Int. Series 2410, p. 1-19.
- Valentin-Codrin Chirica, George Bodi, Vasile Chirica, 2014. *Eléments de sacralité de la violence en préhistoire*, in *Transylvanian Review*, Vol. XIX, Supplement No. 2, 2010, *Worlds in Change II. Transforming East-Central Europe*, p. 27-58.
- Val.-Codrin Chirica & V. Chirica, 2014. *Communautés humaines sur les terrasses des rivières Bistrita, Prout et Dniestr et leur création matérielle et spirituelle pendant le Paléolithique supérieur*, in M. Otte & Foni Le Brun Ricalens (coord.), *Modes de contacts et de déplacements au Paléolithique Euroasiatique. Actes du Colloque international de la Commission 8 (Paléolithique supérieur) de l'UISPP*, Université de Liège, 28-31 mai 2012, ERAUL 140 & ArchéoLogique 5, Liège, p. 139-169.
- V. Chirica, I. Borziac, *Les ivoires du Sud-Est de l'Europe: Bulgarie, Grèce, Yougoslavie et Roumanie jusqu'au Dniestr*, in (J. Hahn, M. Menu, Y. Taborin, Ph. Walter, F. Widemann, éd.), *Le travail et l'usage de l'ivoire au Paléolithique supérieur*, Roma, 1995.
- V. Chirica, C. V. Chirica, 1996a. *Le milieu géographique et la culture gravetienne*, in *Coll.Int., Nature-Culture*, Liège, 1993, ERAUL, 68, Liège, p. 161-180.
- V. Chirica et C. V. Chirica, 1996b. *L'Épipaléolithique - Mésolithique sur le territoire de la Roumanie*, in *Actes du Congrès Préhistorique de France*, Carcassonne, p. 432-451.
- V. Chirica, I. Borziac, N. Chetaru, 1996. *Gisements du Paléolithique supérieur ancien entre le Dniestr et la Tissa*, p. 167-200.
- V. Chirica, 2004. *Teme ale reprezentării "Marii Zeițe" în arta paleolitică și neolitică*, in *Mem. Antiq.*, XXIII, 2004, p. 103-127.
- V. Chirica, 2011. *Elemente de artă religioasă în sanctuarele paleoliticului superior*, în *ArhMold.*, XXXIV, 2011.
- V. Chirica, C. V. Chirica, 1999. *L'influences circum-méditerranéennes dans l'Épipaléolithique du sud-ouest de la Roumanie*, in *Les facies leptolithiques du Nord-Ouest Méditerranéen: Milieux naturels et culturels*,

Actes du XXIV-ème Congrès Préhistorique de France, Carcassonne, p. 79-91.

- V. Chirica, 2003. *L'Art mobilier du Paléolithique supérieur en Europe de l'Est et Centrale*, in *Mélanges Jean Gaussen. Préhistoire. Art et Sociétés, Bull. de la Soc. Préh. Ariège-Pyrénées*, LVIII, p. 99-117.

- V. Chirica, 2002. *Comparaisons faites entre les occupations du Paléolithique supérieur de Belgique et celles de l'Europe centrale et orientale*, in *Praehistoria*, vol. 3, Miskolc, p. 203-244. - V. Chirica, 2004. *Quelques observations concernant le Paléolithique supérieur ancien et récent en Europe est-centrale et occidentale*, in *ArhMold*, XXV, 2002 (2004), p. 5-45.

- V. Chirica, 2004a. *Identitatea unor semne în simbolurile artei paleolitice și neo-eneolitice*, in *Elemente de spiritualitate în spațiul carpato-nistrean. Preistorie*. Simpozion internațional, organizat în cadrul Proiectului INTAS – rețeau – 2000-0879, Iasi, iulie 2004, p. 4-9.

- V. Chirica, 2004d. *La Grande Déesse et son interprétation dans l'art paléolithique*, in M. Otte (éd.), *La Spiritualité. Actes du colloque de la commission 8 de l'UISPP (Paléolithique supérieur)*, Liège, 10-12 décembre 2003, Liège, ERAUL, 106, p. 187-194.

- V. Chirica, I. Borziac, 2005a. *Le Paléolithique supérieur européen. Eléments d'art et de spiritualité*, in V. Spinei, C.-M. Lazarovici, D. Monah (eds.), *Scripta praehistorica. Miscellanea in honorem nonagenarii magistri M. Petrescu-Dîmbovița oblata*, Trinitas, Iasi, p. 69-101.

- Vasile Chirica, 2006a. *Opinions concernant l'art et les religions paléolithiques sur la base d'une grande découverte*, in *ArhMold.*, XXIX, p. 185-191.

- V. Chirica, 2006c. *Artă și religii preistorice. Sanctuarele paleoliticului superior european*, in *Prelegeri Academice*, vol. V, Nr. 5, 2006, p. 7-34; 145.

- C.-V. Chirica, 2004. *Les significations artistiques et religieuses des certaines découvertes paléolithiques de l'espace carpato-dniestréen*, in M. Otte (éd.), *La Spiritualité. Actes du colloque de la commission 8 de l'UISPP (Paléolithique supérieur)*, Liège, 10-12 décembre 2003, ERAUL 106, Liège, p. 177-186.

- V. Chirica C.-V. Chirica, 2005. *Analyse technotypologique de la production laminaire à Mitoc sur le Prut (Roumanie)*, in *Archéo Logique*1,

Paris-Luxembourg, p. 465 – 477; V. Chirica, Val.--- Codrin Chirica, 2017a, *Survivances aurignaciennes dans le milieu gravettien*, in V. Chirica, Cr. Ichim (eds.), *Les Gravettiens. Leur création matérielle et spirituelle*, Actes du Coll. Int. Iași-Mitoc, 22-26 mai 2017, BAI, XXIX, p. 13-60.

- Vasile Chirica, 2011. *Elemente de artă religioasă în sanctuarele paleoliticului superior*, în *ArhMold.*, XXXIV, p. 19-52.

- V.-C. Chirica, V. Chirica, 2012. *Spirituality of paleolithic burials: offerings of decorative and body ornamenting items*, in R. Kogalniceanu, R.-G. Curca, M. Gligor, S. Strat (Eds.), *Homines, Funera, Astra. Proceedings of International Symposium on Funerary Anthropology*, june 2011, BAR, Int. Series 2410, p. 1-19.

- Valentin-Codrin Chirica, George Bodi, Vasile Chirica, 2012. *Le phénomène funéraire*

dans le Paléolithique de l'Europe. La spiritualité de la déposition d'offrandes dans les tombeaux, in *SAA*, XVIII, p. 5-80.

-Valentin-Codrin Chirica, George Bodi, Vasile Chirica, 2014. *Eléments de sacralité de la violence en préhistoire*, in *Transylvanian Review*, Vol. XIX, Supplement No. 2, 2010, *Worlds in Change II. Transforming East-Central Europe*, p. 27-58.

- V. Chirica, éd, *Etablissements et habitations préhistoriques. Structure, organisation, symbole*, Iasi, 2007.

- V. Chirica, G. Bodi, *Arta antropomorfă feminină în preistoria spațiului carpato-nistrean*, Iasi, 2010.

- V. Chirica, (éd.), *Les Aurignaciens. Leur création matérielle et spirituelle*, Iasi, 2016.

- V. Chirica, (éd.), *Les Gravettiens. Leur création matérielle et spirituelle*, Iasi, 2017.

- Codrin-Valentin Chirica, 1995. *Les vases anthropomorphes du Néolithique - Énéolithique de la Roumanie*, in *Préhistoire Européenne*, vol. 7, Liège, p. 203-224.

- Codrin-Valentin Chirica, 1996a. *Palaeolithic Art in South-Eastern Europe*, in XIII International Congress of Praehistoric and Protohistoric Sciences, Forli - Italia, 8/14 September 1996, Coll. XVI, *Universality and regionality in prehistoric Art*, Ed. A.B.A.C.O., Forli, p. 117-126.

- Codrin-Valentin Chirica, *Arta și religia paleoliticului superior în Europa Centrală și Răsăriteană*, BAI VI, Iași, 1996.

- V. Chirica, G. Bodi (ed.), *Arta antropomorfă feminină în preistoria spațiului carpato-nistrean*, BAI XXIII, Ed. PIM, Iasi, 2010.
- Val.-Codrin Chirica & V. Chirica, 2014. *Communautés humaines sur les terrasses des rivières Bistrita, Prout et Dniestr et leur création matérielle et spirituelle pendant le Paléolithique supérieur*, in M. Otte & Foni Le Brun Ricalens (coord.), *Modes de contacts et de déplacements au Paléolithique Euroasiatique. Actes du Colloque international de la Commission 8 (Paléolithique supérieur) de l'UISPP*, Université de Liège, 28-31 mai 2012, ERAUL 140 & ArchéoLogique 5, Liège, p. 139-169.
- Codrin-Valentin Chirica, 2004, *Les significations artistiques et religieuses des certaines découvertes paléolithiques de l'espace carpato-dniestréen*, in M Otte (sur la dir. de), *La Spiritualité, Actes du Coll. Int. de Liège*, ERAUL 106, Liège, 2004, p. 177-186.
- V. Chirica, Val.-Codrin Chirica, 2017a, *Survivances aurignaciennes dans le milieu gravettien*, in V. Chirica, Cr. Ichim (eds.), *Les Gravettiens. Leur création matérielle et spirituelle*, Actes du Coll. Int. Iași-Mitoc, 22-26 mai 2017, BAI, XXIX, p. 13-60.
- V. Chirica, Cr. Cordoș, 2020. *Les gisements paléolithiques de Mitoc. La classification du Patrimoine archéologique mobile*, BAI, XXXIII, Ed. PIM.
- V. Chirica, 2011. *Elemente de artă religioasă în sanctuarele paleoliticului superior*, in *ArhMold.*, XXXIV, p. 19-52.
- V. Chirica, G. Bodi, C. V. Chirica, 2012. *Teme iconografice, reprezentate în creația artistică religioasă preistorică*, in *ArhMold.*, XXXV, 2012, p. 47-73.
- Valentin-Codrin Chirica, *Les représentations de cervidés dans l'Art mobilier du Paléolithique supérieur européen*, in *ArhMold.*, XXXVII, 2014, p. 7-19.
- Victoria Cabrera, Jose Manuel Maillou, Mercedes Lloret, Federico Bernaldo de Quiros, *La transition vers le Paleolithique superieur dans la grotte du Castillo (Cantabrie, Espagne) : la couche 18* in *L'Anthropologie*, 105 (2001), p. 505-532.
- M. Cârciumar, M. Mărgărit, L. Niță, M. Anghelinu, M. Cosac, O. Carstina, *Les découvertes d'art mobilier paléolithique de Poiana Cireșului-Piatra Neamț*, in M Otte (sur la dir. de), *La Spiritualité, Actes du Coll. Int. de Liège*, ERAUL 106, Liège, 2004, p. 123-126.

- Chollet, J. Airvaux, *Basses objectives de la chronologie de l'art mobilier paléolithique en Poitou*, in J. Clottes, sous la dir. de, *L'Art des objets au Paléolithique*, T. 1, *L'Art mobilier et son contexte*, Clamecy, 1990, p. 77-82.
- M. Cholot, 1964. *Musée des Antiquités Nationales, Collection Piette. Art mobilier préhistorique*, Paris, 1964.
- M. Cholot-Varagnac, *Les origines du graphisme symbolique. Essay d'analyse des écritures primitive en Préhistoire*, Paris, 1980.
- J. Clottes, 1989. *Les découvertes et la conservation*, in *L'Art pariétal paléolithique*, Périgueux - Le Thot, nov. 1989, p. 35-39.
- Jean Clottes, sous le dir. de, 1990. *L'Art des objets au Paléolithique*. Tome 1, *L'Art mobilier en son contexte*; Tome 2, *Les voyes de la recherche*, Clamecy, 1990.
- Jean Clottes, *Avant-propos*, in J. Clottes, sous la dir. de, *L'Art des objets au Paléolithique*, T. 1, *L'Art mobilier et son contexte*, Clamecy, 1990, p. 3.
- J. Clottes, 2005. *Spiritualité et religion au Paléolithique : les signes d'une émergence progressive*, in *Religions & Histoire*, nr. 2, mai-juin, p. 18-25.
- Cl. Cohen, *La femme des origines. Images de la femme dans la préhistoire occidentale*, Berlin – Herscher, 2003.
- M. Cholot-Varagnac, *Les origines du graphisme symbolique. Essay d'analyse des écritures primitive en Préhistoire*, Paris, 1980, p. 140, fig. 53871, p. 401, fig. 60339, p. 405, fig. 60334.
- J. Combier, *De la fin du Moustérien au Paléolithique supérieur – les données de la région Rhodanienne*, in Catherine Farizy (sous la dir. de), *Paléolithique...*, p. 267.
- Fr. Damblon, P. Haesaerts, *Les datation 14 C à Mitoc-Malu Galben*, in M. Otte, V. Chirica, P. Haesaerts, *L'Aurignacien et le Gravettien de Mitoc-Malu Galben*, ERAUL 72, Liège, 2007, p. 53-65.G.
- Davidescu, V. Chirica, M. Cucolea, *De la religiile preistorice la creștinismul românesc. Zona Neamțului – Athosul românesc*, Ed. PIM, Iași, 2009.
- G. Desse, Jean Deesse *La pêche*, in *La Préhistoire Française, T. I, Les civilisations paléolithiques et mésolithiques de la France*, p. 697-699.
- P. Deffarge, P. Laurent, D. de Sonneville-Bordes, 1975, *Art mobilier du Magdalénien supérieur de l'Abri Morin à Pessac-sur-Dordogne (Gironde)*, in *Gallia Préhistoire*, 18, 1975, 1, p. 1-64.

- Elzbieta Derwich (sous la dir. de), *Préhistoire des Pratiques mortuaires Paléolithique – Mésolithique – Néolithique*, ERAUL 102.
- Brigitte et Gilles Delluc, *L'Art paléolithique archaïque en France*, in UISPP, S. 8, Coll. XVI, *Universality and Regionality in Prehistoric Art*, A.B.A.C.O. Edizioni, Forli, 1996, p. 87-90.
- B. și G. Delluc, *Les blocs ornés: art pariétal ou art mobilier*, in *L'Art pariétal paléolithique*, Périgieux - Le Thot, nov. 1989, p. 21-31.
- H. Delporte, éd., *La Dame de Brassempouy*, Actes du Coll. De Brassempouy (juillet 1994), ERAUL 74, Liège, 1995.
- H. Delporte, *Rapports entre l'art mobilier et l'art pariétal*, in *L'Art pariétal paléolithique*, Périgieux - Le Thot, nov. 1989, p. 7-19.
- H. Delporte, *La femme au renne de Laugerie-Basse*, in *L'Anthropologie (Paris)*, 92, 1988, 1, p. 51-64.
- René Desbrosse, J. Kozłowski, 1994. *Les habitats préhistoriques. Des Australopithecues aux premiers agriculteurs*, Cracovie-Paris, p. 43-44.
- R. Desbrosse, J. Ferrier, Yv. Taborin, *La parure*, in *La Préhistoire Française, T. I, Les civilisations paléolithiques et mésolithiques de la France.*, p. 710-713.
- E. Durkheim, 1995. *Formele elementare ale vieții religioase*, Polirom, Iași.
- M. Eliade, 1992. *Sacrul și profanul*, Humanitas, București, p. 179.
- G. Frazer, 1923. *Le Rameau d'Or*, Paris; A. A. Lillin, 1986. *Mitul marelui vânător*, Facla, Timișoara.
- J-M. Gomez-Tabanera, 1978. *Les statuettes féminines paléolithiques dites "Vénuss" et leur signification dans le monde préhistoriques*, Rencontres internationales pour l'étude des civilisations préhistoriques, Asturies – Périgord, 1, p. 3-43.
- P. Haesaerts, I. Borziac, V. Chirica, Fr. Damblon, L. Koulakovska, J. van der Plicht, 2003. *The East Capathians Loess Record: A reference for the Middle and Late Pleniglacial Stratigraphy in Central Europa*, in *Quaternaire. Revue de l'Association Française pour l'Etude du Quaternaire*, Paris, 14, 3, p. 163-188.
- P. Haesaerts, I. Borziac, V. Chirica, Fr. Damblon, L. Koulakovska, 2004. *Cadre stratigraphique et chronologique du Gravettien en Europe Centrale*, in J. A. Svoboda, L. Sedlackova (eds.), *The Gravettian along the Danube. Proceedings of the Mikulov Conference*, Nov. 2002. *The Dolni Vestonice Stadies*, Brno, 2004, p. 33-56.

- P. Haesaerts, I. Borziac, V. Chirica, F. Damblon, L. Koulakovska, 2007. *Cadre stratigraphique et chronologique du Gravettien en Europe centrale*, in *Paleo*, 19, p. 31-51.
- P. Haesaerts, I. Borziac, V. P. Chekha, V. Chirica, F. Damblon, N. I. Drozdov, L. A. Orlova, S. Pirson, J. van der Plicht, 2009. *Climatic signature and radiocarbon chronology of middle and late pleniglacial loess from eurasia: comparison with the marine and greenland records*, in *Radiocarbon*, Vol 51, Nr 1, p. 301-318.
- P. Haesaerts, I. Borziac, V. P. Chekha, V. Chirica, N. I. Drozdov, L. Koulakovska, L. A. Orlova, J. Van der Plicht, F. Damblon, 2010. *Charcoal and wood remains for radiocarbon dating Upper Pleistocene loess sequences in Eastern Europe and Central Siberia*, in *Palaeogeography Palaeoclimatology Palaeoecology*, 291 (2010), p. 106-127.
- P. Haesaerts, I. Borziac, V. P. Chekha, V. Chirica, N. I. Drozdov, L. Koulakovska, L. A. Orlova, J. Van der Plicht, F. Damblon, 2010. *Charcoal and wood remains for radiocarbon dating Upper Pleistocene loess sequences in Eastern Europe and Central Siberia*, in *Palaeogeography Palaeoclimatology Palaeoecology*, 291 (2010), p. 106-127.
- Paul Haesaerts, Freddy Damblon, Vasile Chirica, Pierre Noiret, Philip R. Nigst, Larissa Kulakovska, Vitaliy Usik, 2018. *Donnees complementaires relatives au paleoenvironnement et a la chronostratigraphie de Mitoc – Malu Galben, dans le contexte du gravettien*, in Senica Țurcanu, Constantin-Emil Ursu (eds), *Materiality and Identity in Pre- and Protohistoric Europe, Homage to Cornelia-Magda Lazarovici*, p. 61-74.
- J. Hahn (1970. *Recherches sur l'Aurignacien en Europe Centrale et Orientale*, in *L'Anthropologie* (Paris), 74, 3-4, p. 195-220.
- J. Hahn, *Recherches sur l'Aurignacien en Europe Centrale et Orientale*, in *L'Anthropologie* (Paris), T. 74, 3-4, 1970, p. 201, fig. 1 /6, 12, fig. 2/11.
- Liudmila Iakovleva, *Le passage de l'Art paléolithique à l'Art mésolithique en Europe Orientale*, in UISPP, Coll. XV, *The Problem of the Transition between Palaeolithic and Mesolithic Art*, A.B.A.C.O. Ed., p. 49-51.
- Bohuslav Klima, *Chronologie de l'art paléolithique en Europe Centrale*, in J. Clottes, sous la dir. de, *L'Art des objets au Paléolithique*, T. 1, *L'Art mobilier et son contexte*, Clamecy, 1990, p. 133-141.

- J. Robert-Lamblin, *La symbolique de la grotte Chauvet-Pont-d'Arc sur le regard de l'anthropologie*, in *BSPF*, 102, 2005, 1, p. 199-208.
- M. Lenoir, *Région Aquitaine: Dordogne. Gironde, Landes, Pyrénées Atlantiques*, in P. Noiret (édité par), *UISPP, Com. VIII, Le Paléolithique supérieur européen. Bilan quinquennal 2006-2011*, ERAUL 130, Liege, 2013, p. 75-83.
- P. Leonardi, *Bases objectives de la chronologie de l'Art mobilier paléolithique en Italie*, in J. Clottes, sous la dir. de, *L'Art des objets au Paléolithique*, T. 1, *L'Art mobilier et son contexte*, Clamecy, 1990, p. 121-131.
- M. Lorblanchet, Anne-Catherine Welté, *L'Art mobilier paléolithique du Quercy: chronologie et thèmes*, in J. Clottes, sous la dir. de, *L'Art des objets au Paléolithique*, T. 1, *L'Art mobilier et son contexte*, Clamecy, 1990, p. 31-64.
- M. Lorblanchet, *Nouvelles découvertes d'art pariétal paléolithique en Quercy*, in *L'Art pariétal paléolithique*, Périgueux - Le Thot, nov. 1989, p. 79107.
- Monica Mărgărit, *Reprezentarea feminină în arta paleolitică. De la Homo erectus la Homo sapiens*, in V. Chirica, G. Bodi (éds.), *Arta antropomorfă feminină în Preistoria spațiului carpto-nistrean*, Ed. PIM, 2010, p. 121-157.
- Cl. Masset, 2000. *La mort aux périodes préhistoriques et protohistoriques (1000000 à 750)*, in E. Crubezi, E. Lorans, Cl. Masset, F. Perrin, L. Tranoy (éds.), *Anthropologie, archéologie funéraire et anthropologie de terrain*, Errance, Paris, p. 63.
- A. Maureille, 2004. *Les origines de la culture. Les premières sépultures*, Le Pommier/Cité des sciences et de l'industrie, Paris, p. 77.
- A. Moure Romanillo, *Les représentations humaines dans l'art paléolithique de l'Espagne Cantabrique*, in H. Delporte, éd., *La Dame de Brassempouy*, ERAUL 74, 1995, p. 149-167.
- J. Pierre Mohen, *Arts et Préhistoire. Naissance mythique de l'humanité*, Terrail, Paris, 2002.
- Fl. Mogoșanu, *Incendii paleolitice pe Valea Bistriței*, in *SCIV*, X, 2, 1959, p. 459-461.
- Dan Monah, 2015. *Religie și artă în Paleolitic* (éd. V. Spinei. C. Preoteasa), Biblioteca Memoriae Antiquitatis), Piatra Neamț.

- N. N. Moroşan, 1938. *Le Pléistocène et le Paléolithique de la Roumanie du Nord-Est*, in *Anuarul Inst. Geologic al României*, XIX, Bucureşti.
- N. N. Moroşan, *Un incendie durant le Pléistocène de la Roumanie, provoqué par l'homme paléolithique*, in *Institut Géologique de Roumanie. Compte Rendus des Sciences*, XXI, Bucureşti, 1937, p. 116-119.
- C. S. Nicolăescu-Plopşor, N. Hals, Al. Păunescu, Al. Bolomey, *Şantierul arheologic Ohaba Ponor*, in *Materiale şi Cercetări Arheologice*, 3, 1957, p. 41-48.
- C. S. Nicolăescu-Plopşor, Al. Păunescu, I. Pop, 1962, *Săpăturile din Peştera Gura Cheii-Râşnov*, in *Materiale şi Cercetări Arheologice*, 8, p. 113-118). de verificat
- P. Noiret, *Le décor des bâtons percés*, in *Bull. de la Société Préhistorique de l'Ariège*, XLVI, 1991.
- Al. Păunescu, *Epipaleoliticul de la Cuina Turcului-Dubova*, in *SCIV*, 21, 1970, 1, p. 3-48.
- Al. Păunescu, *Paleoliticul şi mezoliticul de pe teritoriul Dobrogei*, Studiu monografic, vol. II, Ed. Satya Sai, Bucureşti, 1999.
- M. Oliva, *Palaeolithic and mesolithic of the Czech Landa (Moravia and Bohemia) in the European Context*, Moravian Museum, Brno, 2017.
- M. Otte, V. Chirica, C. Beldiman, 1995. *Sur les objets paléolithiques de parure et d'art en Roumanie: une pendeloque en os découverte à Mitoc, district de Botoşani*, in *Préhistoire Européenne*, 7, p. 119-152.
- M. Otte, P. Noiret, V. Chirica, I. Borziac, 1996. *Rythme évolutif du Gravettien Oriental*, in *XIII-ème Congrès UISPP*, Forli, vol. VI, p. 213-226.
- M. Otte, P. Noiret, I. Lopez-Bayon, I. Borziac, V. Chirica, 1996. *Recherches sur le Paléolithique supérieur de la Moldavie*, in *Archéologie et Préhistoire*, Bull. Soc. Royale Anthropologie et Préhistoire, Bruxelles, 107, p. 45-80.
- M. Otte, Pierre Noiret, I. Lopez-Bayon, I. Borziac, V. Chirica, 1999. *Région-clef de la Préhistoire orientale. La Moldavie*, in *Archeologia*, 353, p. 58-66 ;
- M. Otte, *Extension culturelle et réseaux d'échanges d'informations au Paléolithique supérieur*, in G. Giacobini (sous la dir, de), *Hominidae. Proceedings of the 2nd International Congress of Human Paleontology*, Turin, 1987, p. 449-453.

- M. Otte, V. Chirica, *Atelier aurignacien à Malu Galben-Mitoc (Moldavie)*, in *Préhistoire Européenne*, 3, Liège, 1993, p. 55-66.
- M. Otte, éd. , *La Spiritualité*, Liège, 2003, publicat în ERAUL 106, Liège, 2004.
- M. Otte, *Extension culturelle en réseaux d'échanges d'informations au Paléolithique supérieur*, in G. Giacobini (sous la dir. de), *Hominidae. Proceedings of the 2nd International Congress of Human Paleontology*, Turin, 1987, p. 449-453.
- M. Otte, *Echanges géniques et comportementaux au cours du Paléolithique d'Eurasie*, in M. Otte, P. Noiret, V. Chirica, I. Borziac, 2007. *Mitoc-Malu Galben: étude de l'industrie lithique*, in M. Otte, V. Chirica, P. Haesaerts (dir.), *L'Aurignacien et le Gravettien de Mitoc-Malu Galben*, ERAUL 72, Liège, p. 85-136; 185-218.
- M. Otte, *Arts préhistoriques. L'articulation du langage*, De Boeck, 2006.
- M. Otte, V. Chirica, C. Beldiman, 1995. *Sur les objets paléolithiques de parure et d'art en Roumanie: une pendeloque en os découverte à Mitoc, district de Botoșani*, in *Préhistoire Européenne*, 7, p. 119-152.
- M. Otte, *Données générales sur le Paléolithique supérieur ancien de Belgique*, in *L'Anthropologie*, T. 81, 1977, 2, p. 235-272.
- P. Paillet, *Les arts préhistoriques*, Ed. Ouest-France, 2006.
- A Palma di Cesnola, *l'Uluzzien: facies italien du leptolithique archaïque*, in *L'Anthropologie (Paris)*, T. 93 (1989), 4, p. 783-812.
- A. Palma di Cesnola, *Paglicci Rignano Garganico. Mostra iconografica permanente*, Regione Puglia. Assessorato alla pubblica Istruzione e Cultura, 1988, fig. 30, p. 63.
- A. Palma di Cesnola, *Su Alcune Recenti Scoperte nei Livelli Gravettiani della Grotta Paglicci (Promontorio del Gargano)*, in *Zephus. Revista de prehistoria y archeologia*, Universidad de Salamanca, XXV, 1974, p. 65-79.
- Carlo Peretto (a cura di), 1996. *Le industrie litiche del giacimento paleolitico di Isernia La Pineta. La tipologia, le tracce di utilizzazione, la spermentazione*, Cosmo Iannone Editore, vol. I.
- Catherine Perlès, *Le Feu*, in *La Préhistoire Française, T. I, Les civilisations paléolithiques et mésolithiques de la France*, in *La Préhistoire Française, T. I, Les civilisations paléolithiques et mésolithiques de la France*, p. 679-682.
- Ed. Piette, *L'Art pendant l'Âge du renne*, Paris, 1913, pl. 48/4.
- S. Reinach, *Répertoire de l'Art Quaternaire*, Paris, 1913, pl. 157/3.

- D. Sacchi, *Le Paléolithique supérieur en Pyrénées et en Languedoc méditerranéen (1991-1996)*, in M. Otte (sous la dir. de), *Le Paléolithique supérieur européen, Bilan quinquennal 1991-1996*, ERAUL 76, Forli, p. 269-283.
- D. Sacchi, *Le Magdalénien. Apogée de l'Art quaternaire*, La Maison des Roches, 2003.
- G. Sauvet, *Les signes dans l'Art mobilier*, in J. Clottes, sous la dir. de, *L'Art des objets au Paléolithique*, T. 2, *Les voies de la recherche*, Clamecy, 1990, p. 83-99.
- Aurelien Simonet, *Brassempouy (Landes, France) ou la matrice gravettienne de l'Europe*, ERAUL 133, Liège, 2012.
- A. Simonet, *IV, Le Secteur GG2 au fond de la grotte du Pape: Un dépôt intentionnel d'armes gravettiennes sacrifiées?*, in H. Delporte, éd., *La Dame de Brassempouy*, ERAUL 74, 1995, p. 149-167.
- Sinitsyn, 2004. *Les sépultures de Kostienki : chronologie, attribution culturelle, rite funéraire*, in M. Otte (dir.), *La Spiritualité*, Liège, 2003, Eraul 106, Liège 2004, p. 237-242.
- Yv. Taborin, *Le décor des objets de parure*, in J. Clottes, sous la dir. de, *L'Art des objets au Paléolithique*, T. 2, *Les voies de la recherche*, Clamecy, 1990, p.19-37.
- Yv. Taborin, *Formes et décors des éléments de parure en ivoire du Paléolithique français*, in J. Hahn, M. Menu, Y. Taborin, Ph. Walter, F. Windemann, éd., *Le travail et l'usage de l'ivoire au Paléolithique supérieur*, Ravello, 1992, Roma, 1995, p. 63-83.
- A. P. Tchernysh, 1973. *Paleolit i mezolit pridnestrovija*, fig. 21.
- A. P. Tchernysh, 1961, *Paleolitczna stojanka Molodova V*, Kiev, fig. 20, fig. 46/7.
- B. Vandermeersch, 1976, *Les sépultures néandertaliennes*, in H. de Lumley (dir.), in *La Préhistoire française*, T. I, *Les civilisations paléolithiques et mésolithiques de la France*, Ed. du CNRS, Paris, p. 725-726.
- H. Valladas, Nadine Tisnérat-Laborde, H. Cachier, Ev. Kaltnecker, M. Arnold, Cristine Oberlin, Jacques Evin, *Bilan des datations carbone 14 effectuées sur des charbons de bois de la grotte Chauvet*, in BSPF, 102, 2005, 1, p. 109-113.

- Denis Vialou, *L'Art paléolithique français classique*, in UISPP, S. 8, Coll. XVI, *Universality and Regionality in Prehistoric Art*, A.B.A.C.O. Edizioni, Forli, 1996, p. 91-92
- Anne-Catherine Welté et Edmée Ladier, éd., *L'Art mobilier paléolithique supérieur en Europe occidentale*, Liège, 2001 (publciate în ERAUL 107, Liège, 2004).
- R. White, *Ivory personal ornaments of Aurignacian age: technological, social and symbolic perspectives*, in J. Hahn, M. Menu, Y. Taborin, Ph. Walter, F. Windemann, éd., *Le travail et l'usage de l'ivoire au Paléolithique supérieur*, Ravello, 1992, Roma, 1995, p. 29-62).
- Joao Zilhao, Erik Trinkaus, *Anatomie, contexte archéologique et sépulture de l'enfant gravettien de l'abri de Lagar Velho (Lapedo, Leiria, Portugal)*, in *Praehistoria*, vol. 3 (2002), p. 131-145.
- xxx, *Préhistoire. Art et Société, Mélanges Jean Gausson*, Bull. de la Société Préhistorique Ariège-Pyrénées, T. LVIII, 2003.

ILUSTRĂȚIE

Fig. 1. Kozarnika, niv. 13. Fragment de metatars de cervidu cu incizii transversale (după Aleta Guadelli, Jean-Luc Guadelli, 2003, fig. 7).

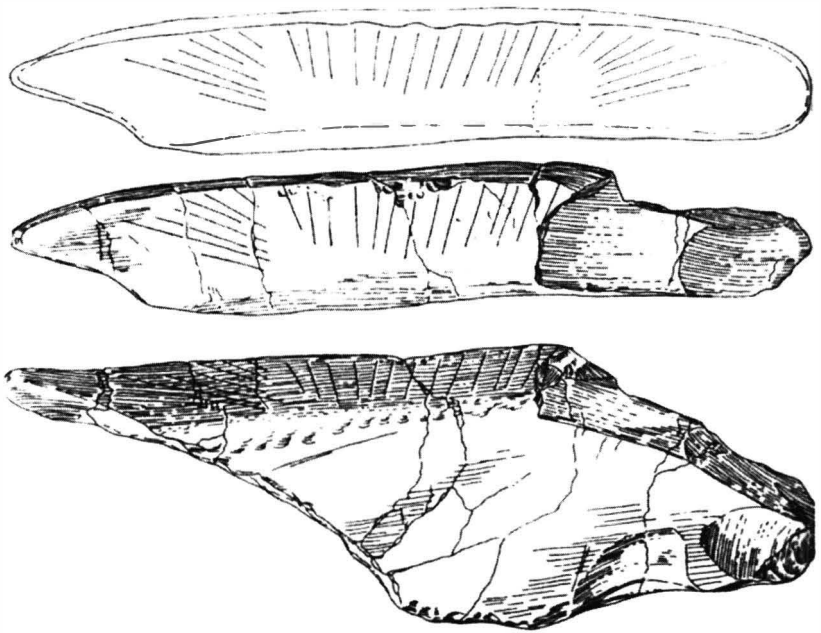
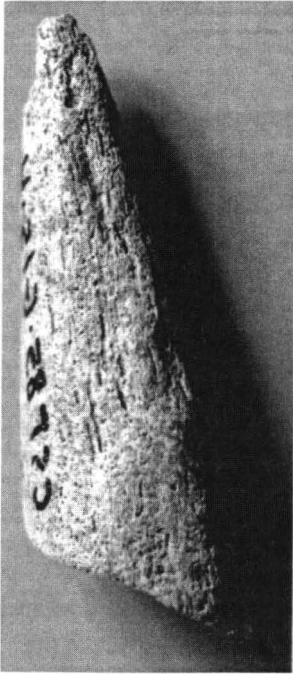

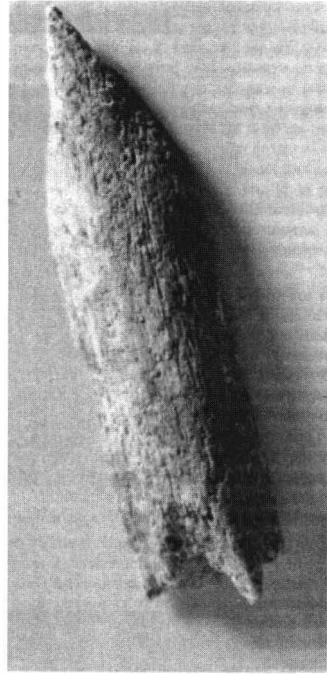
Fig. 2. Bilzingsleben. Fragment de tibie de elefant cu incizii divergente spre o extremitate, și cu 14 incizii laterale (după J. K. Kozłowski, 1992).

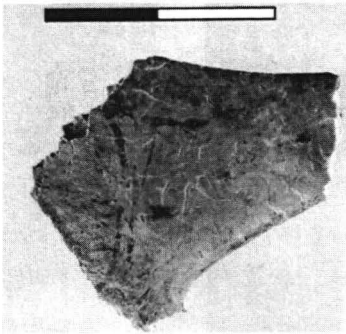
Fig. 3. Bilzingsleben. Fragment de os, cu motiv organizat, reprezentând un animal nedeterminat (Acheulean) (după P. Paillet, 2006, p. 18, sus.).

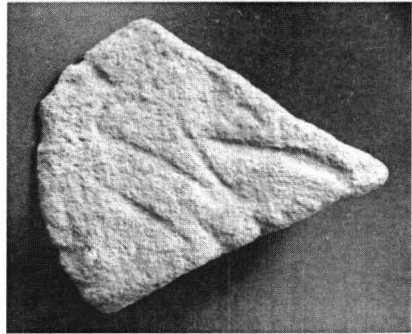
1

2

3

4

Fig. 4. Grotte Castillo. Aurignacien vechi. 1, vârf de suliță, 2, străpungător, ambele din corn de ren ; 3, os decorat, 4, plachetă decorată (după V. Cabrera, J.-M. Maillo, M. Lloret, F.-B. de Quiros, 2001, fig. 21-24).

Fig. 5. „Masca” de la Roche-Cotard, Musterian
(după J.-C. Marquet, M. Lorblanchet, 2000).

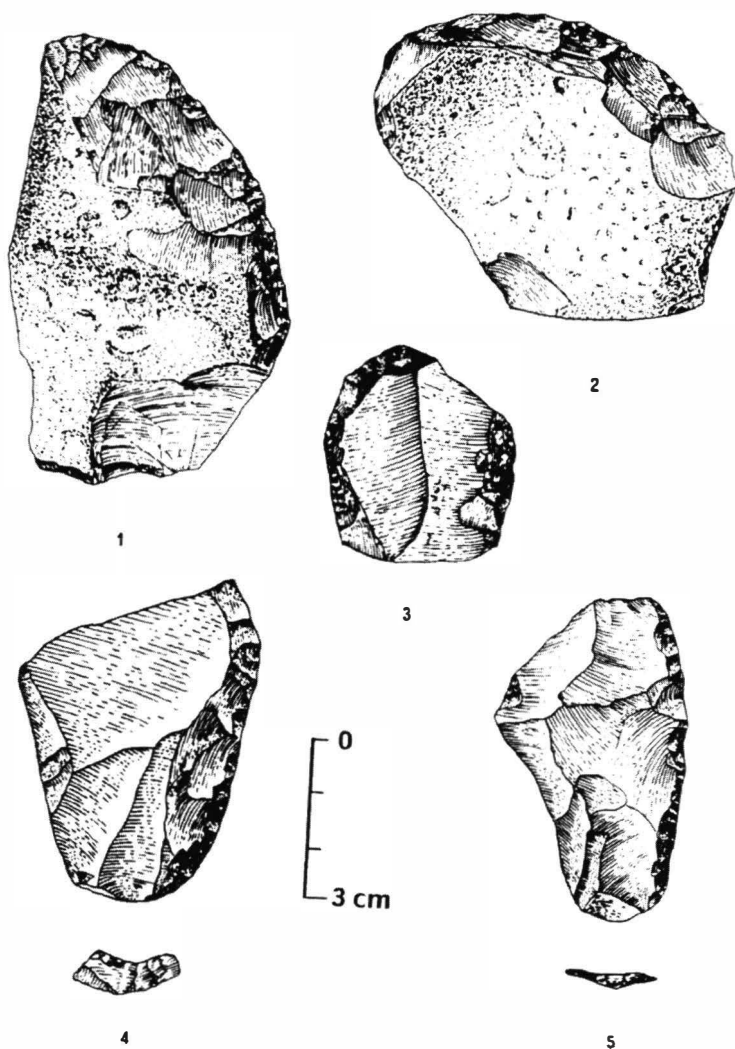

Fig. 6. Roche-Cotard. Unelte din silex: 1-2, raicloare pe așchii corticale; 3, raclor dublu convex; 4-5, raicloare simple pe așchii Levallois, Musterian (după J. C Marquet și M. Lorblanchet, 2000).

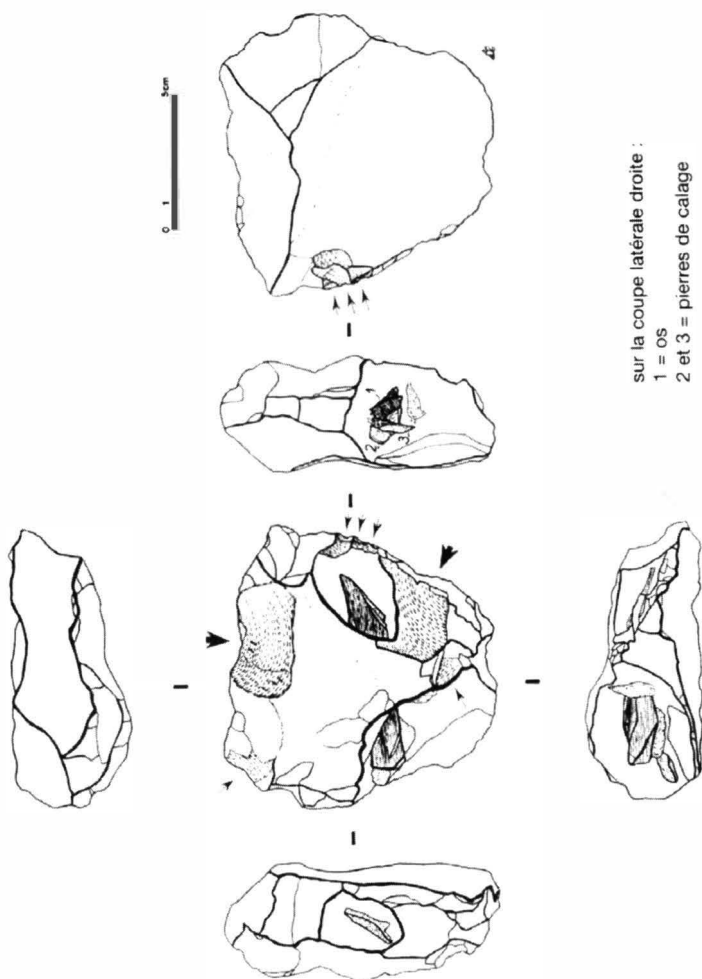

Fig. 7. Roche-Cotard. Schema piesei, pentru a semnifica visajul uman (după J. C Marquet și M. Lorblanchet, 2000, fig. 15).

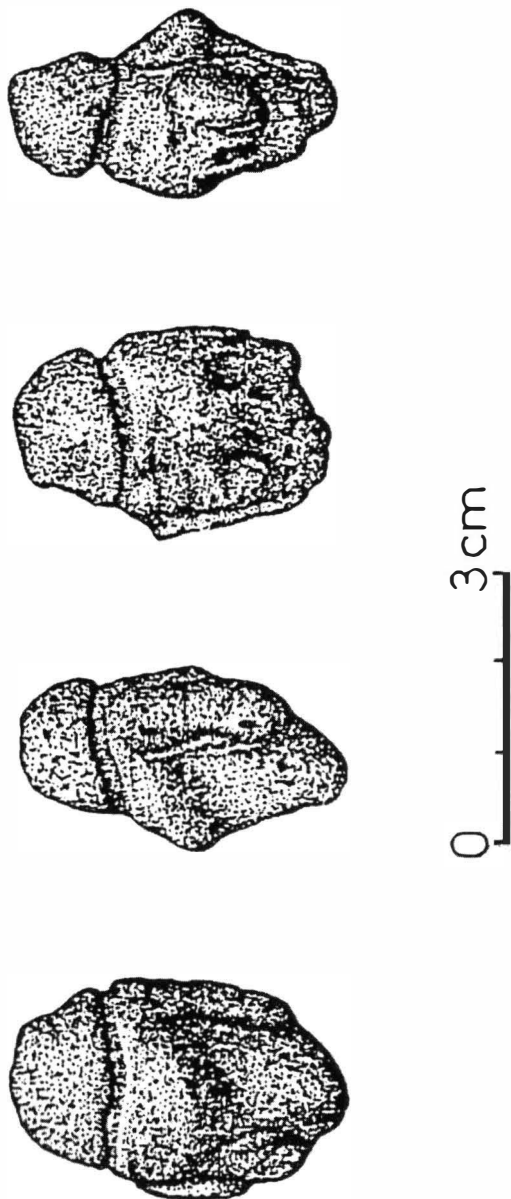

Fig. 8. Berekhat Ram. Figurină acheuleană (?)
(după J. C Marquet și M. Lorblanchet, 2000, fig. 17).

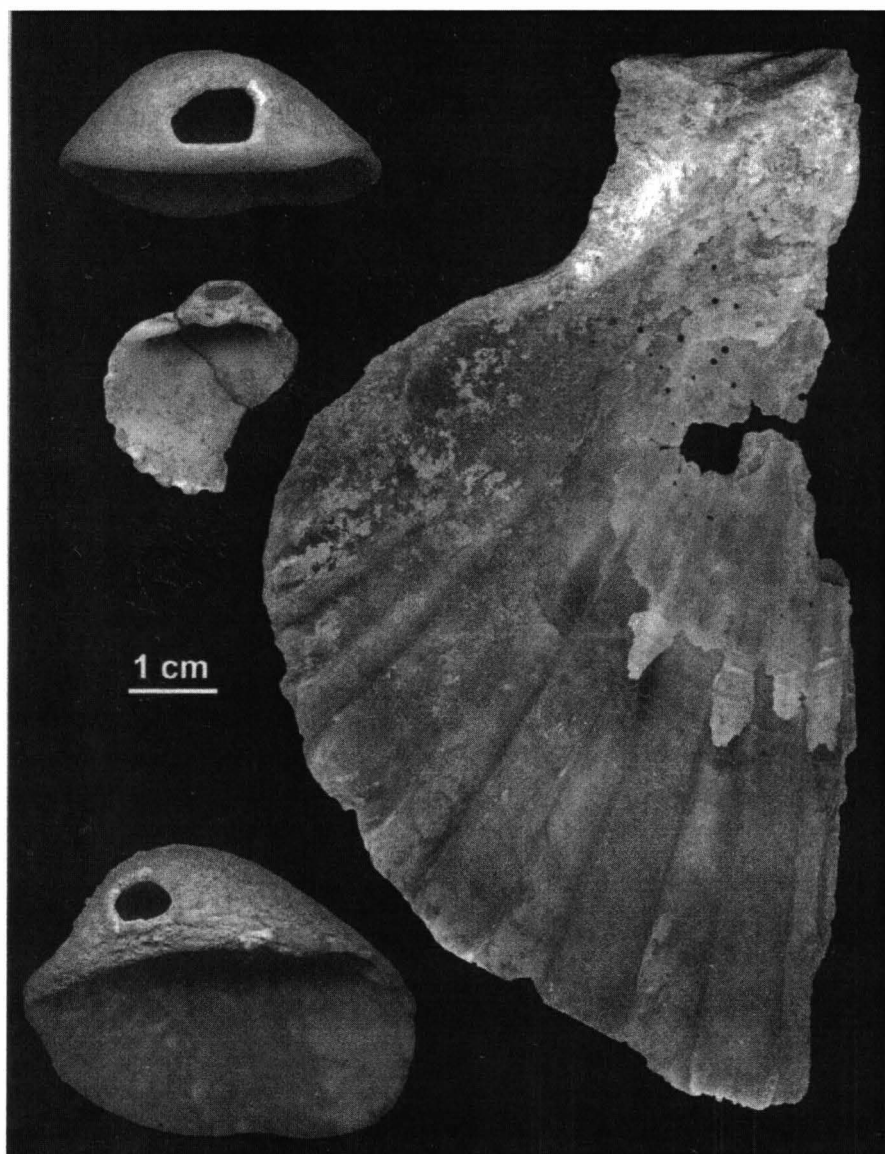

Fig. 9. Cueva de Los Aviones și Cueva Anton. Bivalve cu perforații naturale și cu urme de pigment roșu. Paleolitic mijlociu (după M. Vanharen, Michele Julien, 2011, p. 57).

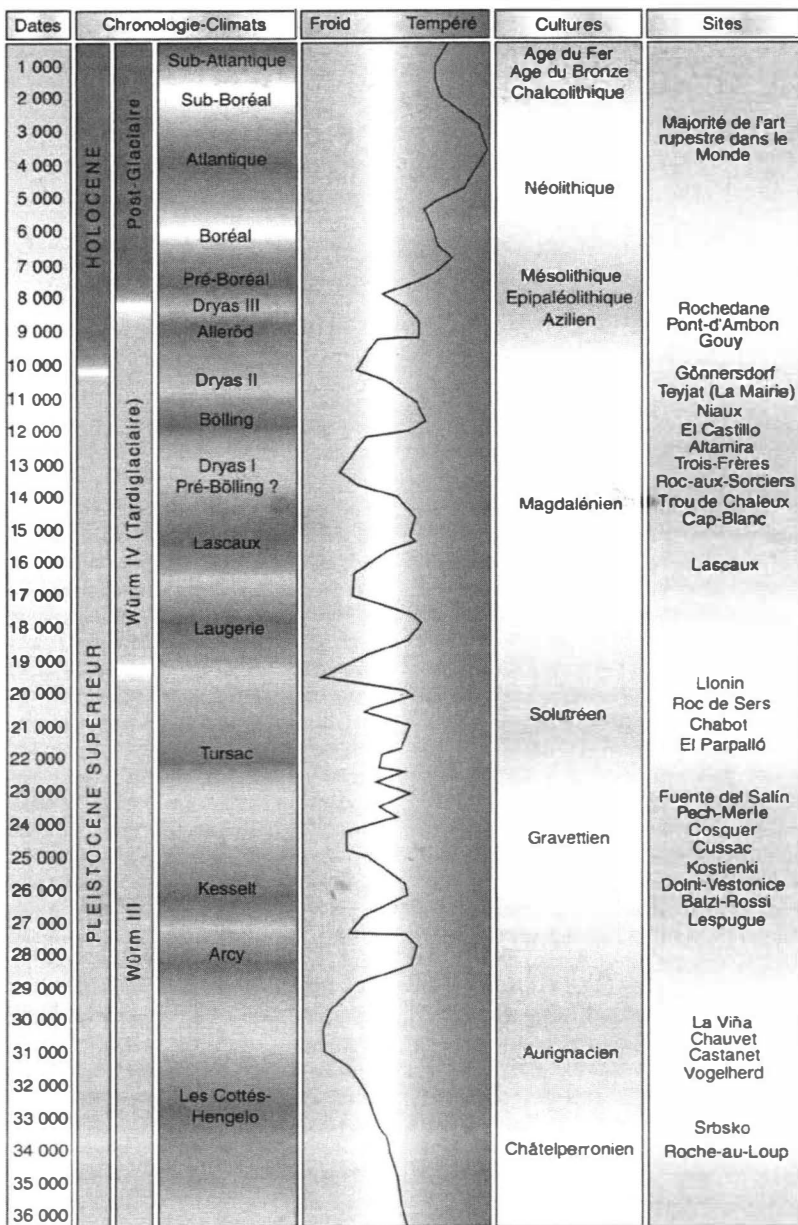

Fig. 10a. Cadrul geo-cronologic, climatic și cultural al Paleoliticului și Post-Paleoliticului (după P. Paillet, 2006, p. 14-15).

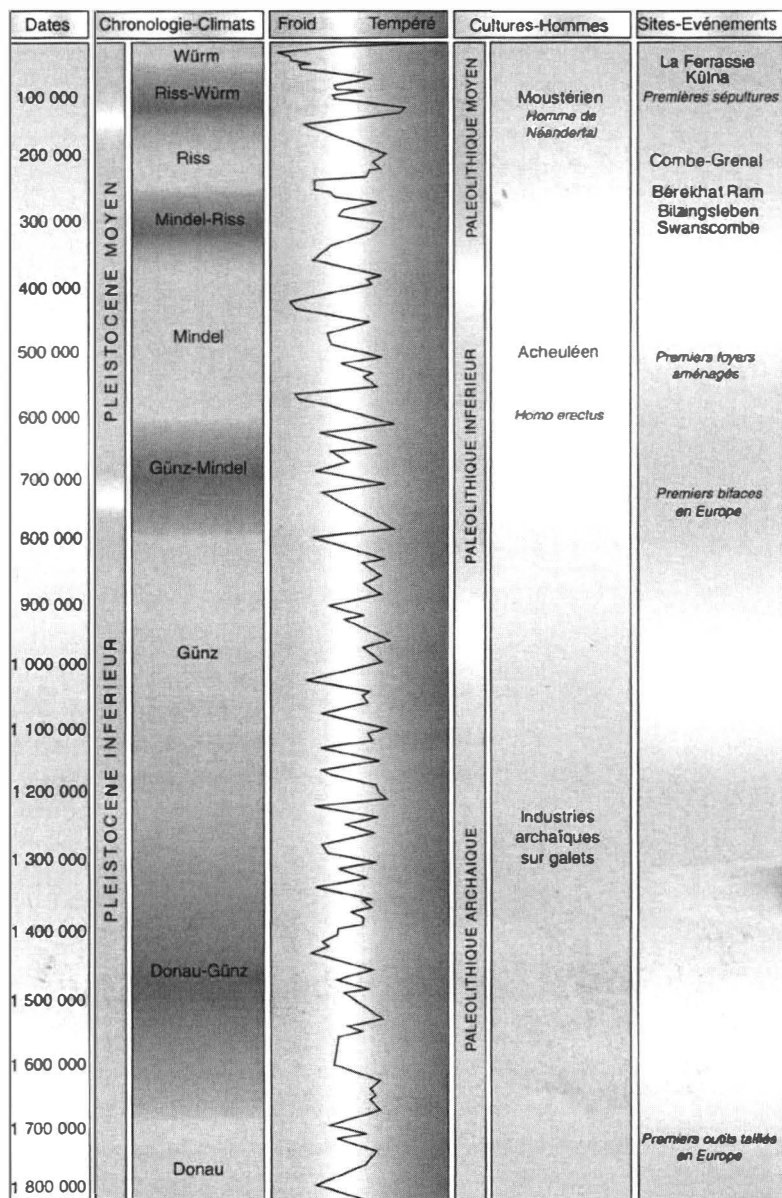

Fig. 10b. Cadrul geo-cronologic, climatic și cultural al Paleoliticului și Post-Paleoliticului (după P. Paillet, 2006, p. 14-15).

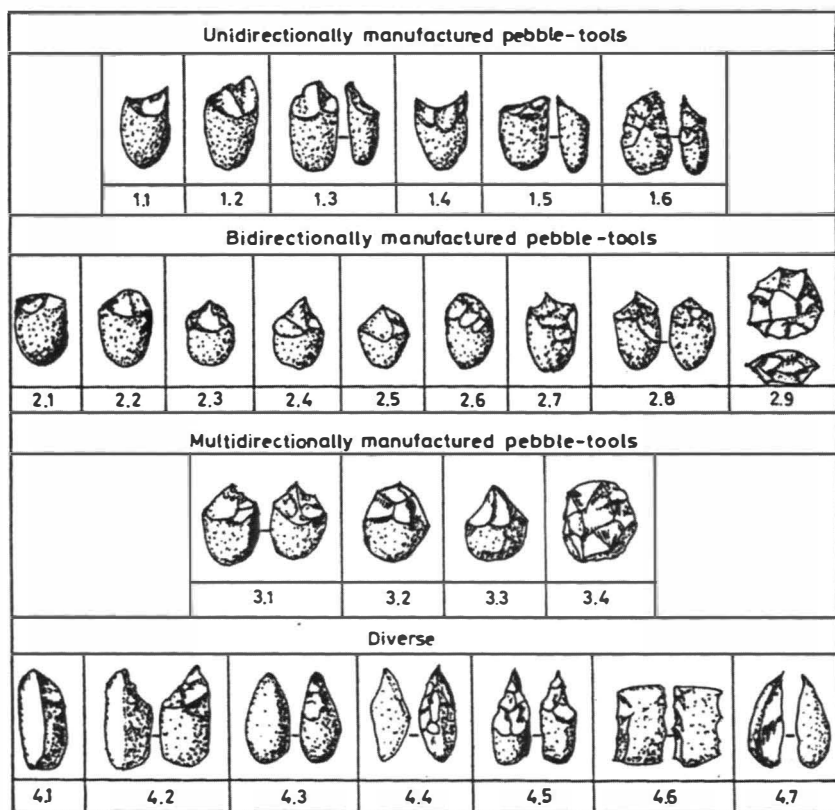

Fig. 11. Ternifine. Unelte diferite, datate în Paleoliticul inferior (după Luu Tran Tieu, 1991, fig. 5).

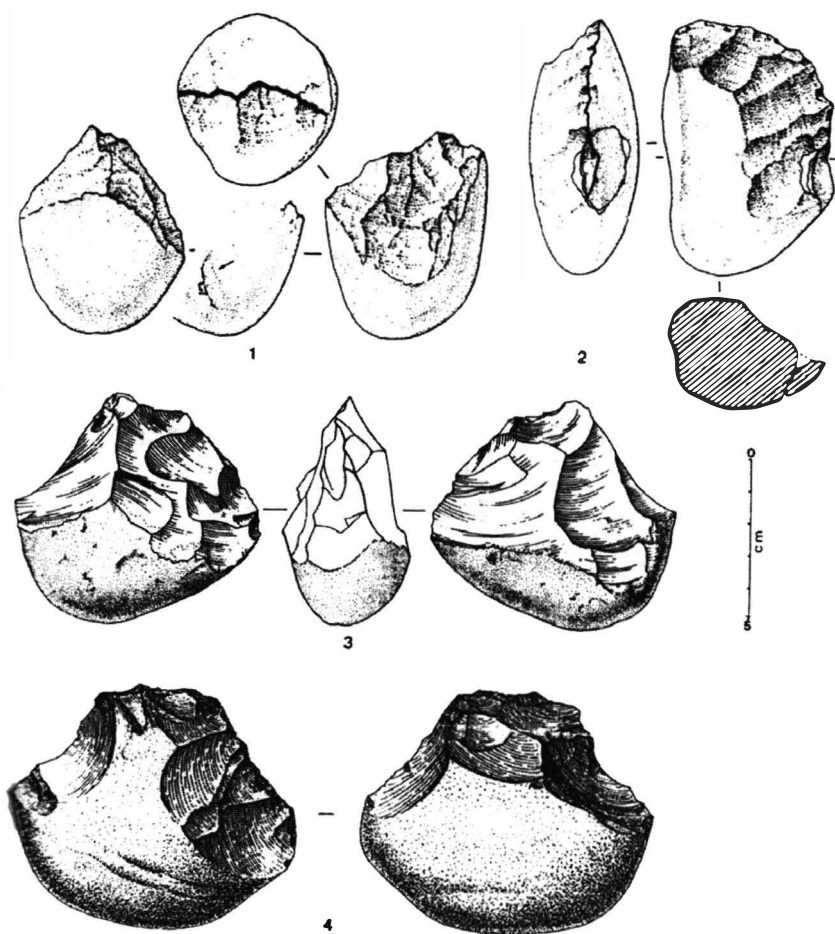

Fig. 12. Piese de tip galets amenagés (choppings, chopping-tools, éclats, etc., rudimentare), după M. Otte, 1996, fig. 30).

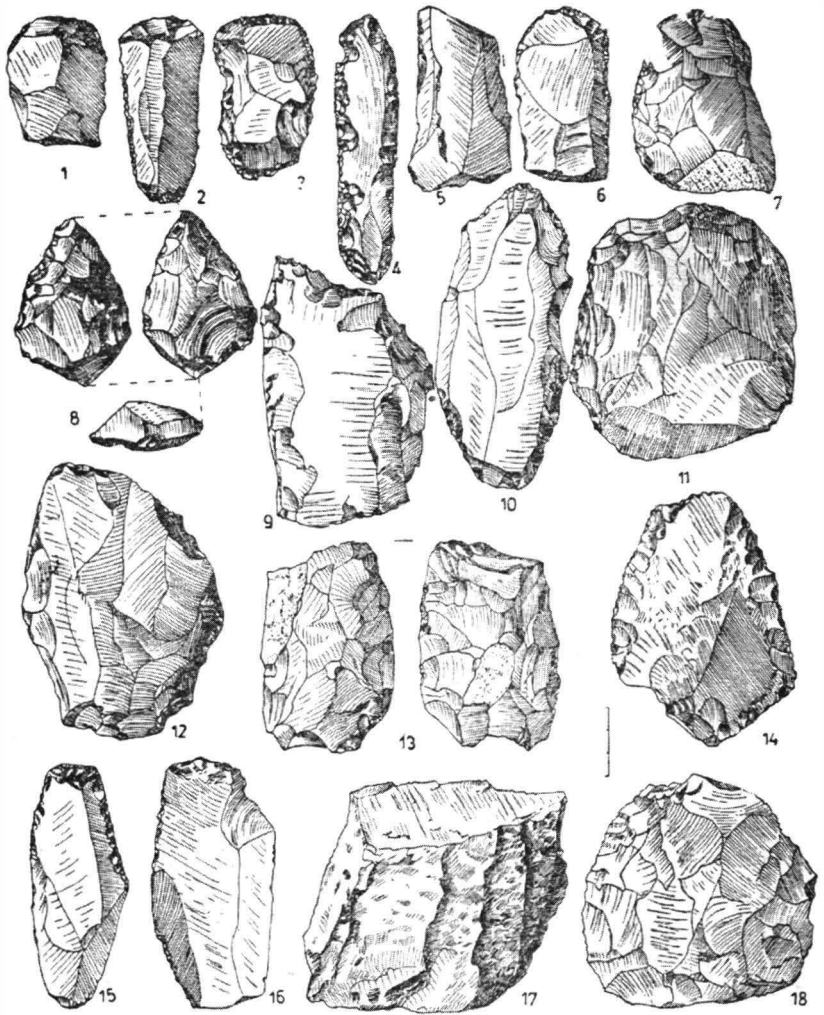

Fig. 13. Cetățica I – Ceahlău. Aurignacian. Piese litice (după V. Chirica, 1988, fig. 2).

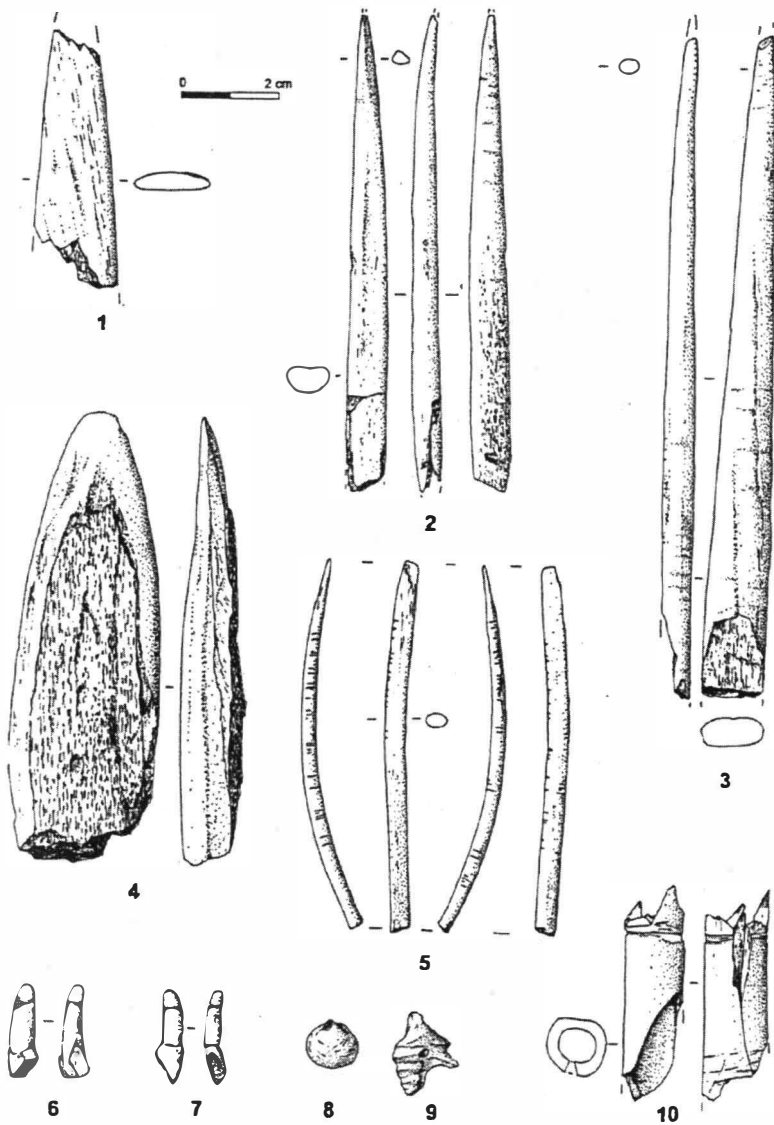

Fig. 14. Grotta Fumane, secvența aurignaciană. Unelte din corn de cervidee și din os (după A. Broglio, Cr. Lemorini, M. Peresani, P. Rossetti, 2003, fig. 7).

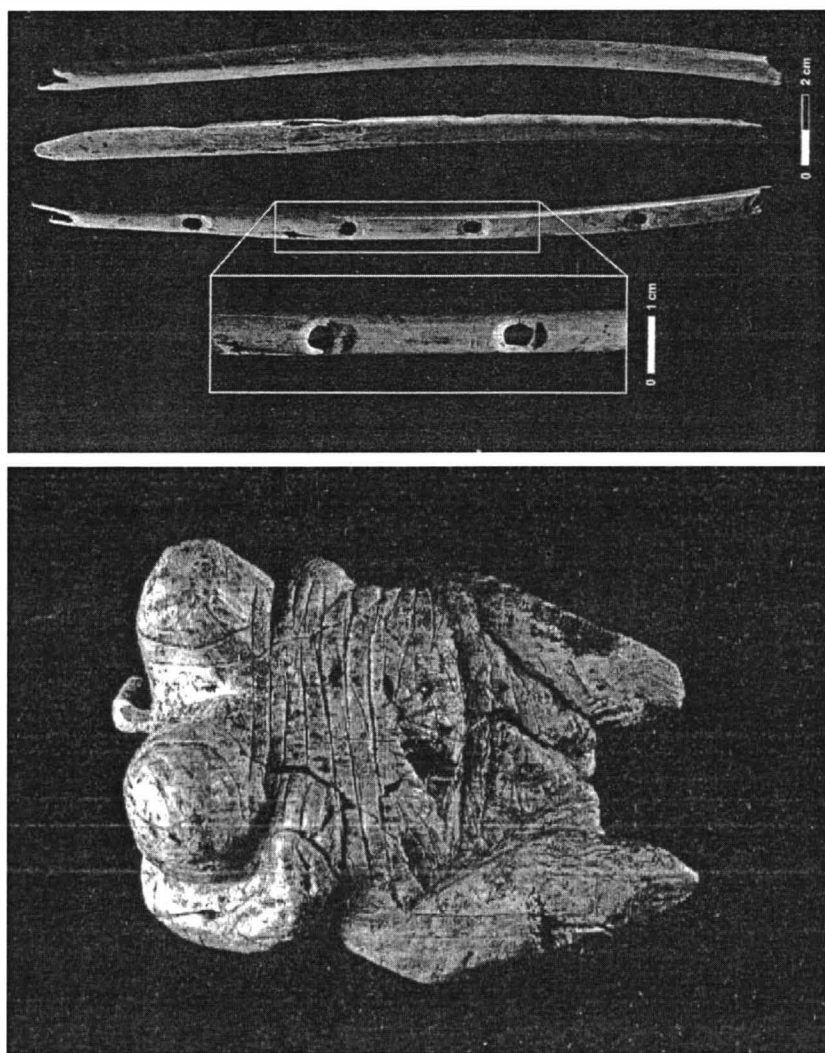

Fig. 15. Hohle Fels. 1, "Venus" din ivoriu; 2, fluiet din os
(după H. Floss, 2013, p.63, fig. 1, 2).

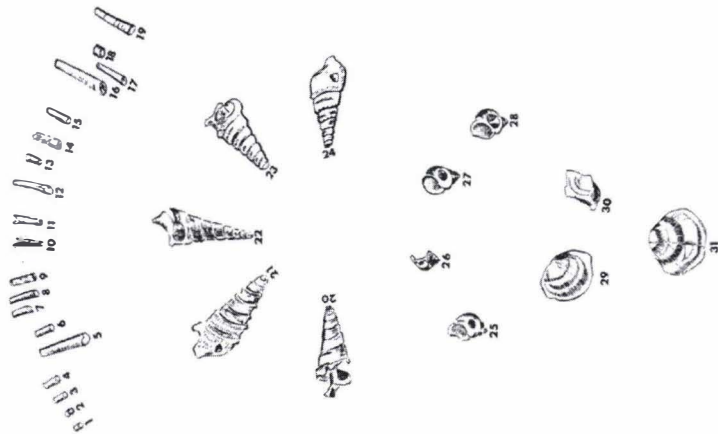
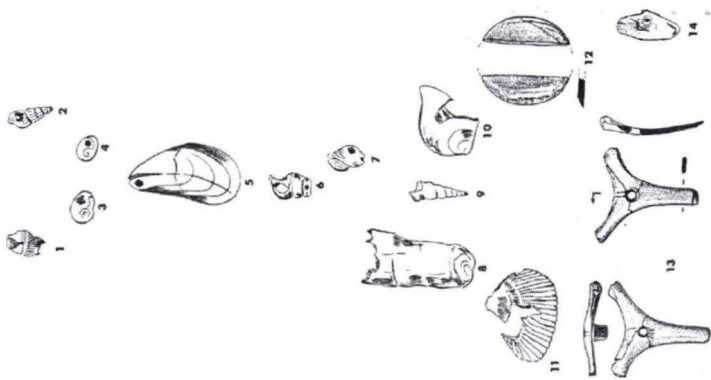

Fig. 16. Obiecte de podoabă, din Franța, Perigordian vechi (după R. Desbrosse, J. Ferrier, Yv. Taborin, 1976, fig. 1-2).

Fig. 17. Obiecte de podoabă, din Franța, Perigordian vechi (după R. Desbrosse, J. Ferrier, Yv. Taborin, 1976, fig. 3).

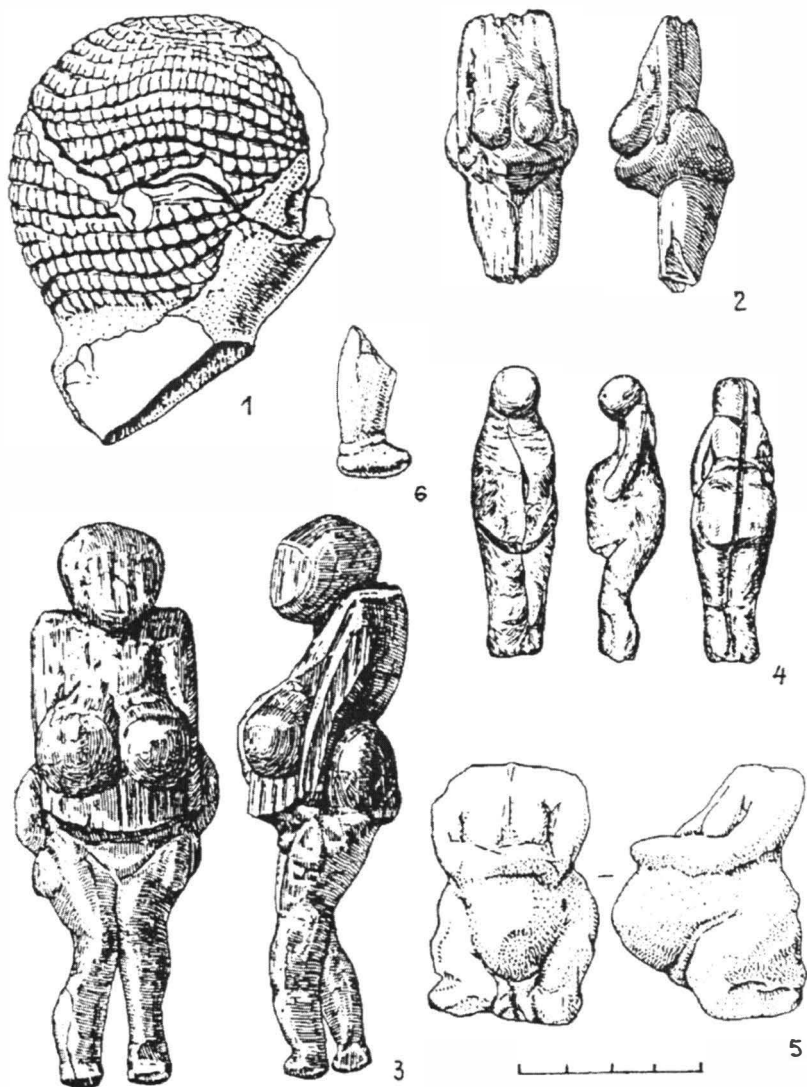

Fig. 18. Reprezentări feminine, Gravettian (după Z. A. Abramova, 1996, fig. 1).

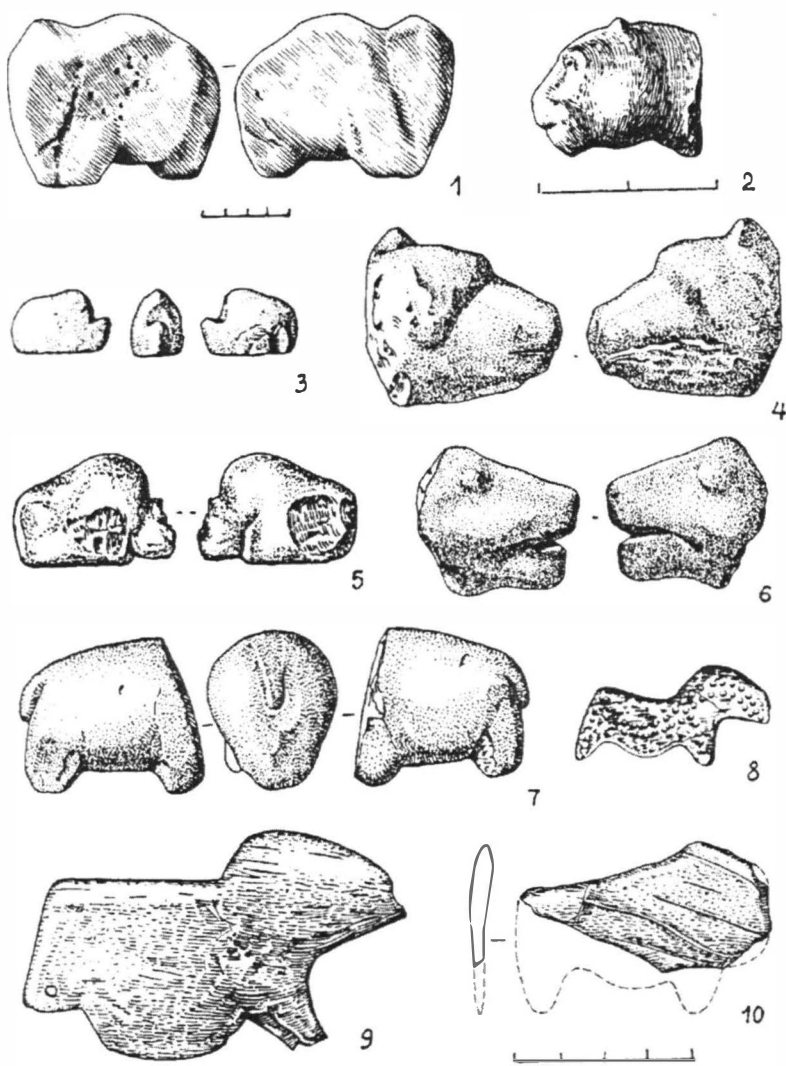

Fig. 19. Reprezentări animaliere, Gravettian (după Z. A. Abramova, 1996, fig. 2).

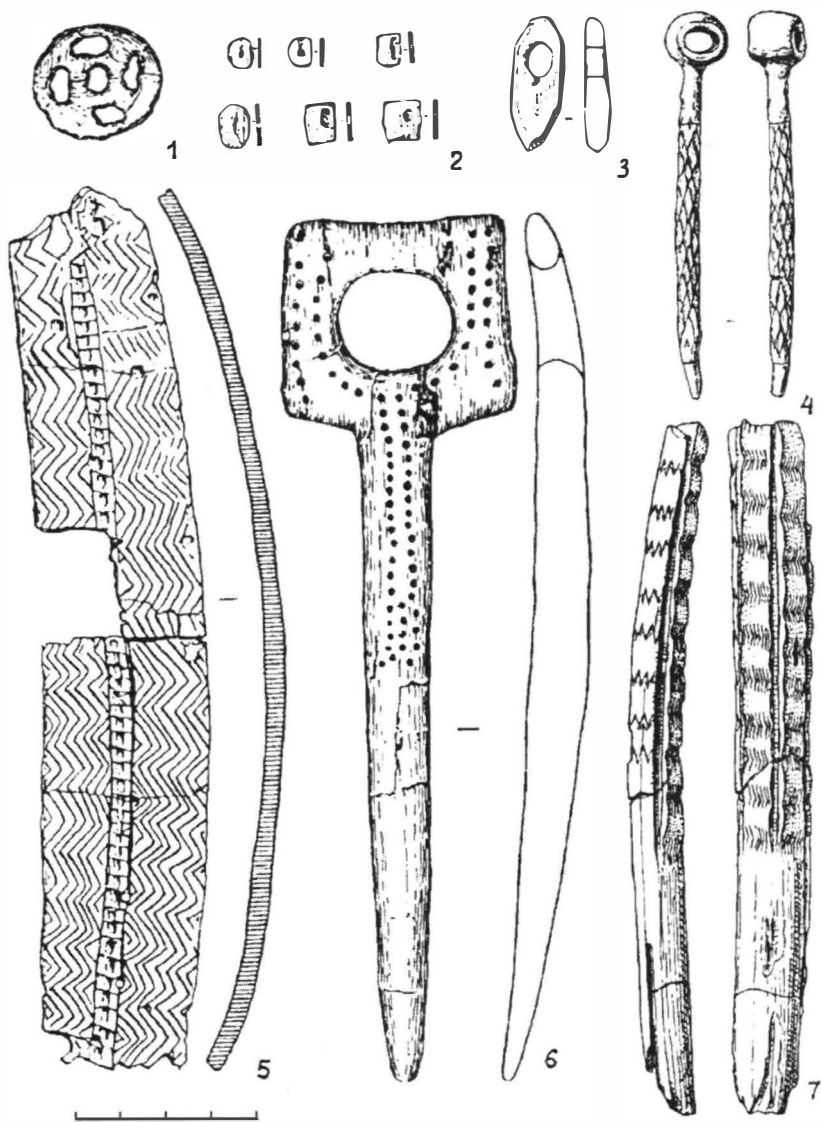

Fig. 20. Obiecte de podoabă și ornamente, Gravettien
 (după Z. A. Abramova, 1996, fig. 3).

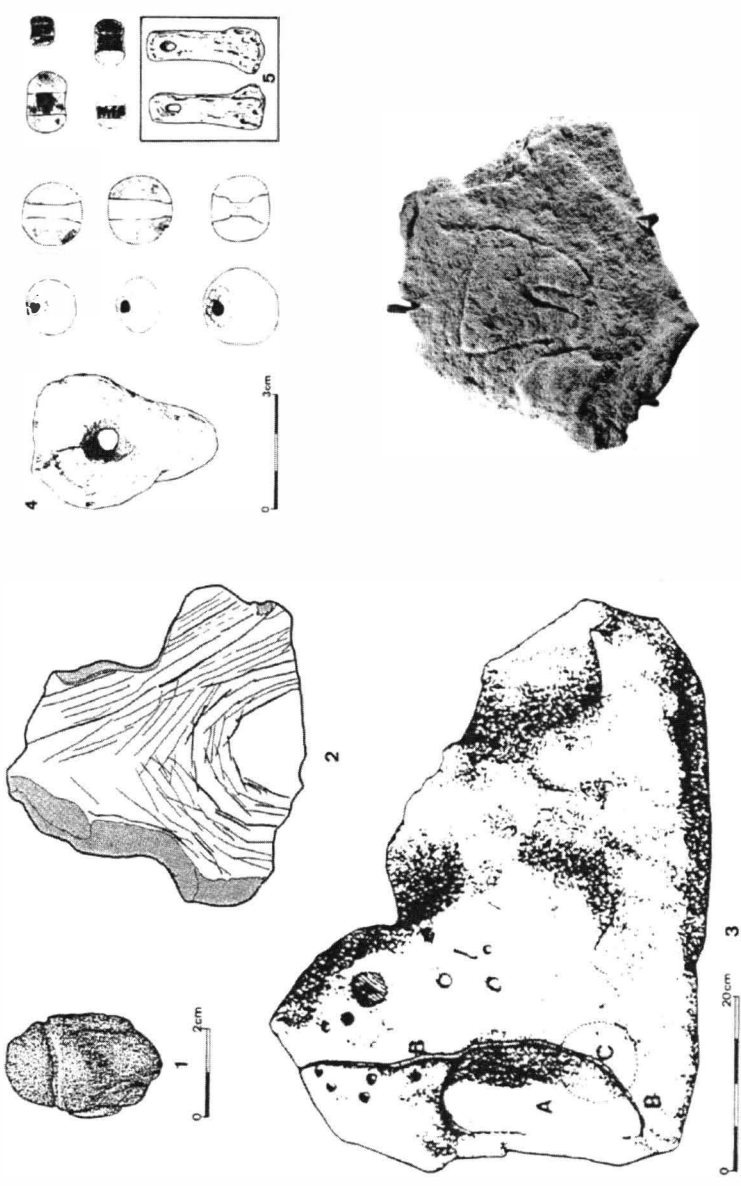

Fig. 21. 1. La Ferrassie, Aurignacien vechi, gravură vulvară (după Em. Anati, 2003, p. 70); 2, "amenajări" plastice, Paleolitic vechi (după M. Otte, p. 181, fig. 97).

Fig. 22. Grotte du Renne, Châtelperronian. Obiecte de podoabă (după M. Vanharen, M. Julien, 2011, p. 57).

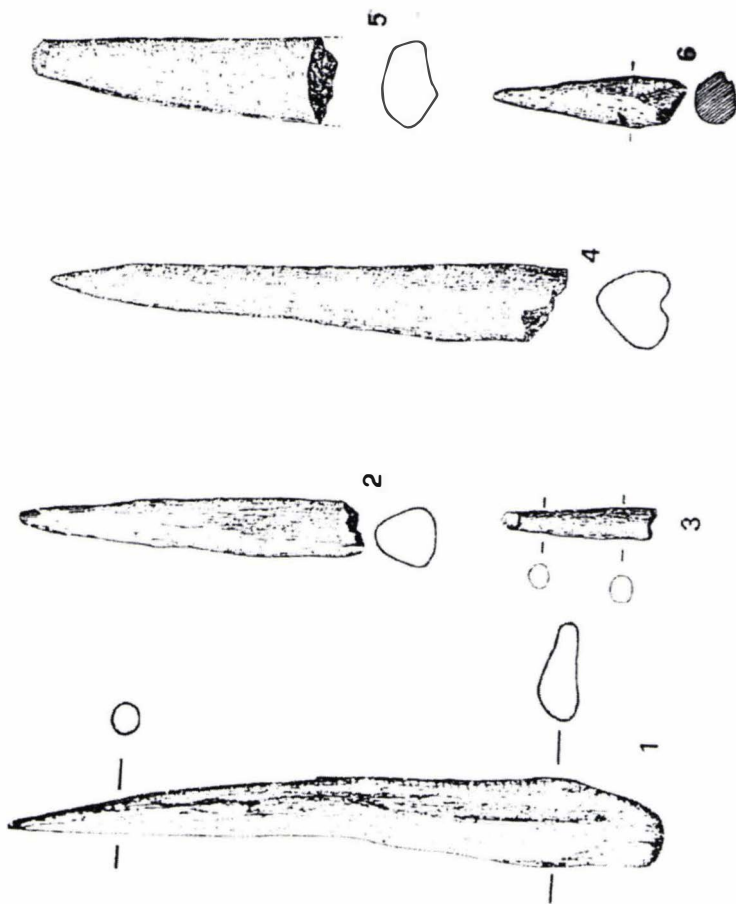

Fig. 23. Uluzzian, obiecte utilitare, din os
(după A. Palma di Cesnola, 1989, fig. 9, p. 802).

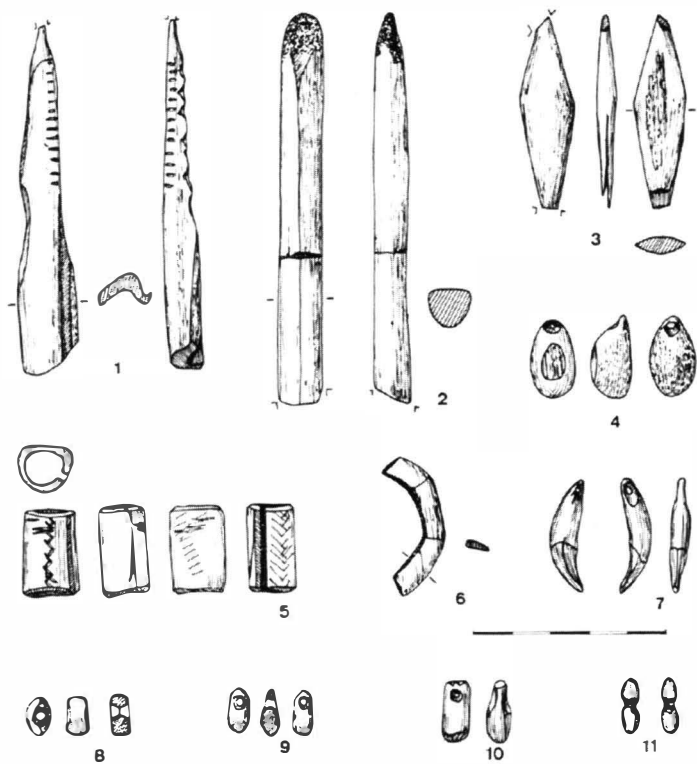

Fig. 24. Spy, Belgia, piese aurignaciene (după M. Otte, 1977, fig. 3).

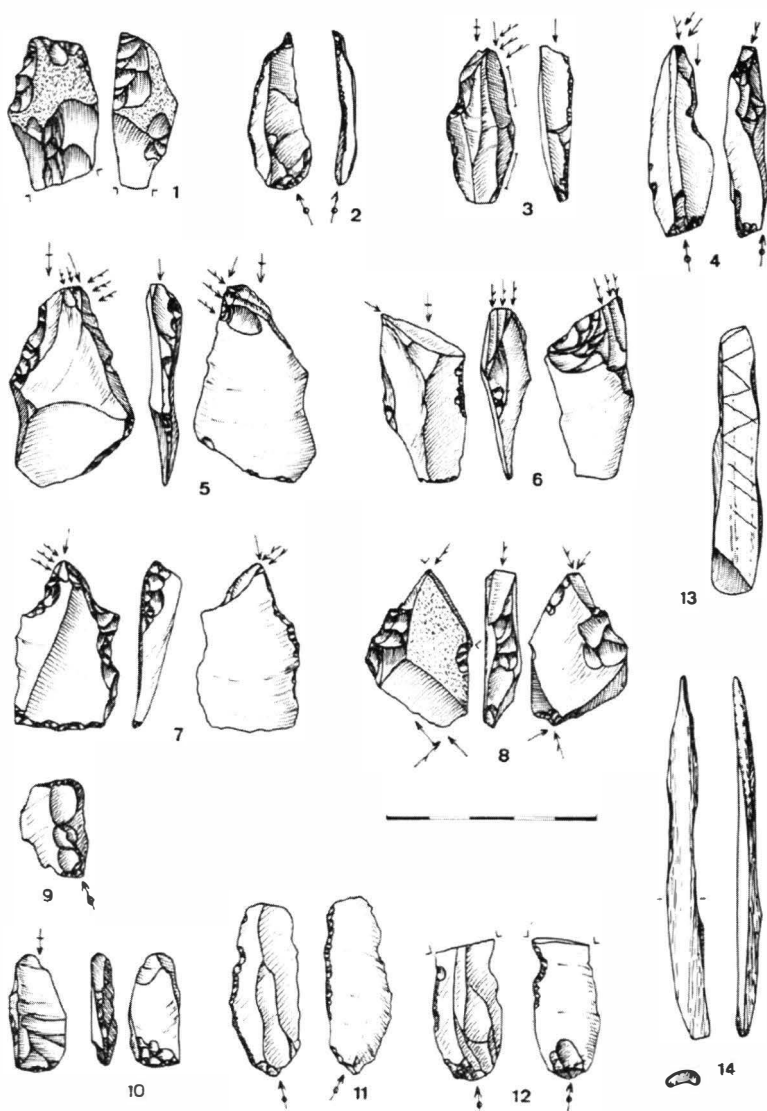

Fig. 25. Aurignacian, Belgia, piese din os și corn (după M. Otte, 1977, fig. 3).

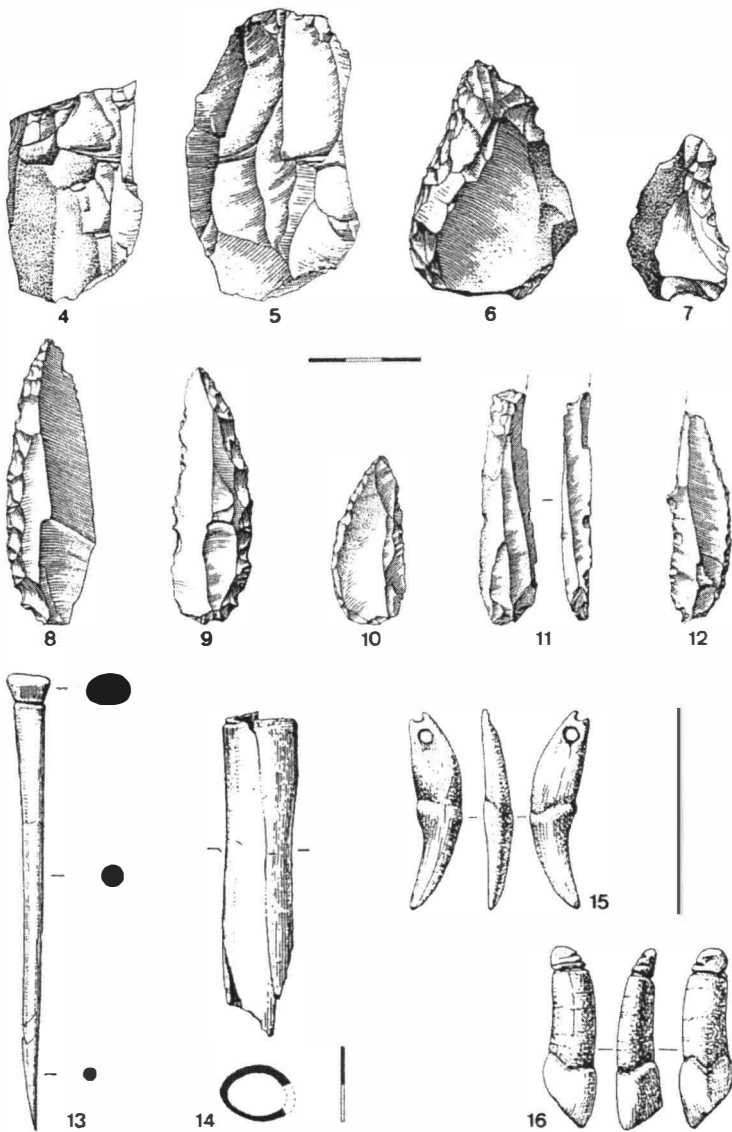

Fig. 26. Châtelperronian, diferite piese din piatră, os, corn (după M. Otte, 1977, fig. 117).

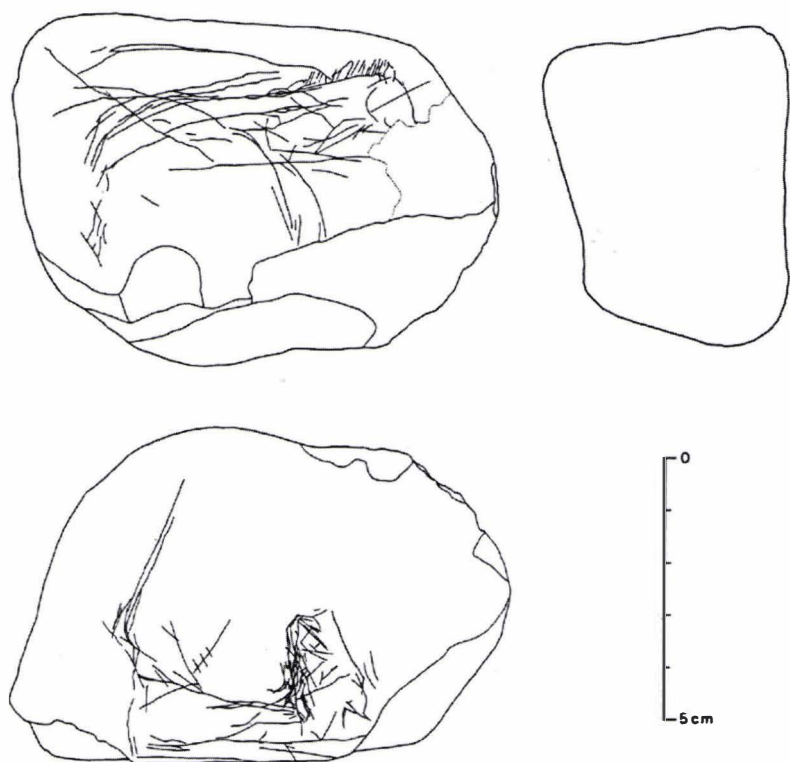

Fig. 27. Magdalenian, Isturitz. Percutor decorat
(după S. A. de Beaune, 1989, fig. 5, p.553).

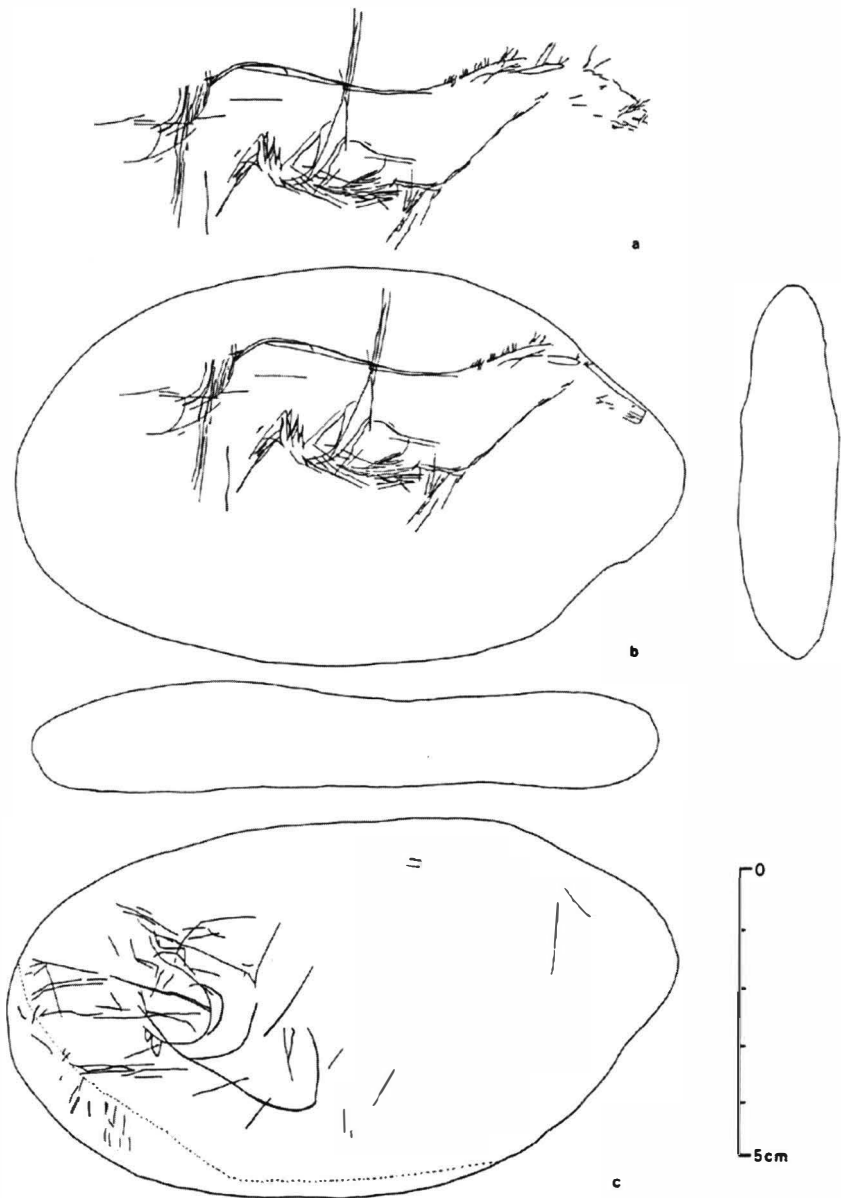

Fig. 28. Magdalenian, Isturitz. Lustruitor decorat
(după S. A. de Beaune, 1989, fig. 6, p.553).

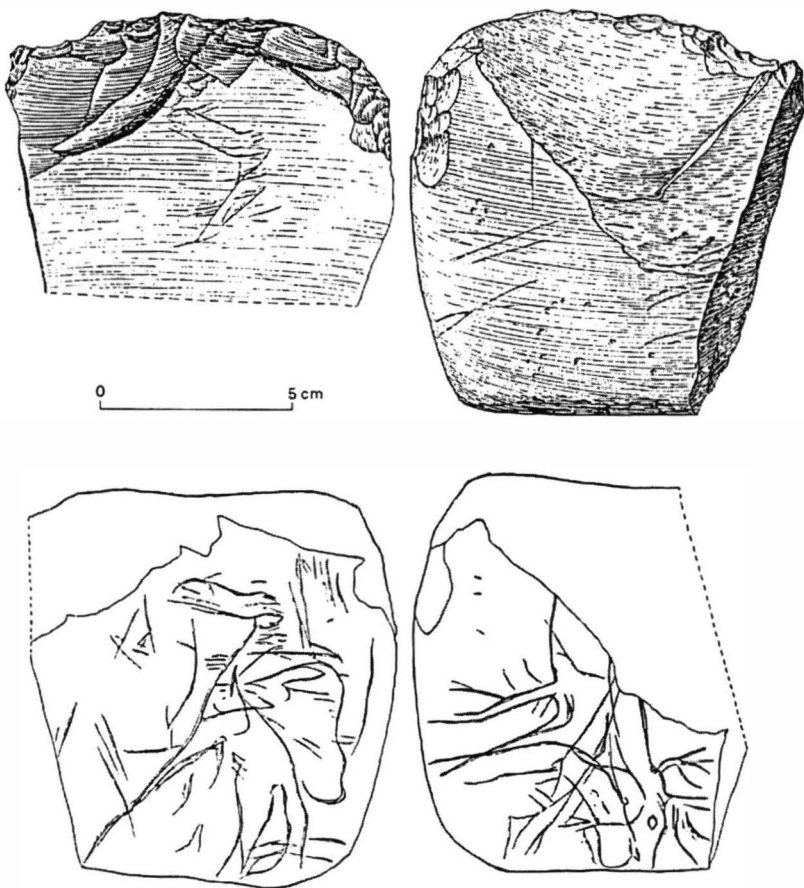

Fig. 29. Gravettien, Isturitz, tăietor (tranchet) decorat
(după S. A. de Beaune, 1989, fig. 7, p.553).

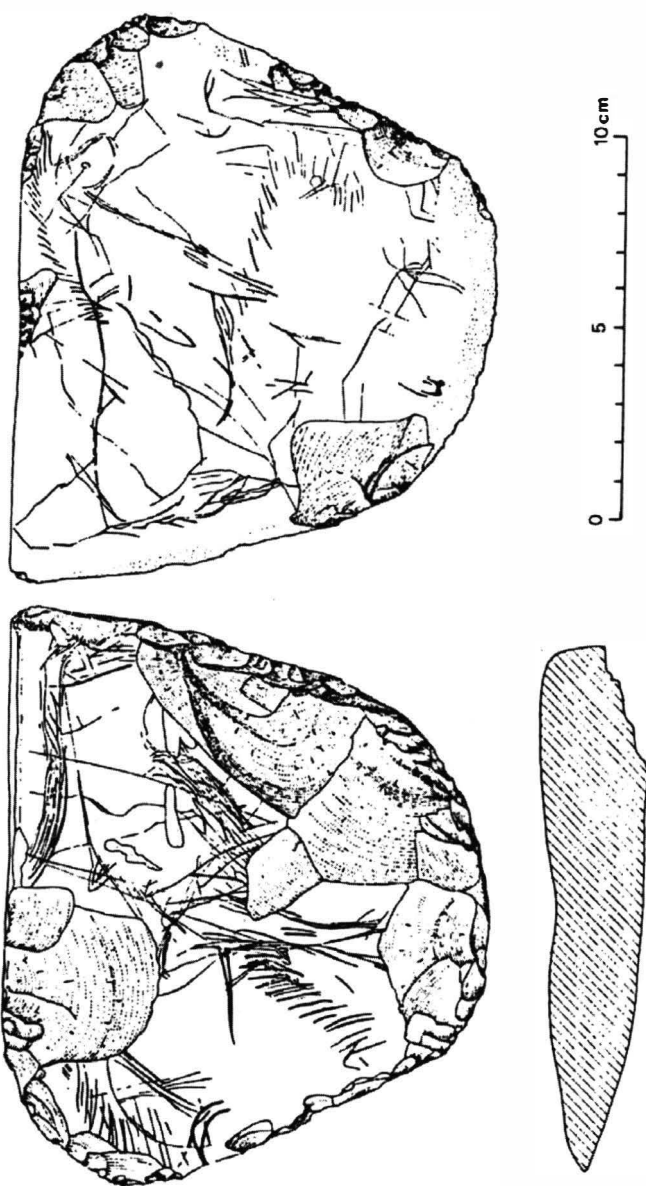

Fig. 30. Magdalenian, Enlène, Musée de Pujols, "racloir", "coin"
(după S. A. de Beaune, 1989, fig. 8, p.556).

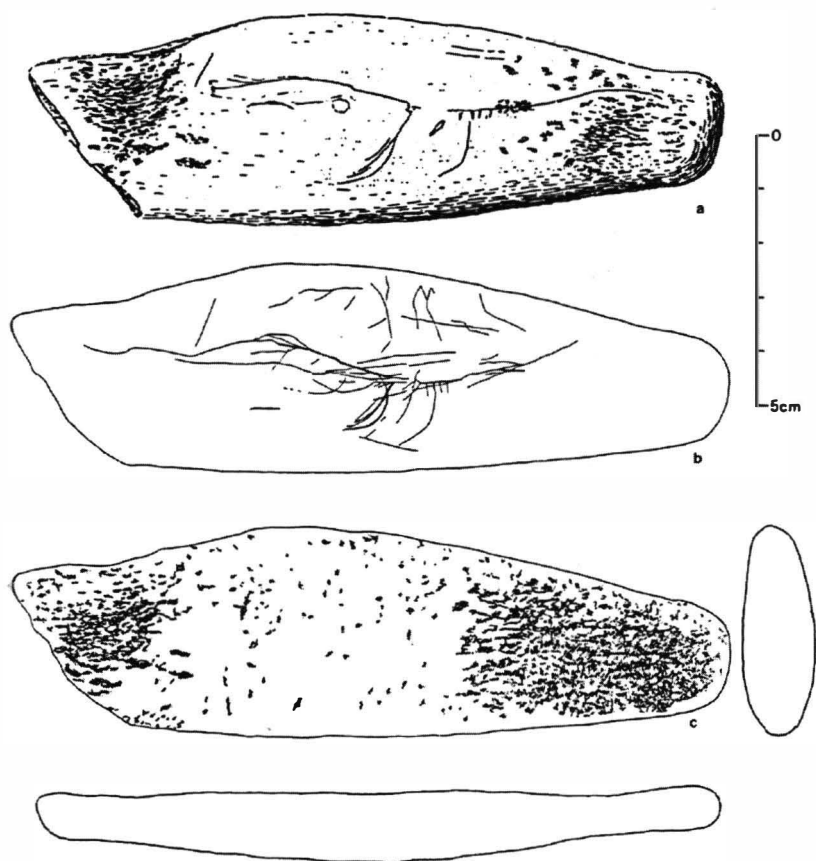

Fig. 31. Magdalenian, Isturitz, Compressor (după S. A. de Beaune, 1989, fig. 9, p.557).

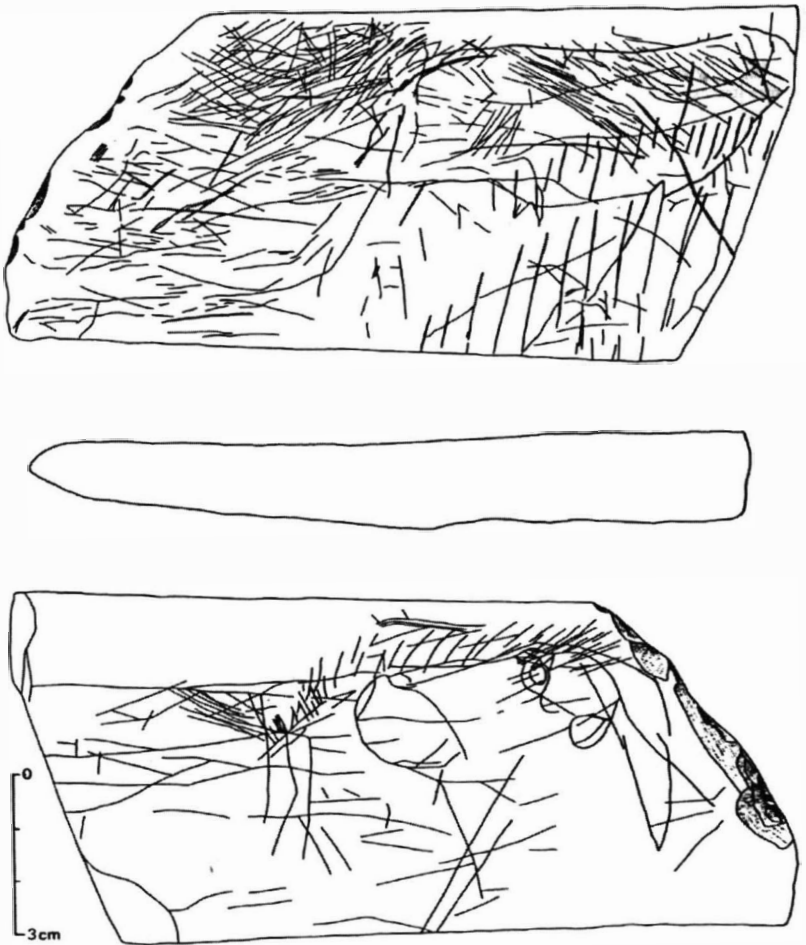

Fig. 32. Magdalenian, Isturitz, Enclume (după S. A. de Beaune, 1989, fig. 12, p.561).

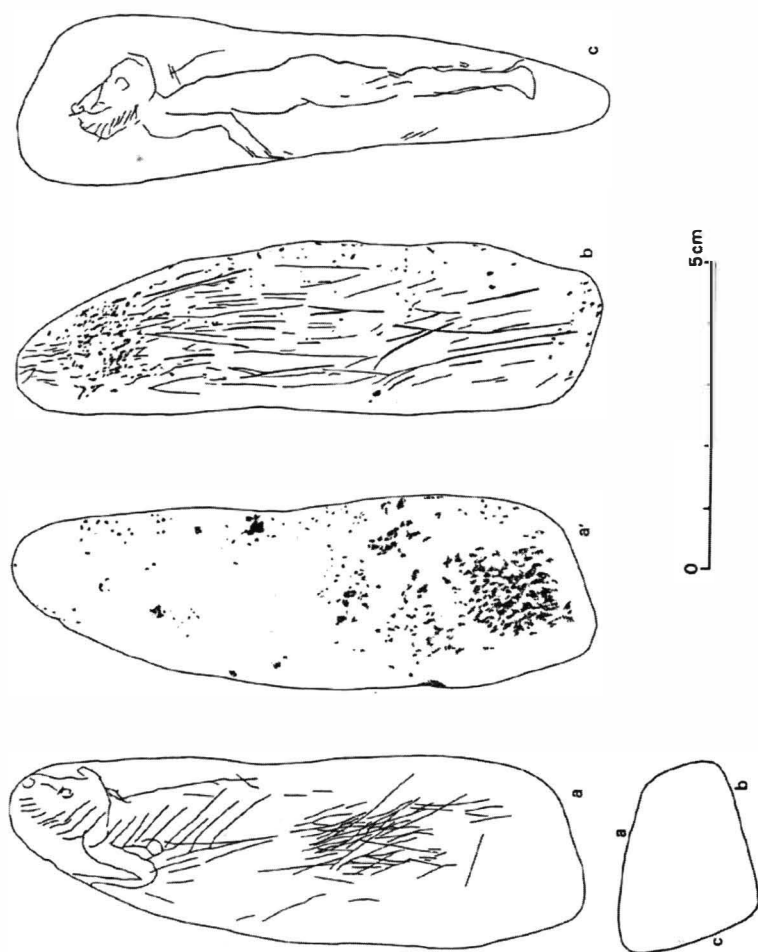

Fig. 33. a-c, La Madelaine, compresor decorat; d, Cap-Blanc, grattoar pictat (după S. A. de Beaune, 1989, fig. 24, p.579, fig. 15, p. 564).

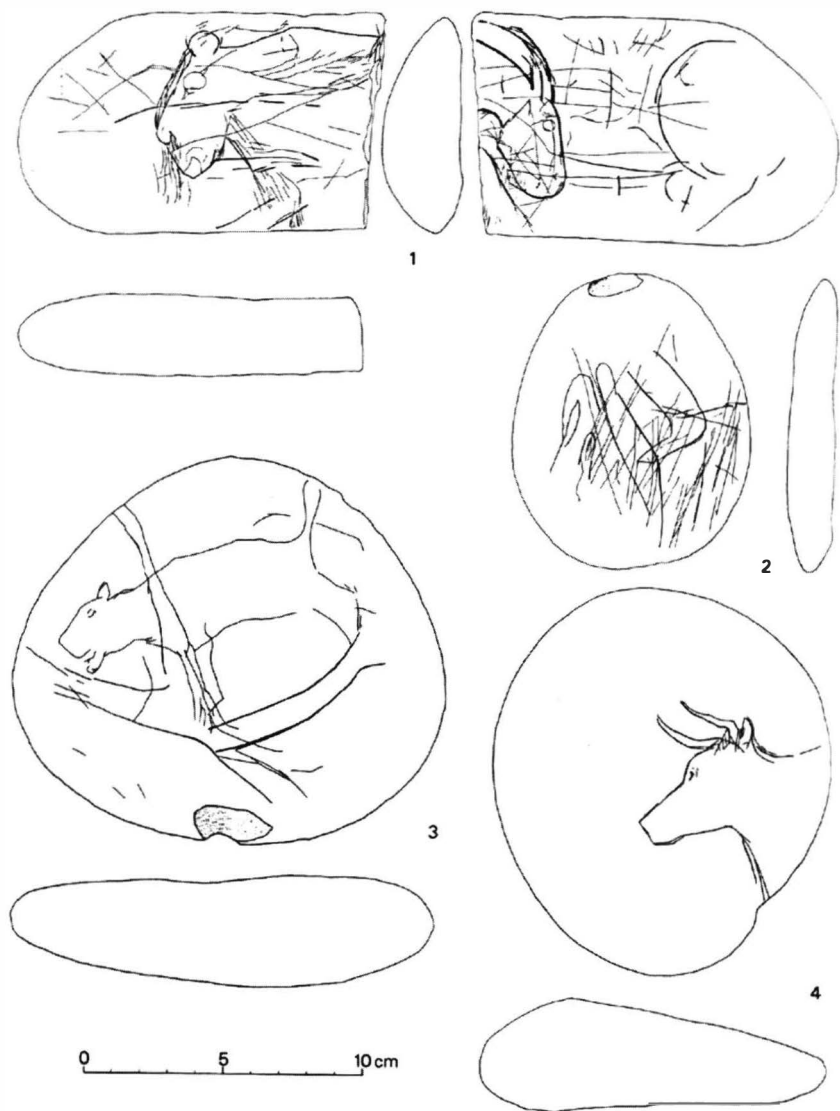
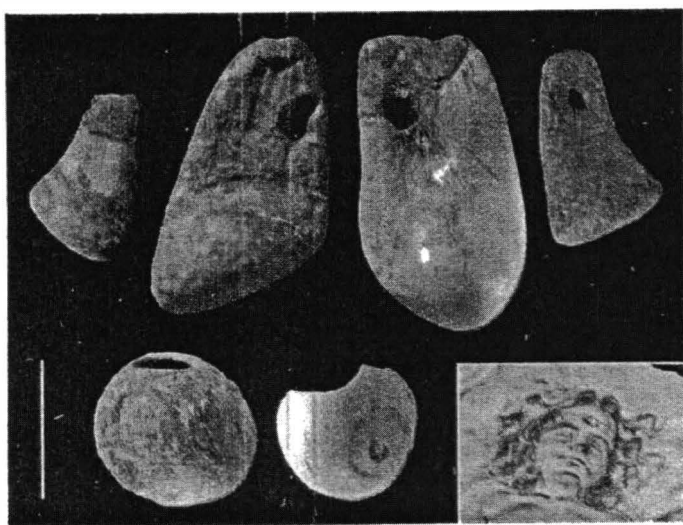
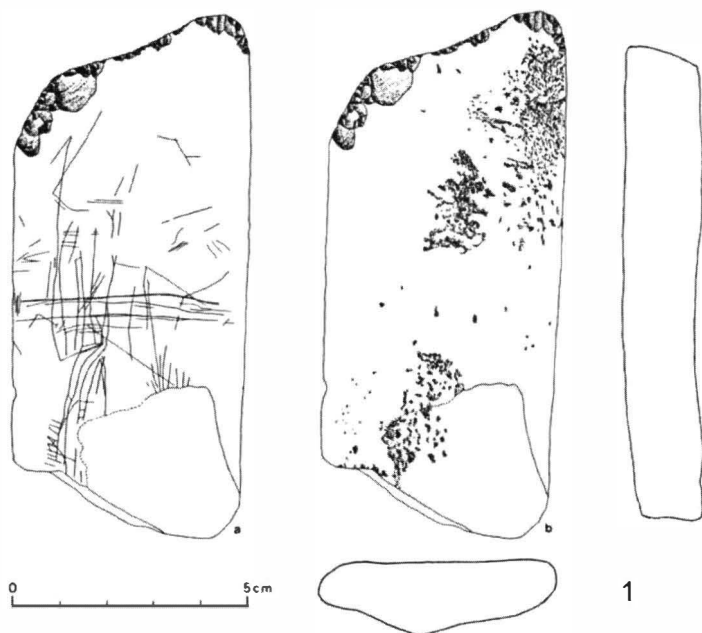

Fig. 34. 1-4, piese de tip "compresor", descoperite la Isturiz și Gourdan (după S. A. de Beaune, 1989, fig. 19, p. 570).

2

Fig. 35. 1, "Racloar" (Enclume) descoperit la Gourdan (după S. A. de Beaune, 1989, fig. 20, p. 571); 2, obiecte depuse în mormântul de la Lagar Velho, Gravettian (după J. Zilhao, E. Trinkaus, 2002, fig. 9).

Fig. 36. "Compresor" descoperit la Isturitz, cu urme de impact (după S. A. de Beaune, 1989, fig. 22, p. 573).

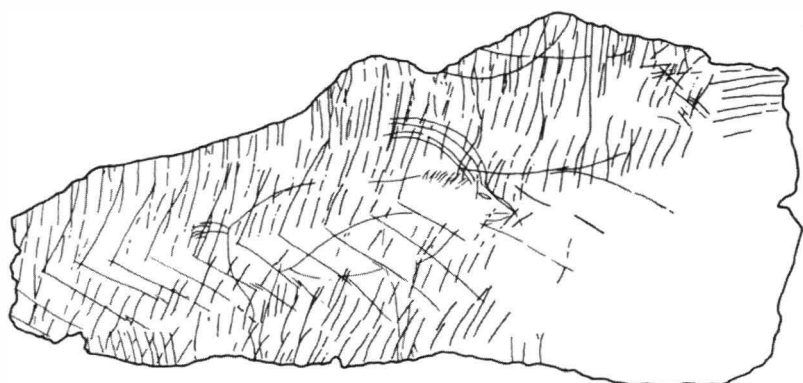
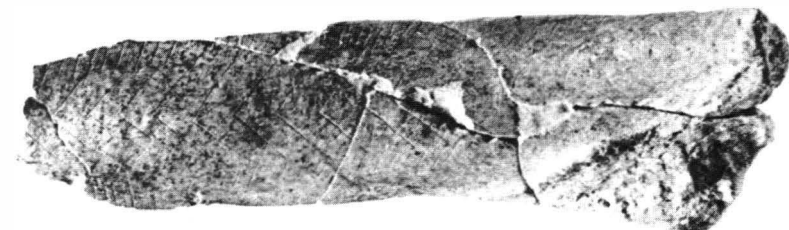

Fig. 37. Fragment de tibie de bovideu cu decor central (cervideu) și cu decor reprezentând vegetația mediului (după A. Palma di Cesnola, 1988, p. 63, fig. 30).

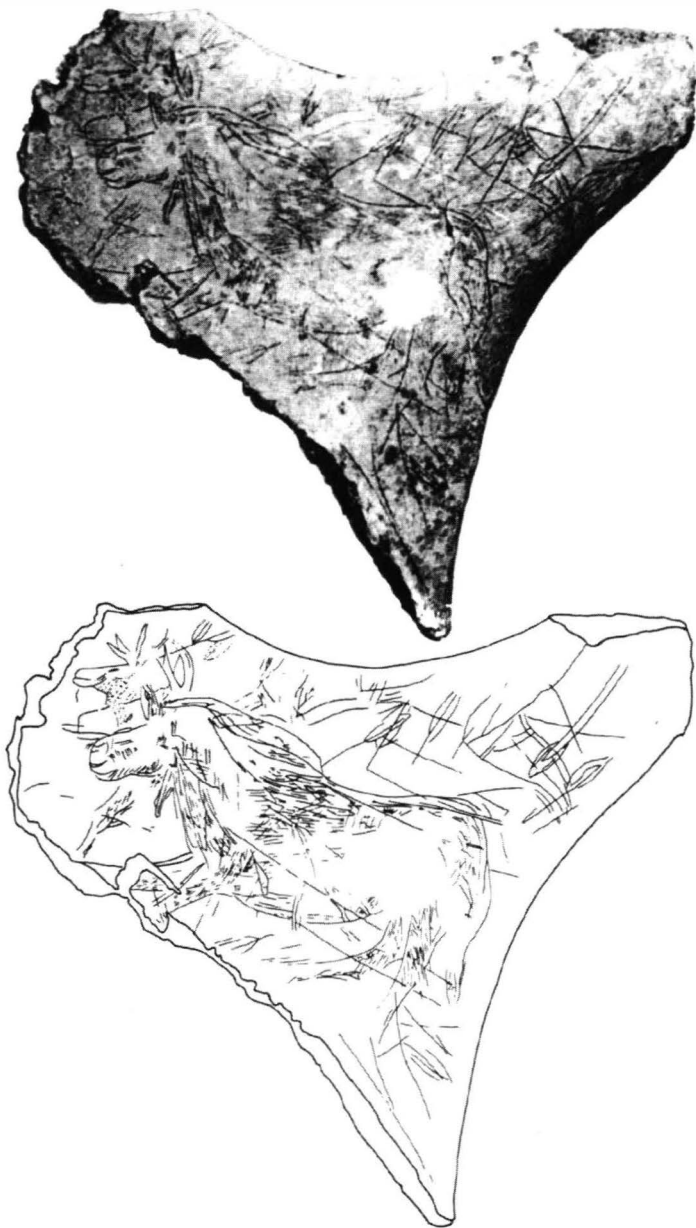

Fig. 38. Os de cal, cu reprezentarea unui cal, în asociere cu alte animale (după A. Palma di Cesnola, 1988, p. 65, fig. 32).

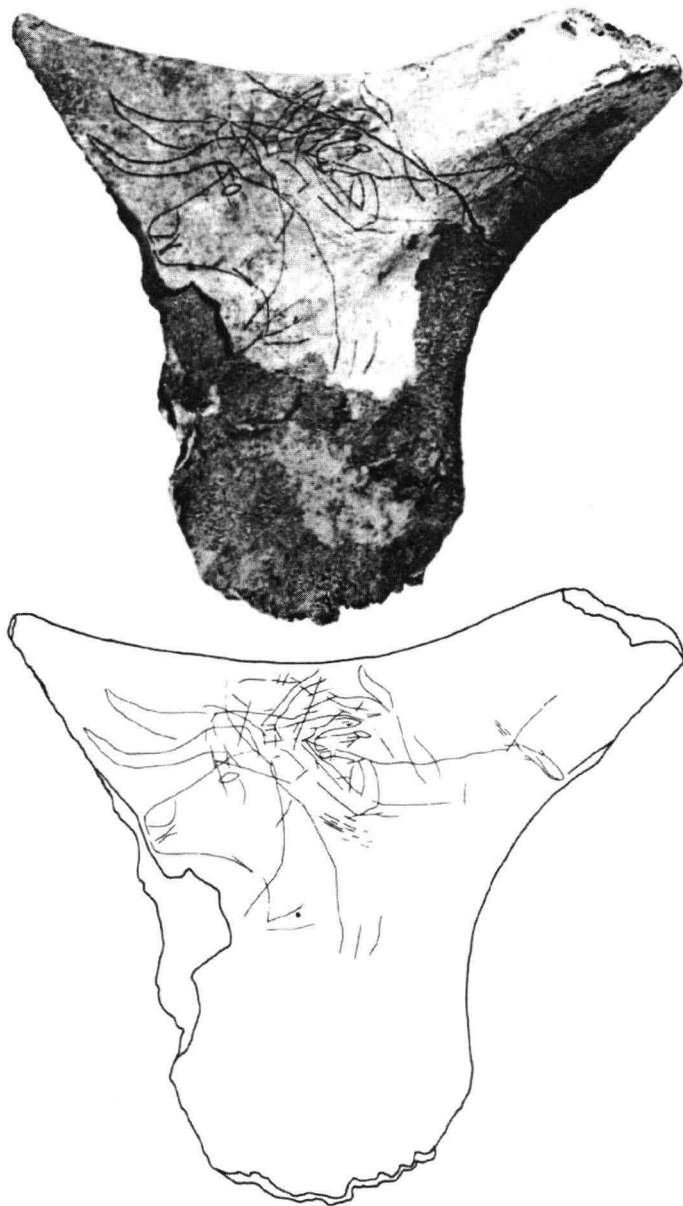

Fig. 39. Os de cal, cu reprezentarea unui bovideu și a altor animale (după A. Palma di Cesnola, 1988, p. 66, fig. 33)

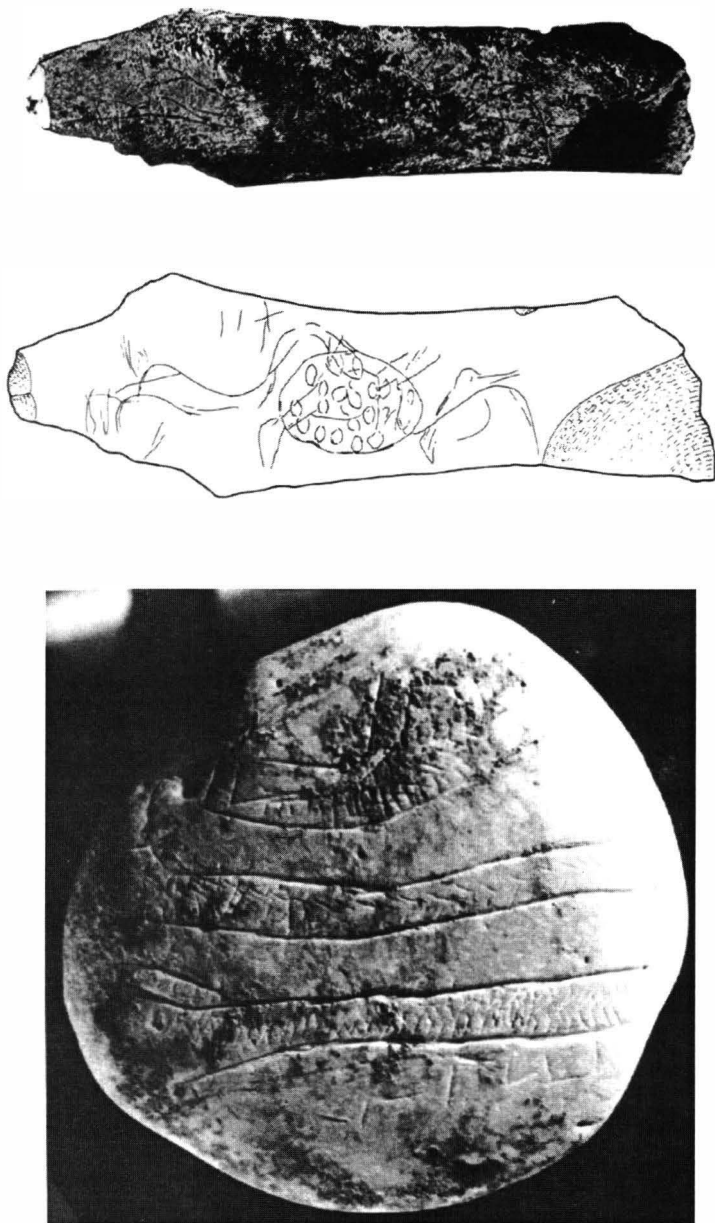
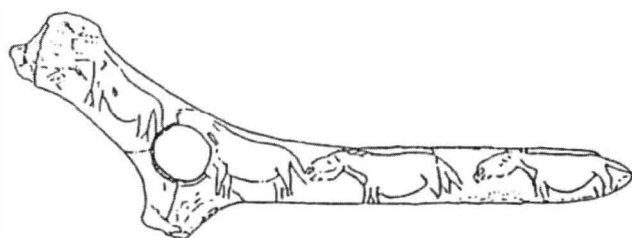
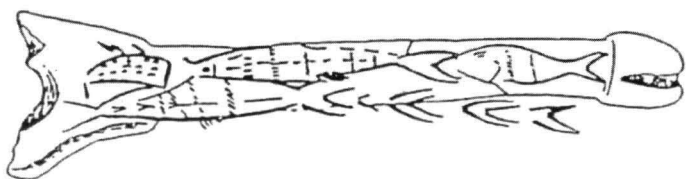
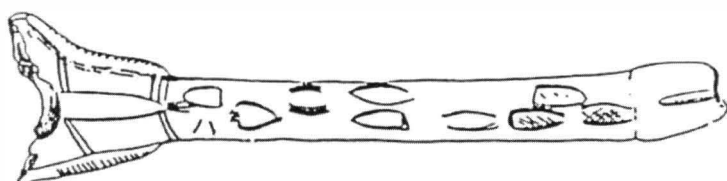

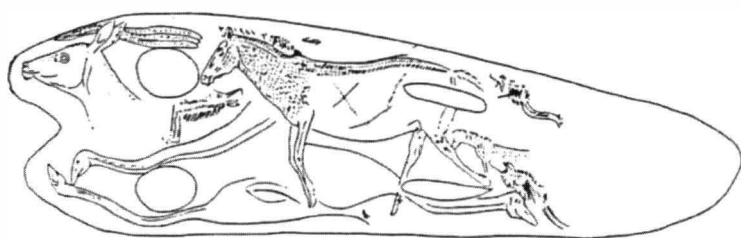
Fig. 40. Os cu reprezentări diverse (după A. Palma di Cesnola, 1988, p. 68, fig. 35).

1

2

3

Fig. 41. 1, La Madeleine; 2, Bruniquel; 3, Teyjat. 1, șir de cai; 2, baston phallic cu pesti; 3, căprioară, cai, păsări (după P. Noiret, fig. 1, 3, 7).

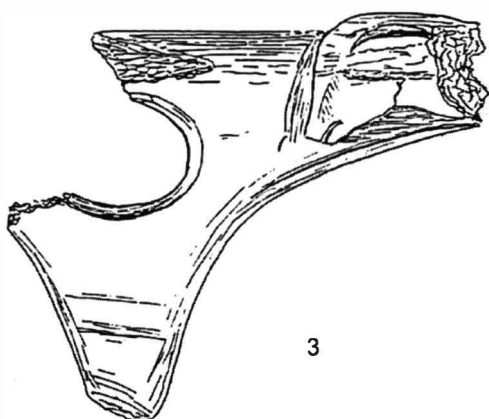
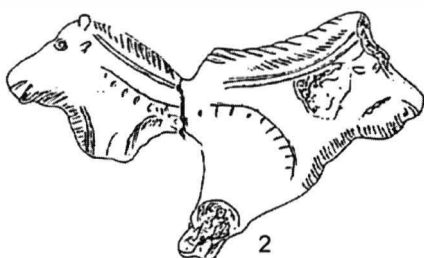
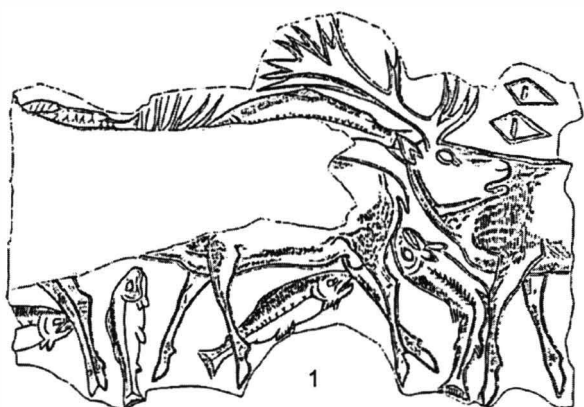

Fig. 42. 1, Lortet, cerbi, somoni, romburi; 2, Laugerie-Basse, bizoni; 3, Saint-Germain-la-Rivière (Gironde), muflon (după P. Noiret, 1991, fig. 4, 5, 6).

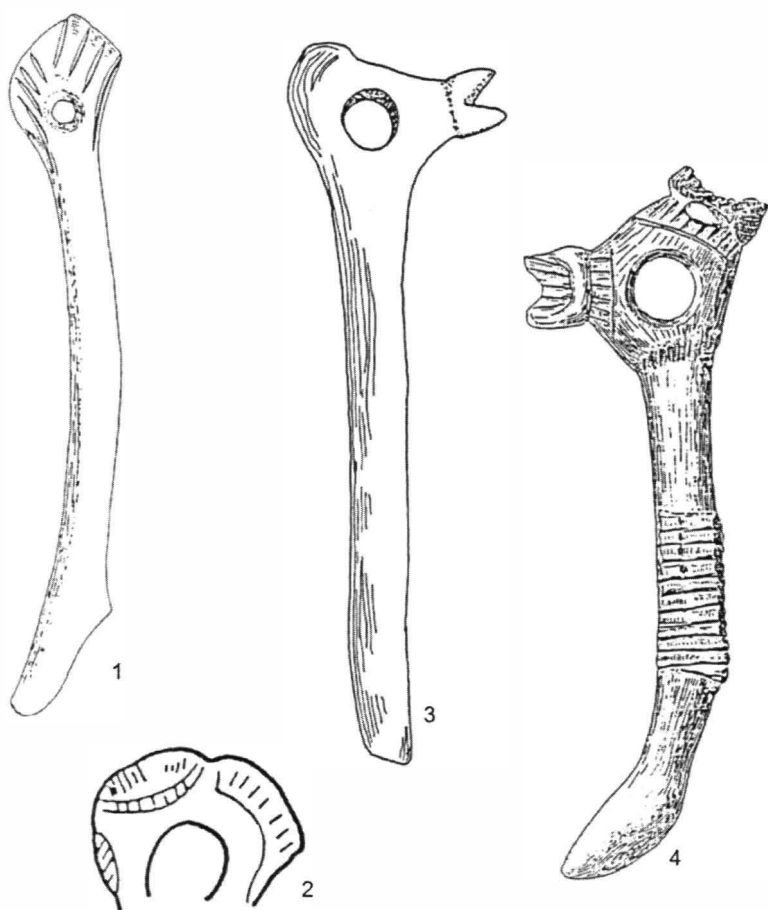

Fig. 43. 1, Bruniquel, coadă (?) de pește; 2, Arudy, cap de pasăre, schematizat; 3, Laugerie-Basse, bâton phalic (după d'après P. Noiret, 1991, fig. 9, 11, 12).

Fig. 44. Abri Morin, niv. B II. Fragmente de suliță, cu decor variat, Magdalenian (după P. Deffarge, P. Laurent, D. de Sonneville-Bordes, 1975, fig. 3).

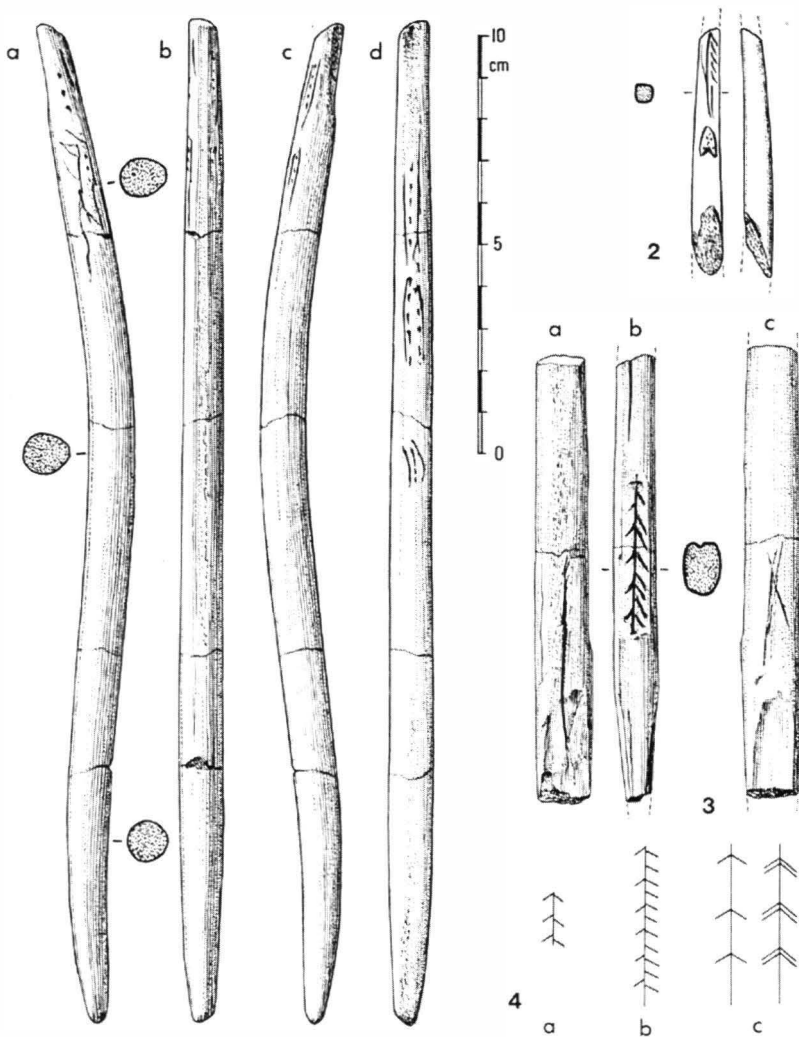

Fig. 45. Abri Morin, niv. B II. Fragmente de suliță, cu decor variat, Magdalenian (după P. Deffarge, P. Laurent, D. de Sonnevile-Bordes, 1975, fig. 4).

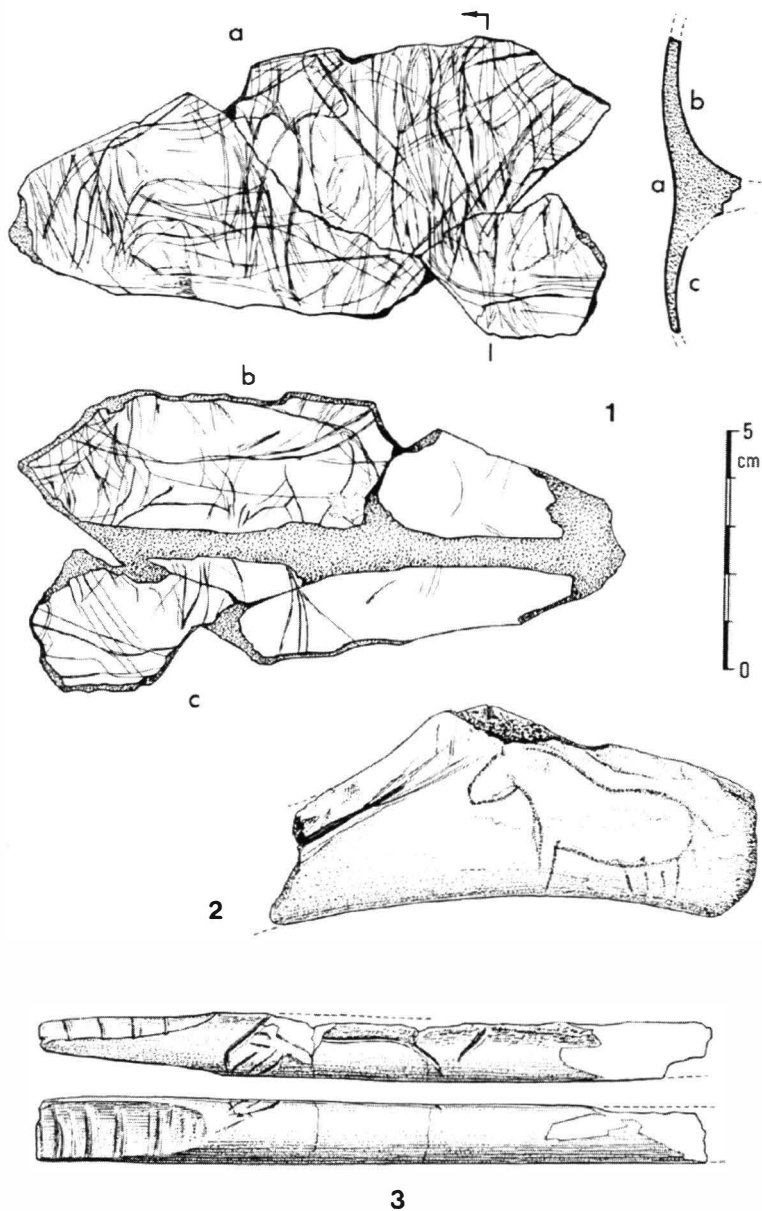

Fig. 46. Abri Morin, niv. B I. 1, fragment de omoplat cu reprezentarea unui cal; pe revers, un bovid; 2, cal în poziție statică; 3, fragmente de lance, din corn de ren, capul unui cal și linii transversale, scurte (după P. Deffarge, P. Laurent, D. de Sonnevill-Bordes, 1975, fig. 5).

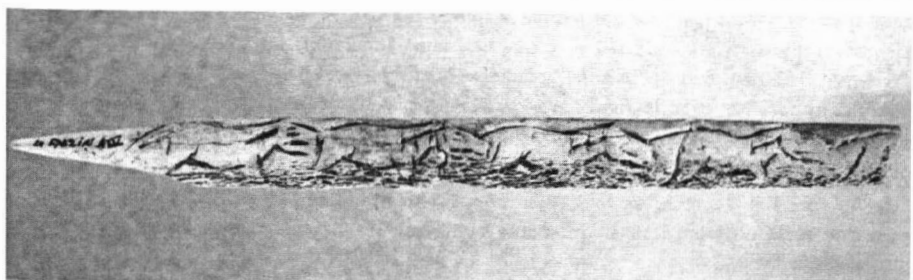
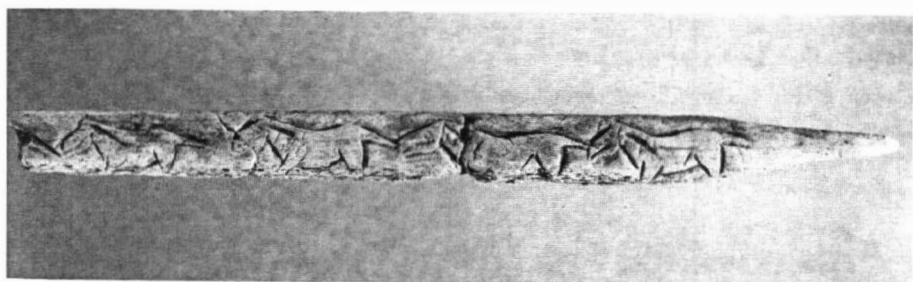
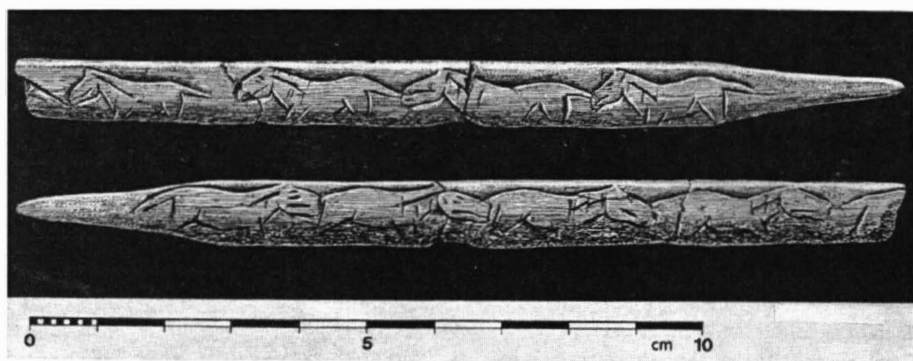

Fig. 47. Abri Morin, niv. A IV, A, B, șirul de cai de pe vârful de lance (după P. Deffarge, P. Laurent, D. de Sonneville-Bordes, 1975, fig. 8, fig. 9).

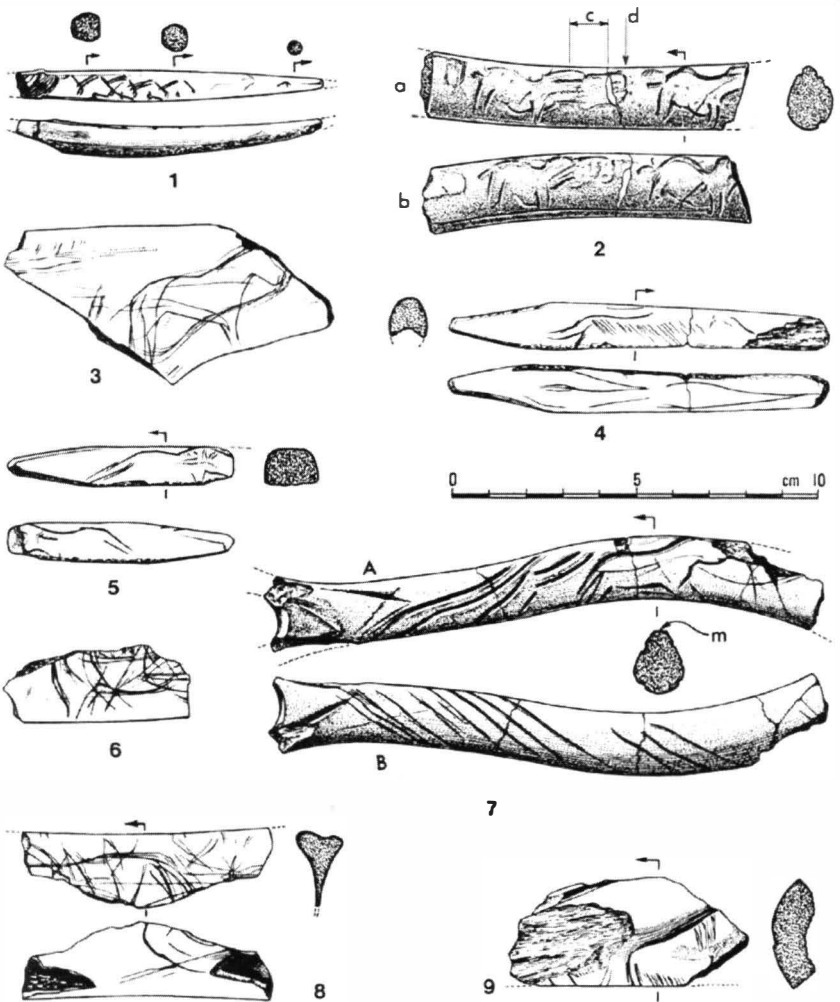

Fig. 48. Abri Morin, niv. A IV. Diverse reprezentări pe suporturi diferite (după P. Deffarge, P. Laurent, D. de Sonneville-Bordes, 1975, fig. 10, p. 17).

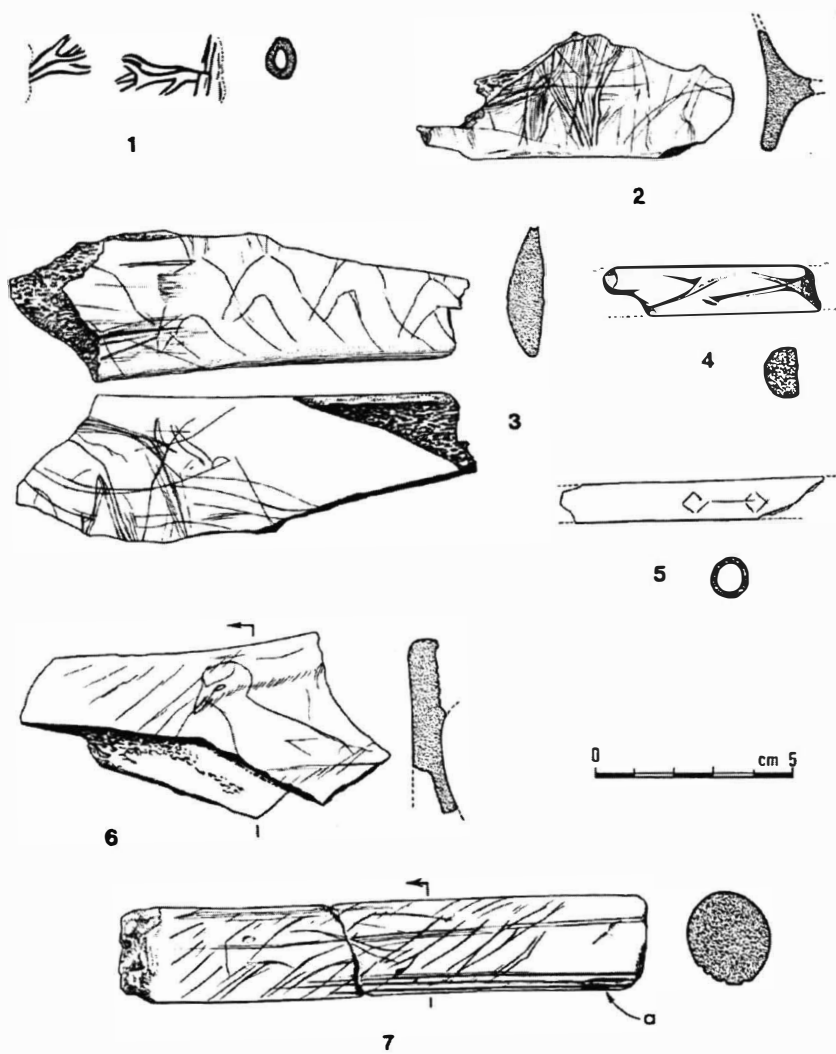

Fig. 49. Reprezentări diverse (după P. Deffarge, P. Laurent, D. de Sonnevile-Bordes, 1975, fig. 13, p. 21).

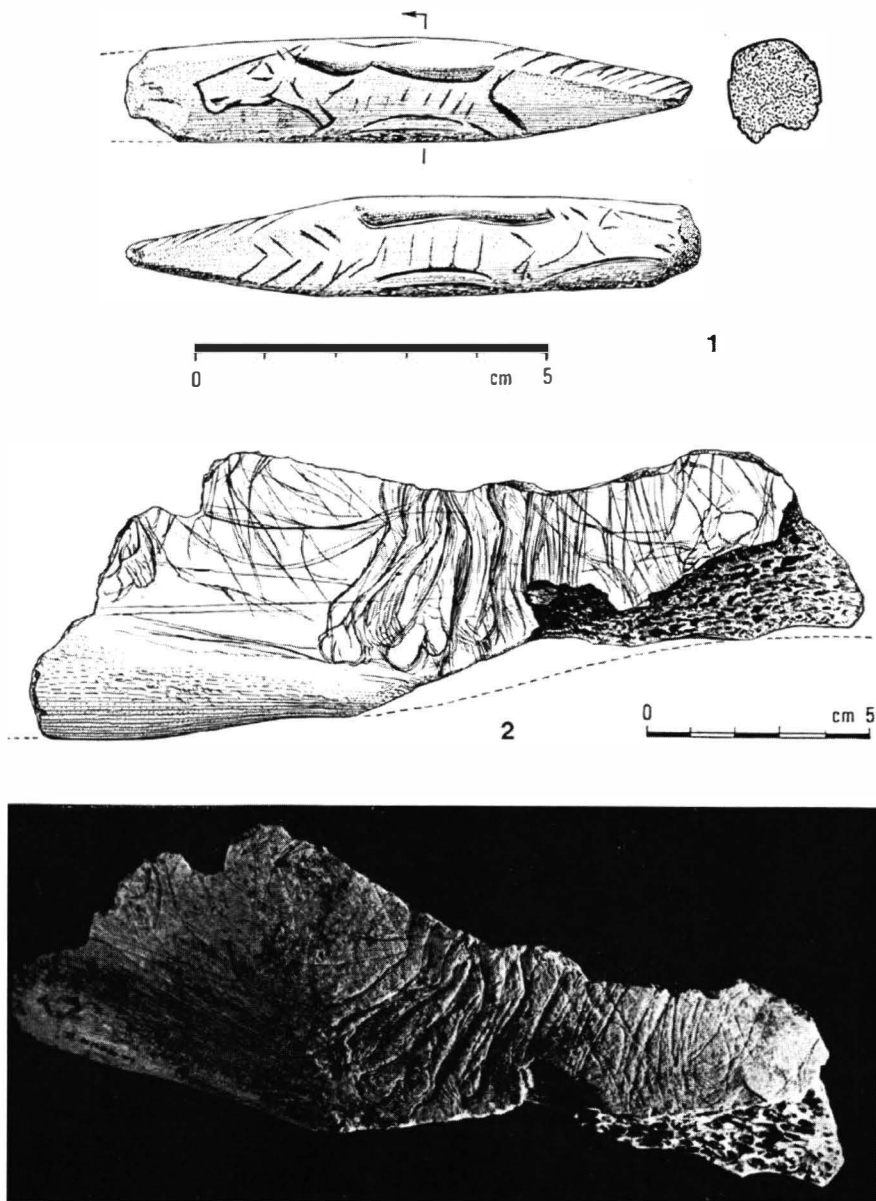

Fig. 50. Abri Morin, niv. A II. Reprezentări prin gravură (după P. Deffarge, P. Laurent, D. de Sonneville-Bordes, 1975, fig. 38; fig. 39, p. 46).

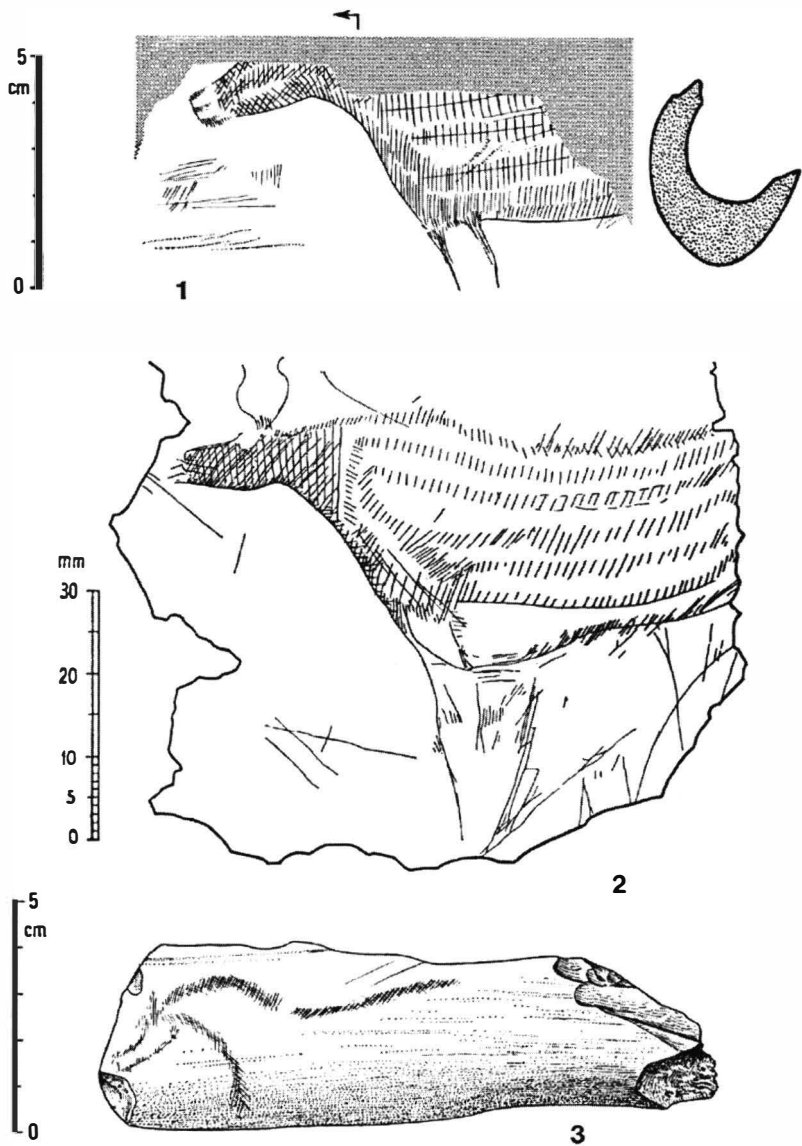

Fig. 51. Abri Morin, niv. A I. 1, Cal; 2, Bovidu (după P. Deffarge, P. Laurent, D. de Sonneville-Bordes, 1975, fig. 44, p. 51).

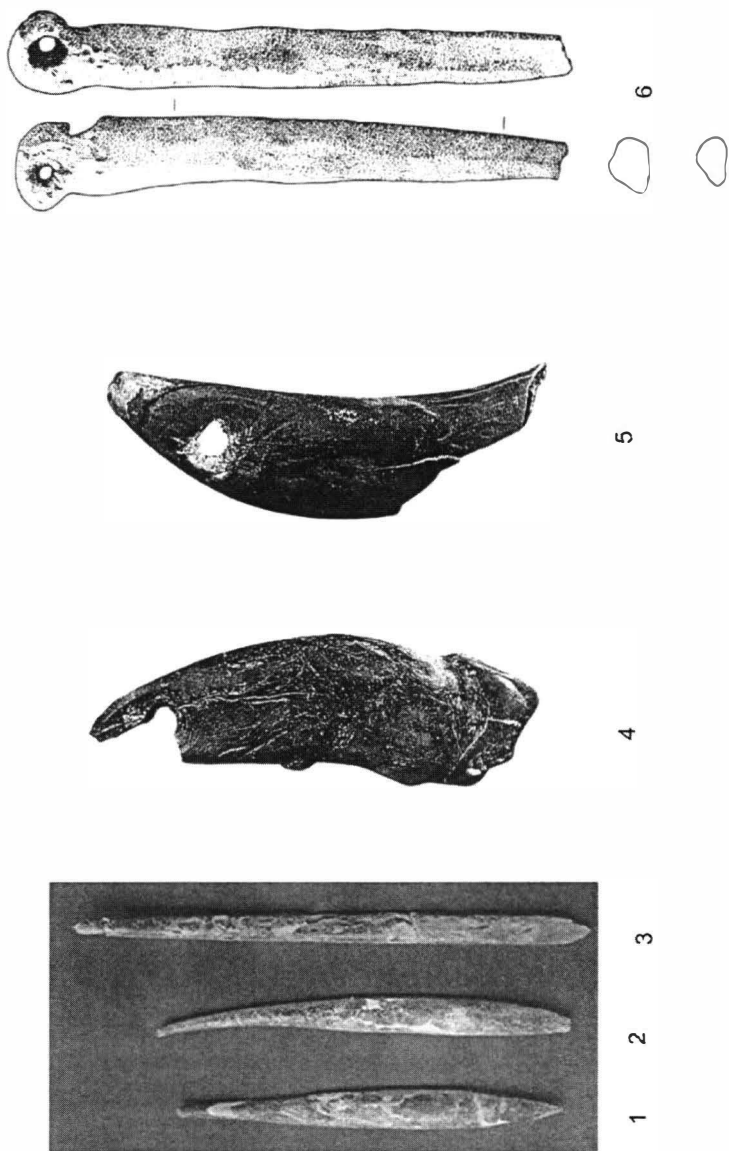

Fig. 52. 1-3, Grotta Mamutowa, vârfuri de lance din ansamblurile aurignaciene 4-5; Grotta Bacho Kiro, dinți de urs și de vulpe; 6, străpungător aurignacian (după J. K. Kozłowski, 1992, fig. 1-3, p. 14, fig. 21, p. 36, fig. 22, p. 37, fig. 23, p. 38).

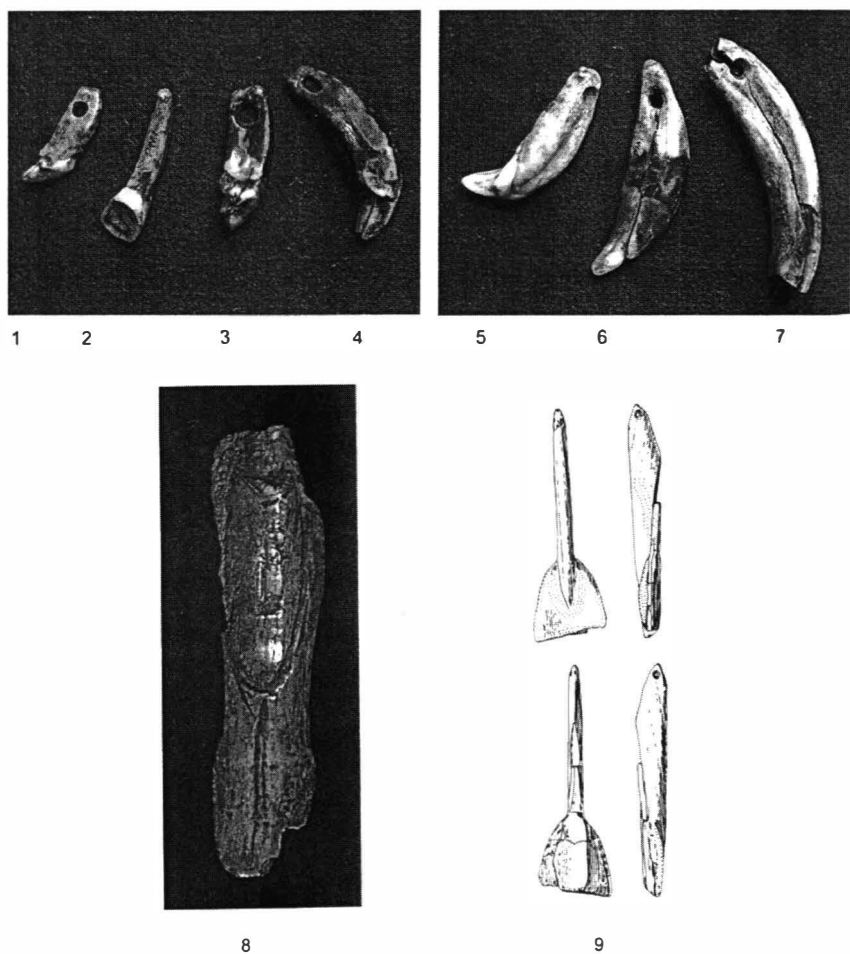

Fig. 53. 1-7, Grota Mamutowa, dinți perforați, de urs, vulpe, *Bos*, cal; 8, Muralovska, lustruitor gravat; 9, Grota Brânzeni, statueta, Aurignacian (după J. K. Kozłowski, 1992, fig. 24, 25, p. 39; fig. 29, p. 43; 31, p. 44).

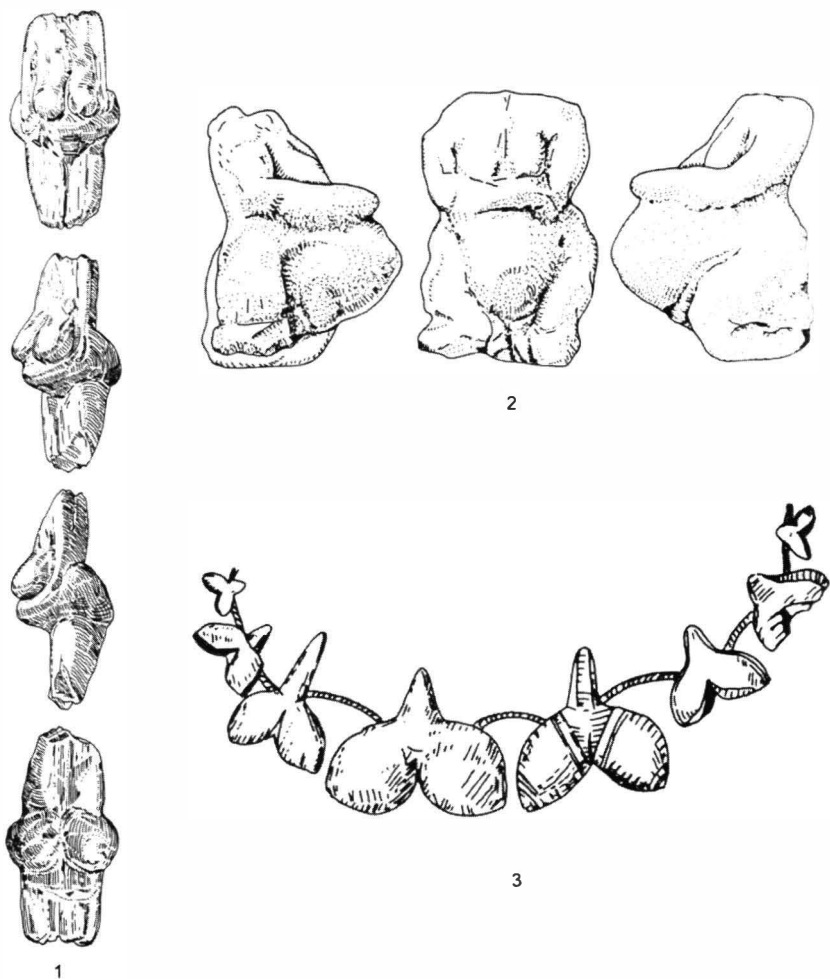

Fig. 54. 1/a-d, Gagarino; 2, Kostienki 13; 3, Dolni-Věstonice, Gravettian (după J. K. Kozłowski, 1992, fig. 37, p. 49; fig. 40, p. 40; fig. 43, p. 52).

Fig. 55. 1-4, figurine zoomorfe de animale din lut ars (feline, rhinoceros, mamut), Gravettian (după J. K. Kozłowski, 1992, fig. 44, p. 53).

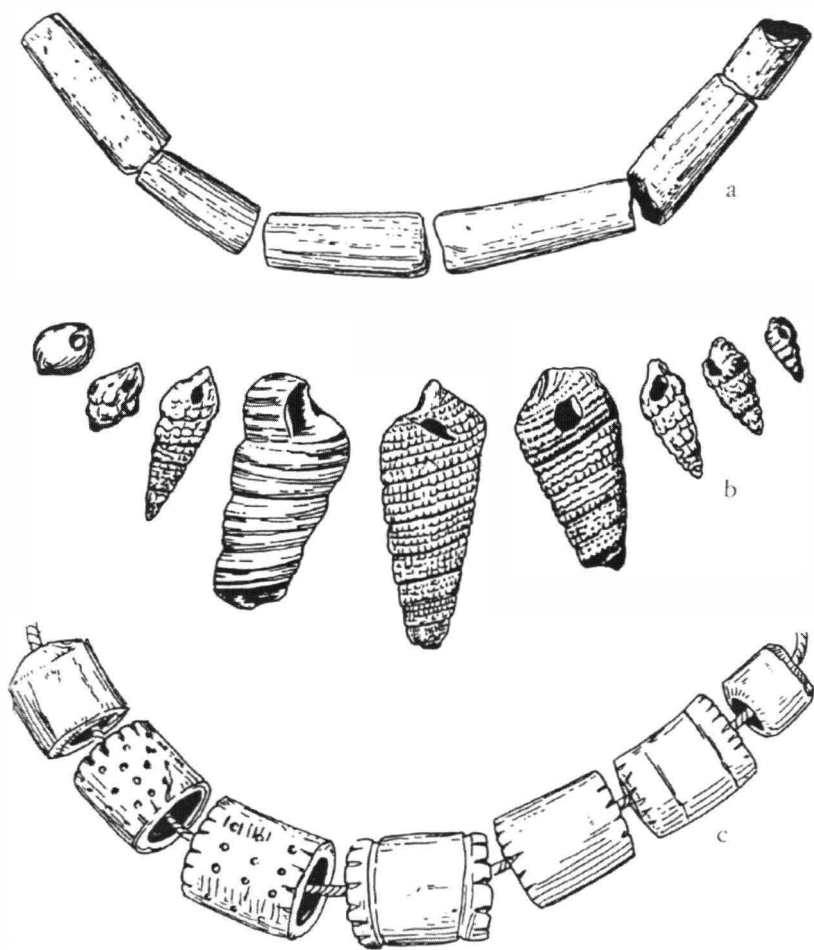

Fig. 56. a-c, Dolni-Věstonice, Gravettian, elemente de coliere (după J. K. Kozłowski, 1992, fig. 48, p. 55).

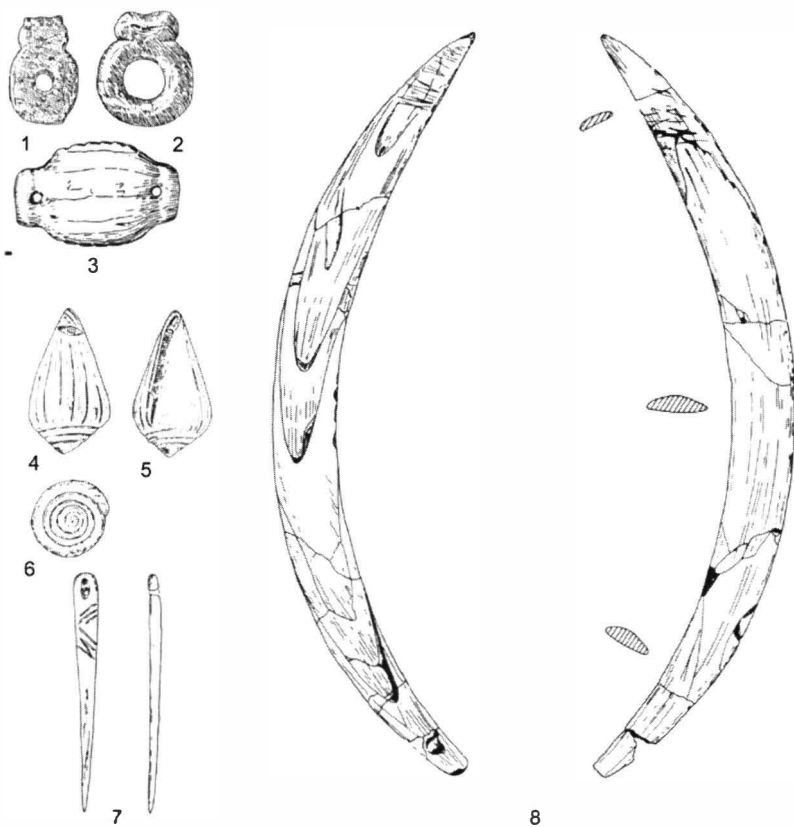

Fig. 57. 1-3, Pavlov I; 4/a-b, și 5-6, Grotta Oblazowa. 1-3, pandantive din ivory; 4, bumerang; 5a, pandantiv din cochilie fosilă; 5/b, ac de vânătoare (după J. K. Kozlowski, 1992, fig. 49, p. 55; 4, 5-6, Grotta Oblazowa).

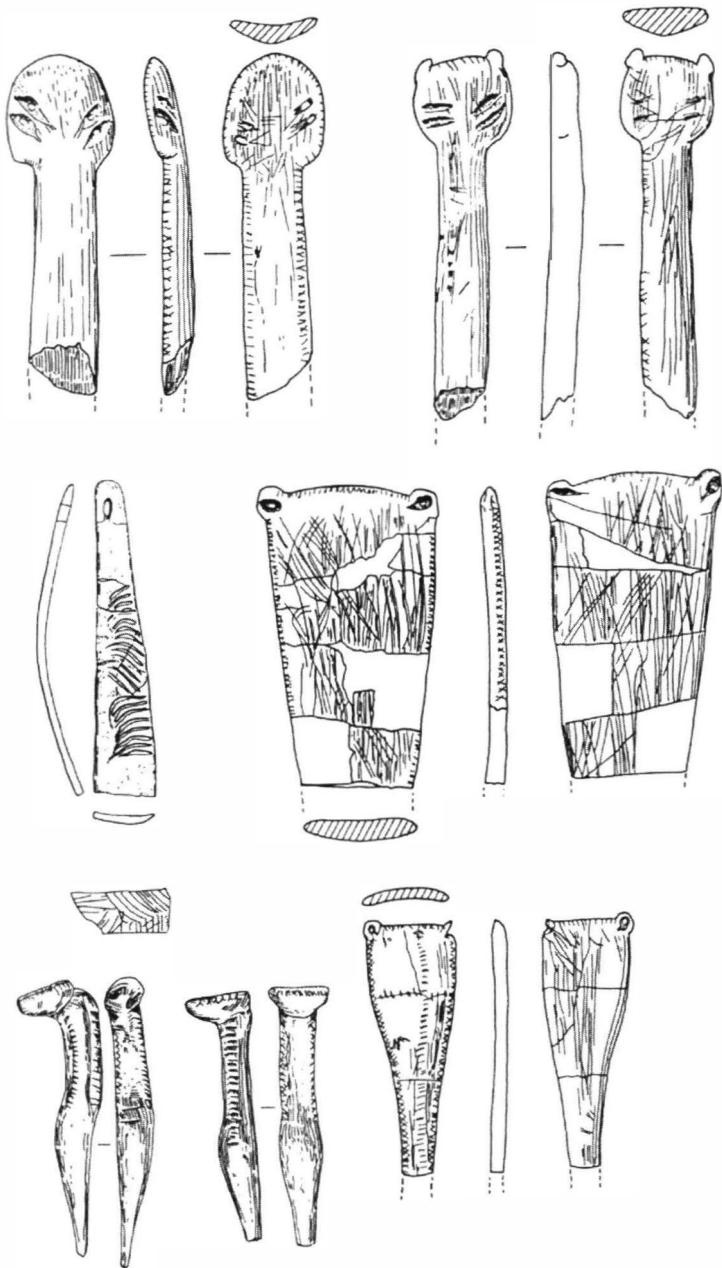
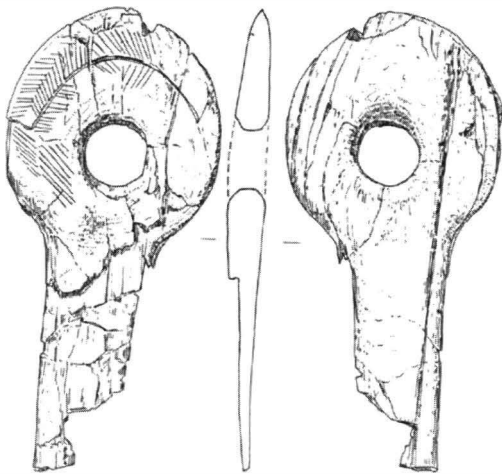
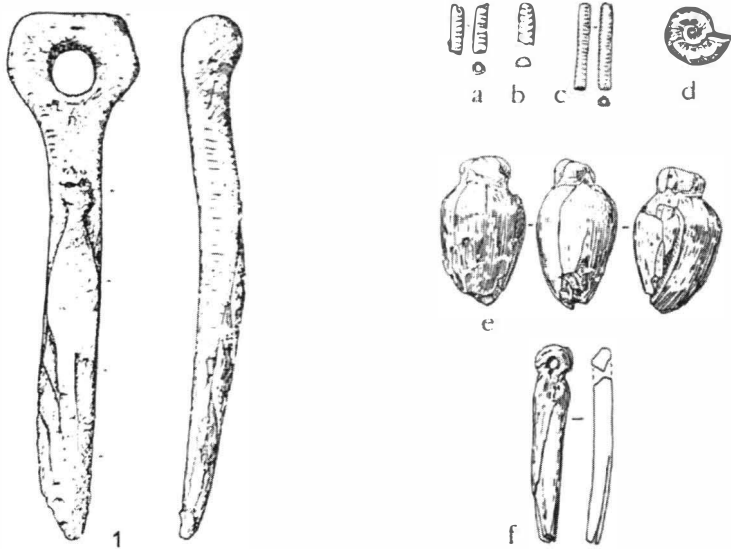

Fig. 58. Obiecte diverse, descoperite la Avdeevo, Gravettian (după J. K. Kozłowski, 1992, fig. 60-63, p. 61).

2

Fig. 59. 1, Molodova V, baston perforat cu decor antropomorf; 2, Kostienki 21, baston perforat cu decor incizat; a-f, diferite obiecte de podoabă, unele decorate (după J. K. Kozłowski, 1992, fig.70-72, p. 65, 66).

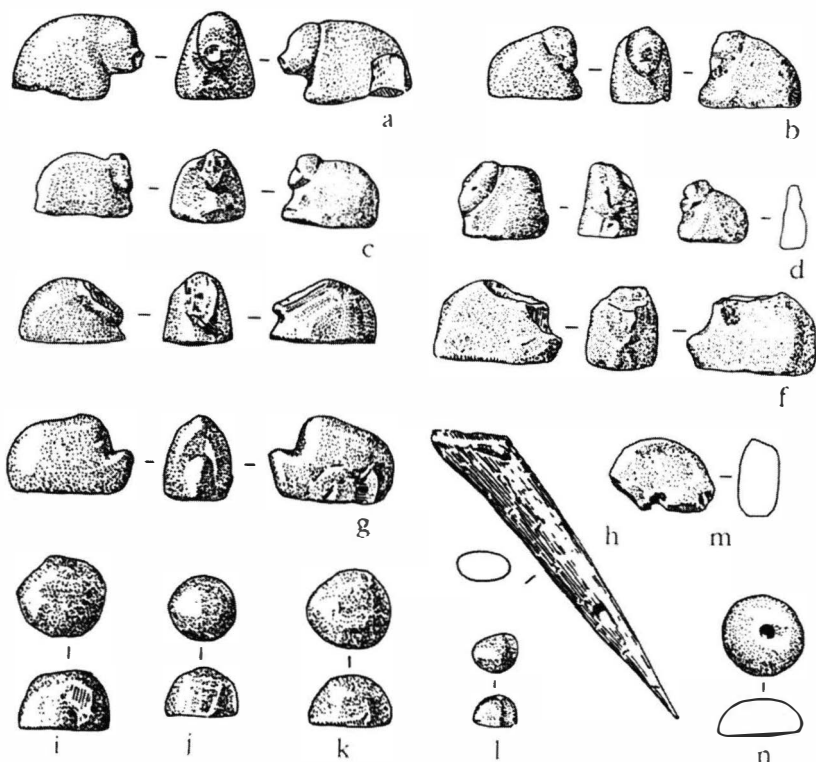

Fig. 60. a-n, Kostienki 11, statuete animale foarte schematizate, obiecte de podoabă, etc. (după J. K. Kozłowski, 1992, fig.73, p. 66).

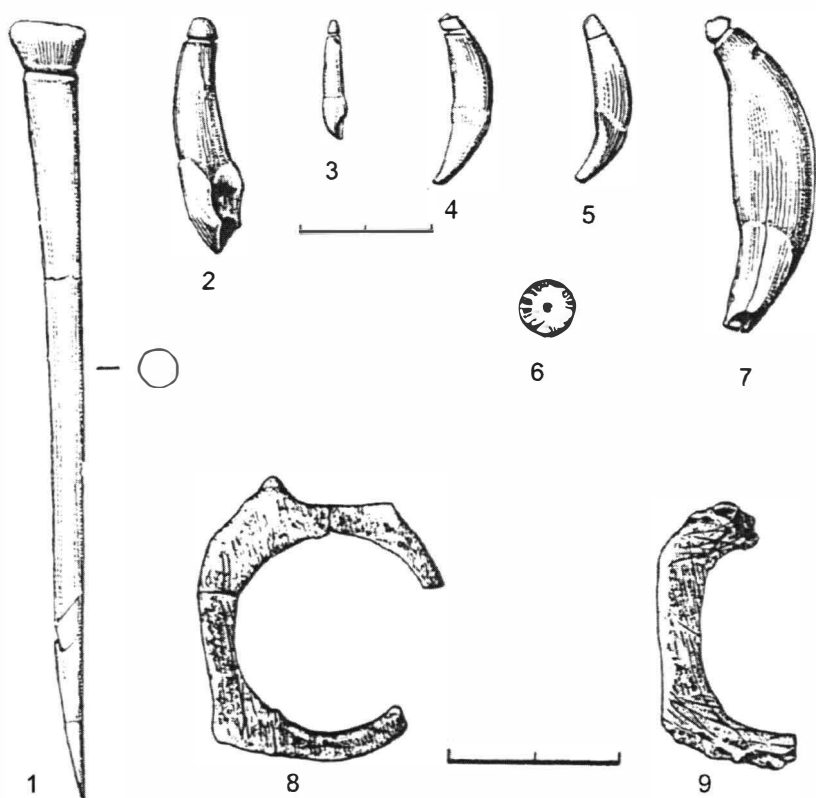

Fig. 61. Châtelperronian, Grotte du Renne. 1-7, străpungător, dinți perforați; 8-9, pandantive din os, decorate (după G. Bosinski, 1990, p. 40-41).

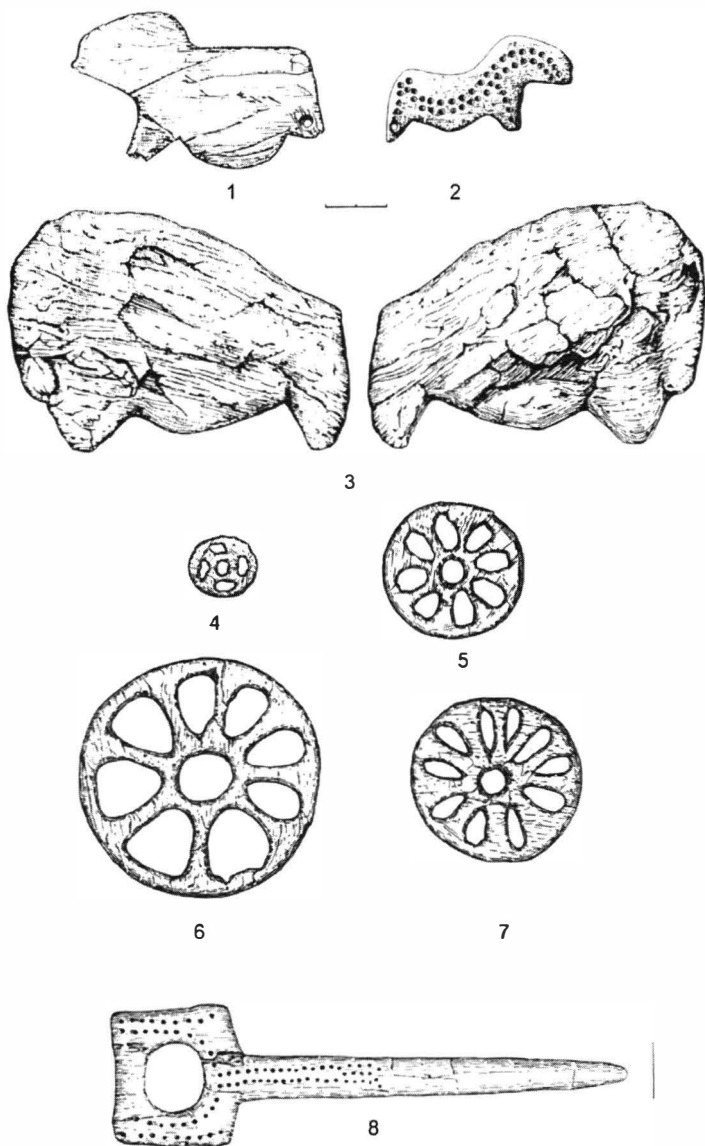

Fig. 62. Gravettian, Sungir, 1-7, rondelles din ivoriu; 8, baston perforat din ivoriu (după G. Bosinski, 1990, p. 48-49).

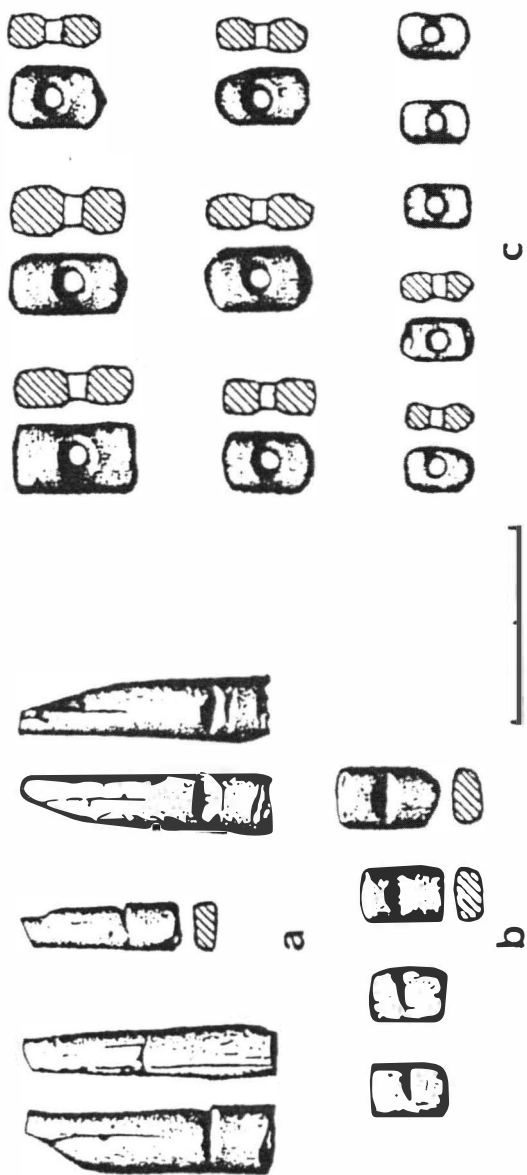

Fig. 63. Gravettian, Sungir, a-c, schițe de perle, perle în curs de fabricare, perle fabricate (după G. Bosinski, 1990, p. 50).

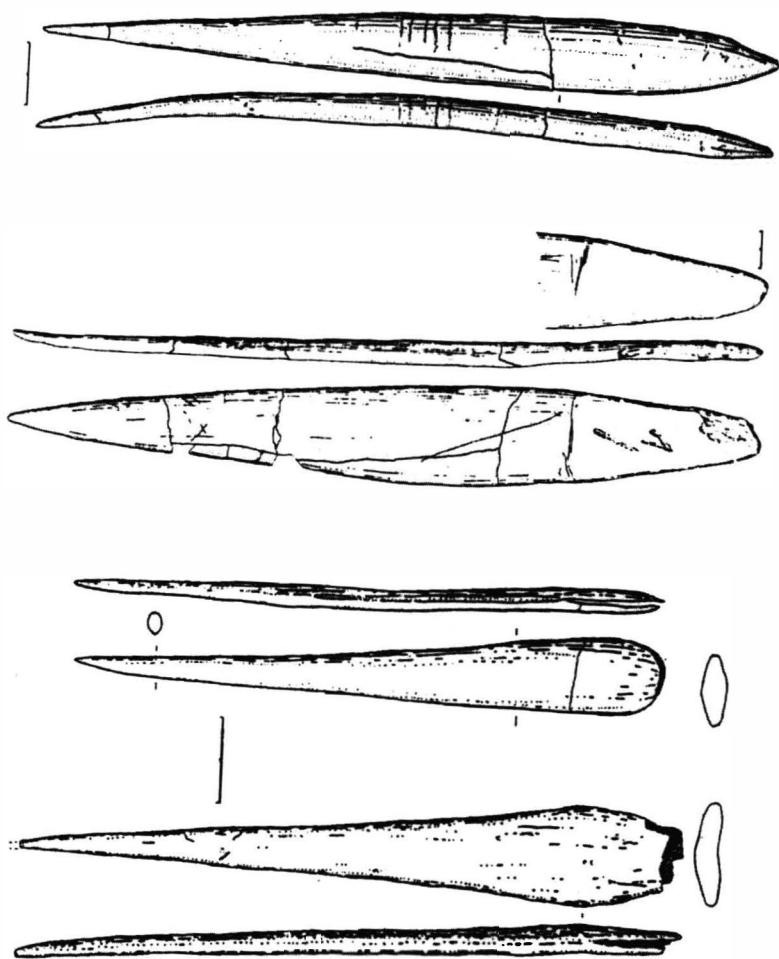

Fig. 64. Gravettian, vârfuri de tip Lauth, à base fendue, de la Bocksteinhöhle și de la Istallöskö (după G. Bosinski, 1990, p. 60).

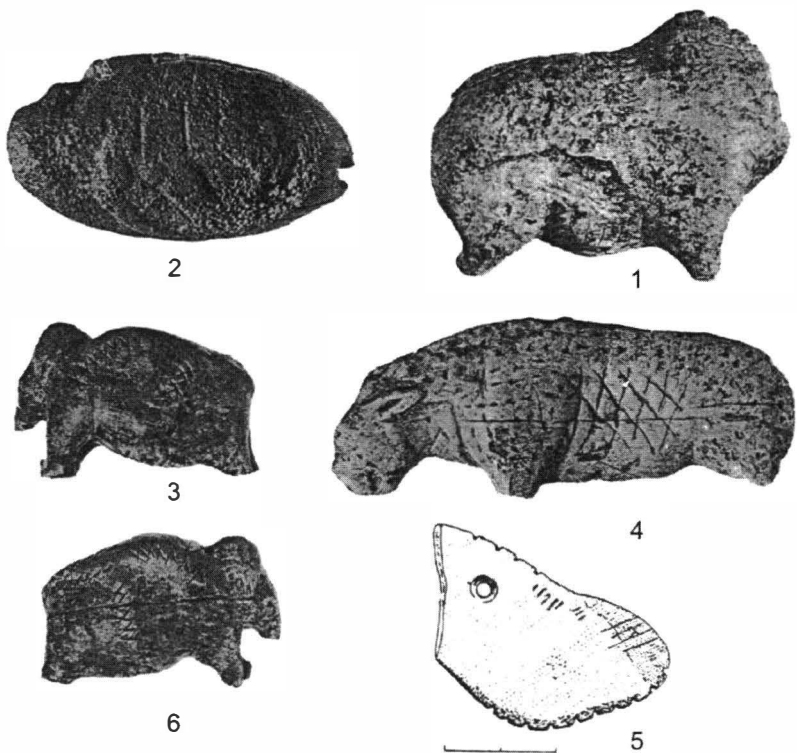

Fig. 65. Gravettian, statuete din ivoriu, bizon, mamut, leu, semi-relief de mamut, de la Vogelherd; piatră perforată (cap de cal), Isturitz, Magdalenian (după G. Bosinski, 1990, p. 67).

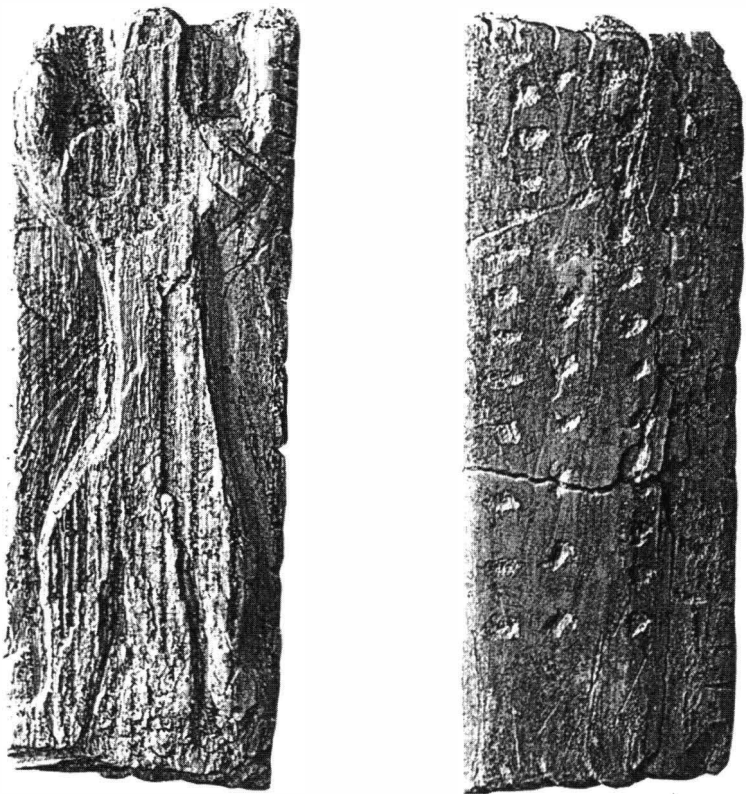

Fig. 66. Gravettian. Plachetă din ivoriu (orantă) și aliniamente de punctuații, Geissenklösterle (după G. Bosinski, 1990, p. 69).

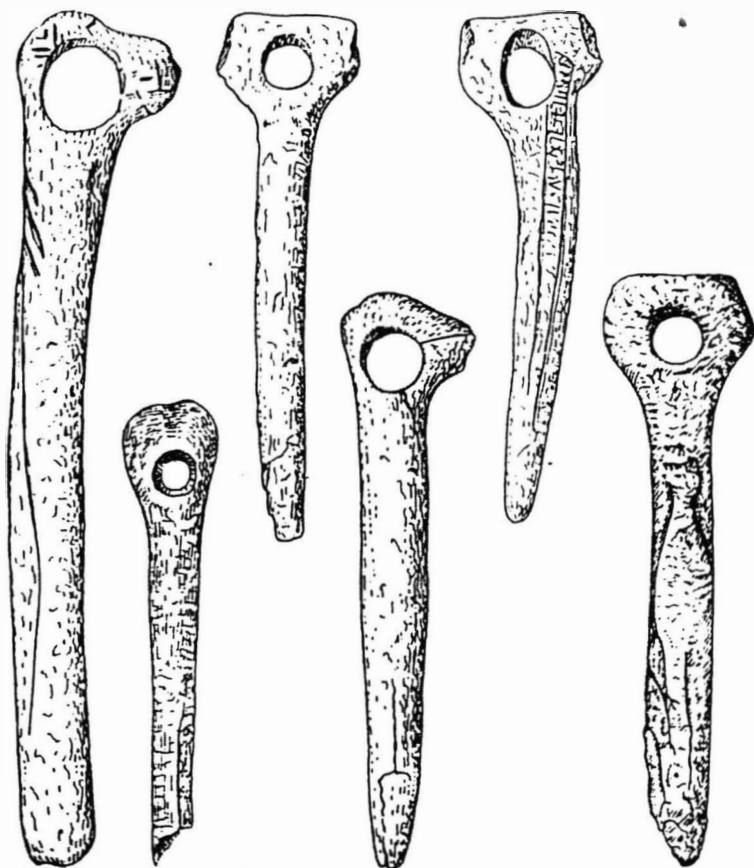

Fig. 67. Gravettian, Molodova V, niv. 7, bâtons perçes, de Molodova V, niv. 7, decorate, (după G. Bosinski, 1990, p. 85).

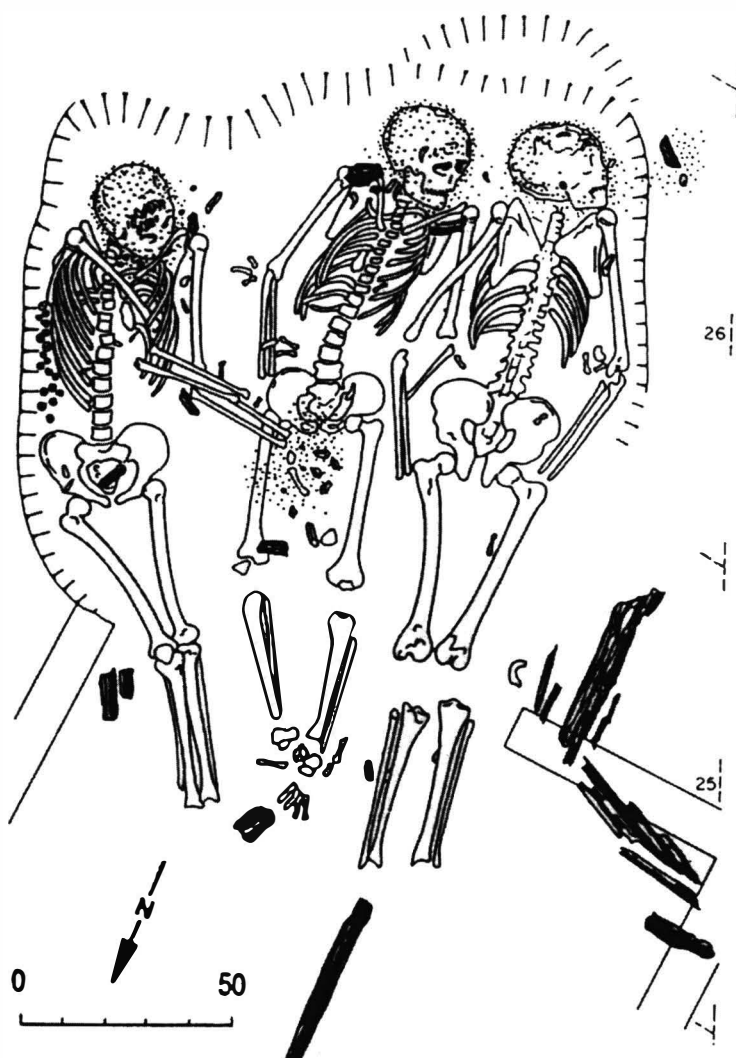

Fig. 68. Mormântul triplu de la Dolni Věstonice, Gravettian
(după G. Bosinski, 1990, p. 96).

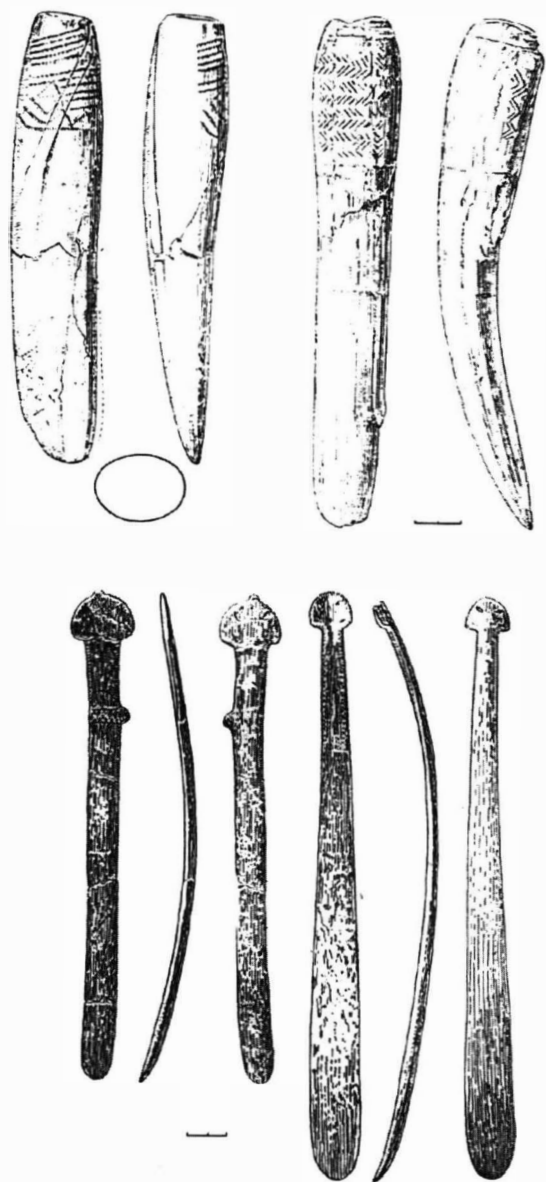

Fig. 69. Kostienki I, 1, "topoare" din ivoriu și mici spatule decorate, Gravettian (după G. Bosinski, 1990, p. 118).

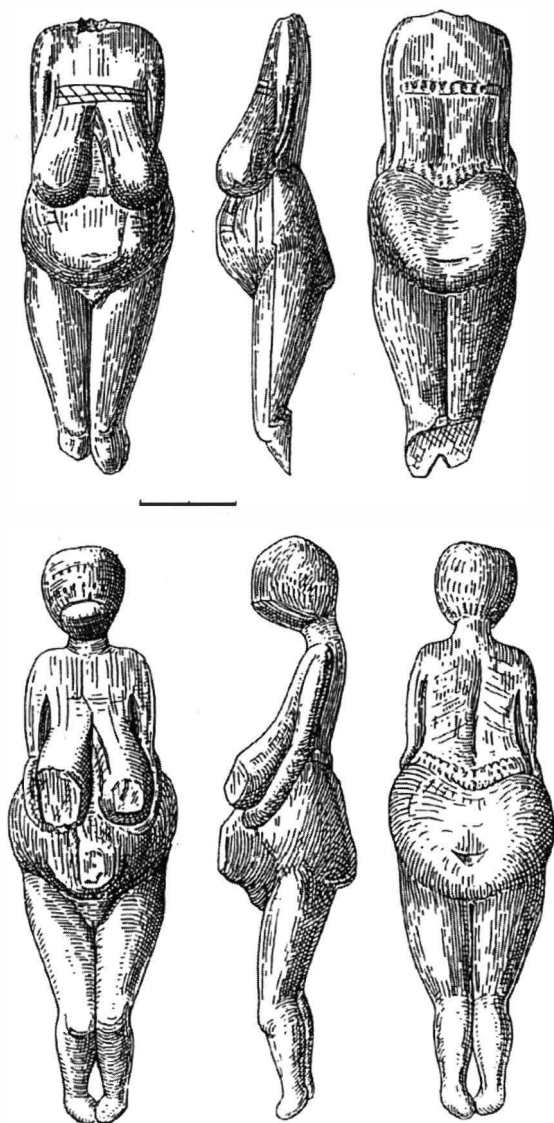

Fig. 70. Kostienki I, 1, statuete feminine din ivoriu, Gravettian (după G. Bosinski, 1990, p. 122).

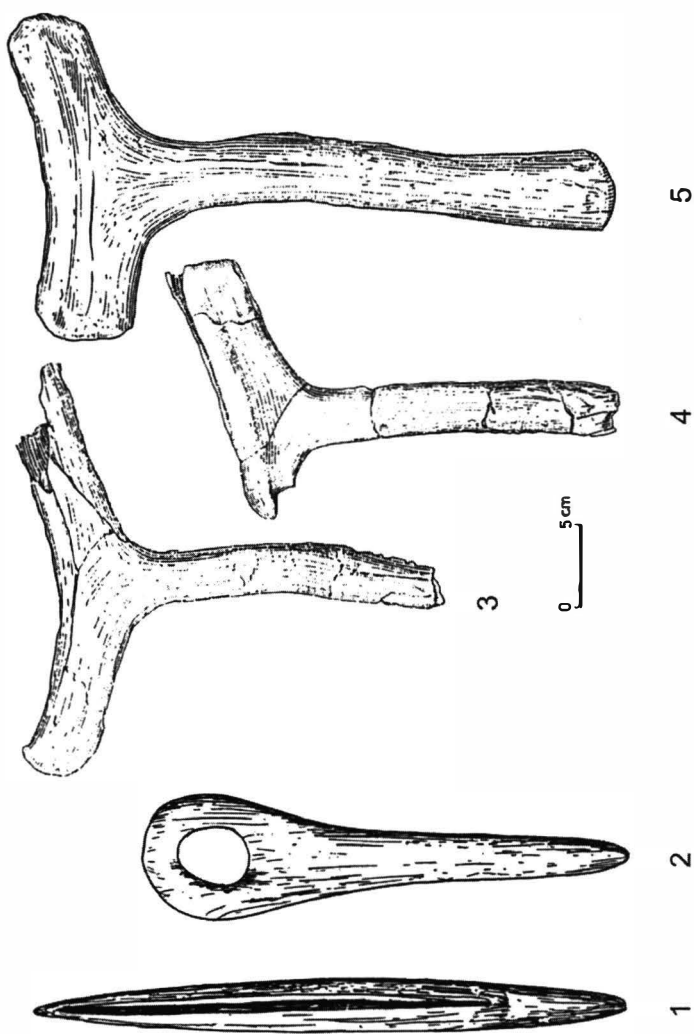

Fig. 71. Mezín (1,2) și Dobraničevka (3-5), vârf de suliță, bâton perce, topoare-ciocan, Gravettian (după G. Bosinski, 1990, p. 159).

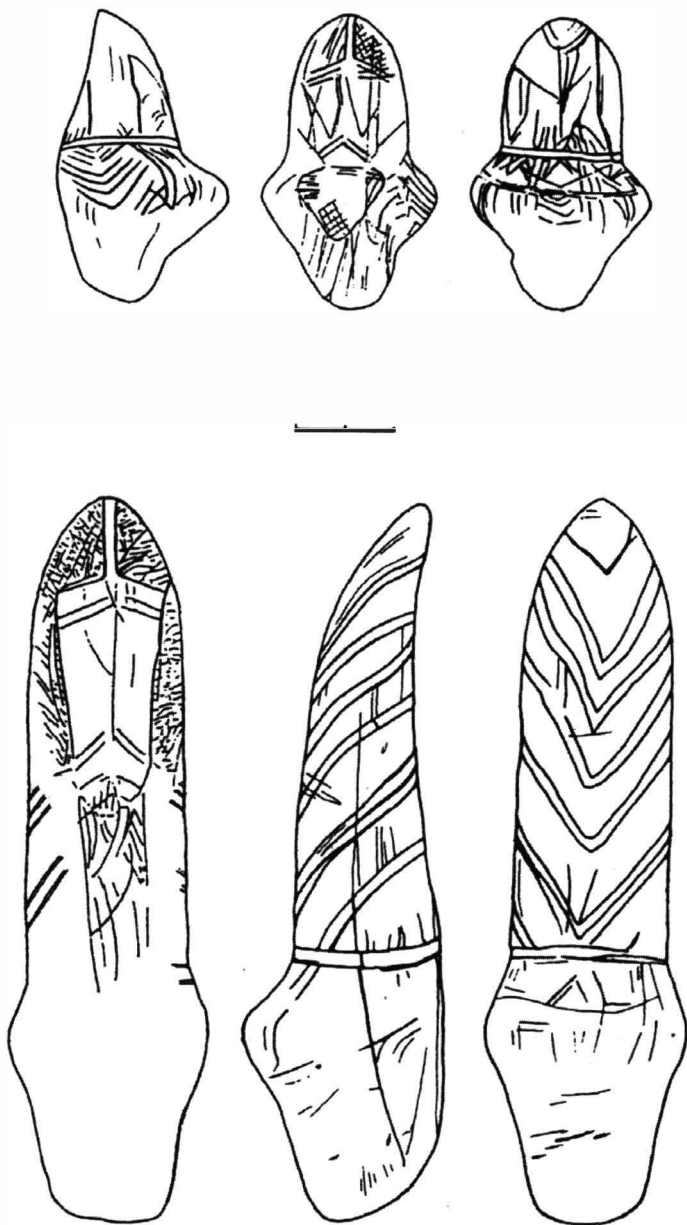

Fig. 72. Mezin, statuete feminine, Gravettian, (după G. Bosinski, 1990, p. 163).

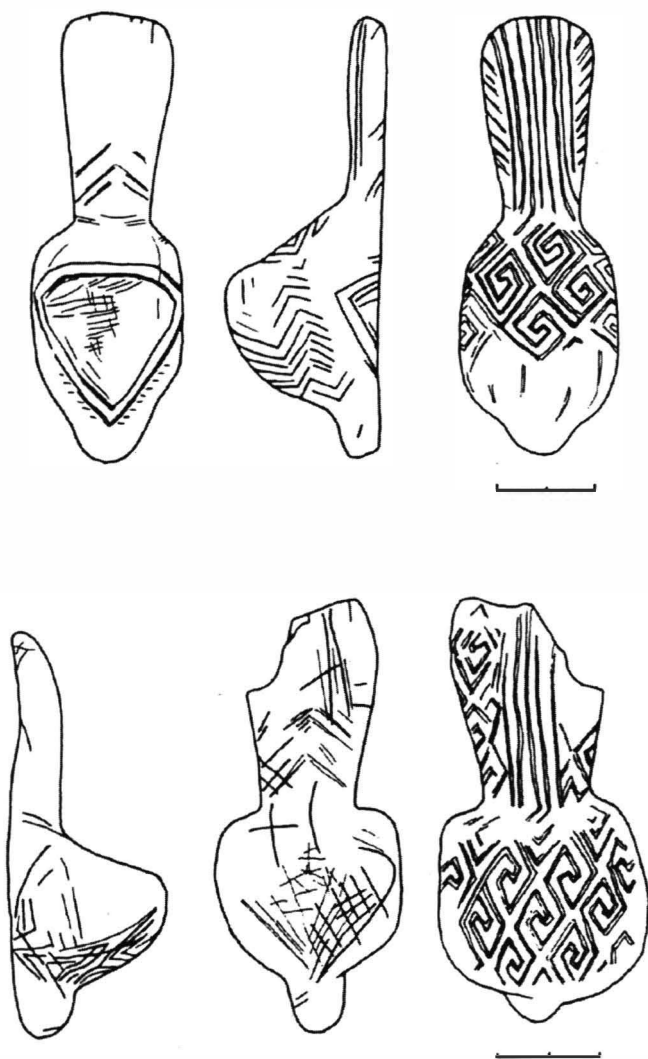

Fig. 73. Mezin, statuete feminine, Gravettian, (după G. Bosinski, 1990, p. 164).

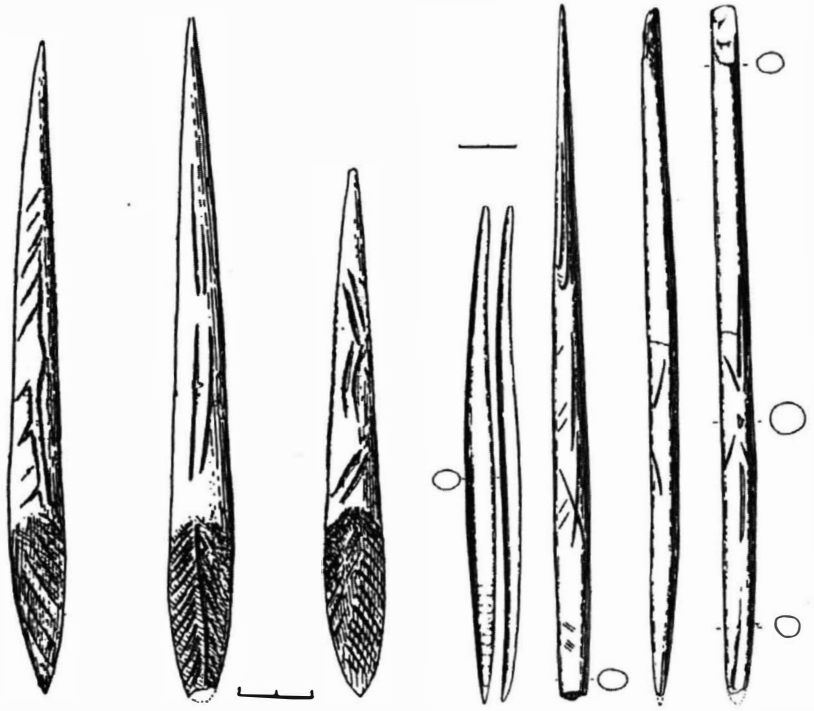

Fig. 74. Le Placard et Lascaux, vârfuri de lance, unele decorate, Magdalenian (după G. Bosinski, 1990, p. 167).

Fig. 75. La Marche, Magdalenian, Gravuri de femei și de bărbați (după G. Bosinski, 1990, p. 190).

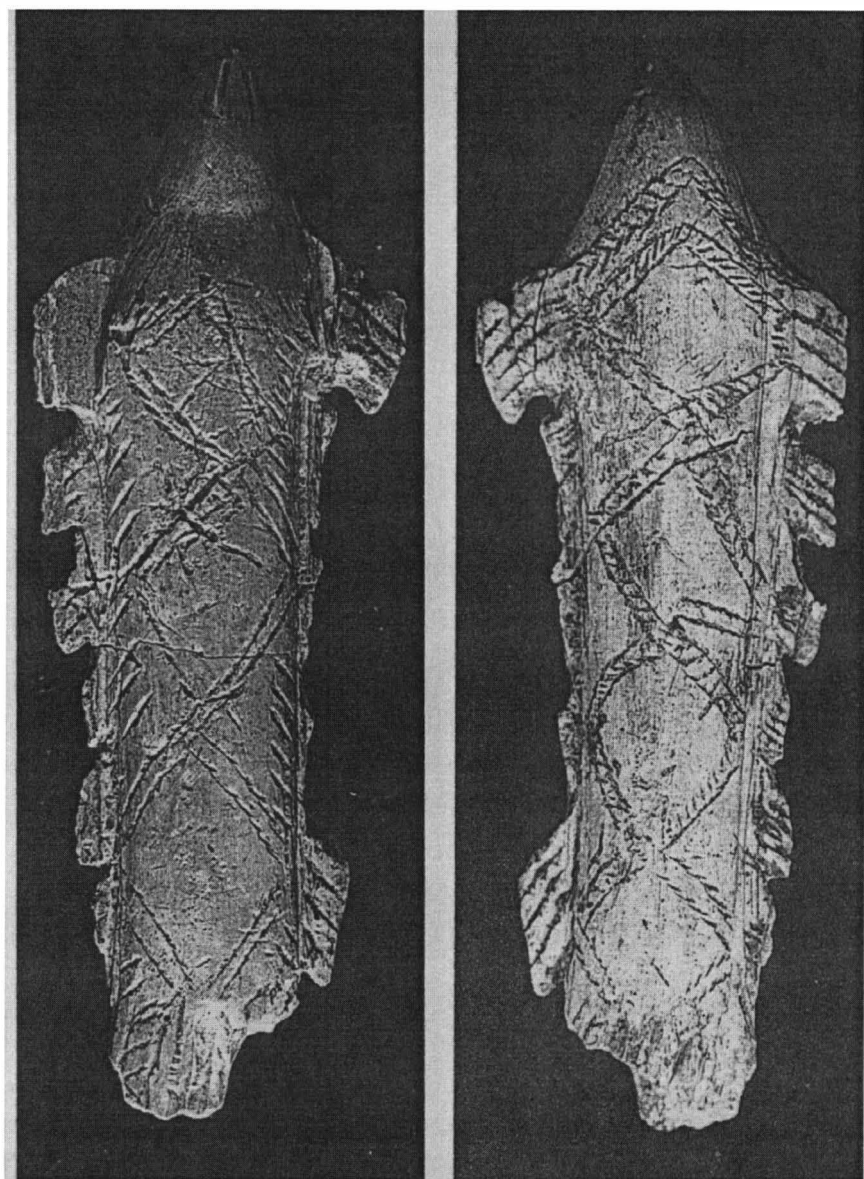

Fig. 76. Kniegrotte, Magdalenian, Harpon din ivoriu, decorat (după G. Bosinski, 1990, p. 194).

Fig. 77. Isturitz, Magdalenian, Baghete decorate (după G. Bosinski, 1990, p. 199).

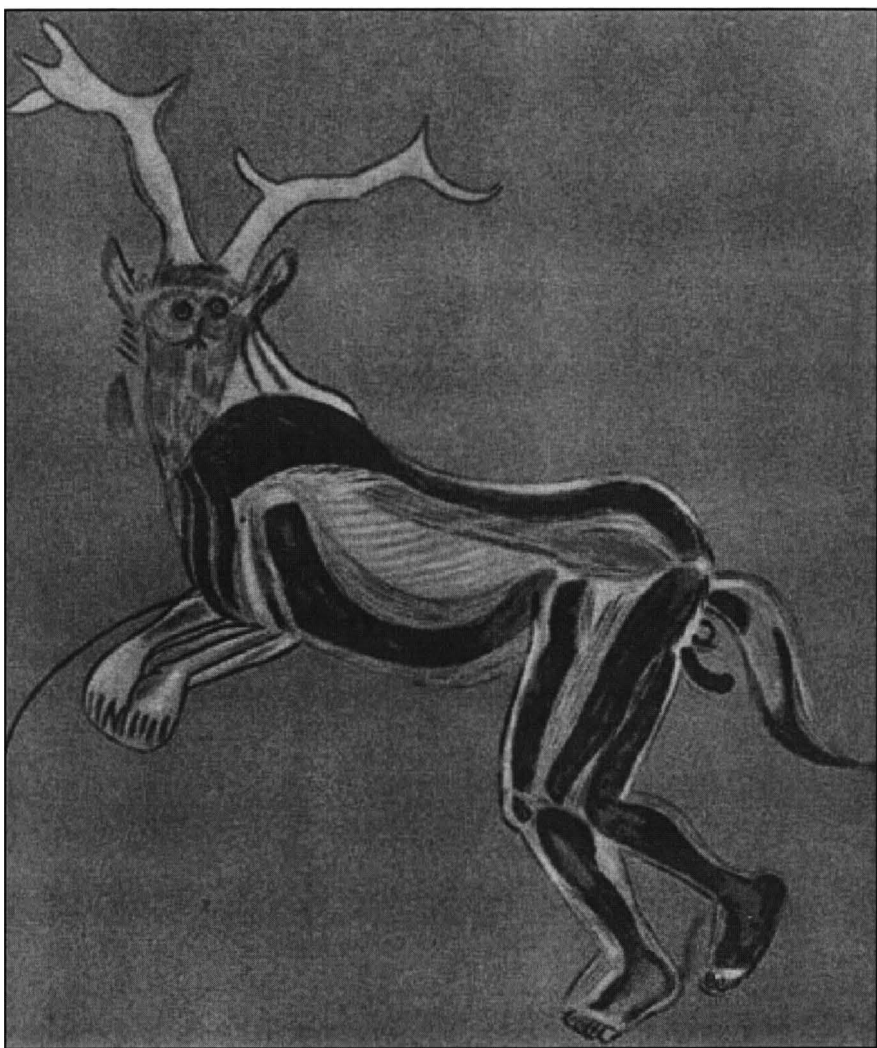

Fig. 78. Trois-Frères, Le Dieu cornu (după G. Bosinski, 1990, p. 212).

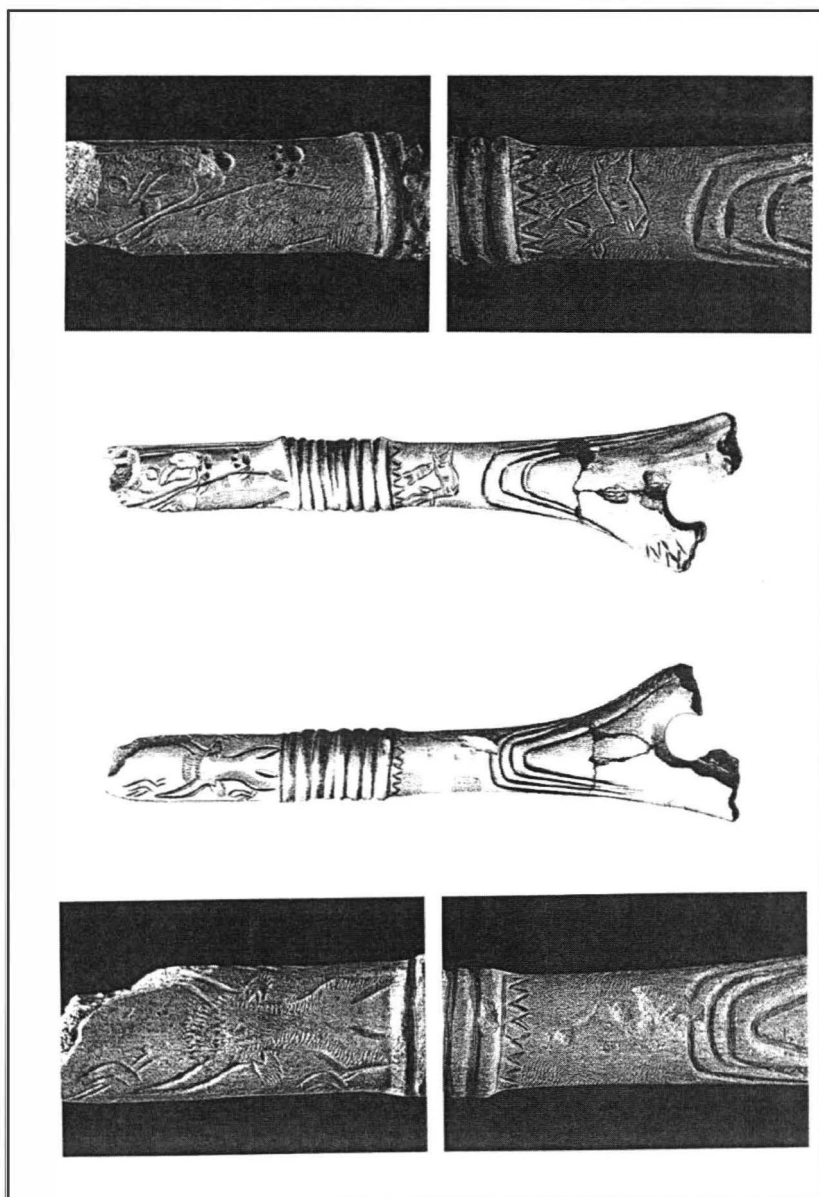

Fig. 79. Gourdan, Magdalénian, bâton percé (după G. Bosinski, 1990, p. 216).

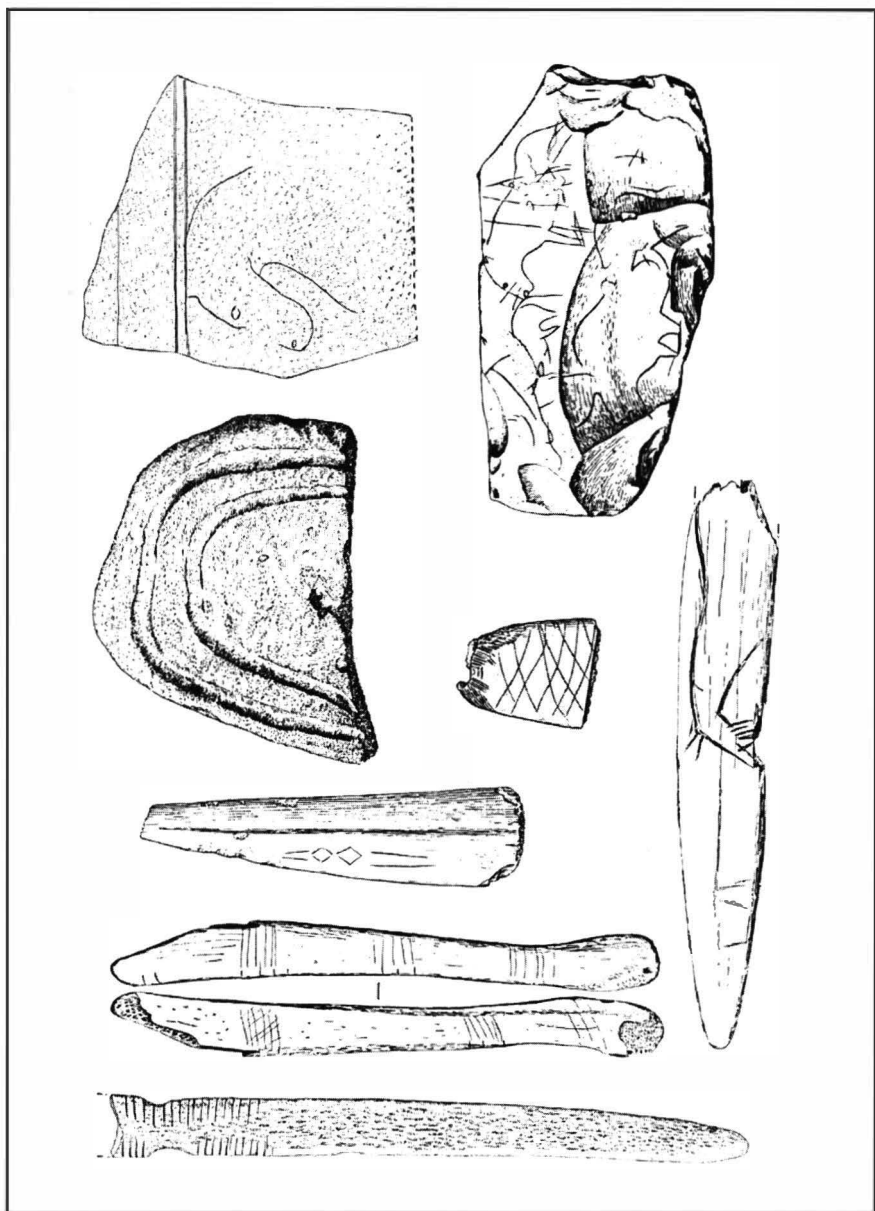

Fig. 80. Artă mobilă din Pyrenées gravettiennes (după Dominique Sacchi, 1990, fig. 2).

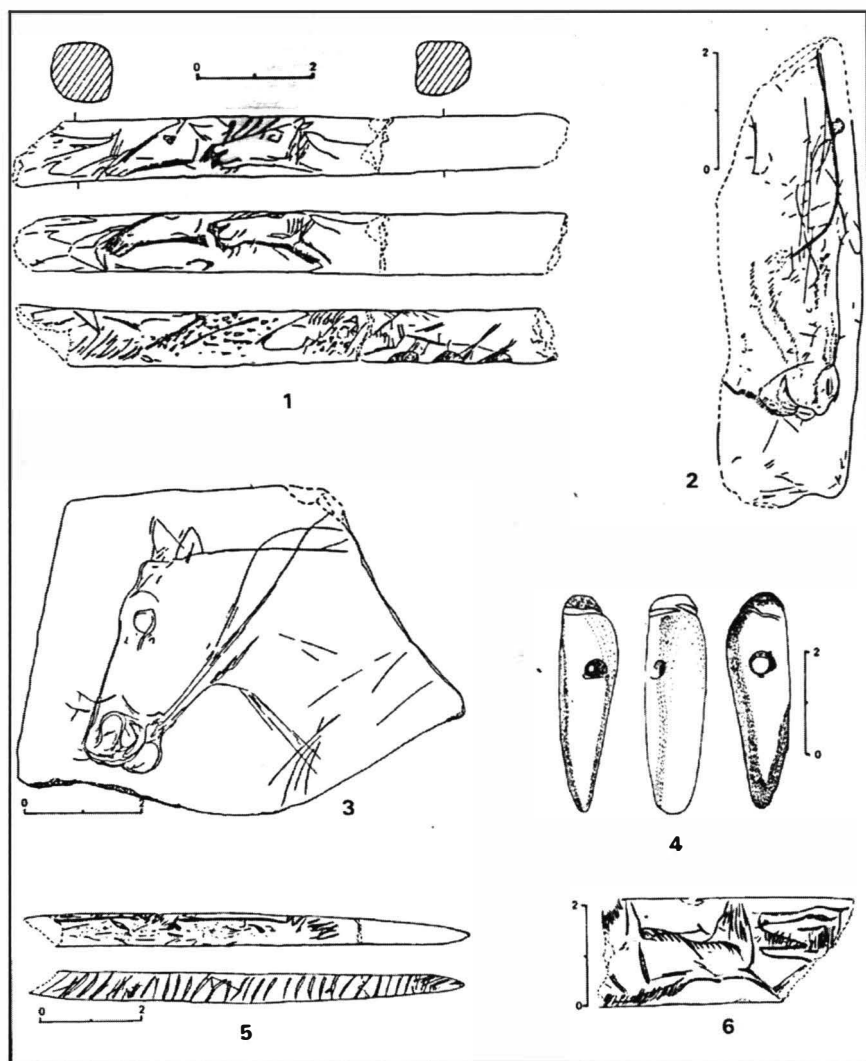

Fig. 81. Abri de Fontalés, Magdalenian, piese de artă mobilă (după M. Lorblanchet, A.-C. Welté, 1990, fig. 21, p. 50).

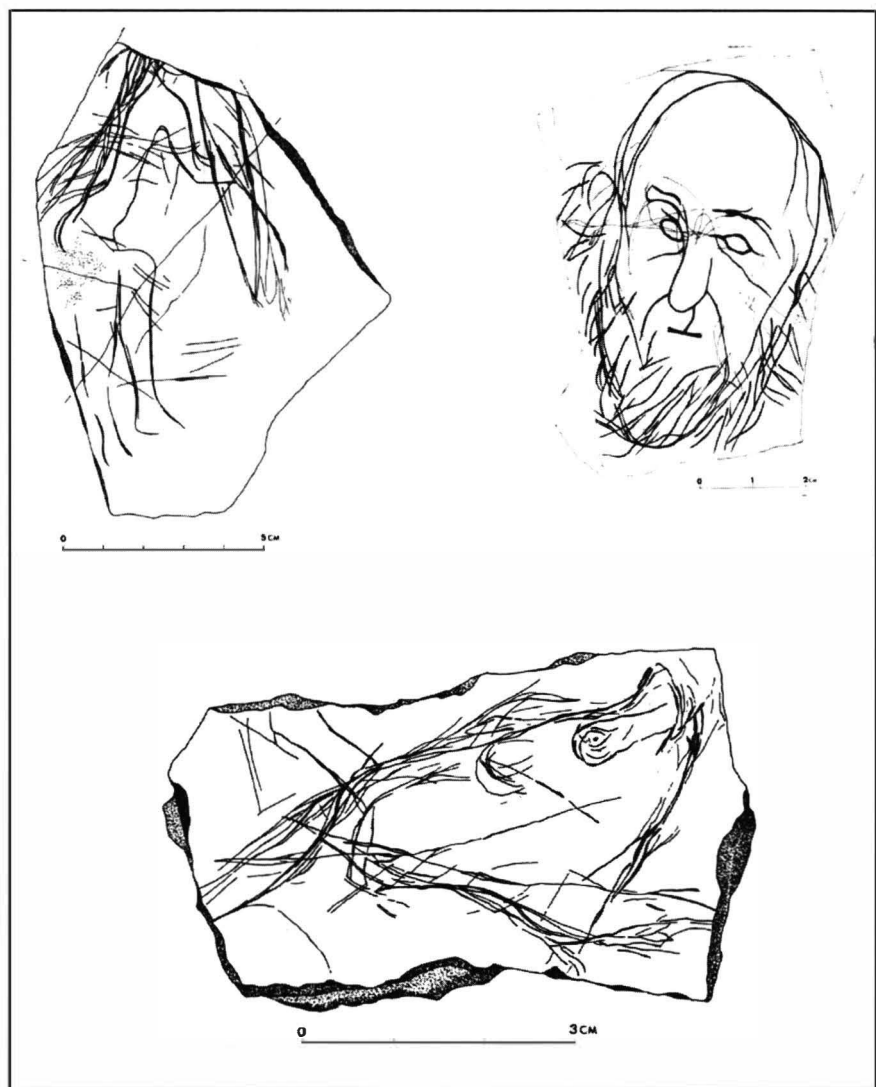

Fig. 82. Grotte La Marche, Magdalenian. Reprezentări antropomorfe și zoomorfe (după A. Chollet, J. Airvaux, 1990, fig. 3-5).

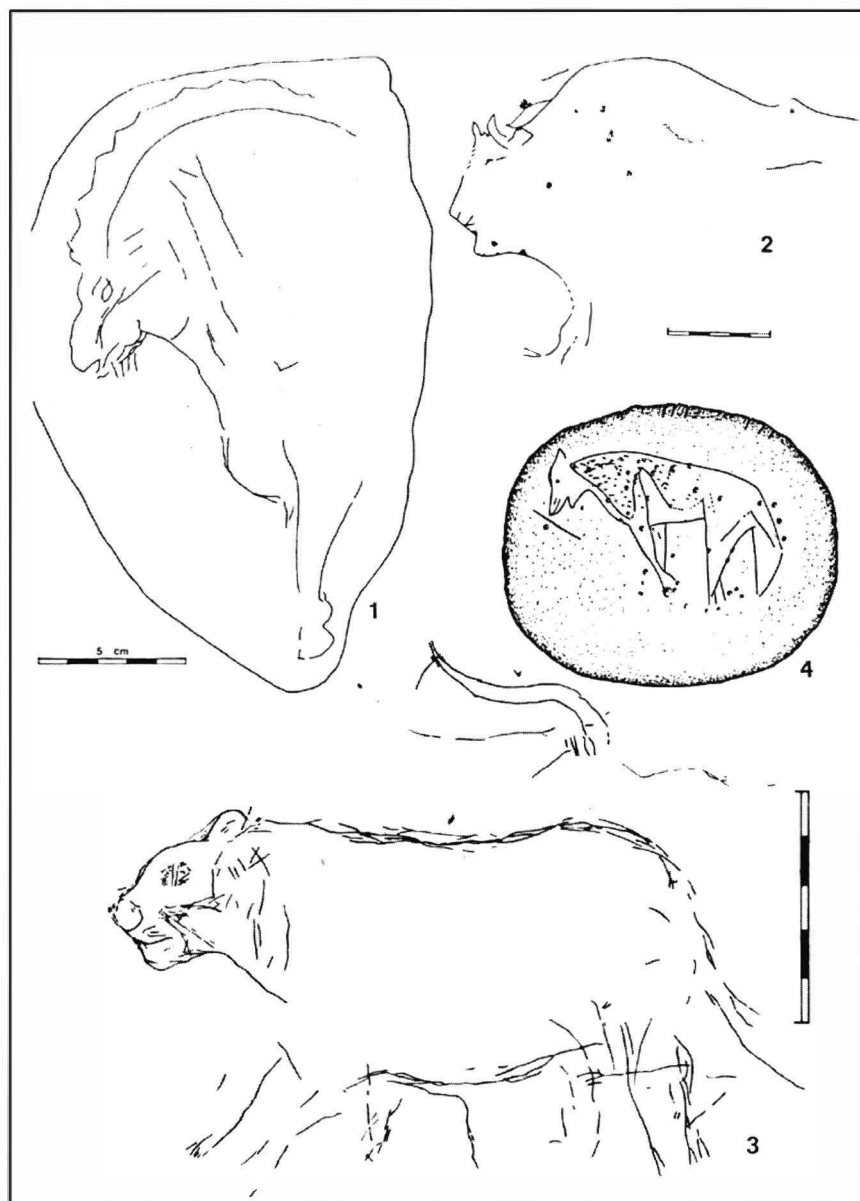

Fig. 83. Gravuri epigravettiene de la Riparo Tagliente (1-3), gravură romanelliană din Grotta Polesini (4) cu urme de lovituri cu sulița, într-un ritual al magiei vânătorii (după P. Leonardi, 1990, fig. 1).

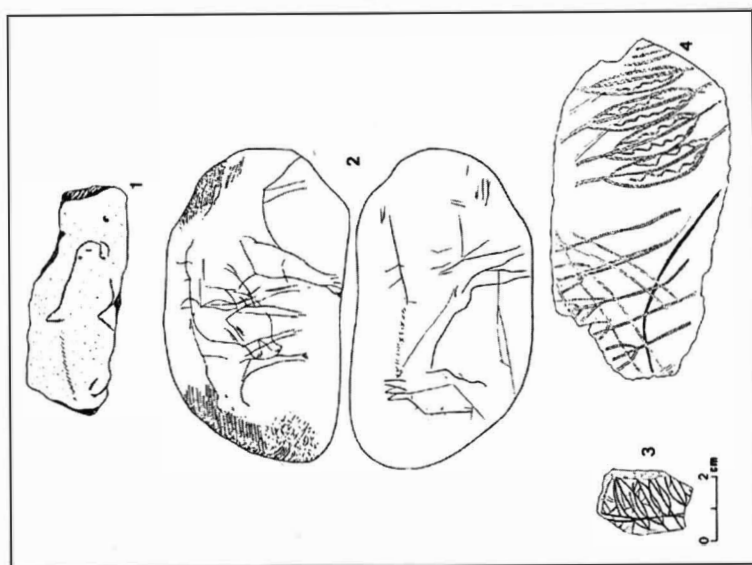
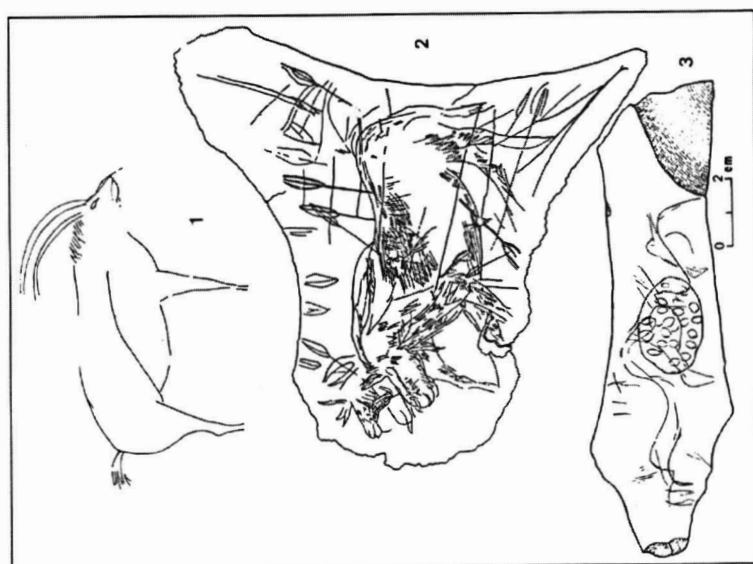

Fig. 84. Gravuri epigravettiene din grotă Paglicci. 1, muflon, 3, animale și pasăre; 2, os gravat – cal rănit de săgeți (după P. Leonardi, 1990, fig. 3).

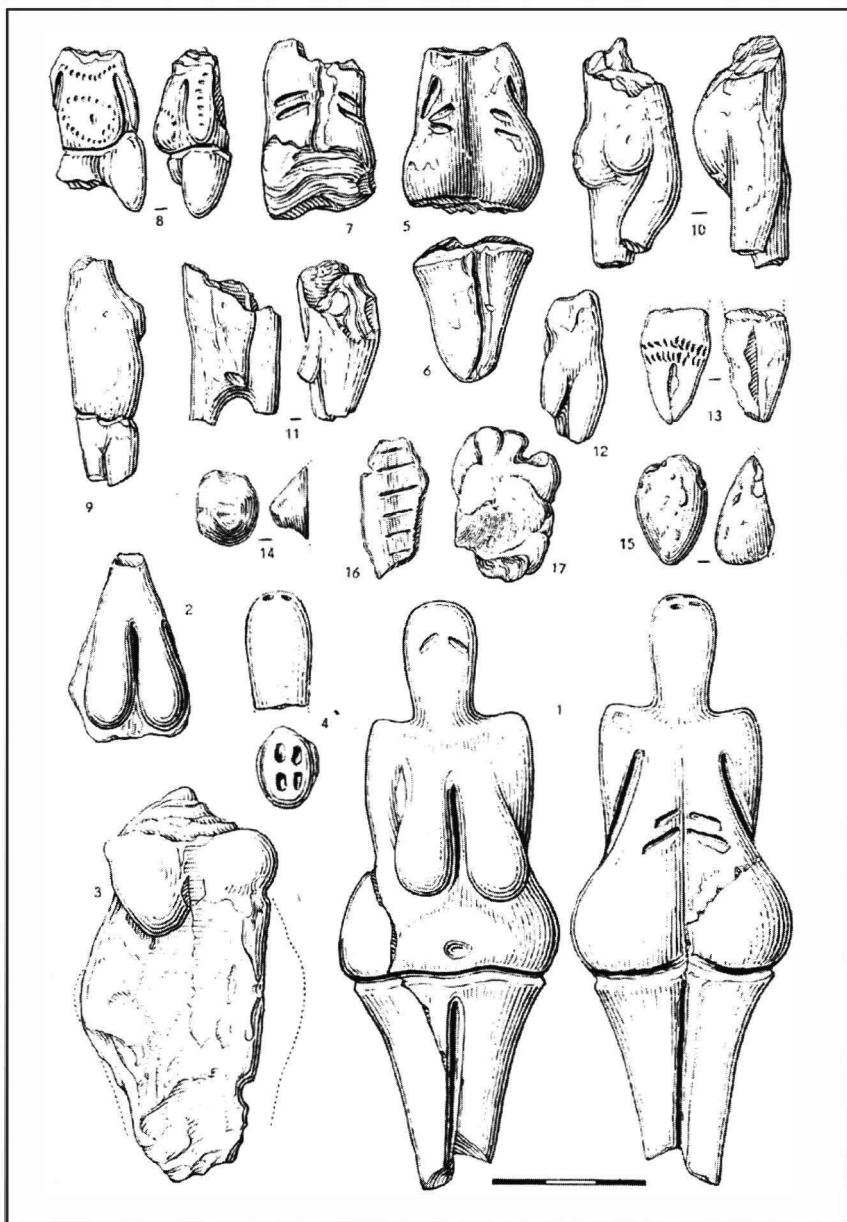

Fig. 85. Dolni Věstonice, Gravettian, statuete antropomorfe din lut ars (după B. Klima, 1990, fig. 1).

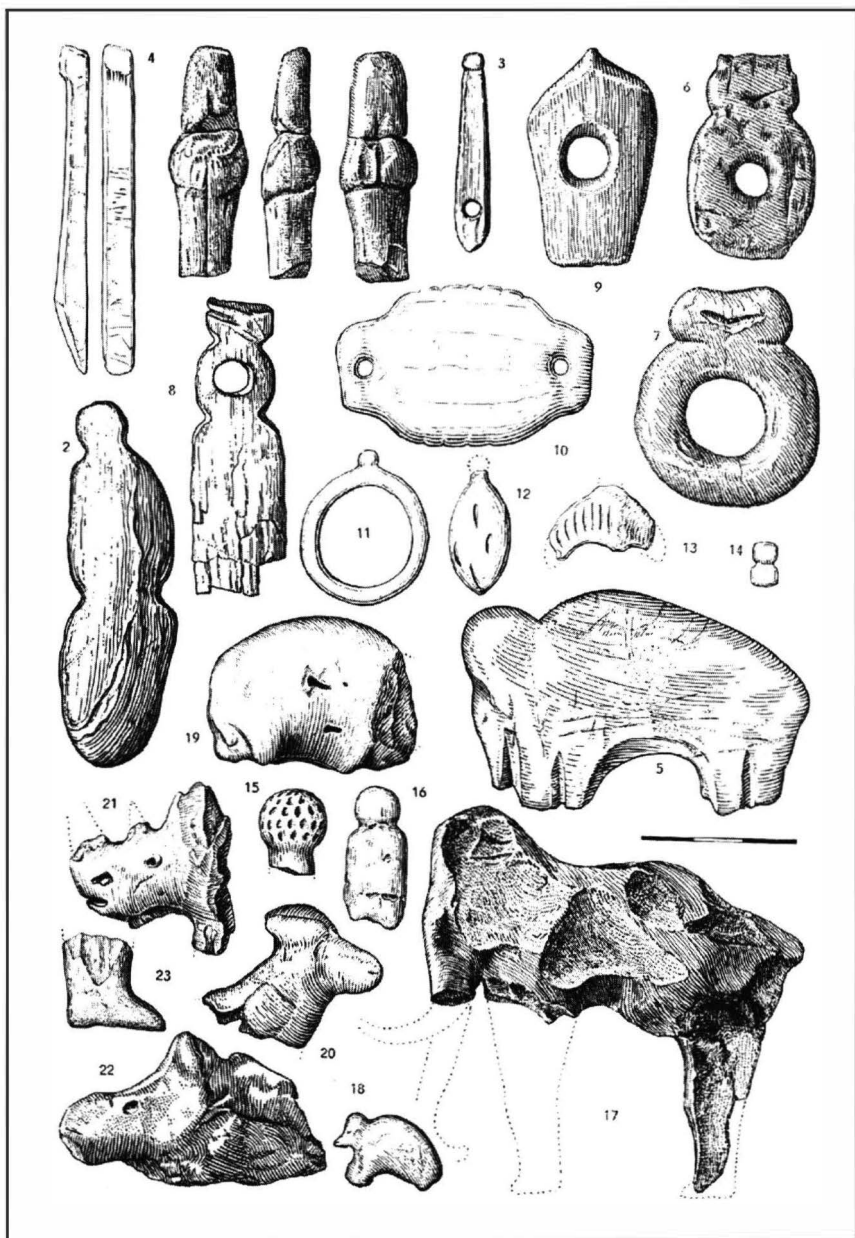

Fig. 86. Pavlov, piese din ivoriu-statuete antropomorfe și zoomorfe, din ivoriu, lut ars, calcar; 19, urs cu urme de rănire (după B. Klima, 1990, fig. 3).

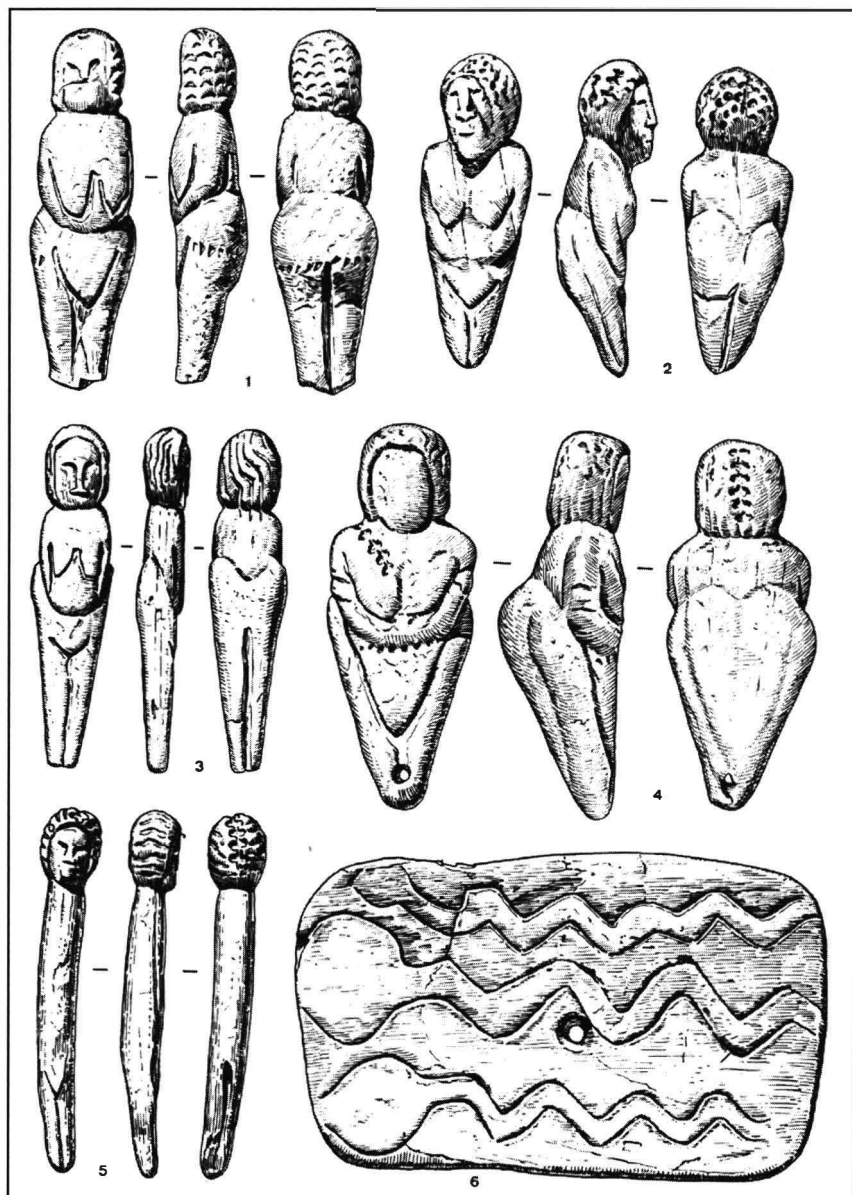

Fig. 87. Piese de artă gravettiană de la Malta: statuete feminine, placă cu decor serpentiform (după Zoya-A. Abramova, 1990, fig. 2).

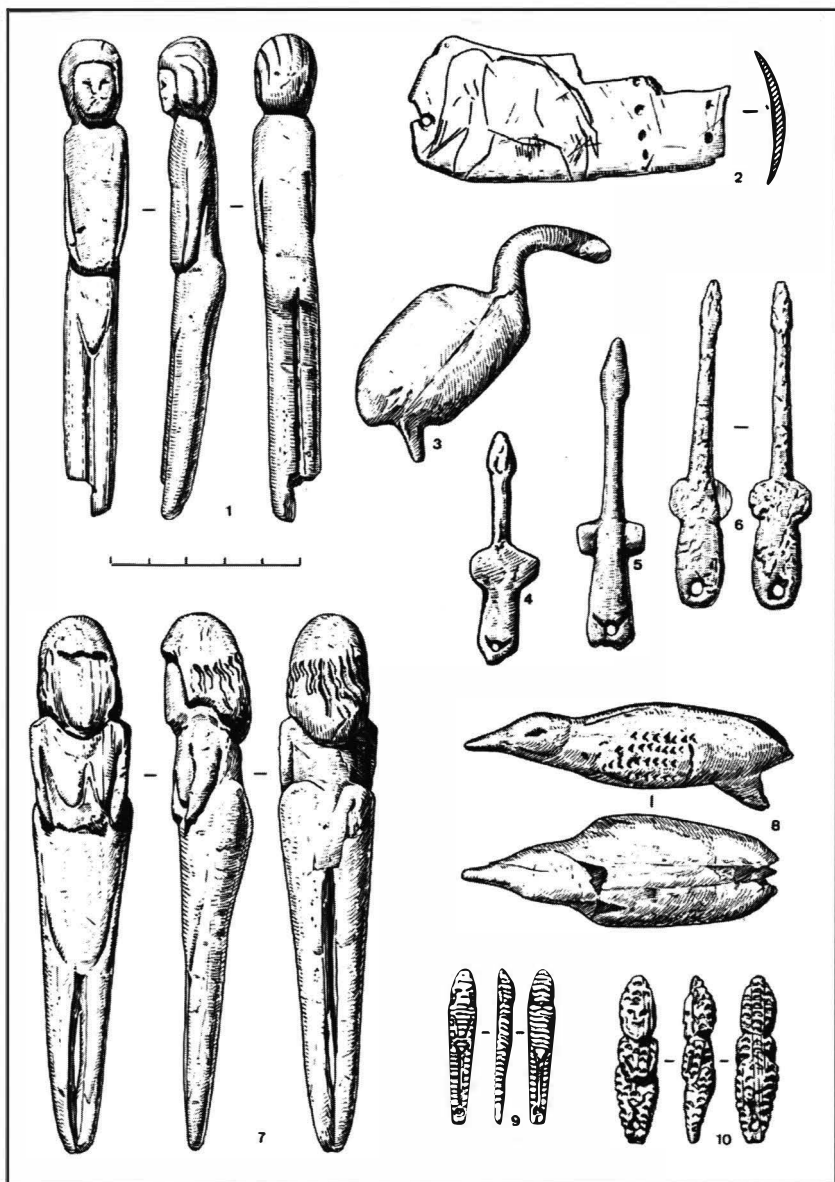

Fig. 88. Opere de artă de la Malta, Gravettian. 1, statueta din corn de ren; 2-10, statuete și gravuri din ivoriu (după Zoya-A. Abramova, 1990, fig. 3).

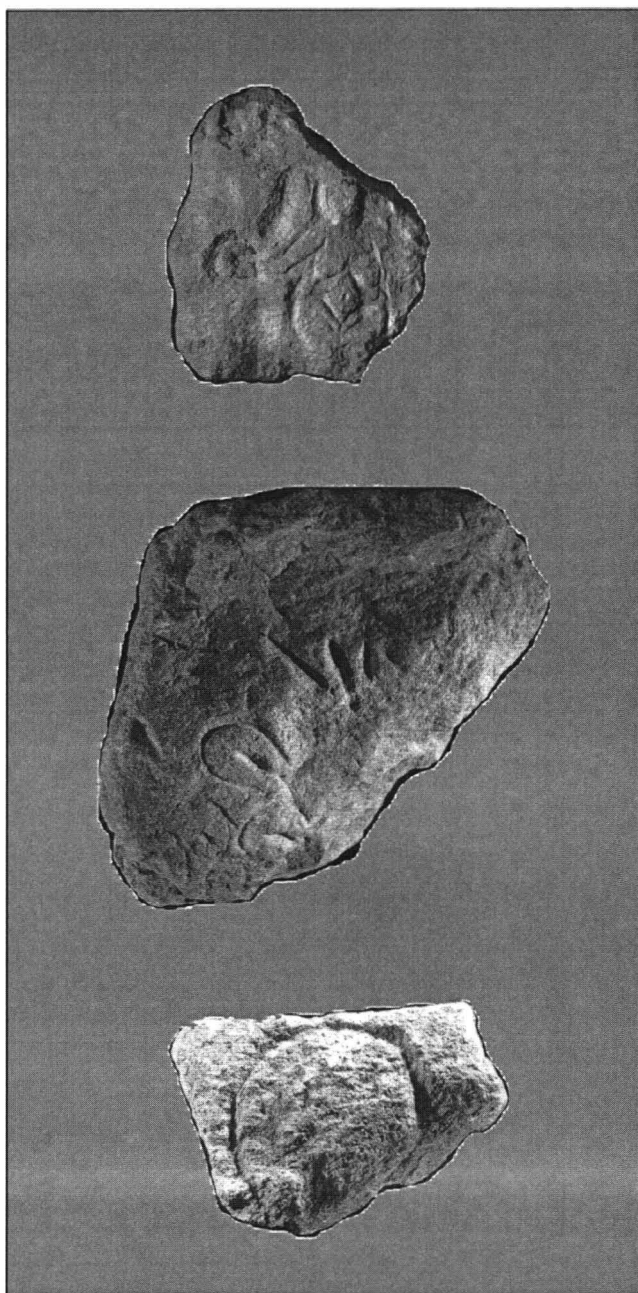

Fig. 89. Creații artistice pe blocuri: a, c, Laussel; b, abri Cellier; a-c, imagini vulvare; b, "Venus de la Berlin" (după B. și G. Delluc, 1989, fig. 3-5, p. 26).

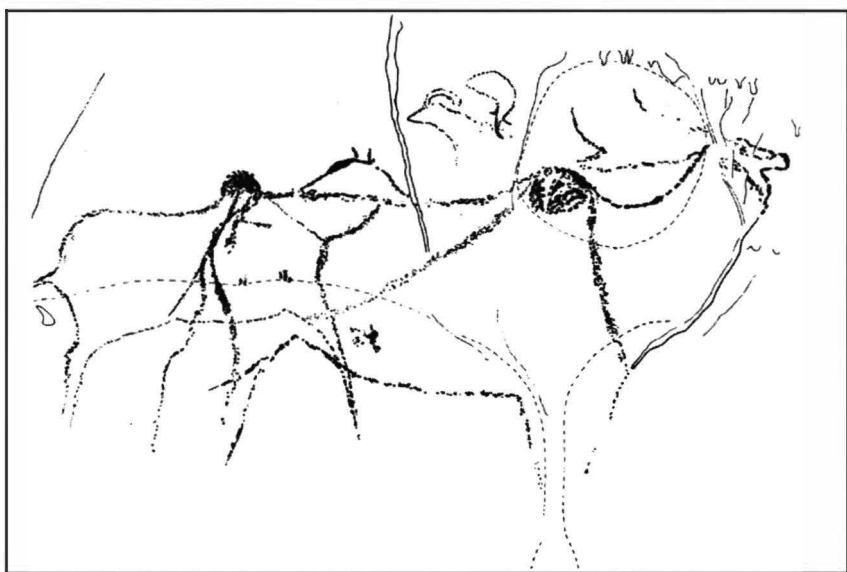

Fig. 90. 1, Releveul unui bizon negru din grotă Moulin Saint-Cirq-Lapopie, lung de 1,10 m; 2, detalii asupra unui releveu cu mai multe animale, cu linii negre (după M. Lorblanchet, 1989, fig. 1, p. 92; fig. 23, p. 103).

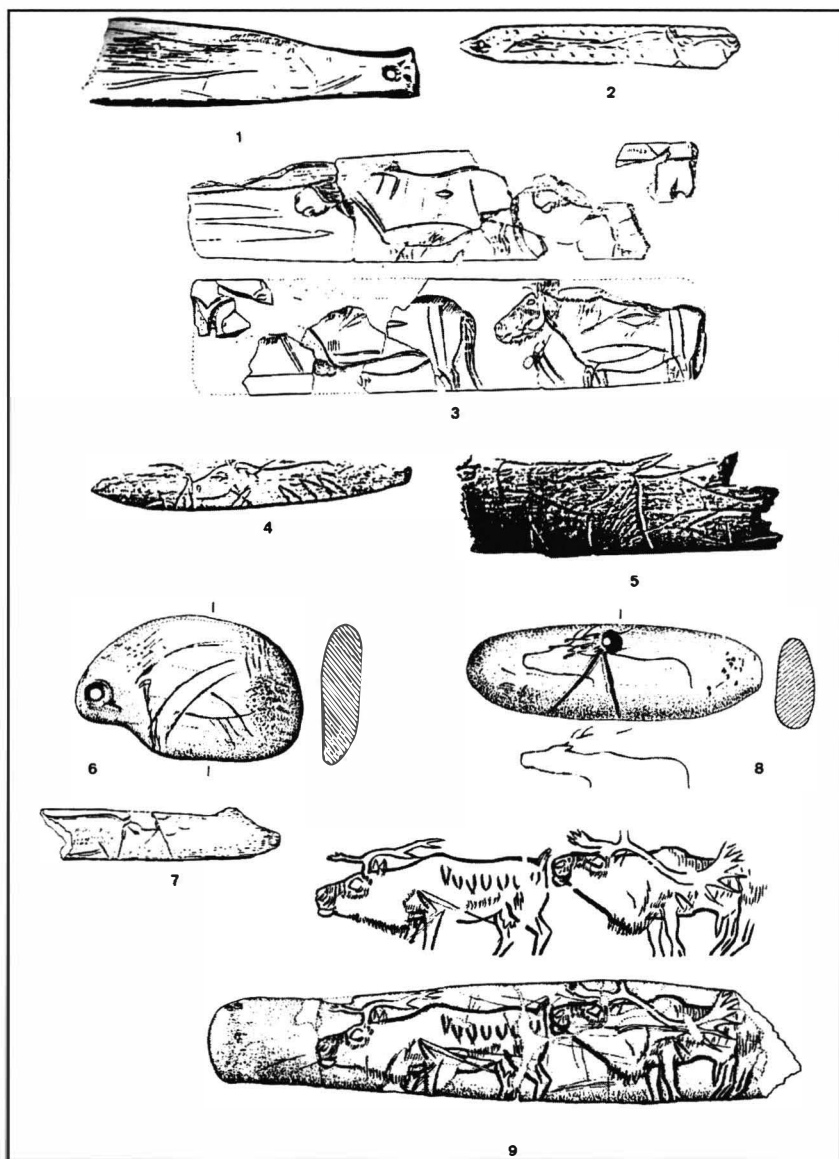

Fig. 91. Creații de artă mobilă, descoperite în Franța: 1-2, Isturitz; 3, Les Eyzies; 4-5, La Vache; 6, Laugerie-Basse; 7, Fontalès, 8, la Madeleine (după Y. Taborin, 1990, fig 1, p. 24).

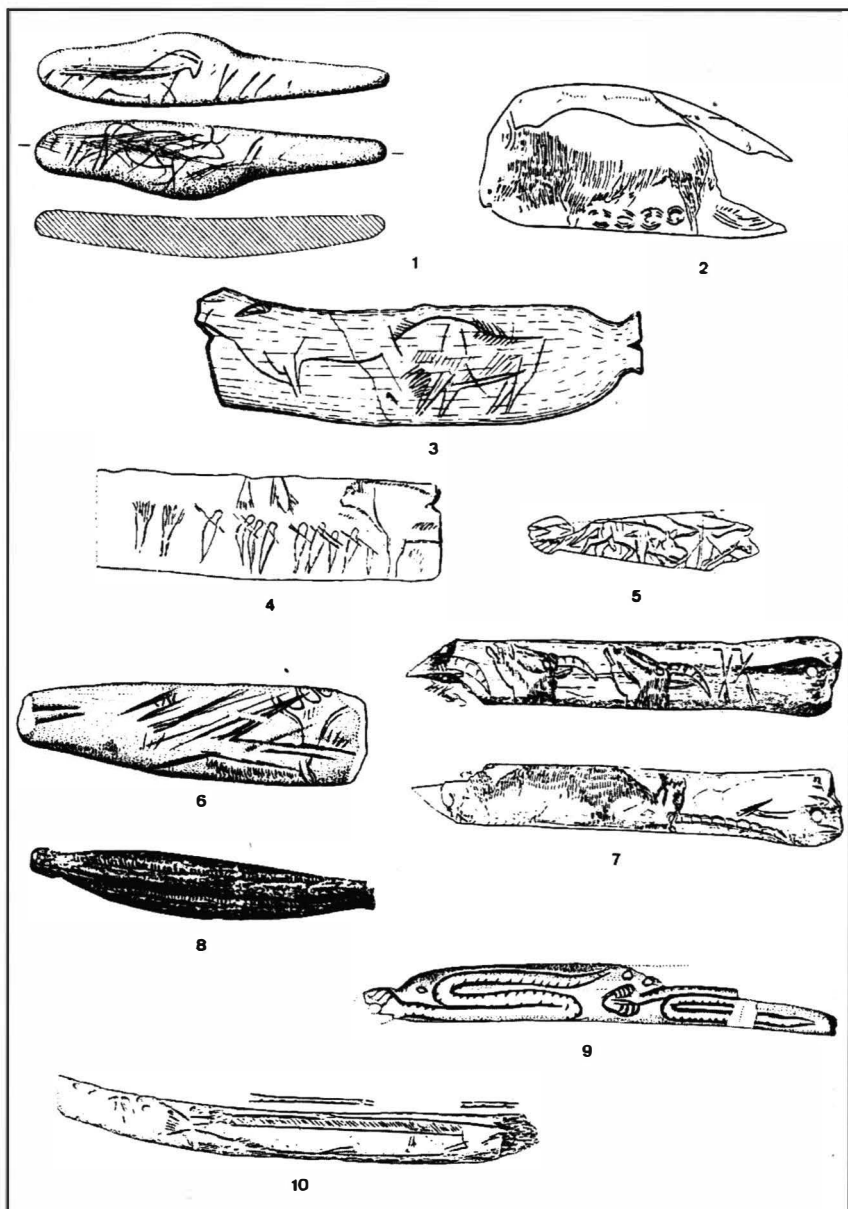

Fig. 92. Creații de artă mobilă, descoperite în Franța: 1, 7, le Mas-d'Azil; 2, La Vache; 3, La Madelaine; 4, Château des Eyzies; 5, Grotte des Eyzies; 6, 8, Gourdan; 9, Lespugne; 10, Isturitz (după Y. Taborin, 1990, fig 2, p. 25).

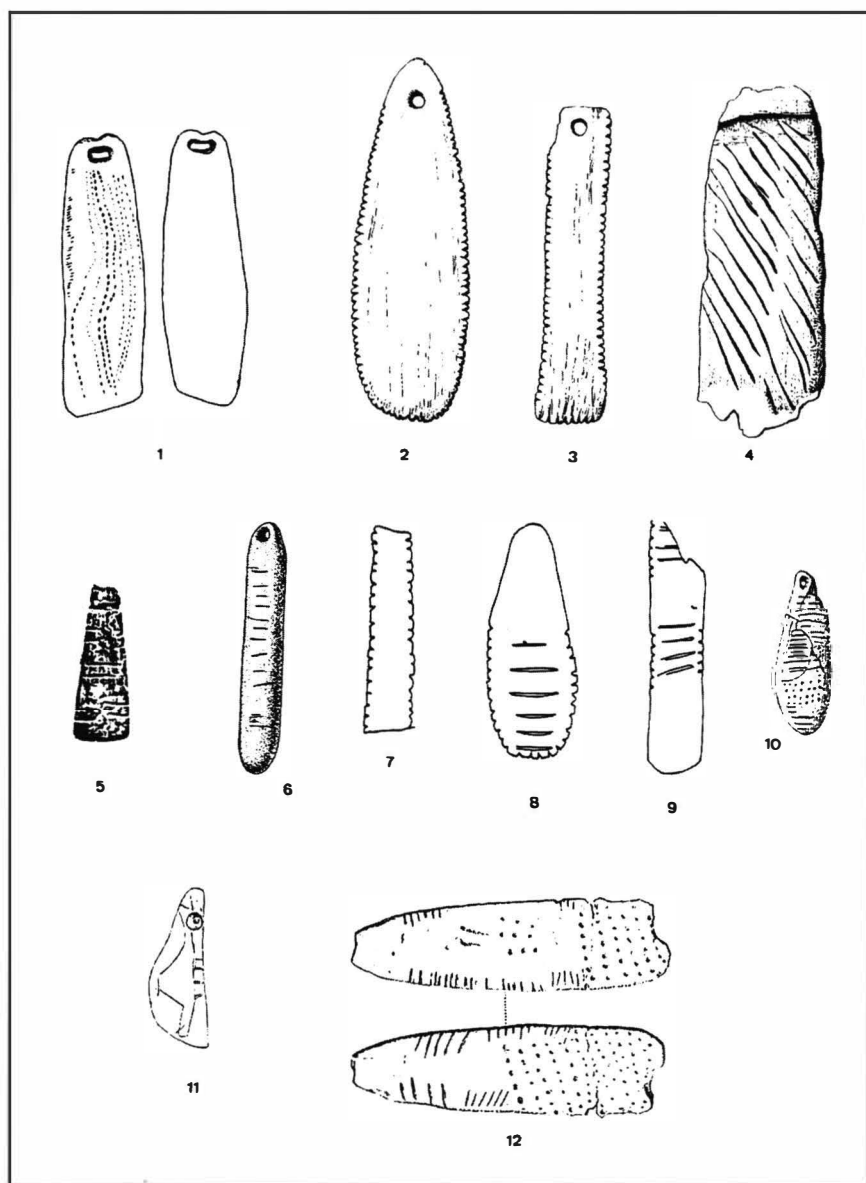

Fig. 93. Creații de artă mobilă, descoperite în Franța: 1-3, Le Placard; 4, Mas-d'Azil; 5, Blanchard; 6, Isturitz; 7-9, Castanet; 10, Tuto de Camalhot; 11, Saut-du Perron – Grotte Roflat; 12, Gorge d'Enfer (după Y. Taborin, 1990, fig 3, p. 26).

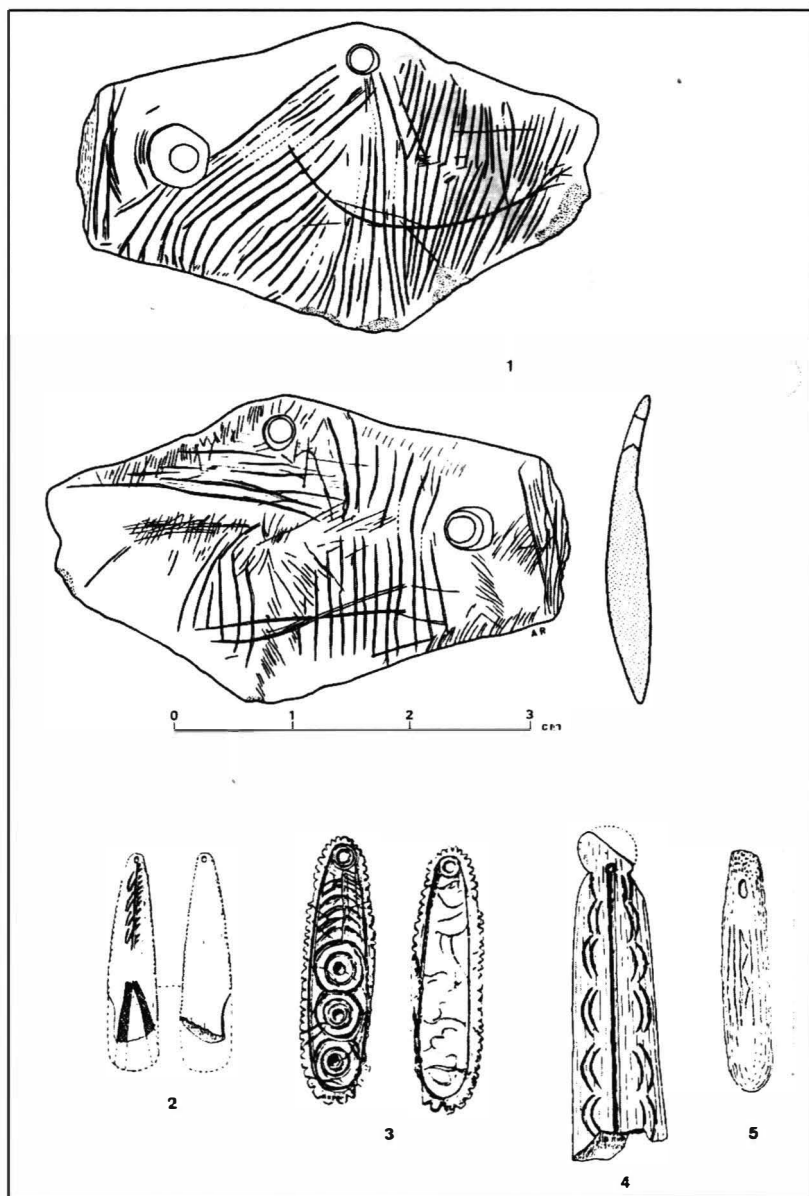

Fig. 94. Creații de artă mobilă descoperite în Franța: 1, Roc de Saint-Sulpice de Guilleragues; 2, Laugerie-Haute; 3, Saint-Marcel; 4, la Madelaine; 5, Marsoulas (după Y. Taborin, 1990, fig. 4 p. 27).

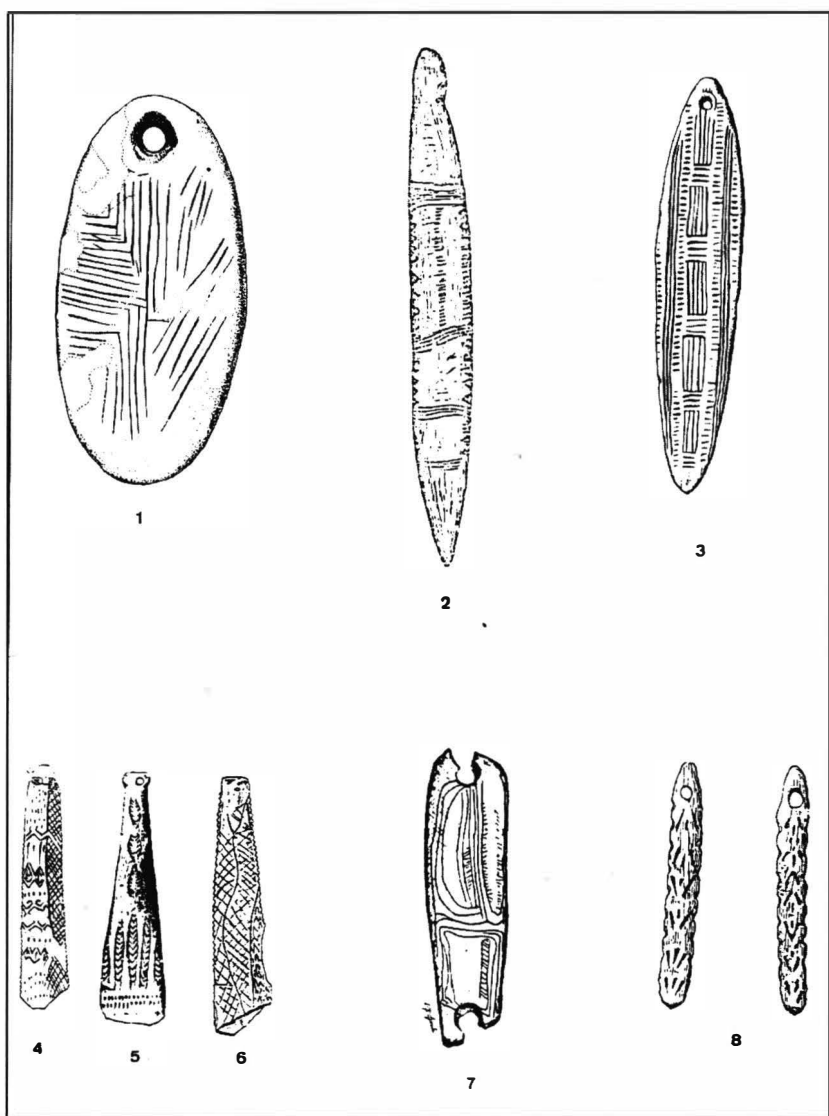

Fig. 95. Creații de artă mobilă descoperite în Franța: 1, 4-6, Laugerie-Basse; 2, La Crouzade; 3, la Roche à Lalinde; 7, Bédeilhac; 8, Isturitz (după Y. Taborin, 1990, fig. 5 p. 28).

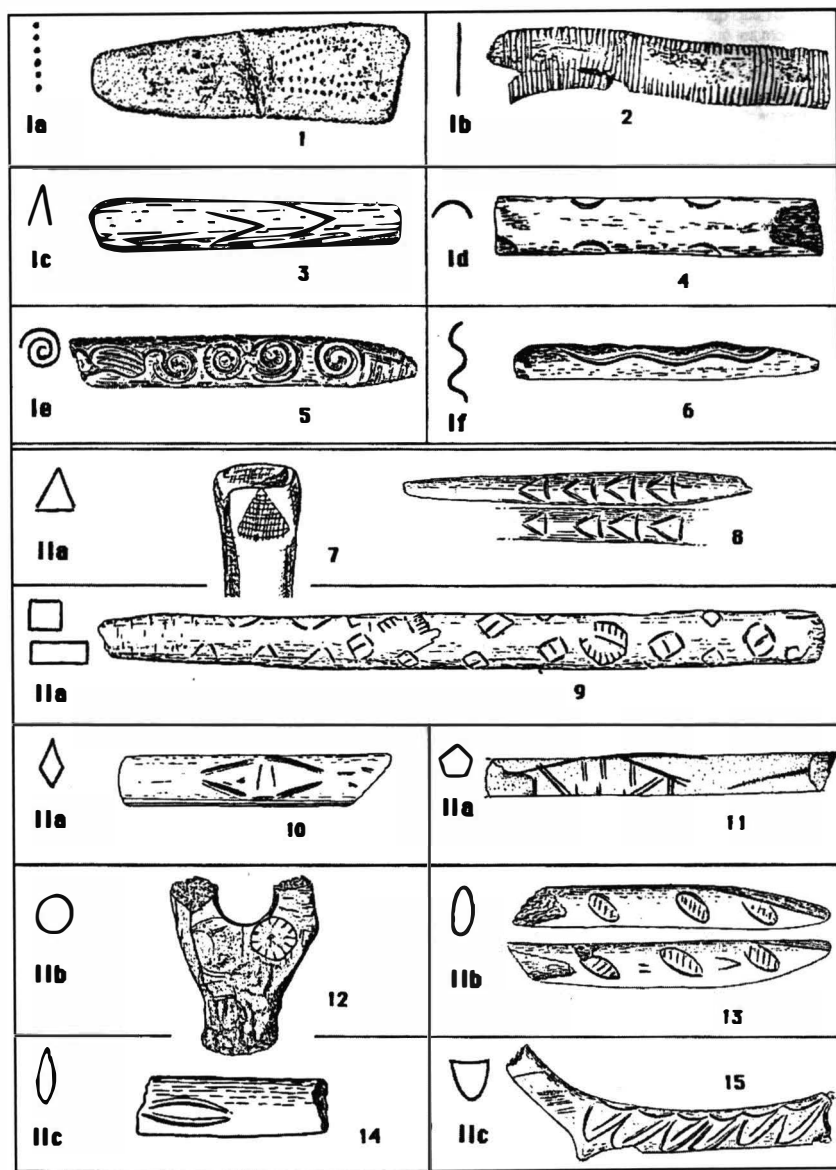

Fig. 96. „Semne” în arta mobilă: 1,abri Blanchard; 2, le Placard; 3, 8, 14, la Madelaine; 4, 15, le Mas d’Azil; 5, 9, Isturitz; 6, 12-13, Gourdan; 7, la Marche; 8, le Chaffaud; 11, Altamira (după G. Sauvet, 1990, fig. 2, p. 86).

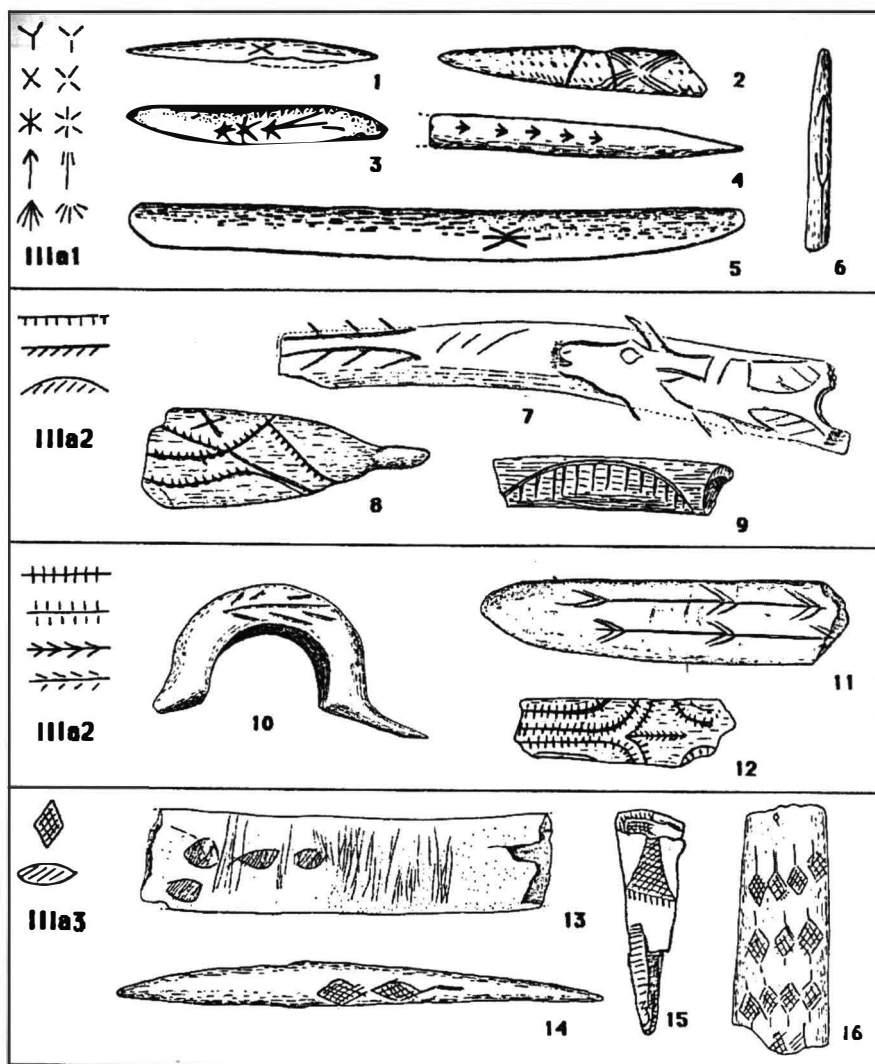

Fig. 97. „Semne” și compoziții în arta mobilă paleolitică: 1, le Grand Rocher, 2, 14, 16, Laugerie Basse; 3, Urtiaga; 4, 7, Bruniquel; 5, 11, le Placard; 6, Bisqueytan; 8, Lortet; 9, la Madeleine; 10, Marcamps; 12, Isturitz; 13, Altamira; 15, la Marche (după G. Sauvet, 1990, fig. 3, p. 88).

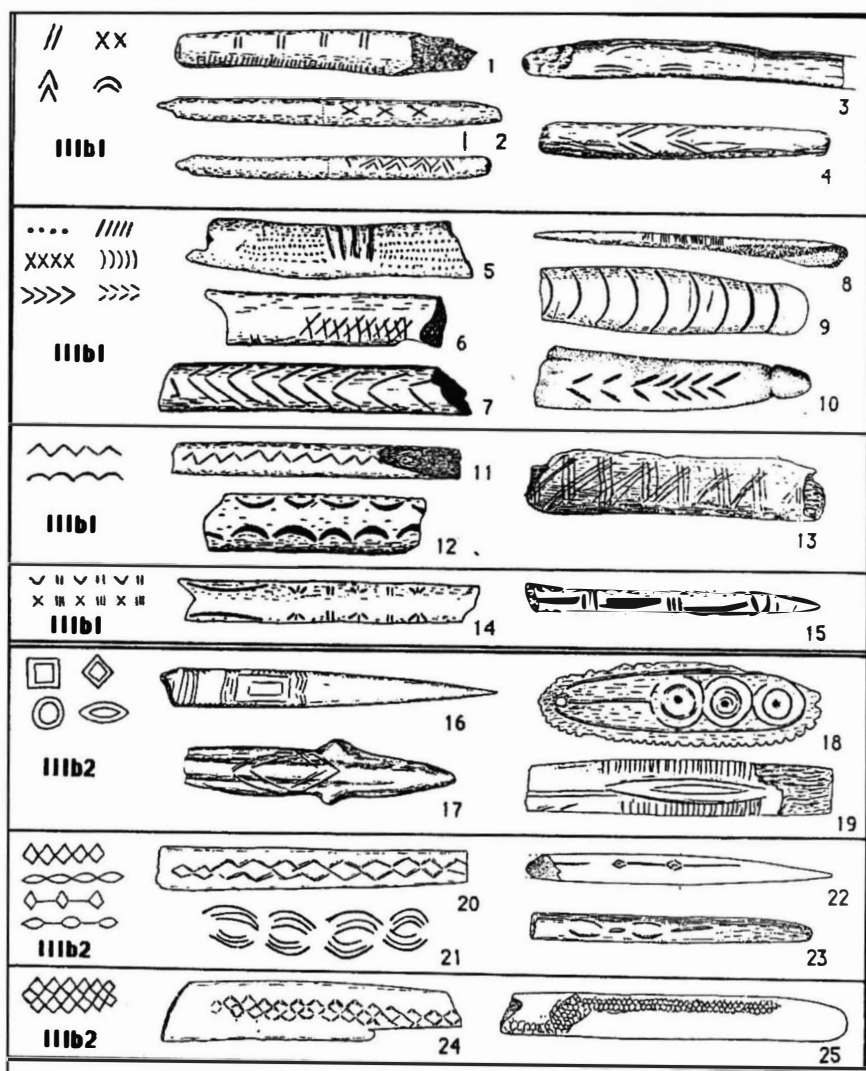

Fig. 98. Elemente de compoziție în arta paleolitică: 1, 5, Brassempouy; 2, 12, le Mas d'Azil; 3, Lascaux; 4, Placard; 6, 9, le Madelaine; 7-8, Lortet; 10, Cueto de la Mina; 11, 19, 25, Laugerie Basse; 13, Altamira; 14, Isturitz; 15, Gourdan; 16, Romito; 17, Limeuil; 18, Saint-Marcel; 20, Bruniquel; 21, la Vache; 22, Ermitia; 23, Laugerie-Haute; 24, Raymonden (după G. Sauvet, 1990, fig. 4, p. 90).

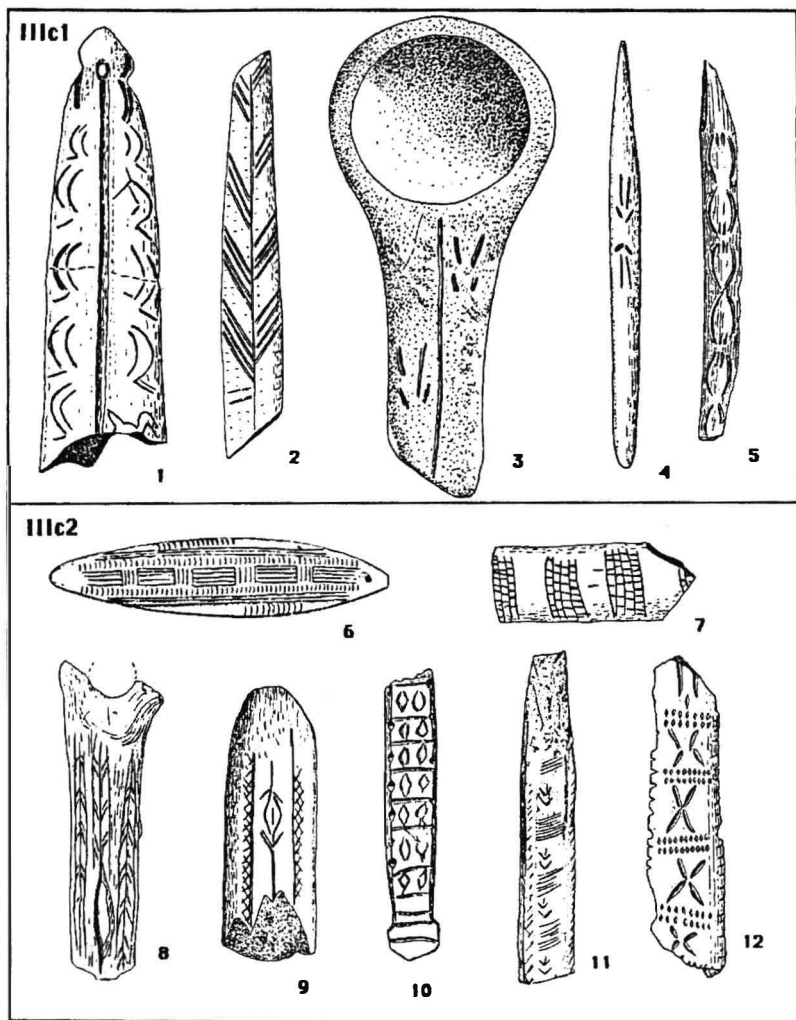

Fig. 99. Spațiul în arta mobilă paleolitică: 1, 5, 10, la Madeleine; 2, Laugerie-Basse; 3, Lascaux; 4, Lortet; 6, Lalinde; 7, Lespugne; 8, Enlène; 9, 12, Marsoulas; 11, le Mas d'Azil (d'après G. Sauvet, 1990, fig. 5, p. 91).

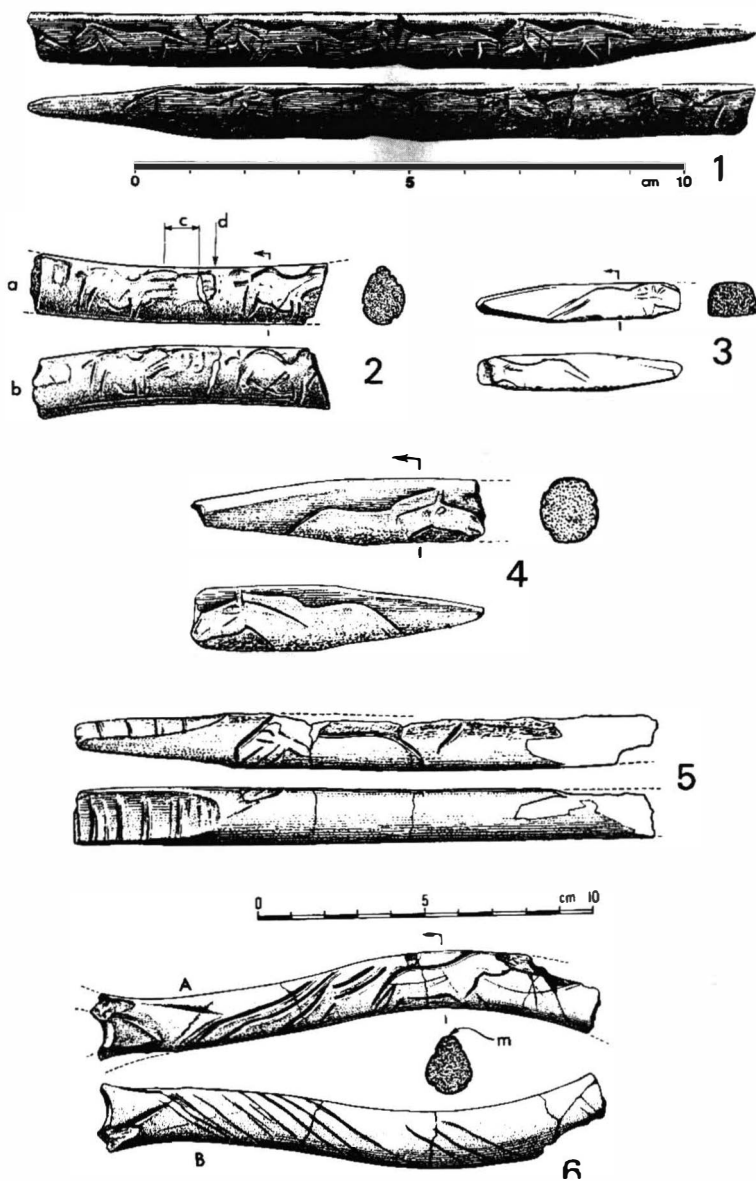

Fig. 100. Elemente de decor în arta mobilieră paleolitică: 1-6, Morin (după Juan-Maria Appelaniz, 1990, fig. 4, p.118).

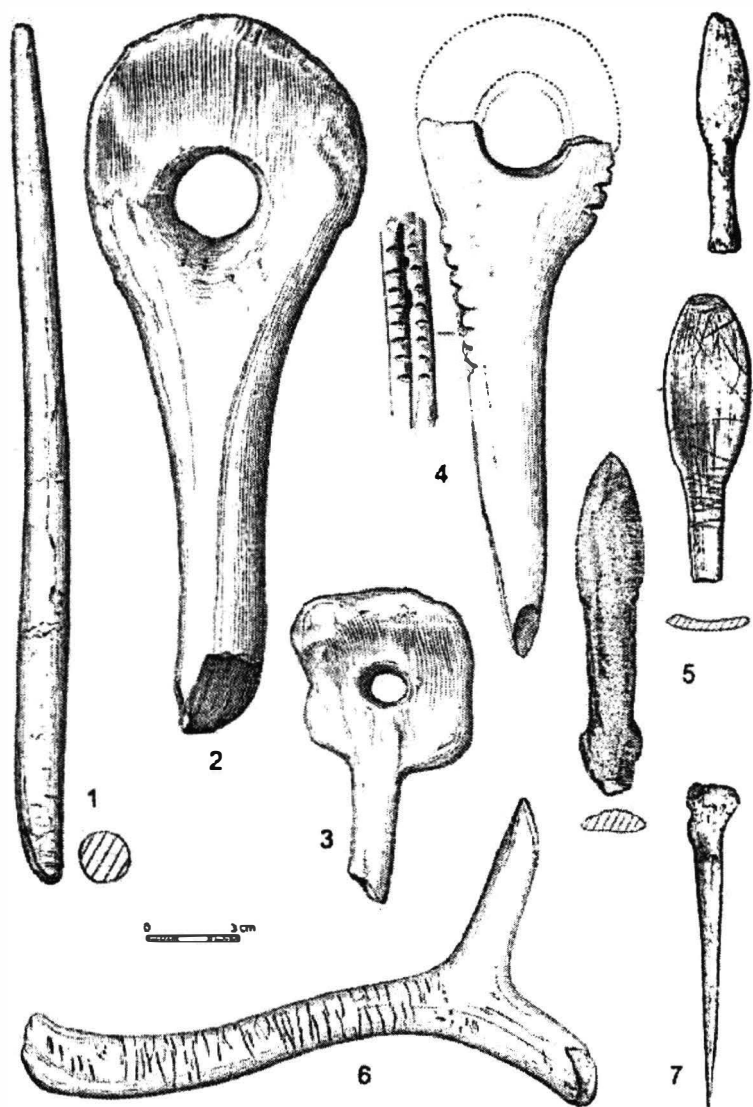

Fig. 101. Elemente de artă paleolitică la Dolni Věstonice (1) și Pavlov (2-7), din ivoriu (după Martin Oliva, 2017, fig. 68, p. 89).

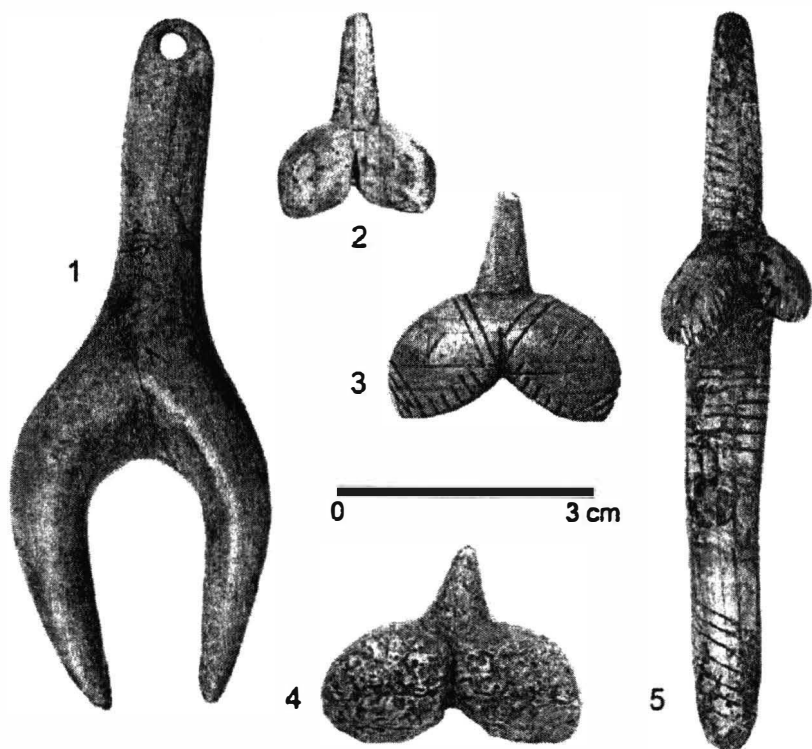

Fig. 102. Elemente de artă paleolitică la Dolni Věstonice (după Martin Oliva, 2017, fig. 85, p. 109).

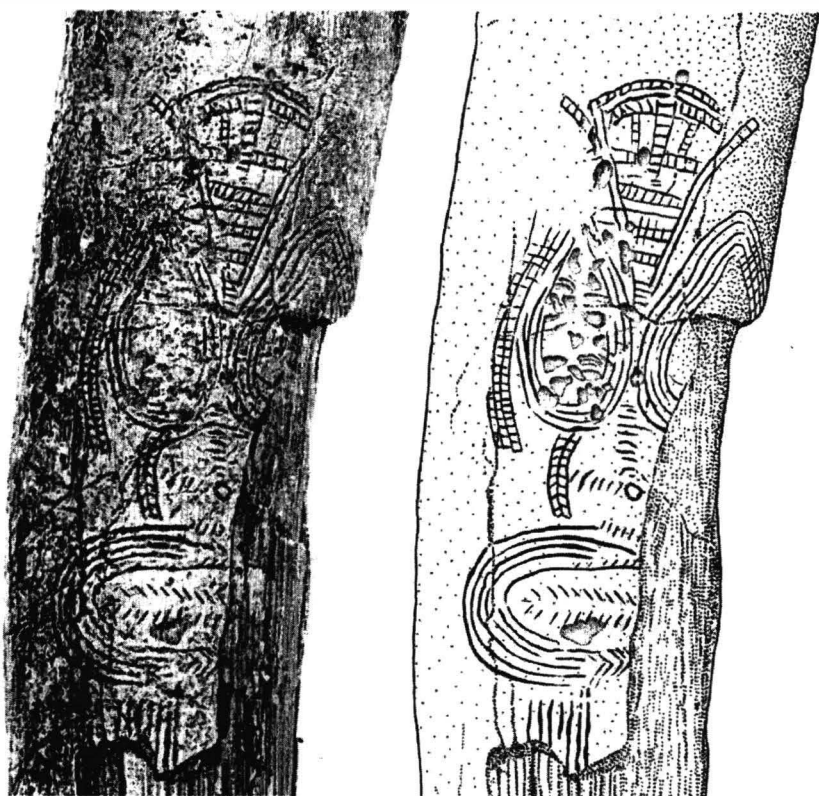

Fig. 103. Předmosti. Gravură care reprezintă imaginea stilizată feminină (după Martin Oliva, 2017, fig. 88, p. 111).

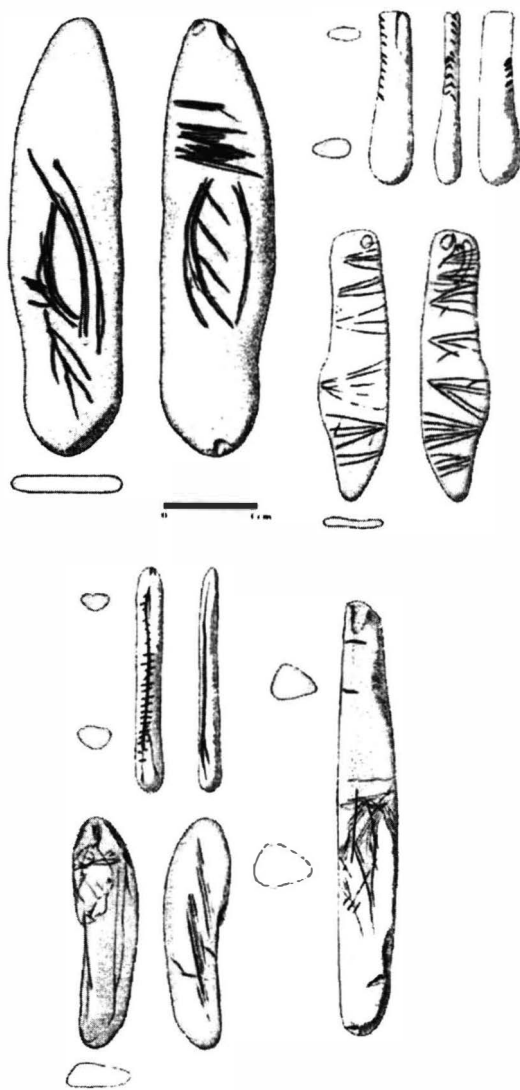

Fig. 104. Creații de artă mobilă cu simboluri feminine și cu decor linear (după Martin Oliva, 2017, fig. 110, p. 135).

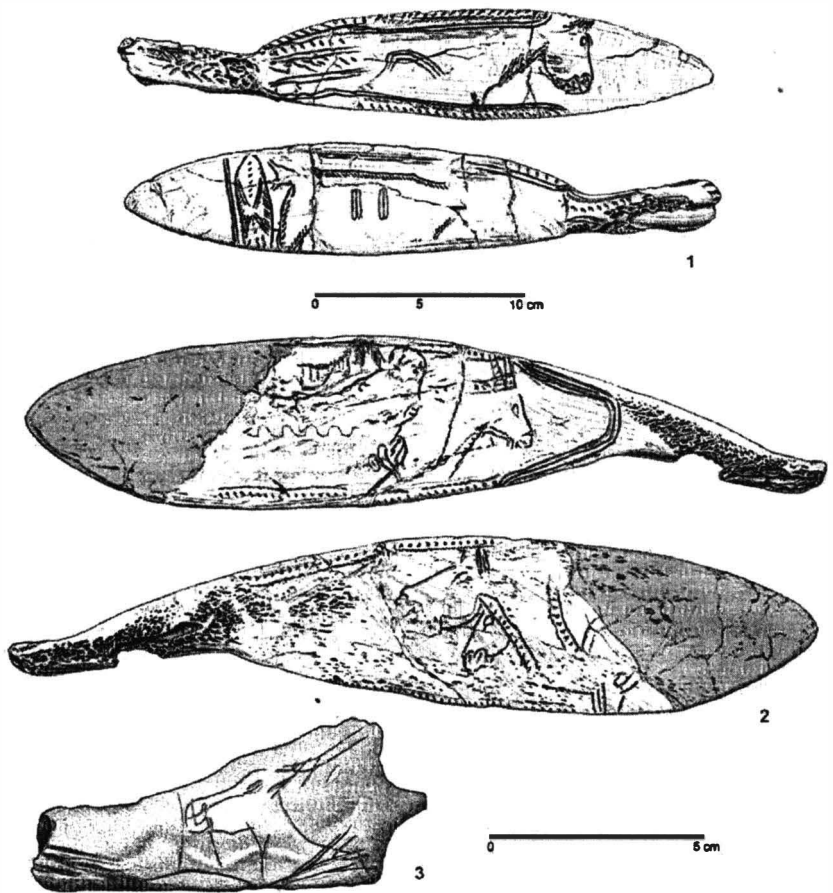

Fig. 105. Pekárna Cave, creatii de artă animalieră (după Martin Oliva, 2017, fig. 111, p. 137).

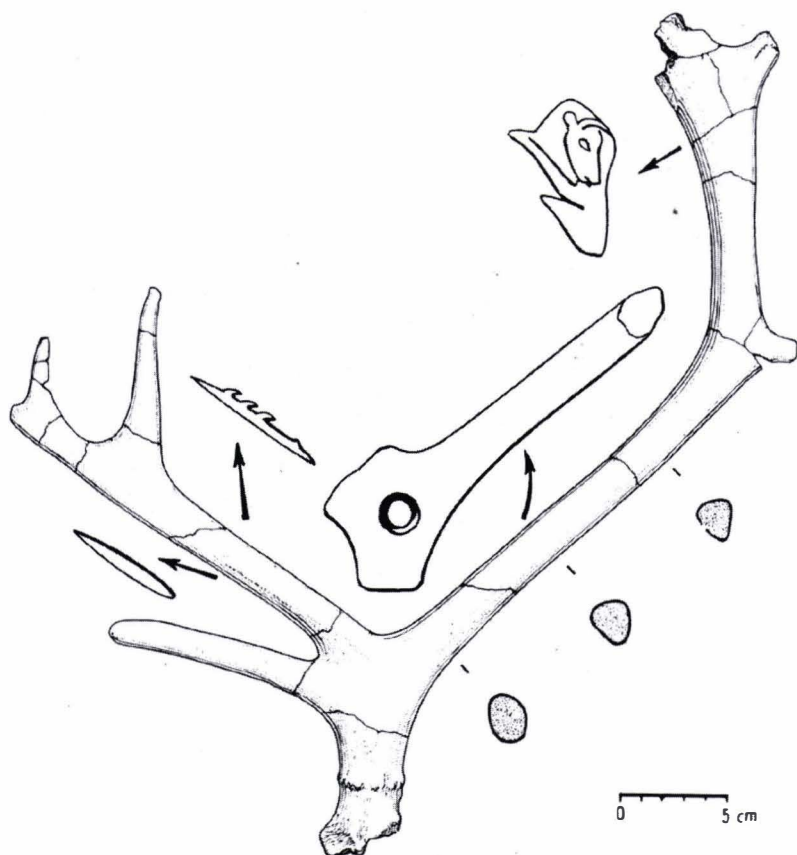

Fig. 106. Corn de ren de tundră, pentru pregătirea pieselor mobile (după Jean-Marc Bouvier, 1977, fig. 5, p. 29).

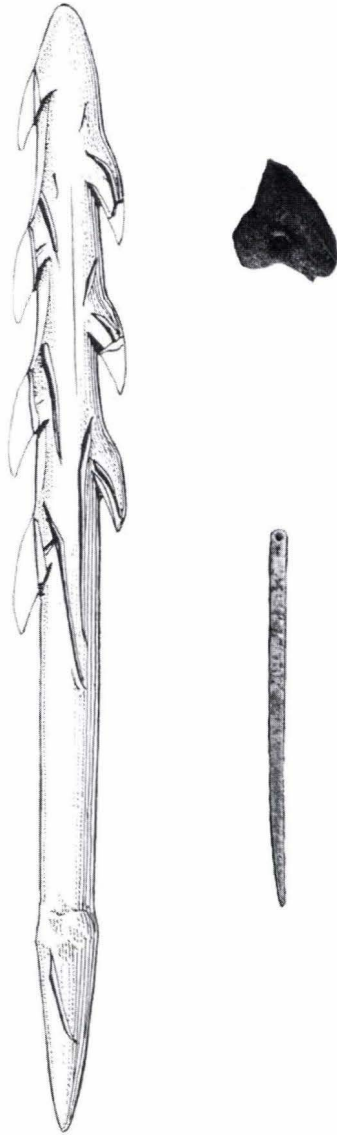

Fig. 107. Magdalenian VI, a, harpon cu 2 rânduri de barbeluri; b-c, Magdalenian V, a, pandativ din dinte fosil de *Squalirax falcatus*, c, ac de cusut din os (după Jean-Marc Bouvier, 1977, fig. 11, 14-15, p. 43, 45).

1

2

3

5

4

Fig. 108. Exemple de figuri antropomorfe gravate pe plachete din calcar (1-3, La Marche; 4, Isturitz) (după D. Sacchi, 2003, 12, p. 27).

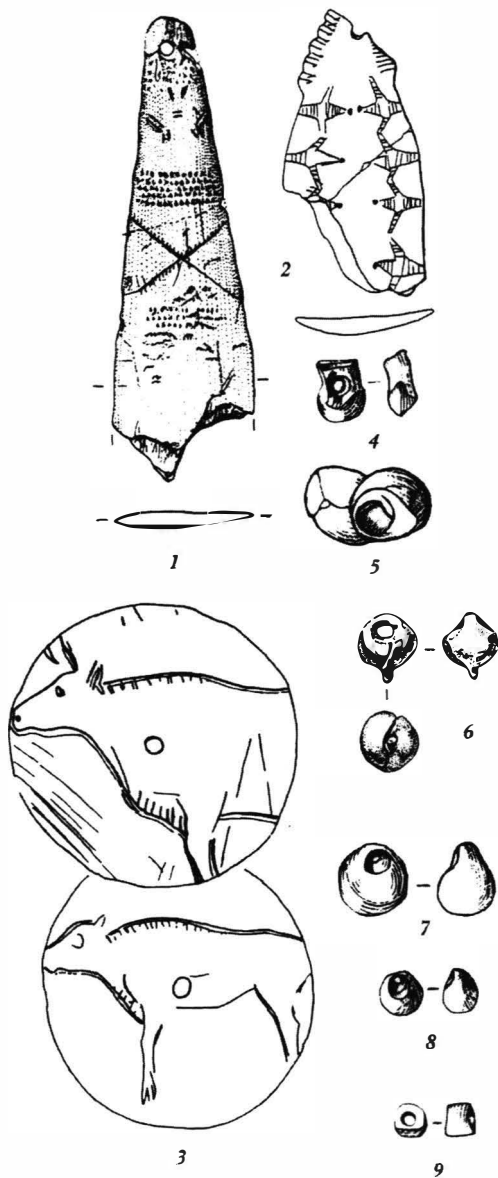

Fig. 109. Obiecte de podoabă, pe diverse supurturi (vezi în text), inclusiv cu conotații sexuale, ulvare, din grottele Gazel, Mas-d'Azil, Blanchard și de la Caune de Belvis (după D. Sacchi, 2003, fig. 17, p. 32

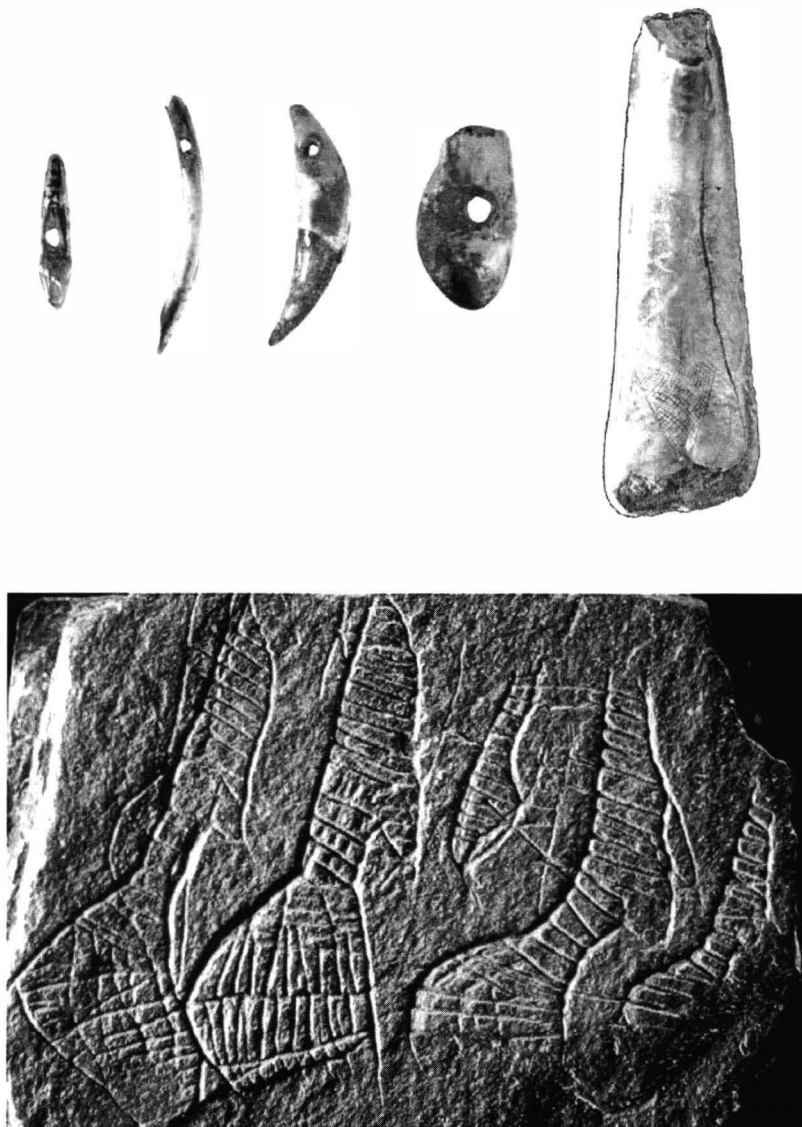

Fig. 110. Obiecte de podoabă și creații artistice din Grotele Gazel, La Marche și de la Gönnersdorf (după D. Sacchi, 2003, fig. 18-19, p. 33, fig. 23, p. 37).

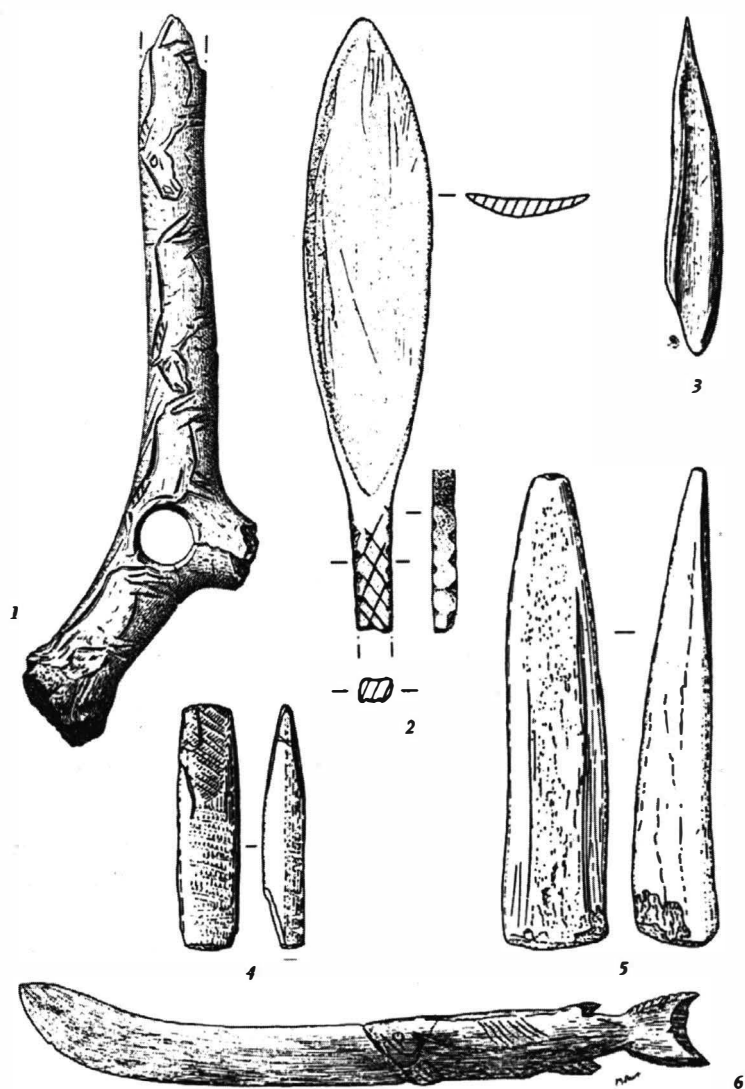

Fig. 111. Elemente artistice pe unelte din materii dure animale: bâton percé, lingură (cuiller), poinçon, perçoir dublu sau simplu, spatulă (după D. Sacchi, 2003, fig. 39, p. 52).

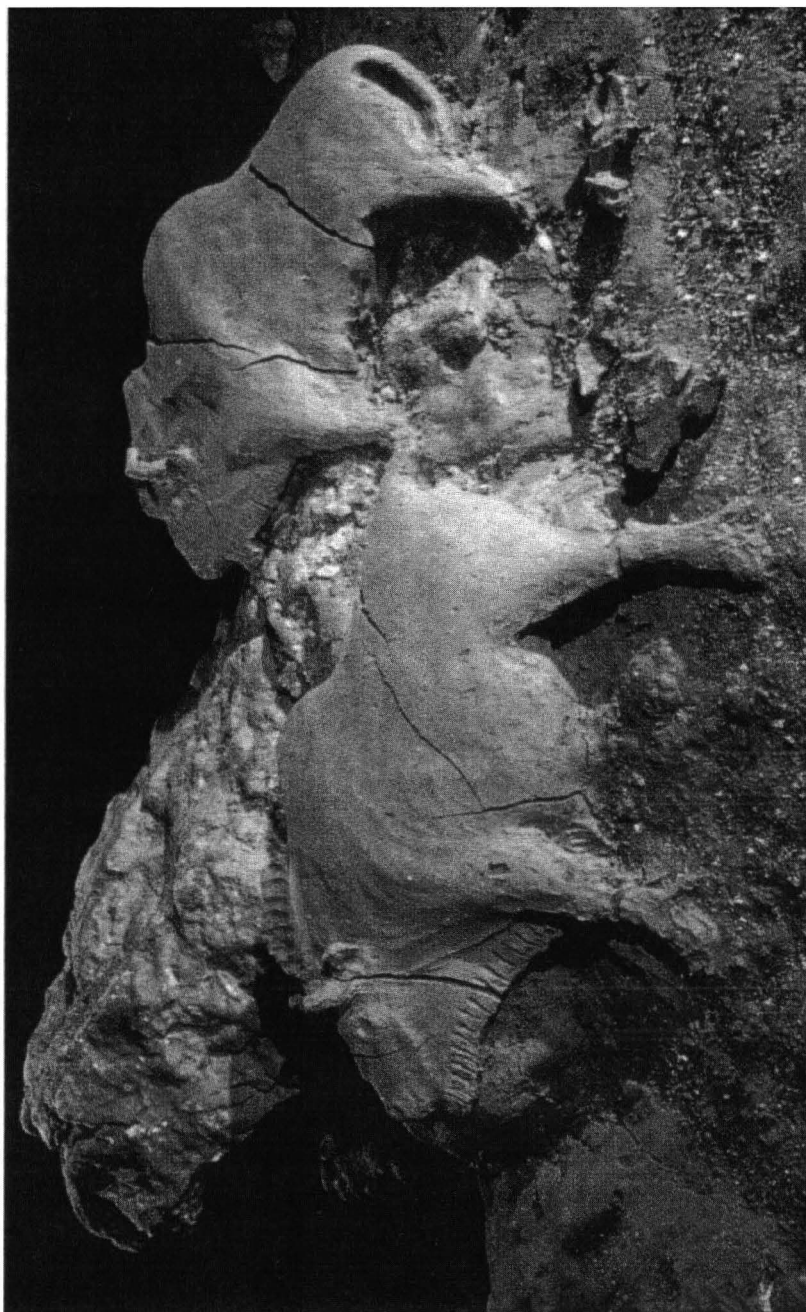
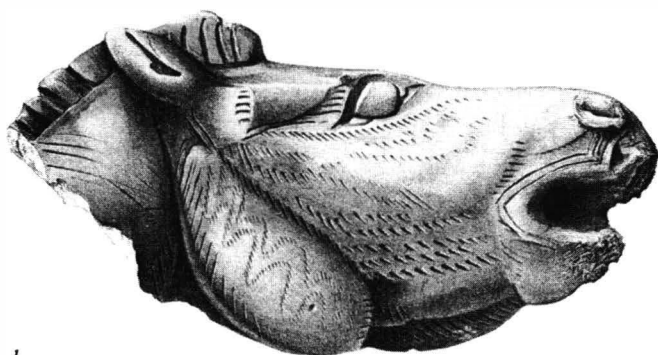
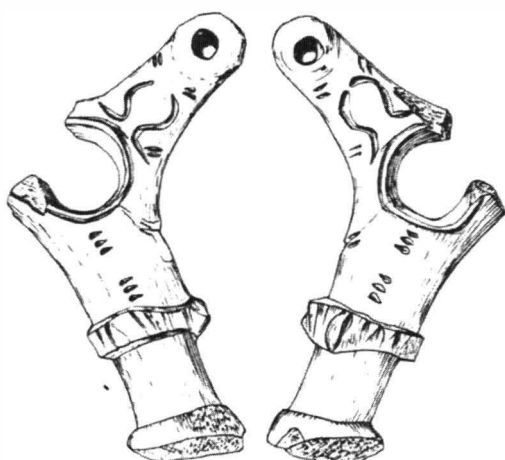

Fig. 112. Tuc-d' Audobert, doi bizoni sculptați în argilă
(după D. Sacchi, 2003, fig. 43, p. 55).

1

Fig. 113. 1, Grotte Gazel, baton de comandement, cu perforație pentru atârnat sau/și de paradă, cu decor multiplu; 2, cap de cal, sculptat în ronde bosse, pe corn de ren (după D. Sacchi, 2003, fig. 55, 57, p. 67, 70).

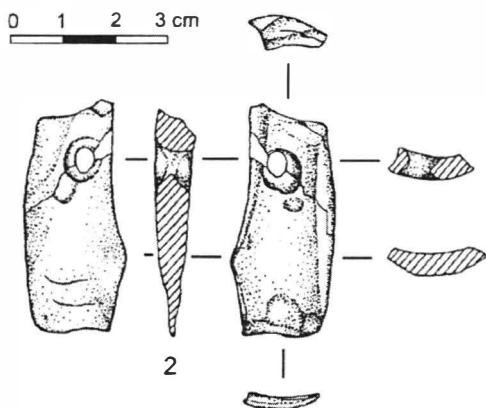
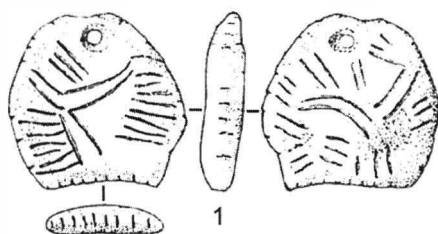
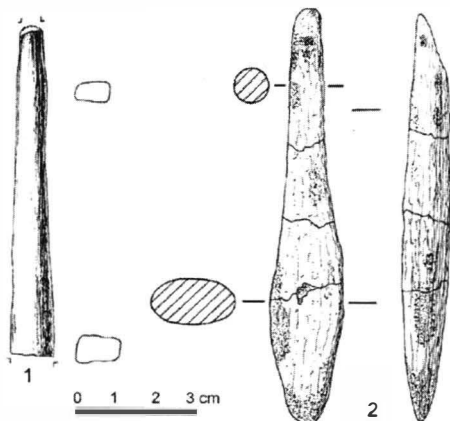

Fig. 114. Mitoc-Malu Galben. 1, vârf din corn de ren; 2, vârf de suliță de tip Mladec; 3, amuleta-pandantiv din cortex; 4, pandantivul din os, fără decor; 3, fragmentul de vârf din corn de ren; 4, vârful de suliță, de tip Mladec (după V. Chirica, P. Noiret, 2007, fig. 1, p. 143; fig. 2, p. 144, p. 144)

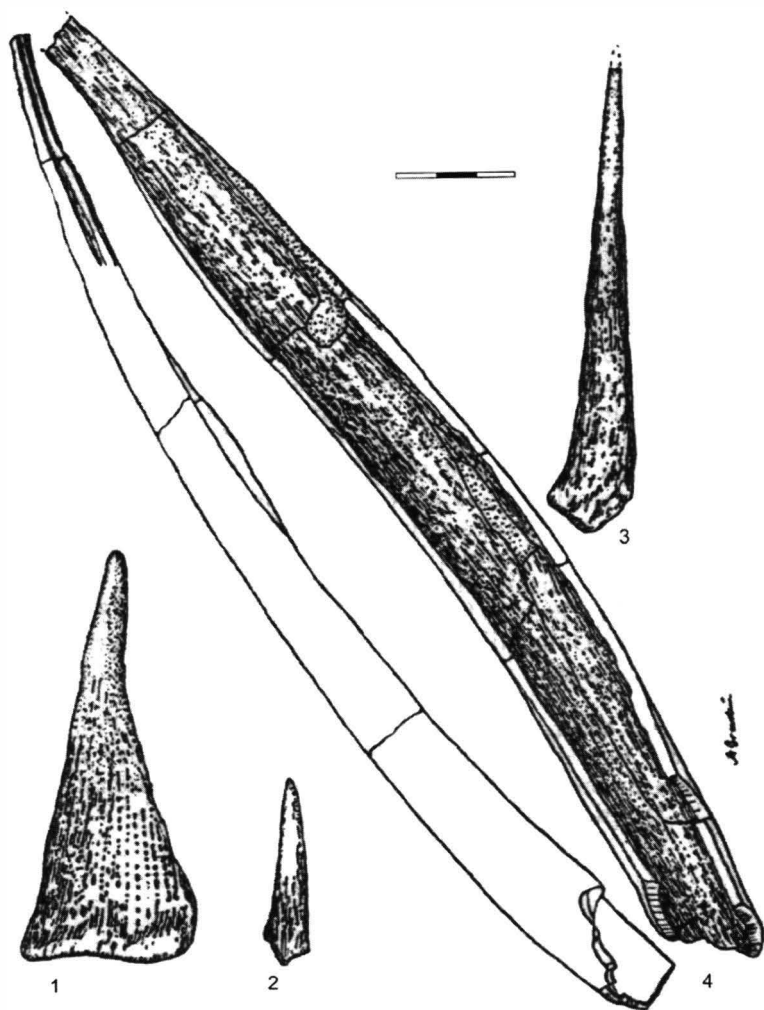

Fig. 115. Poinçon, pointe, perçoir, lance de la Stâncă-Ripiceni 115/1-3 și Cotu Miculinți 115/4 (după M. Brudiu, 1987, p. 74, fig. 1).

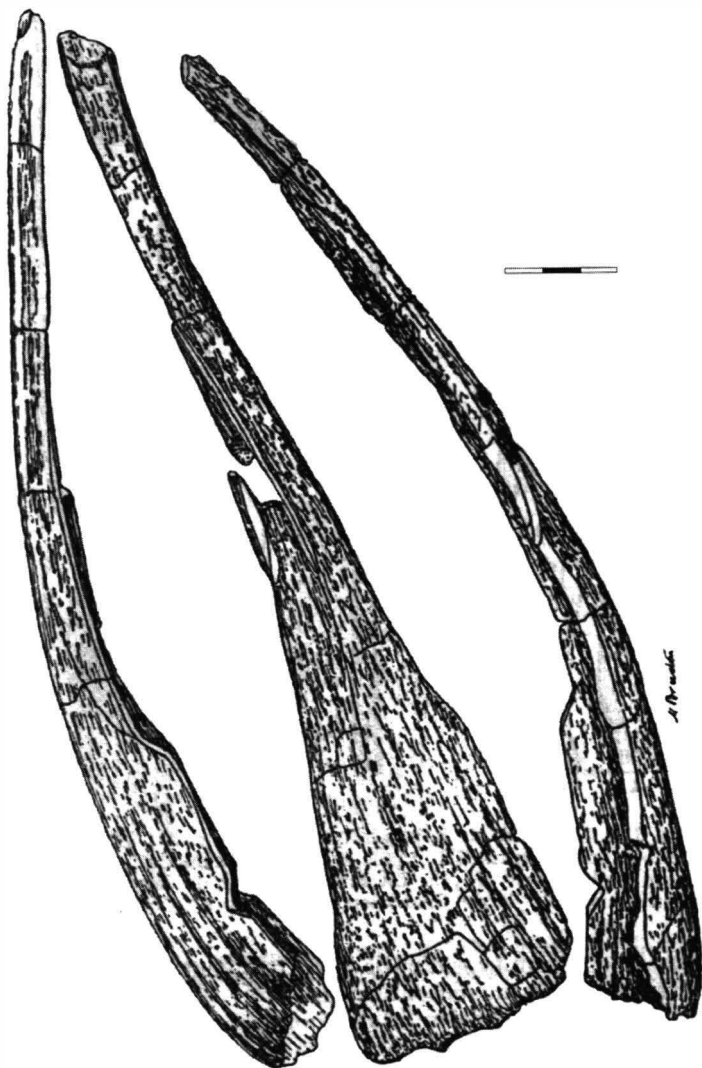

Fig. 116. Lance (La sagaie), unealtă obținută prin polisage, de la Cotu Miculinți, (după M. Brudiu, fig. 2, p. 75).

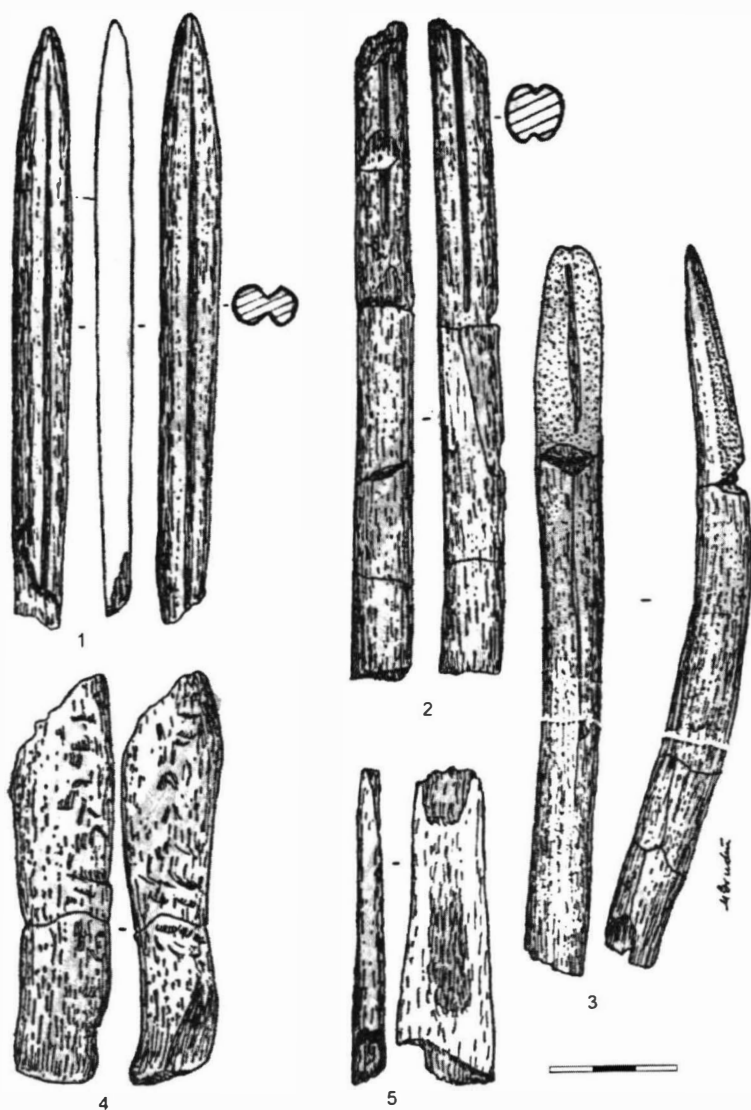

Fig. 117/1-5. 1-2, 5, lances; 3, sagaie, 4, retouchoir, de Crasnaleuca (1), Cotu Miculiņi (2-5) (după M. Brudiu, fig. 3, p. 76).

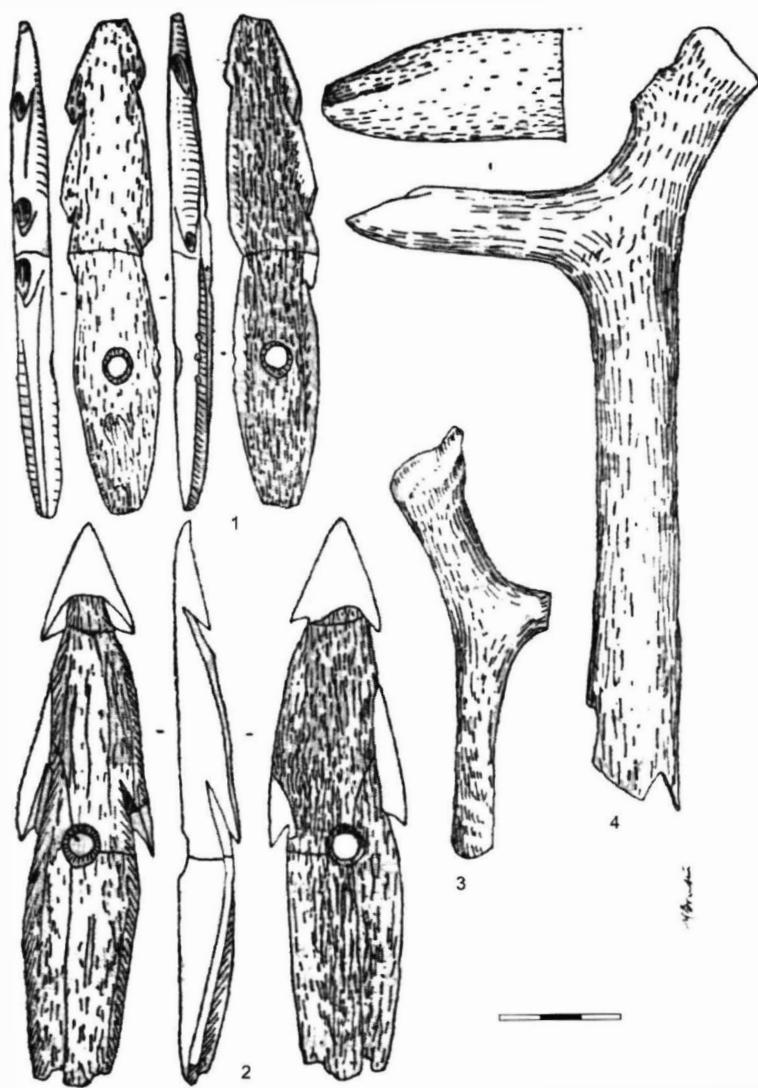

Fig. 118/1-4. Harpons (1-2), ciseau (3), pic (4), de Cotu Micuini (1/2), Stanca-Ripiceni (3-4) (dupa M. Brudiu, fig. 4, p. 77).

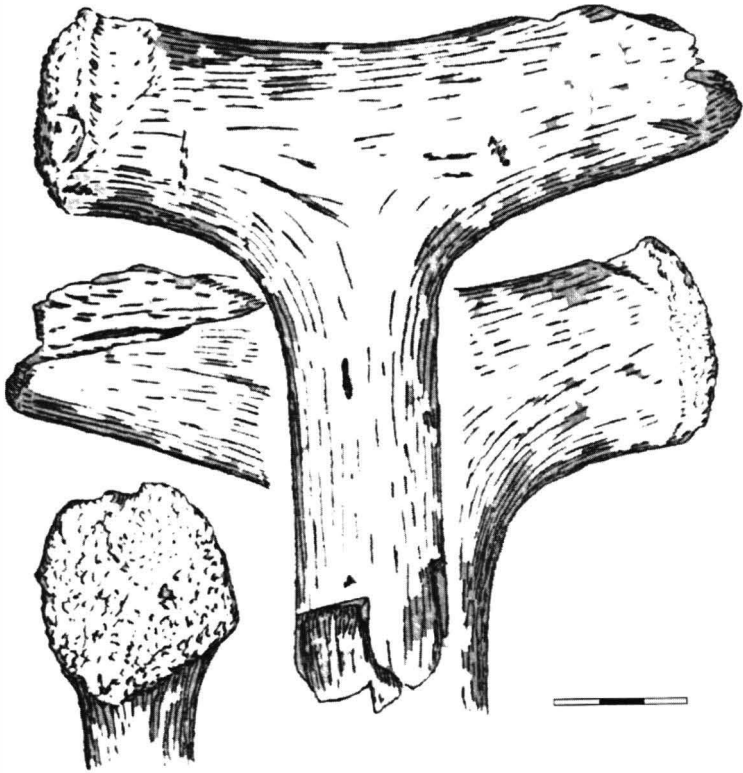

Fig. 119. Ciocan- târnăcop descoperit la Cotu Miculnți, niv. II
(după M. Brudiu, fig. 5, p. 78).

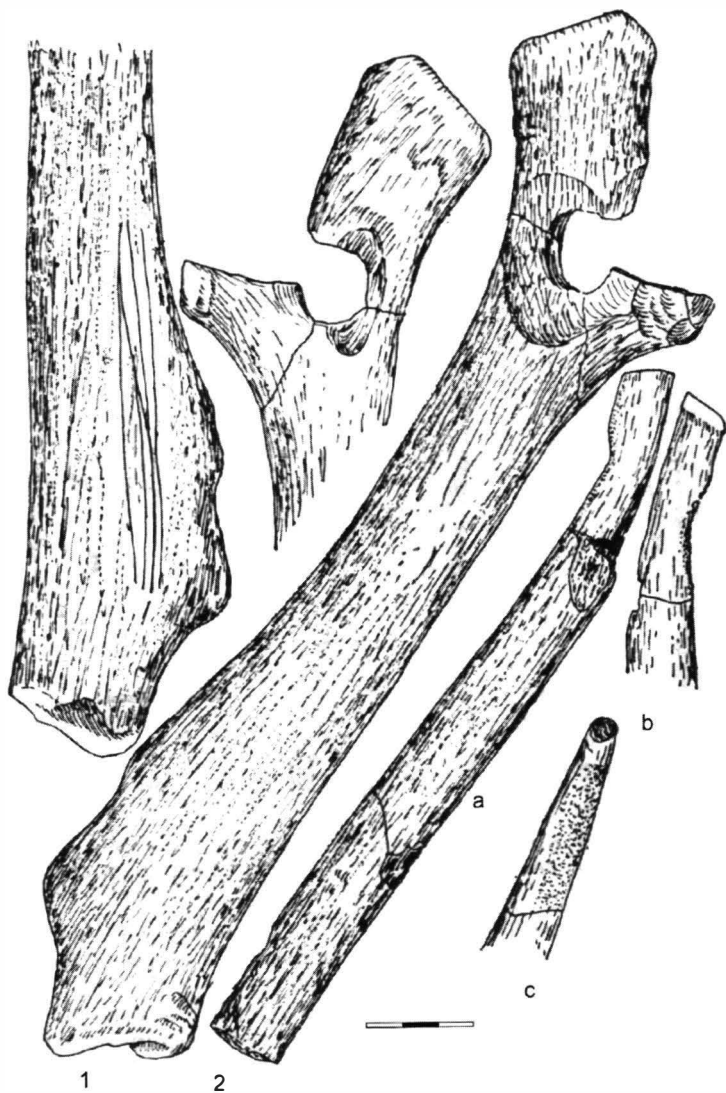

Fig. 120. 1, Baston de comandant, din corn de ren, descoperit la Cotu Miculiņi, niv. II;
2, tijă din corn de ren cu funcționabilitate imprecisă, de la Cotu Miculiņi, niv. III (după
M. Brudiu, fig. 8, p. 81).

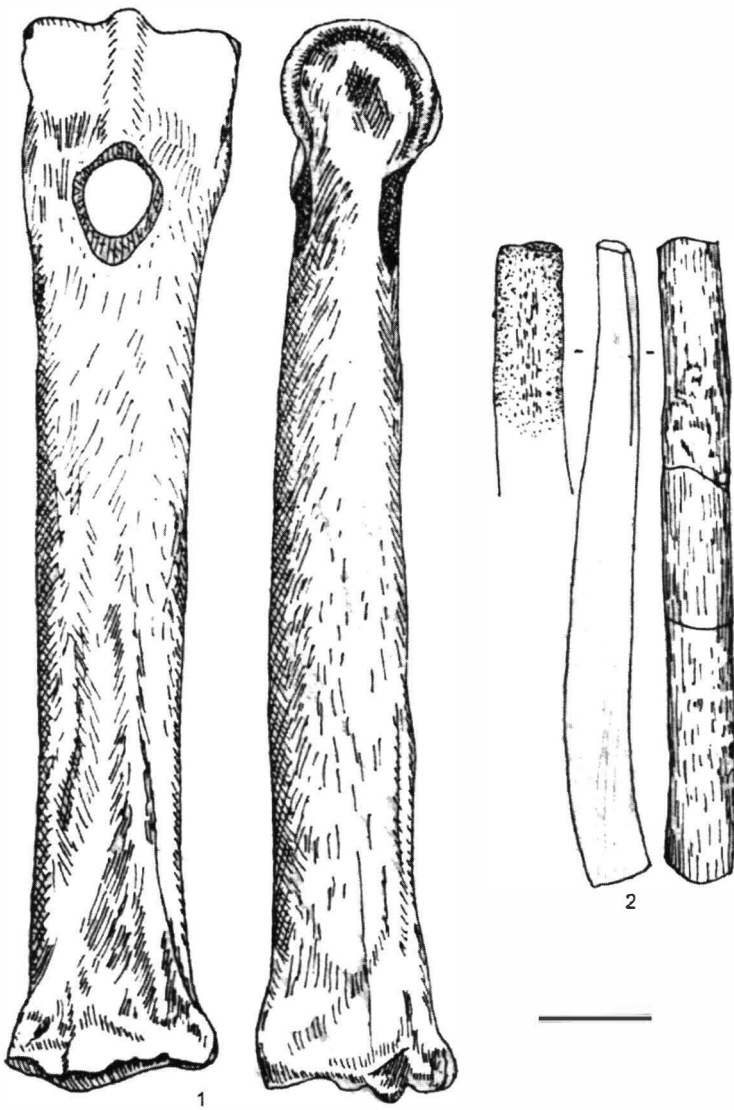

Fig. 121. 1, Baston de comandant, din metatars de cal, Crasnaleuca; 2, vârf de lance, Cotu Miculiști, niv. II (după M. Brudiu, fig. 9, p. 82).

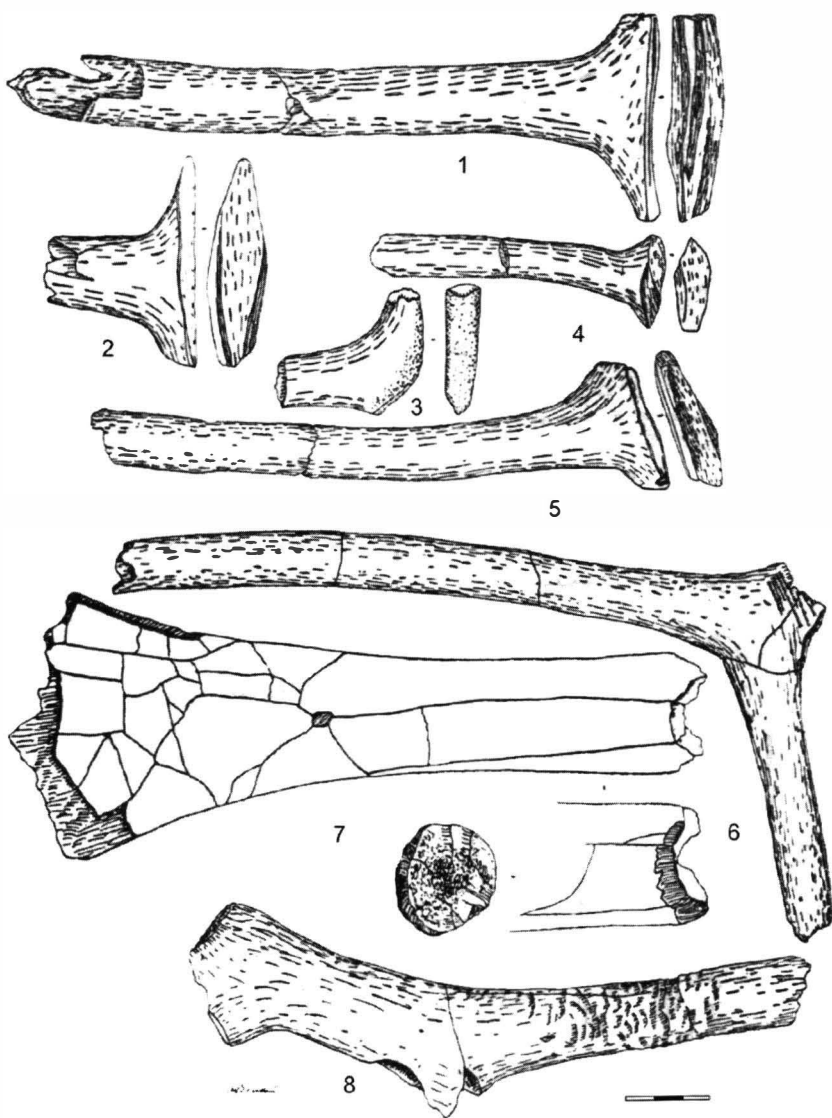

Fig. 122. Piese din corn de ren, de la Cotu Miculinți, niv. II-IV
(după M. Brudiu, fig. 10, 11, , p. 83).

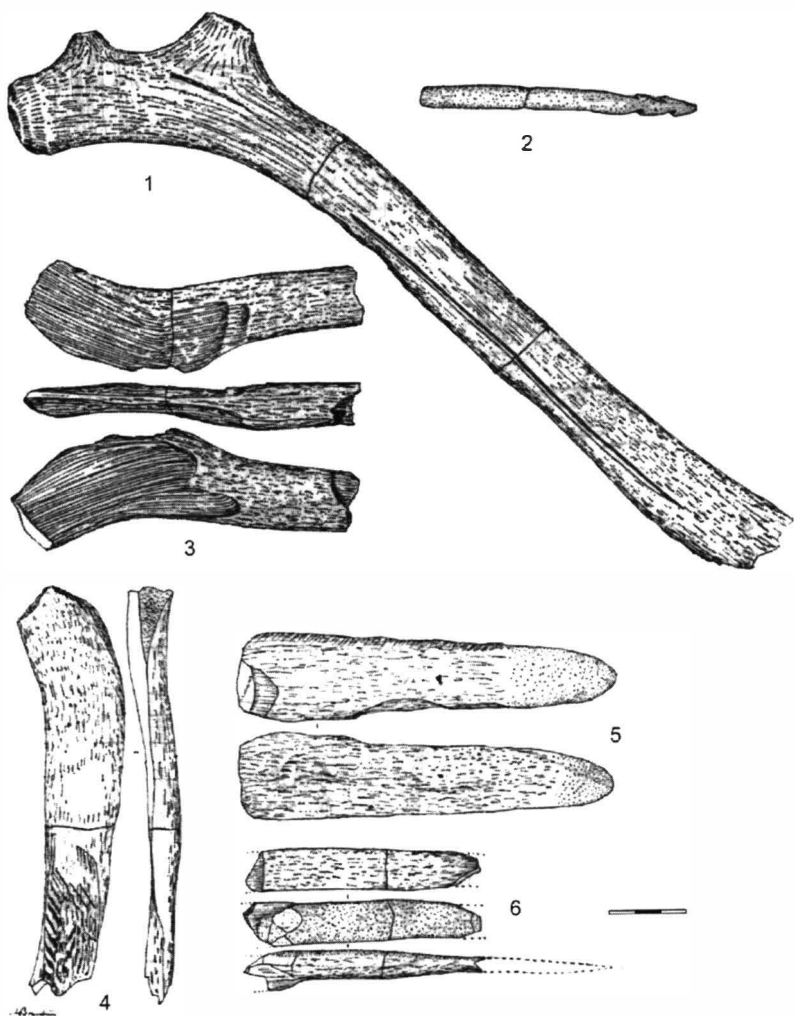

Fig. 123. Piese din corn de ren, de la Cotu Miculinți, niv. IV-VII
(după M. Brudiu, fig. 12-13, p. 84).

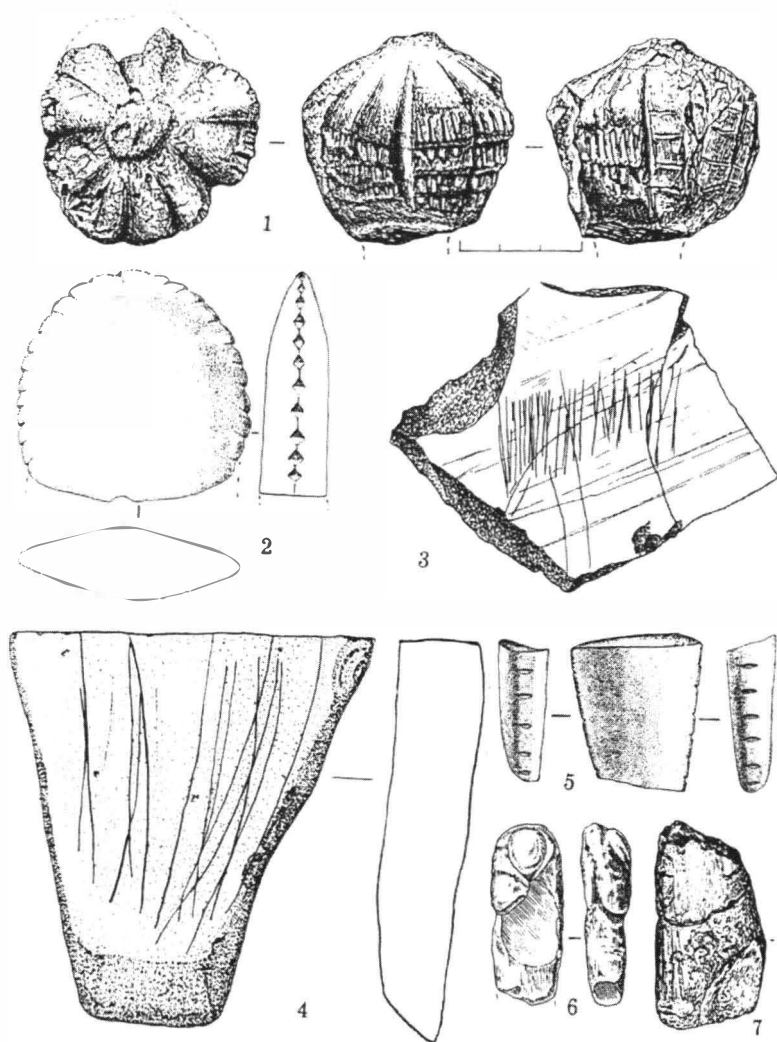

Fig. 124. 1-7, piese din marnă, Climăuți II
 (după I. Borziac, C.-V. Chirica, fig. 2/1, p. 400).

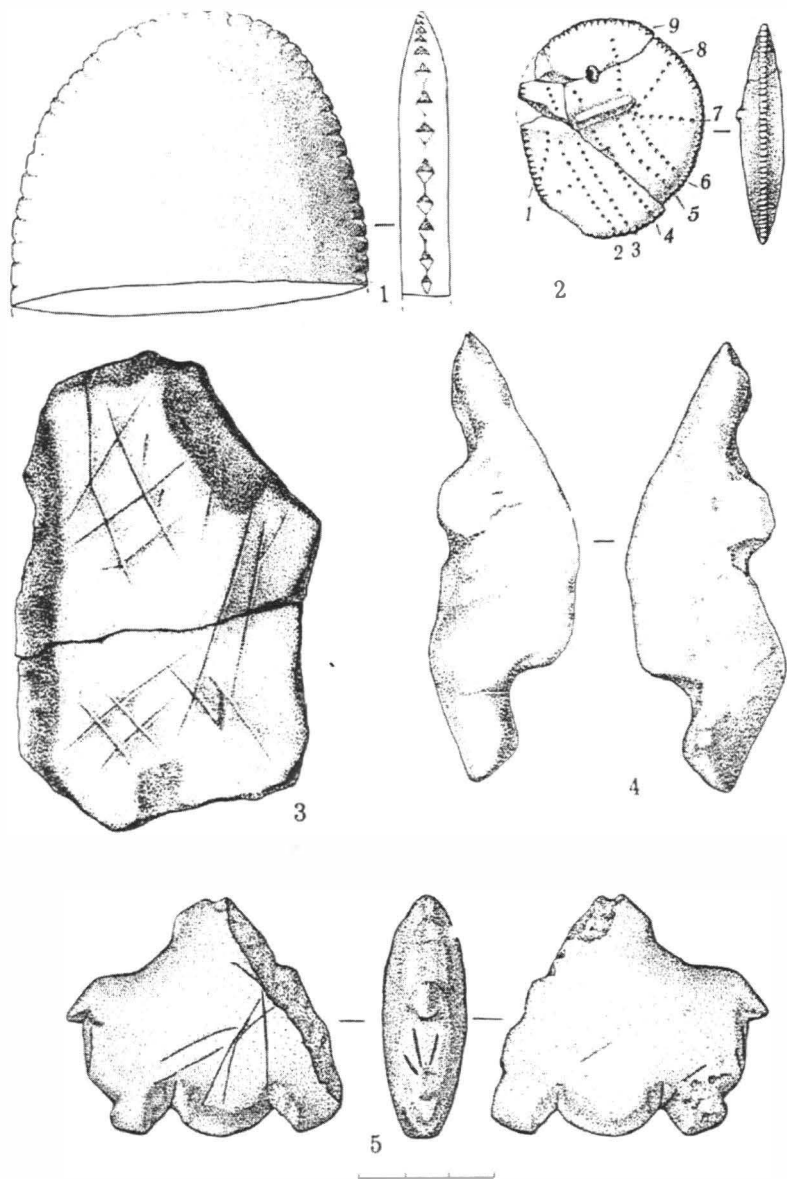

Fig. 125. Creații artistice din marnă, 1, Moldova; 2-5, Cosăuți
 (după I. Borziac, C.-V. Chirica, fig. 1, p. 399).

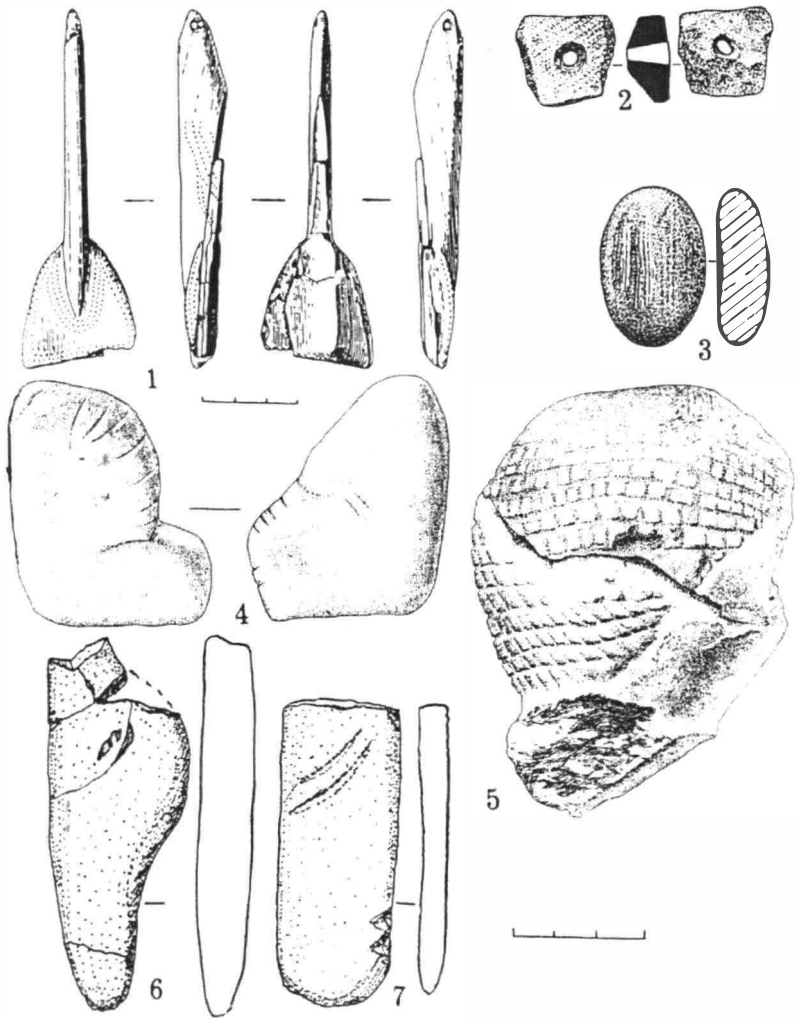

Fig. 126. Piese din marnă, de la Brânzeni, Cosăuți, Polismarôt, Kostienki I, Molodova V (după I. Borziac, C.-V. Chirica, fig. 3, p. 401).

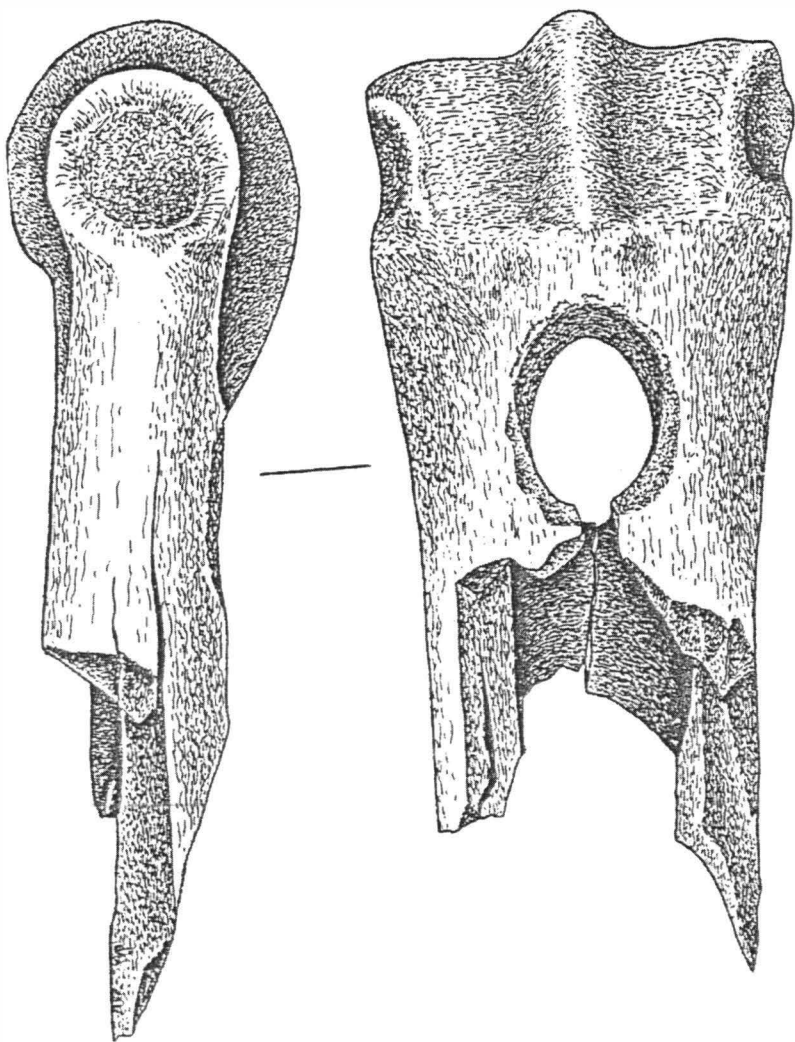

Fig. 127. Piese diverse de la Cosăuți (după I. Borzic, fig. 1/6, p. 185).

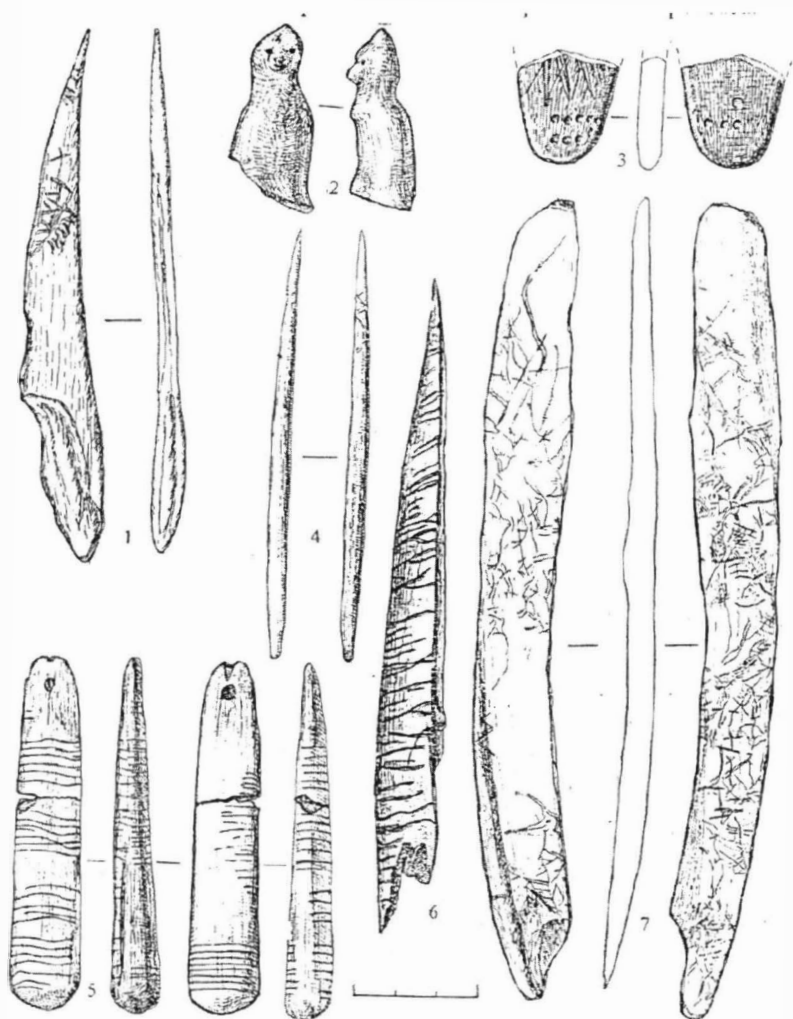

Fig. 128. 1-7, Cosăuți, piese de artă din nivele de locuire
(după I. Borzic, fig. 3, p. 187)

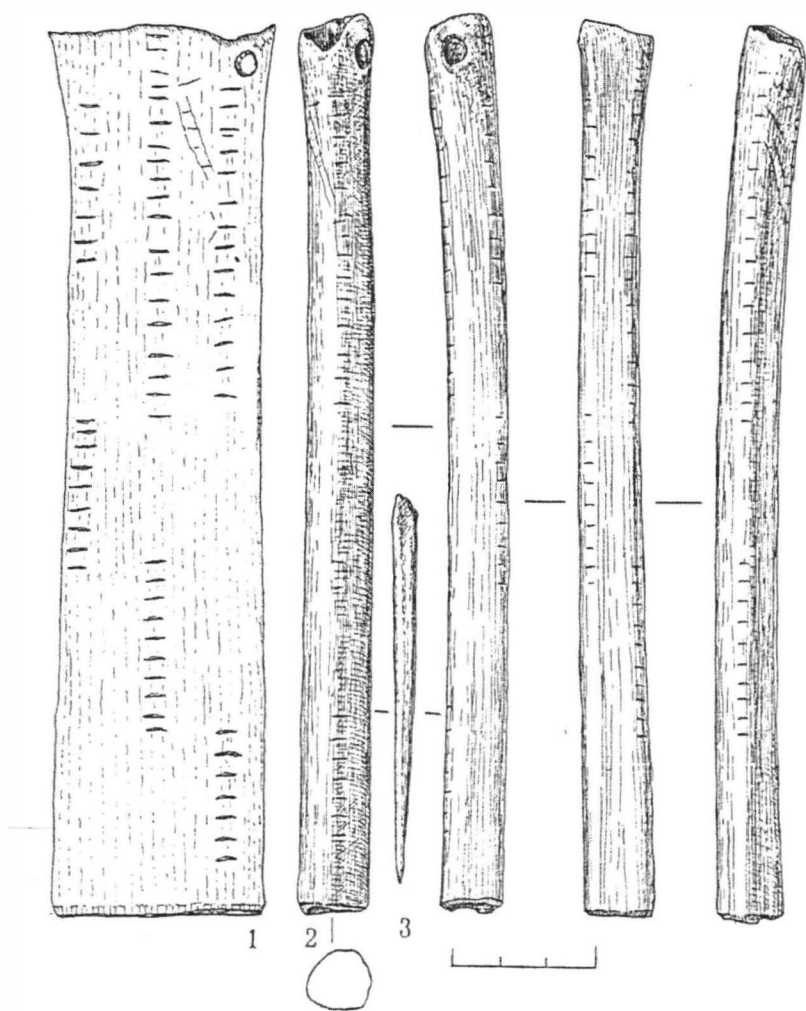

Fig. 129. Piese diverse descoperite la Cosăuți (după I. Borzic, fig. 2, p. 186).

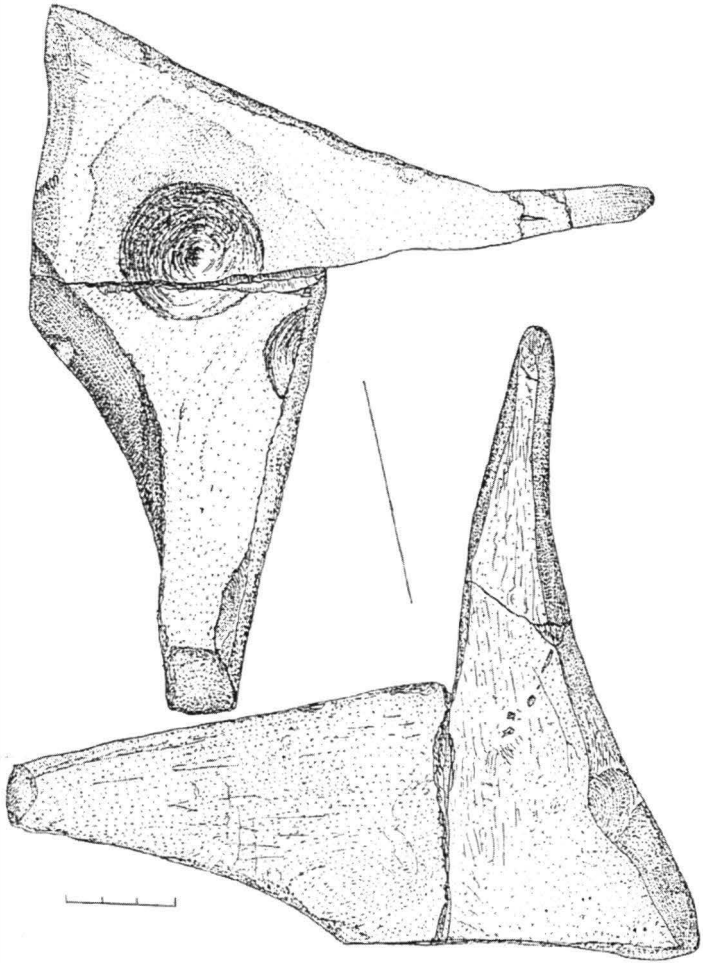

Fig. 130. Cosăuți, piesă fragmentară nedeterminată (după I. Borzic, fig. 5, p. 190).

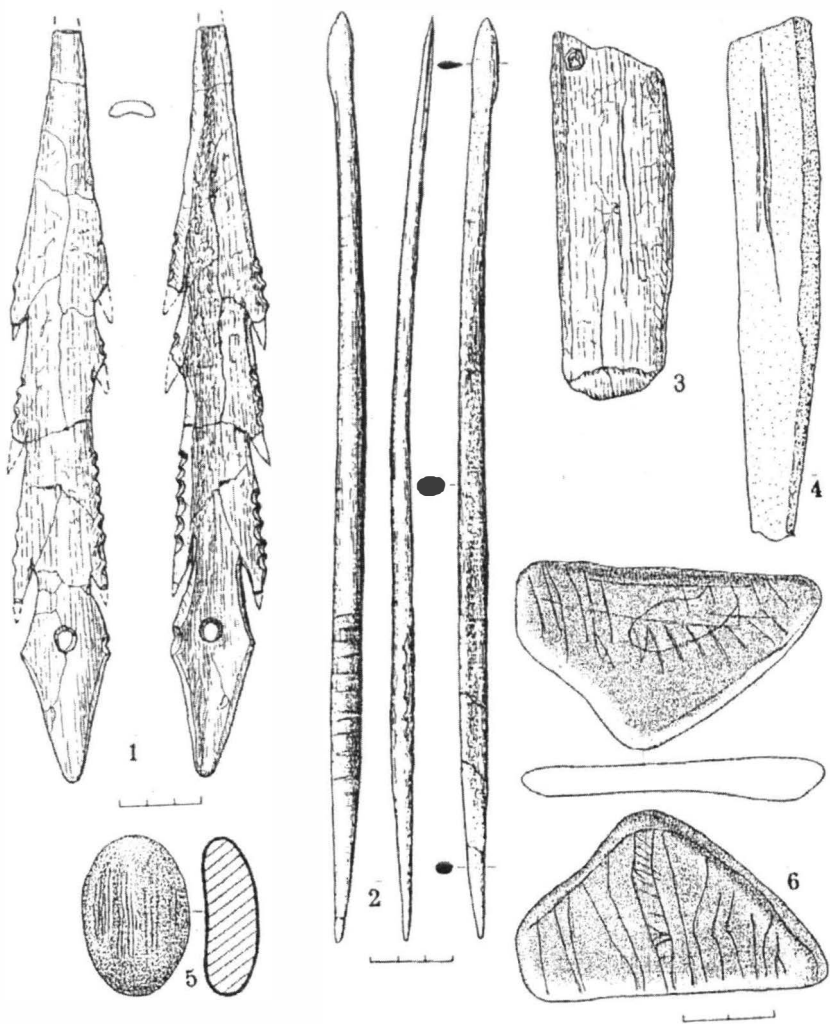

Fig. 131. Cosăuți, piese diverse (după I. Borzic, M. Otte, P. Noiret, fig. 1, p. 20).

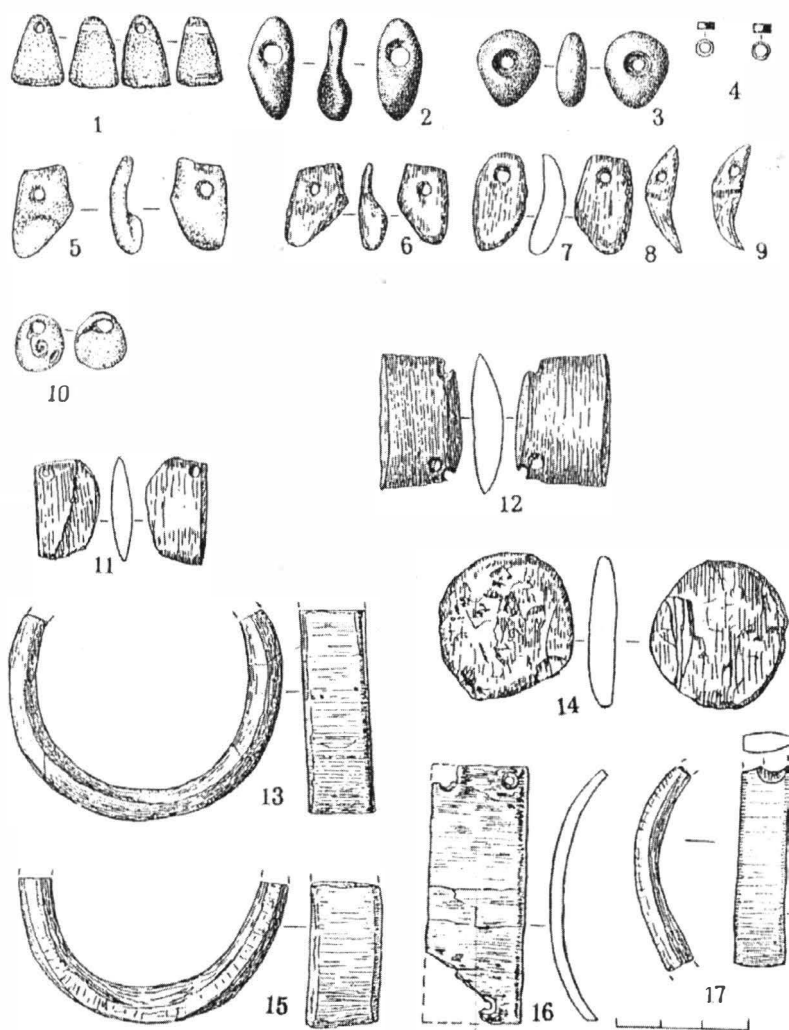

Fig. 132. Cosăuți, piese de podoabă (după I. Borzic, M. Otte, P. Noiret, fig. 4, p. 23).

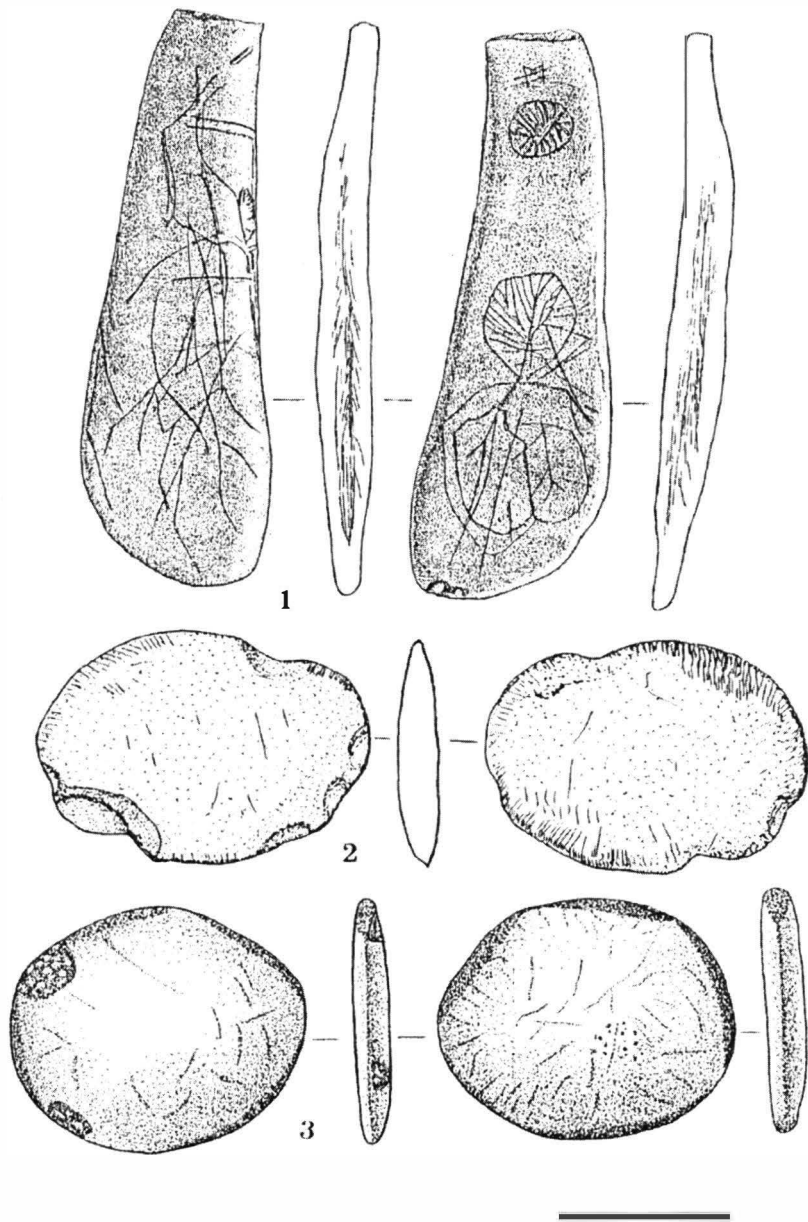

Fig. 133. Cosăuți, piese diverse (după I. Borziac, M. Otte, P. Noiret, fig. 8, p. 27).

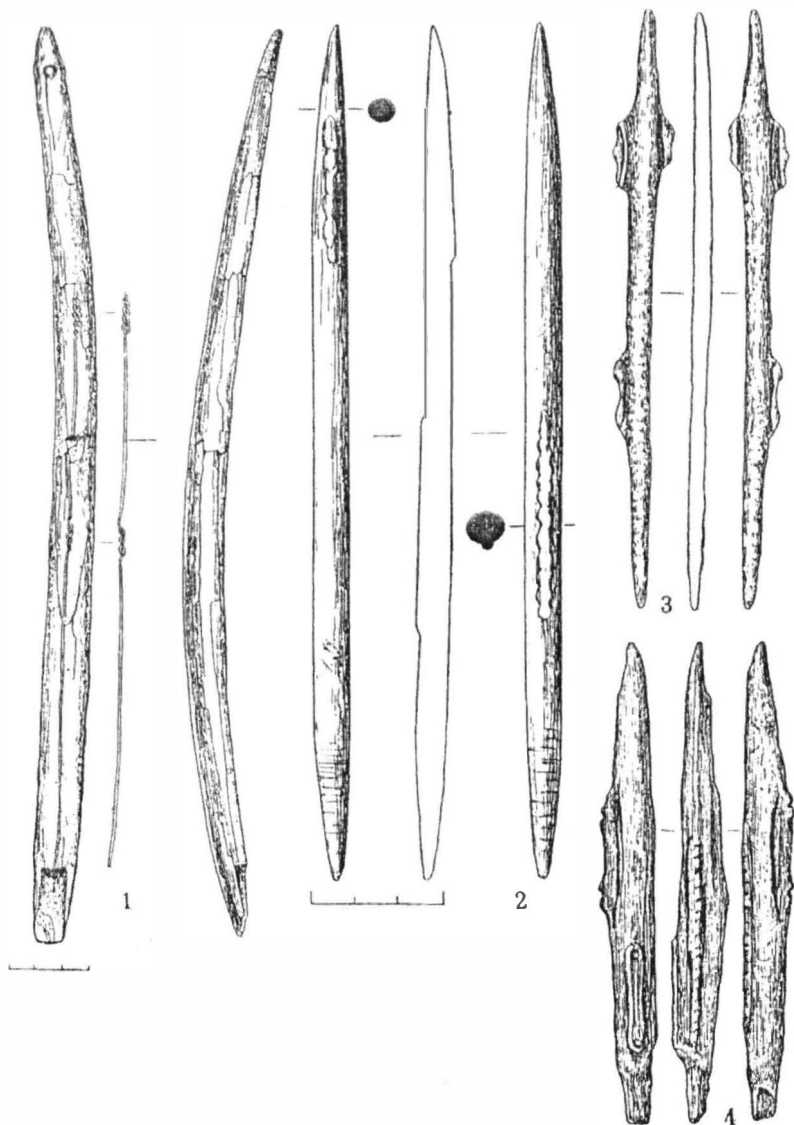

Fig. 134. Cosăuți, unelte și piese decorate (după I. Borzias, M. Otte, P. Noiret, fig. 7, p. 26).

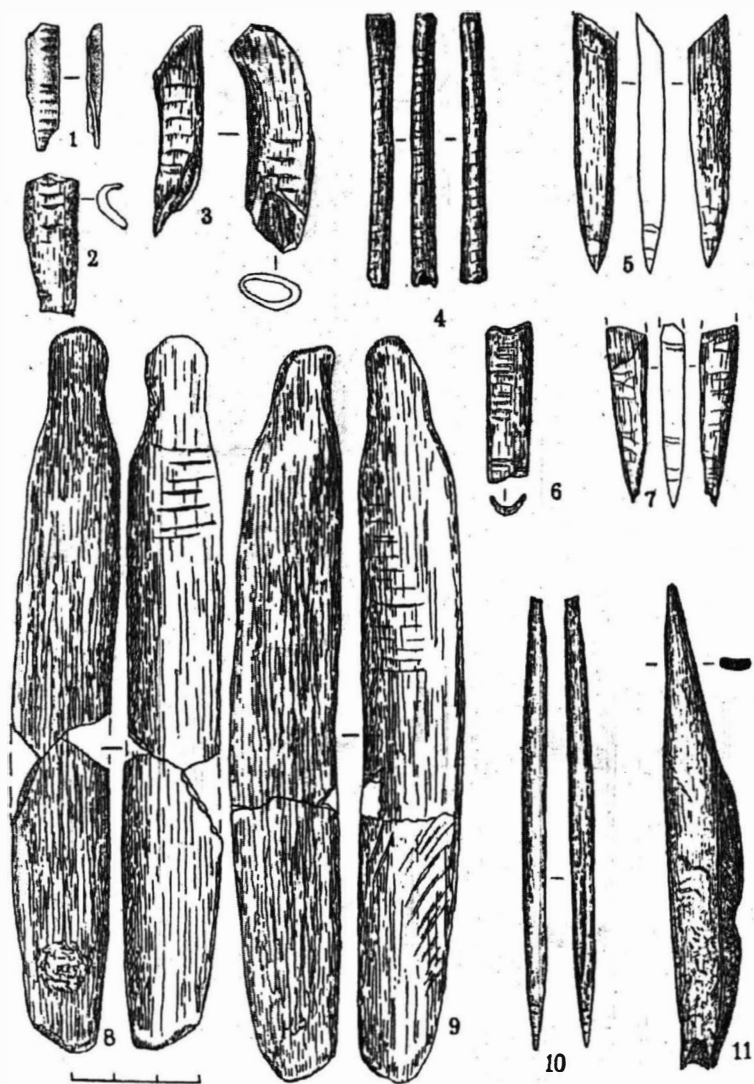

Fig. 135. Cosăuți, unelte și piese decorate (după I. Borzic, M. Otte, P. Noiret, fig. 5, p. 24).

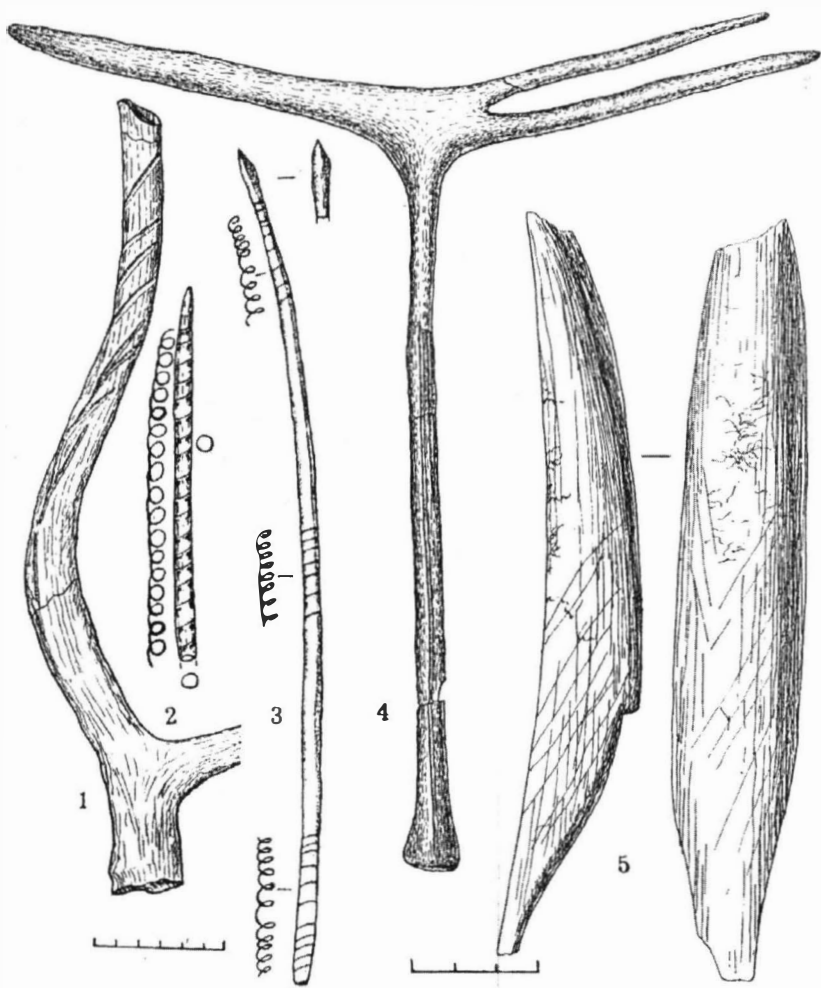

Fig. 136. Cosăuți, unelte și piese decorate (după I. Borziac, M. Otte, P. Noiret, fig. 6), p. 25.

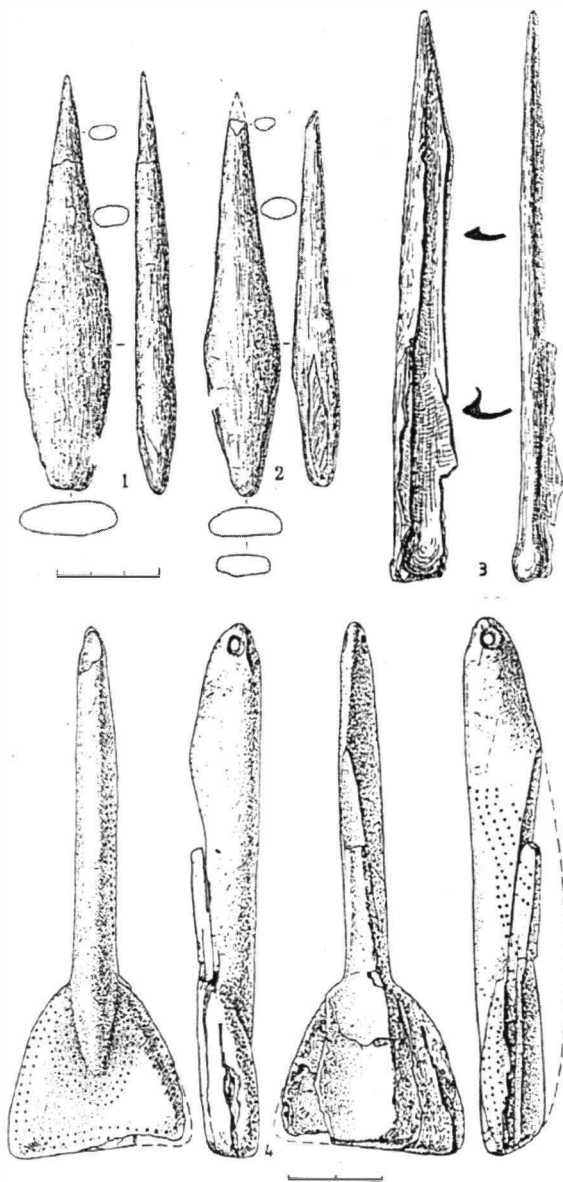

Fig. 137. 1-2, Corpaci-Măs, vârfuri de lance de tip Mladec; 3, străpungător din os, grotă Ciuntu; 4, amuleta de la Brânzeni (după V. Chirica, I. Borziac, N. Chetaru, 1996, fig. 29, p. 231).

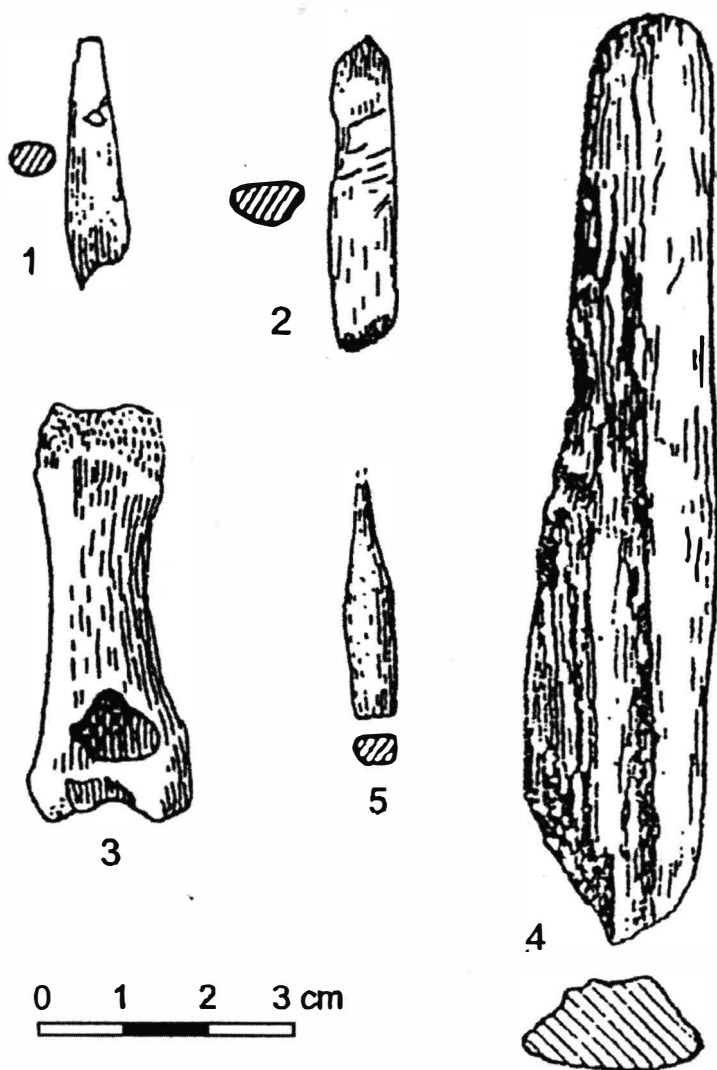

Fig. 138. Gravettian, Babin I, niv, inferior, piese din os (după V. Chirica, I. Borzic, 2009, fig. 21, p. 76).

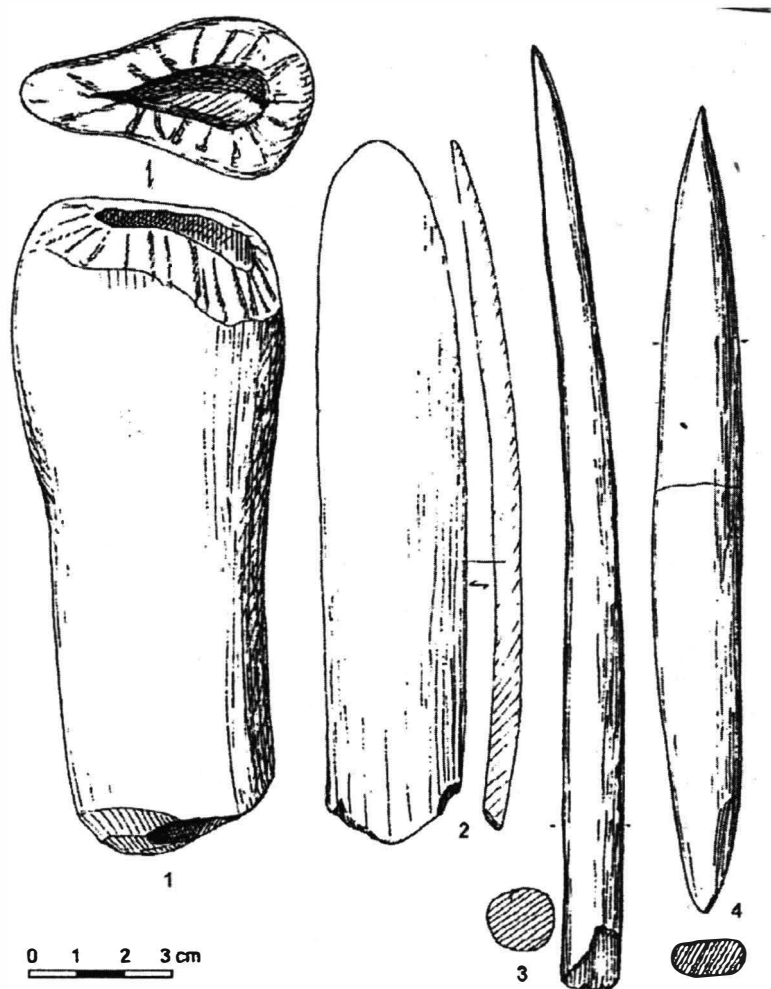

Fig. 139. Molodova V, niv. 7. 1, mâner din corn de ren; 2, netezitor pe coastă; 3-4, vârf de săgeată din os (după V. Chirica, I. Borziac, 2009, fig. 23, p. 78).

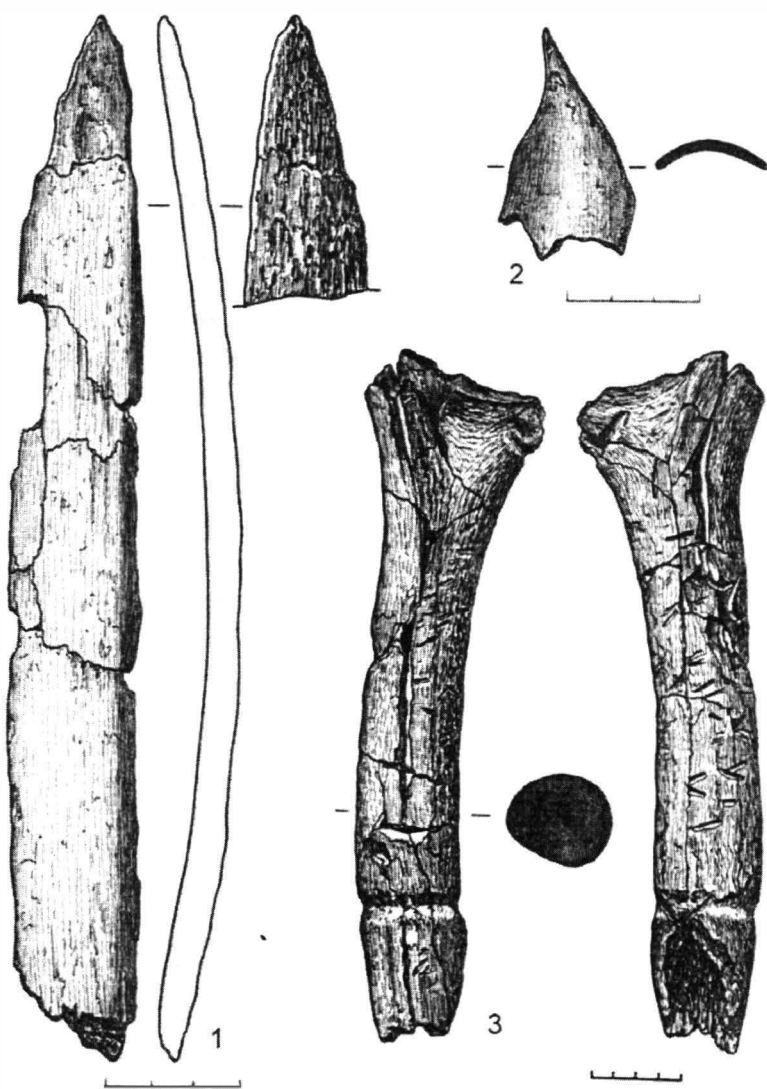

Fig. 140. Climăuți II, niv. inf.: 1, lustruitor; 2, perçoir din os de mamut; 3, corn de ren, ciopit și decorat (după I. Borziac, V. Chirica, A. David, 2007, fig. 37, p. 133).

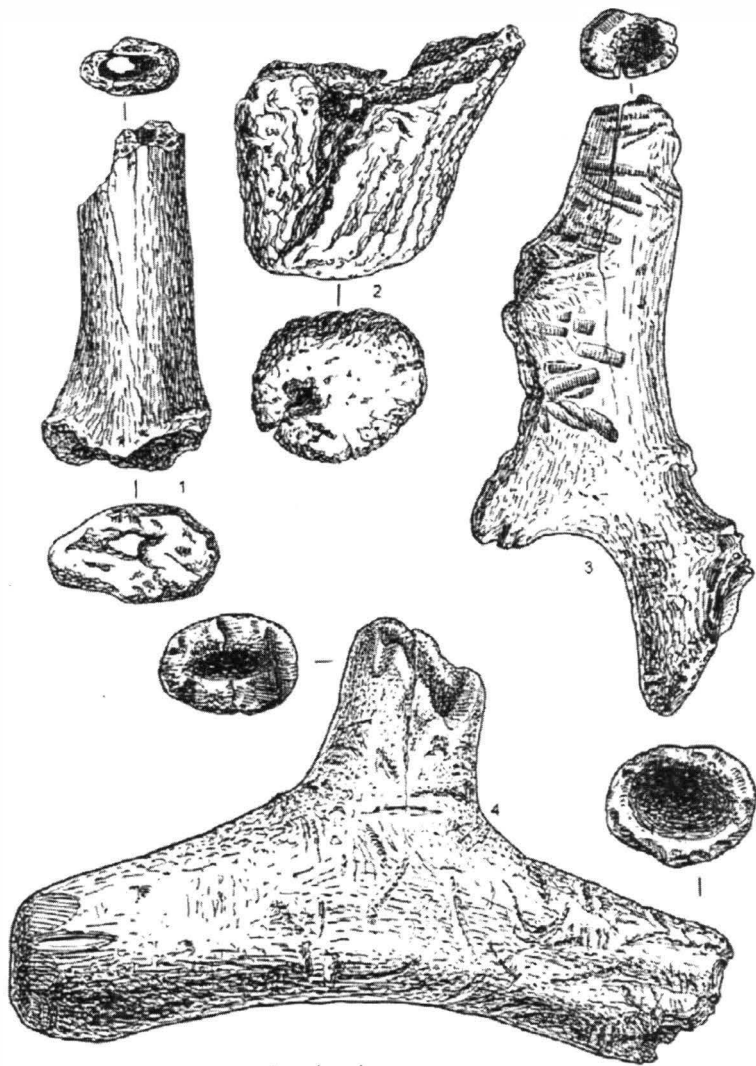

Fig. 141. Rașcov VII. 1-4, fragmente de mânere sau percutoare (pics ?), din corn de ren (după V. Chirica. I. Borzic, 2009, fig. 27, p. 82).

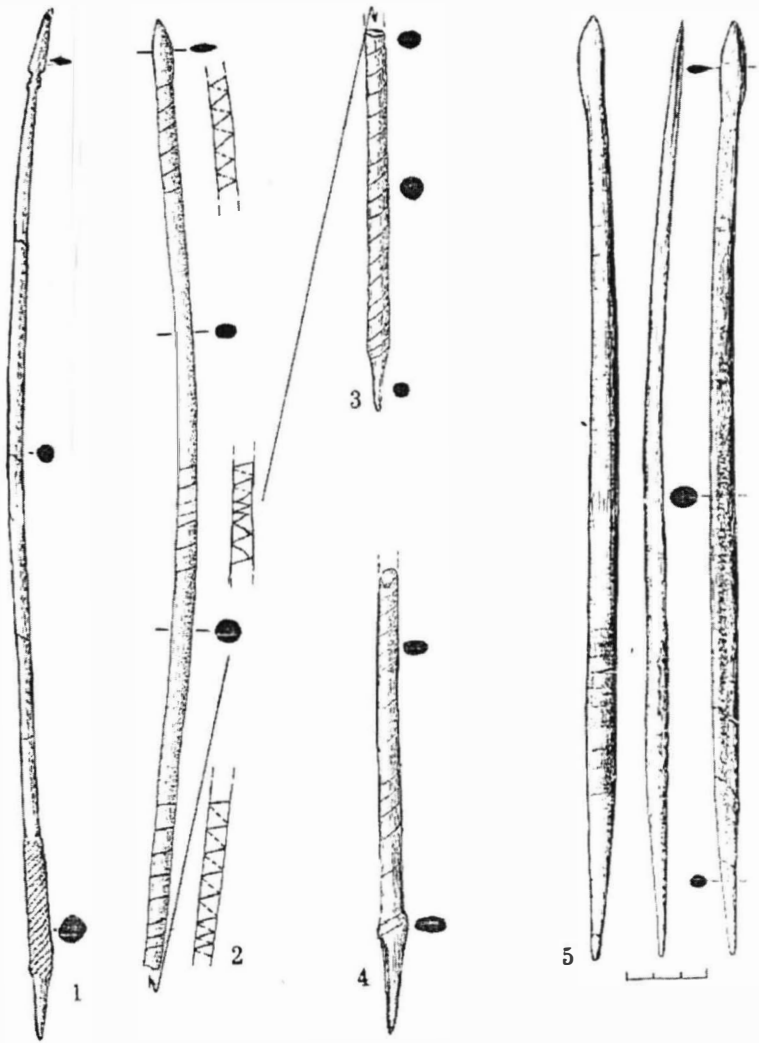

Fig. 142. Cosăuți, niv. 3. Vârfuri de lance pentru pescuit, din corn de ren, ornamentate (d'après V. Chirica, I. Borziac, 2009, fig. 35, p. 90).

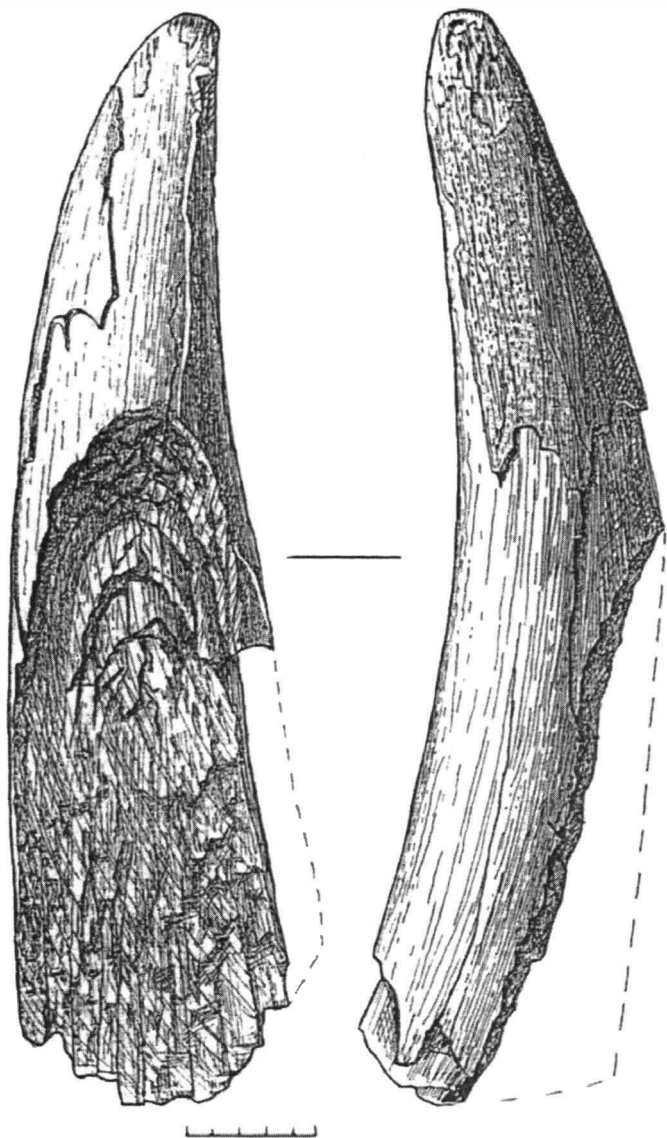

Fig. 143. Climăuți II, niv. superior, "serfucte" din ivoriu de mamut (după I. Borziac, V. Chirica, A. David, 2007, fig. 22, p. 106).

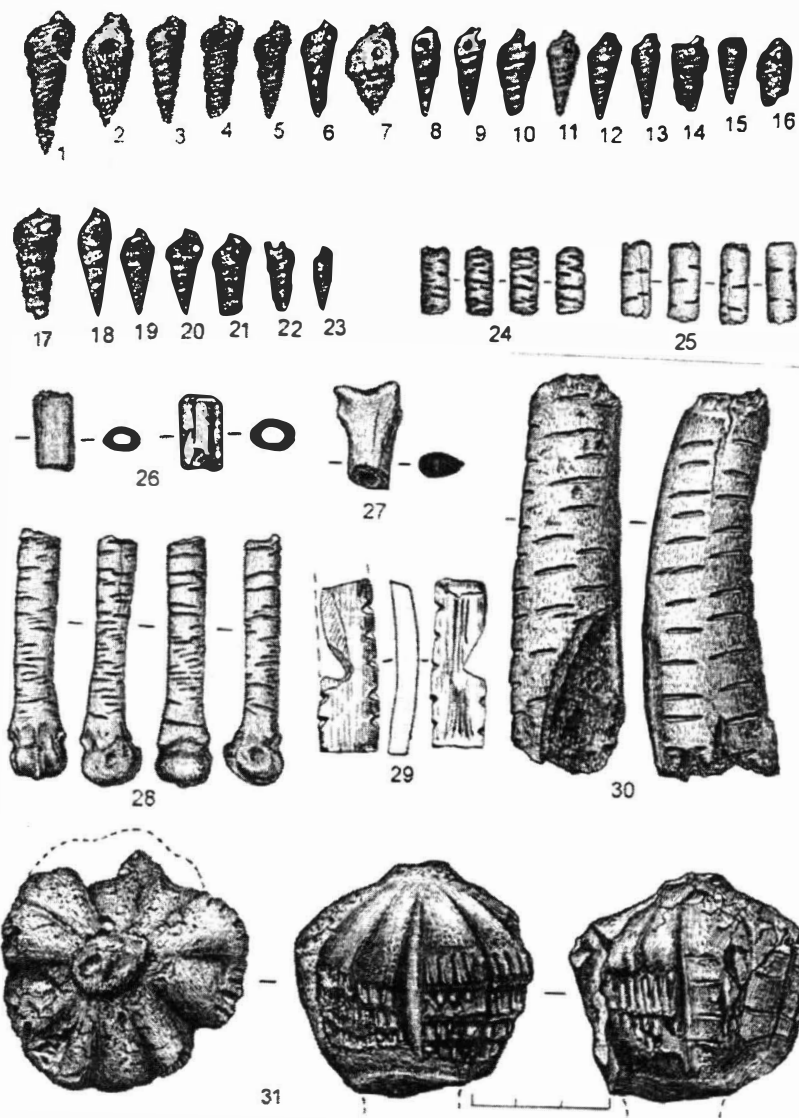

Fig. 144. Climăuți II, niv. superior, piese diverse, perforate sau decorate (după I. Borzic, V. Chirica, A. David, 2007, fig. 25, p. 109).

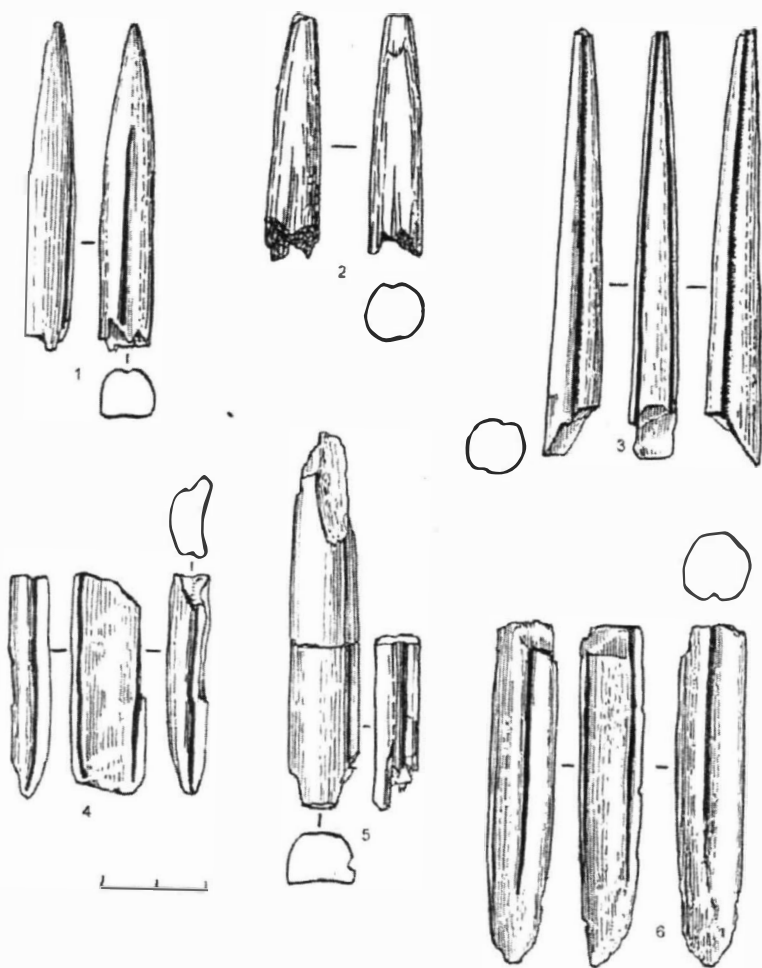

Fig. 145. Rașcov VII, 1-6, fragmente de vârfuri de lance din ivoriu de mamut (după V. Chirica. I. Borziac, 2009, fig. 26, p. 81).

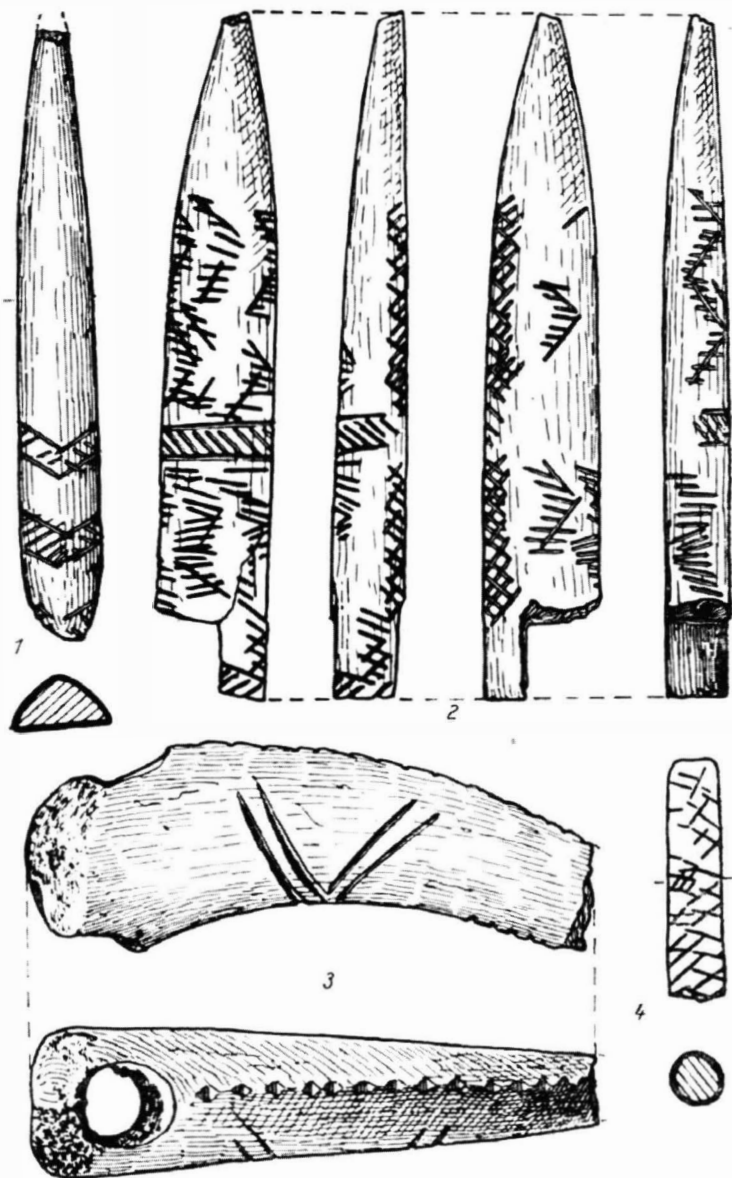

Fig. 146. Icoana (Ogradena), 1-4, piese de artă din niv. I
(după V. Boroneanț, 1969, fig. 2).

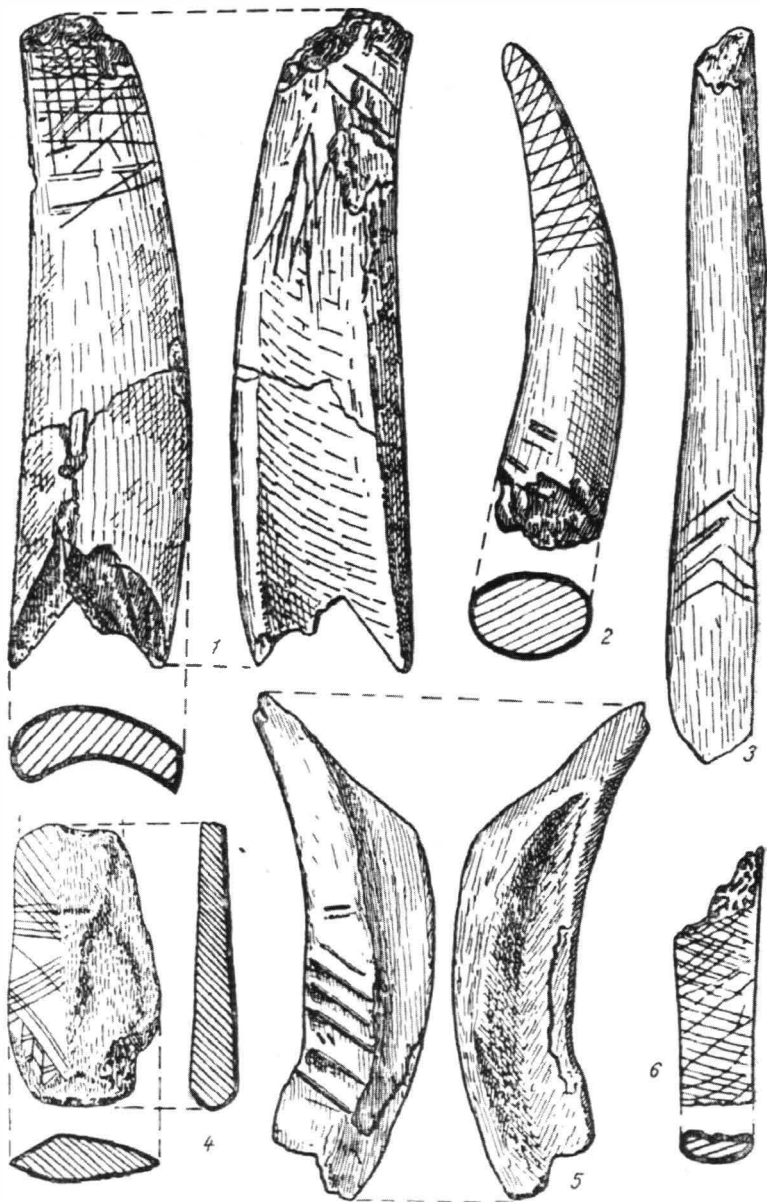

Fig. 147. 1, Ostrovlul Banului, niv. III; 2-3, 5, Icoana, niv. II; 4, 6, Cuina Turcului, niv. II (după V. Boroneanț, 1969, fig. 3).

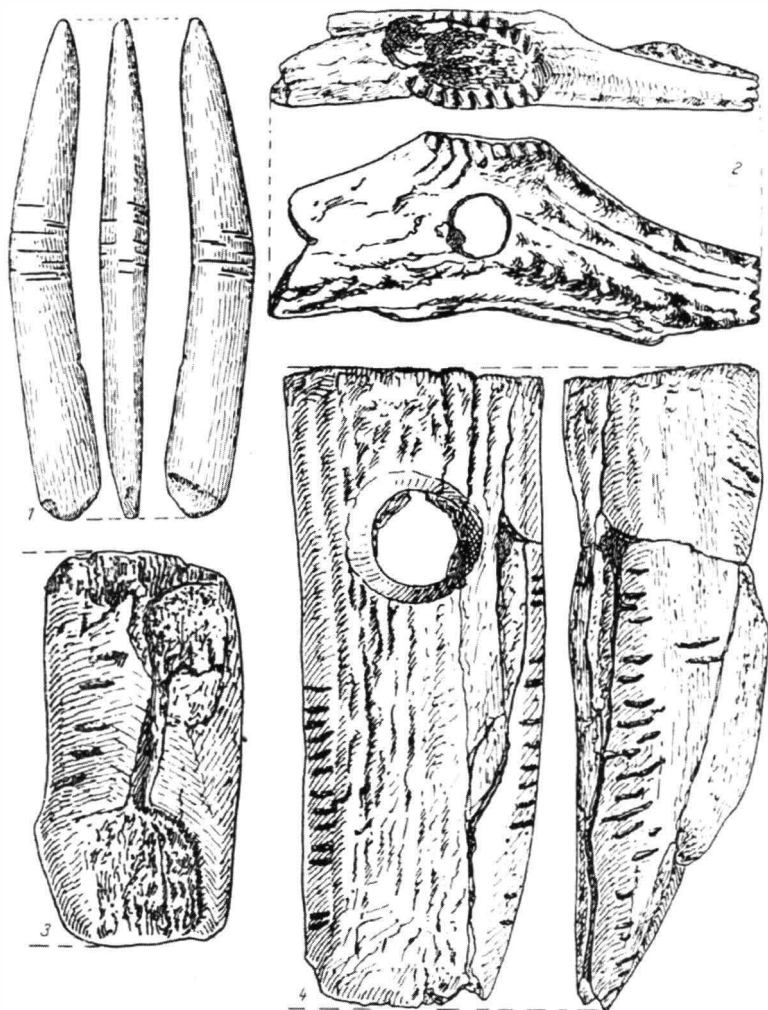

Fig. 148. 1, Icoana, niv. II; 3, Schela Cladovei, niv. II; 3-4, Ostrovul Banului, niv. III (după V. Boroneanț, 1969, fig. 4).

Fig. 149. Ostrovul Banului, niv. III, piesă de cult (?) din corn de cerb
(după V. Boroneanț, 1969, fig. 5).

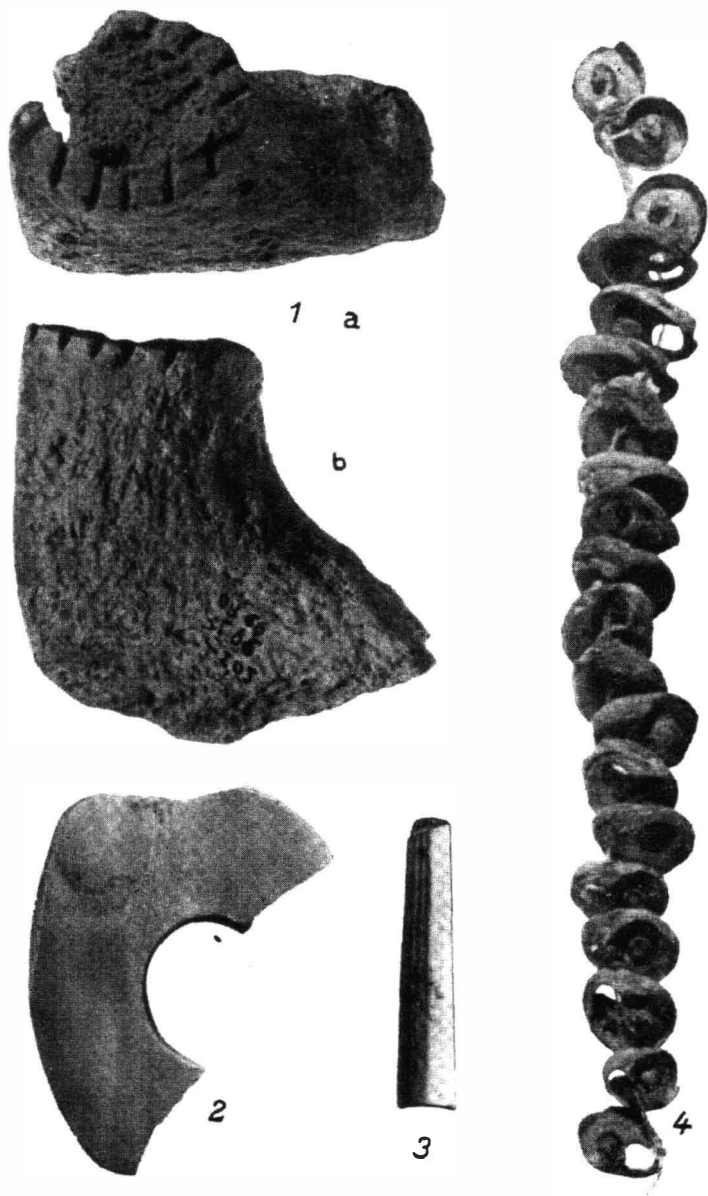

Fig. 150. 1, Ostrovul Banului, niv. III; 2, Icoana, niv. I; 3-4, Ostrovul Banului, niv. III (după V. Boroneanț, 1969, fig. 6).

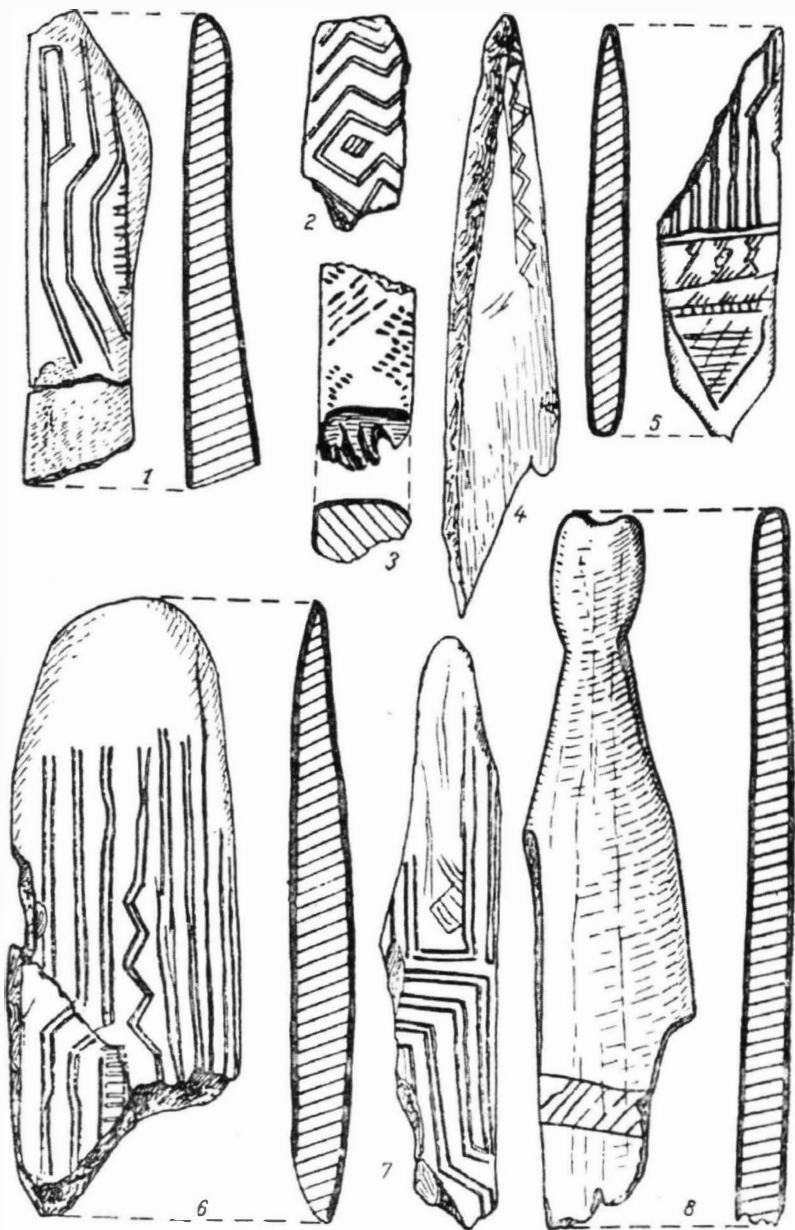

Fig. 151. 1-2, 4-7, Icoana, niv. I; 3-8, Cuina Turcului, niv. II
(după V. Boroneanț, 1969, fig. 7).

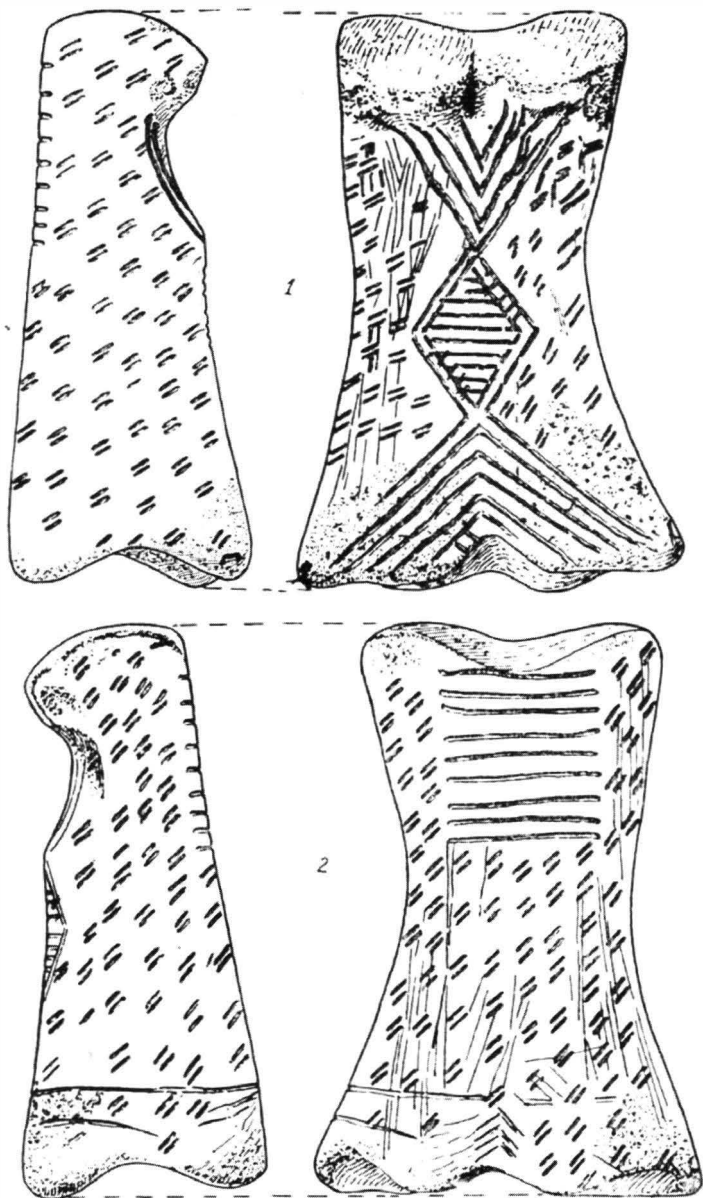

Fig. 152. Cuina Turcului, niv. II (după V. Boroneanț, 1969, fig. 8, și pe coperta II).

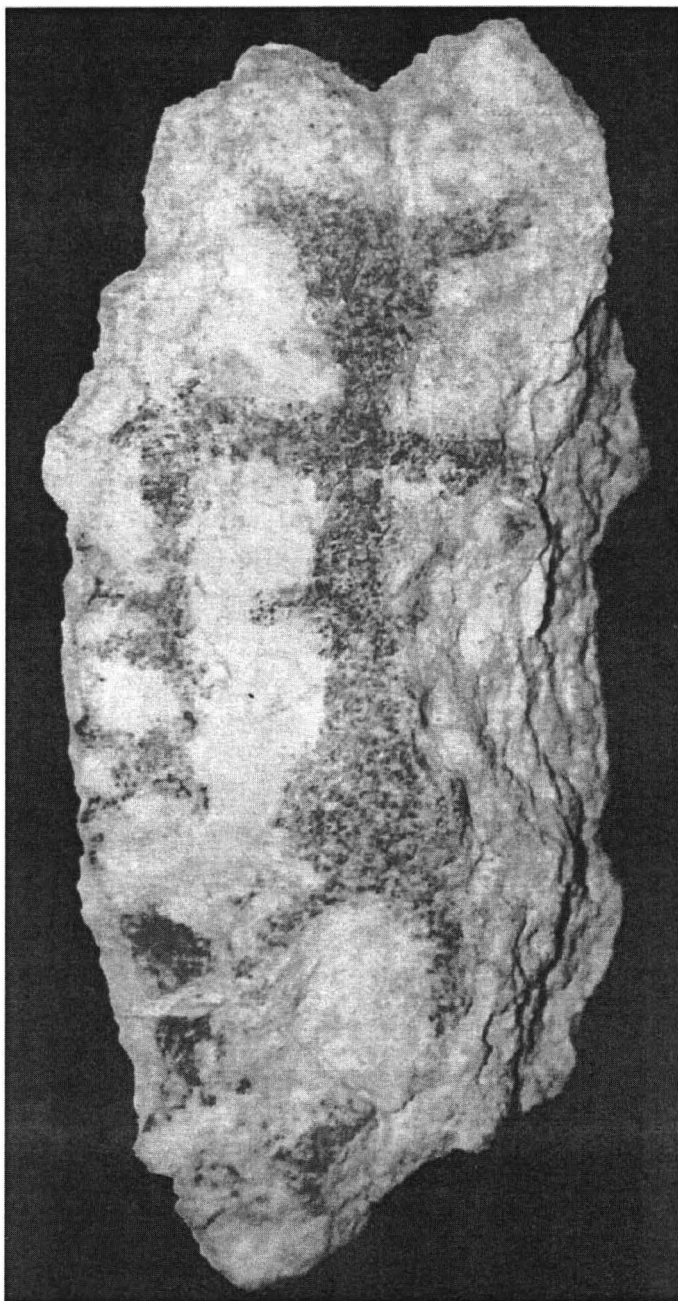

Fig. 153. Grota Fumane, Aurignacian. Vânătorul și animalul vânat, dans ritual (după A. Broglio *et alli*, 2005, nr. 43).

Fig. 154. Grotta Chauvet, Aurignacian, Marea Divinitate și bizonul
(după J. Clottes, 2005, nr. 1).

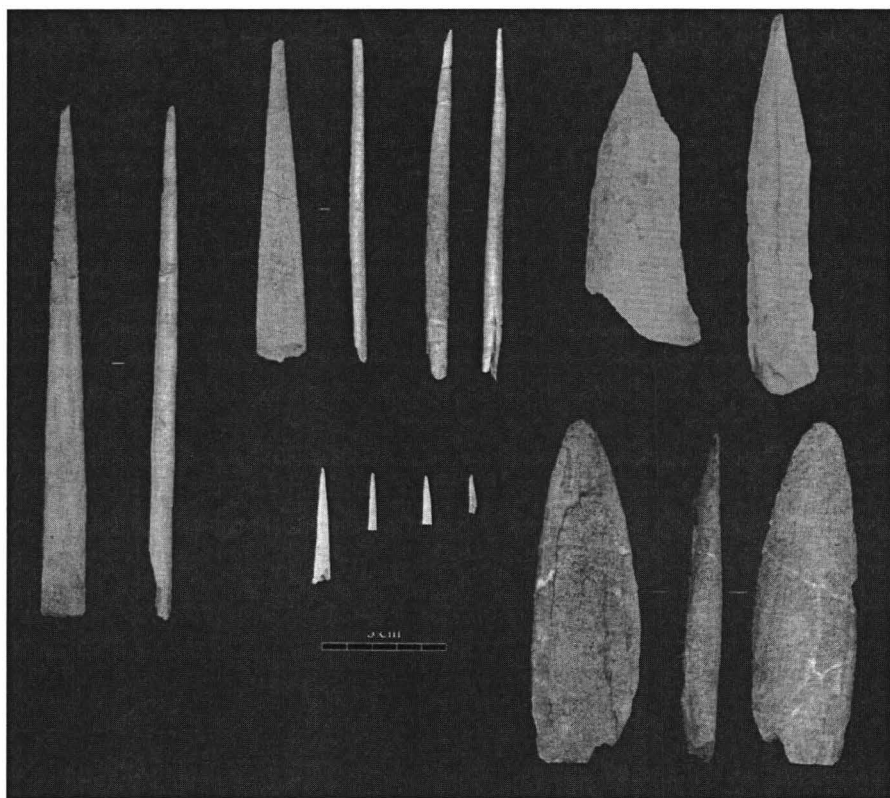

Fig. 155. Grotte Fumane, Aurignacian. Industrie pe materii dure animale (după A. Broglio *et alli*, 2005, fig., p. 33).

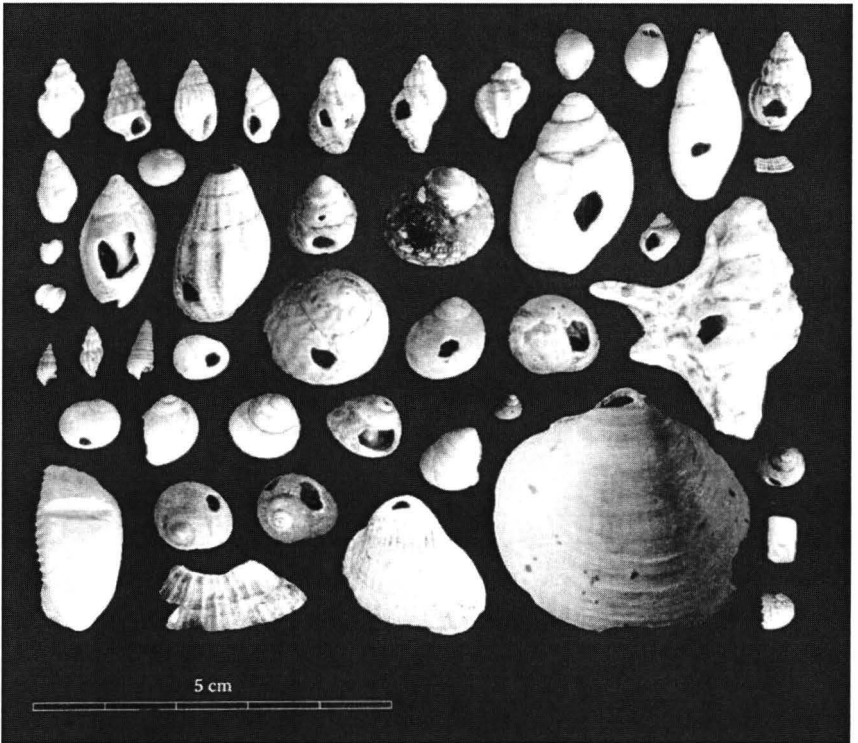

Fig. 156. Grota Fumane, Aurignacian. Cochilii marine perforate (după A. Broglio *et alli*, 2005, fig., p. 34).

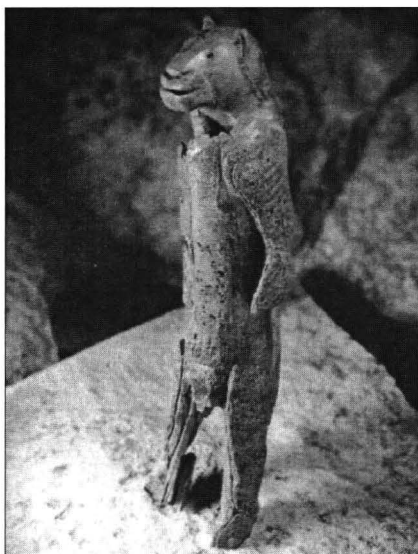

Fig. 157. Creații religioase aurignaciene: Omul cu cap de leu, de la Hohlein-Stadel (1) și Femeia asociată cu Taurul celest, din Grota Chauvet (2) (după J. Robert-Lamblin, 2005, fig. -7-8).

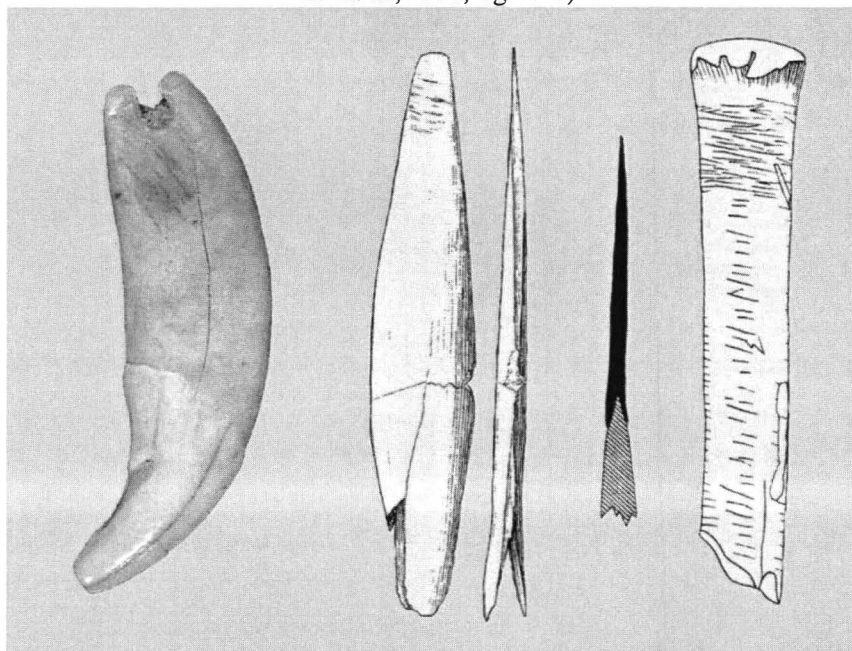

Fig. 158. Aurignacian: 1, dinte perforat, Grande Grotte de Bize; 2, vârf de săgeată, Tuto de Camalhot (Ariège); 3, patte gravee, La Crouzade (Aude) (după D. Sacchi, J. Vaquer, 1996, fig. , p. 23, 28-29).

Fig. 159. Gravuri feminine de la Gönnersdorf (după C.-Val. Chirica, 1996,fig. 20).

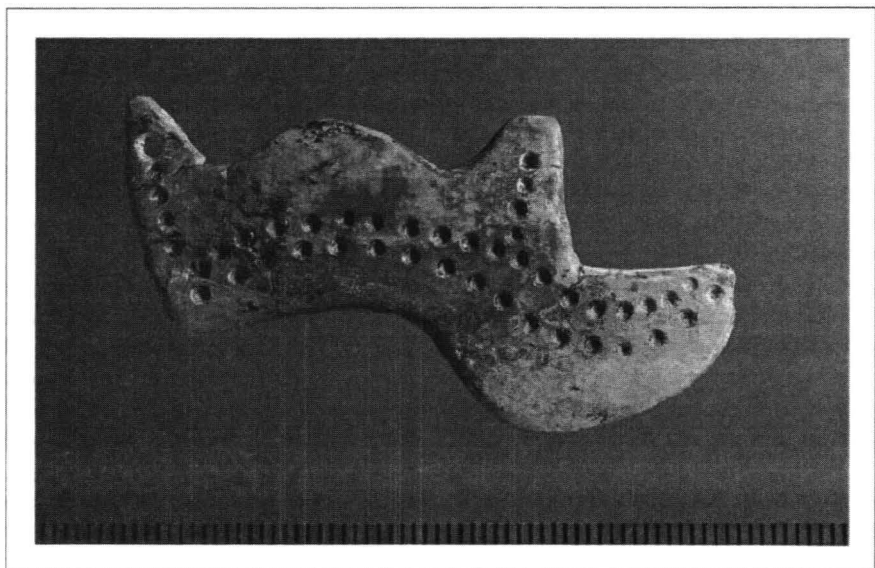
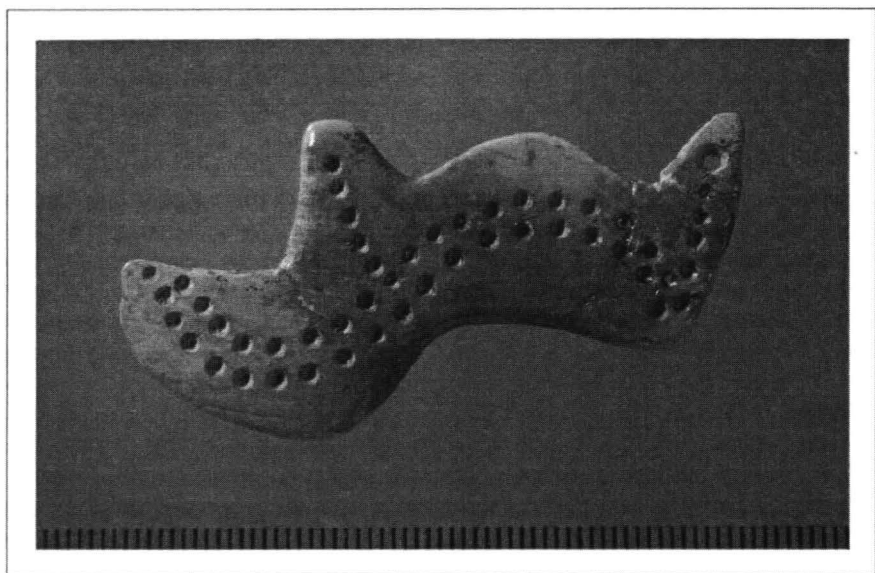

Fig. 160. Sungir, Pal. sup., pandantive din ivoriu
(după R. White, 1995, fig. 13, p. 52).

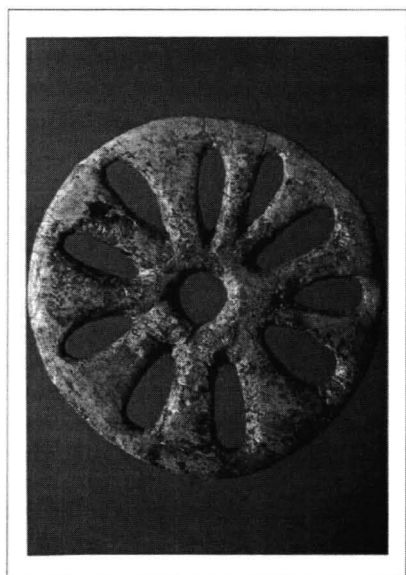
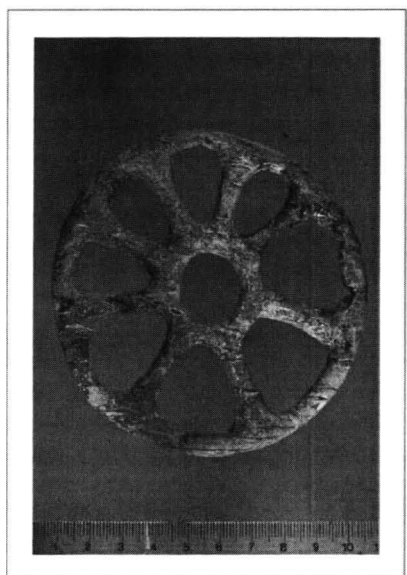
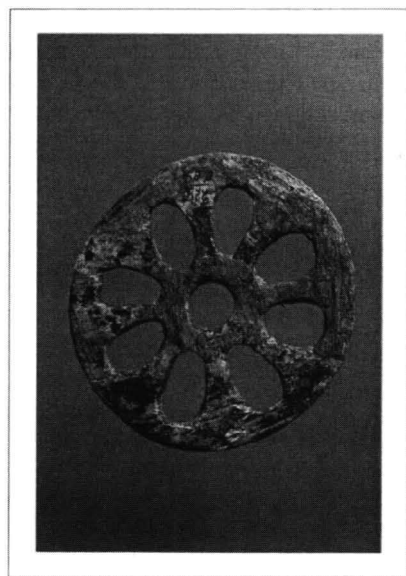
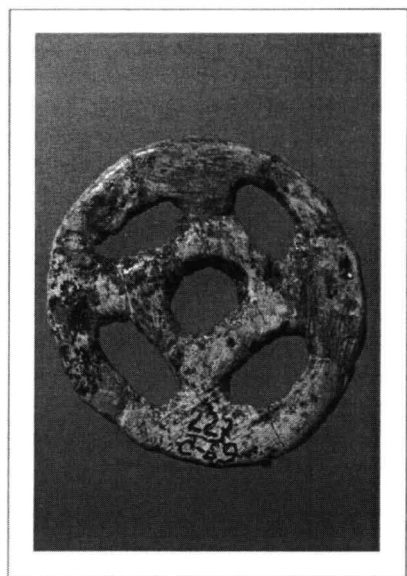

Fig. 161. Sungir, Pal. sup., pandantive din ivoriu
(după R. White, 1995, fig. 17, p. 55).

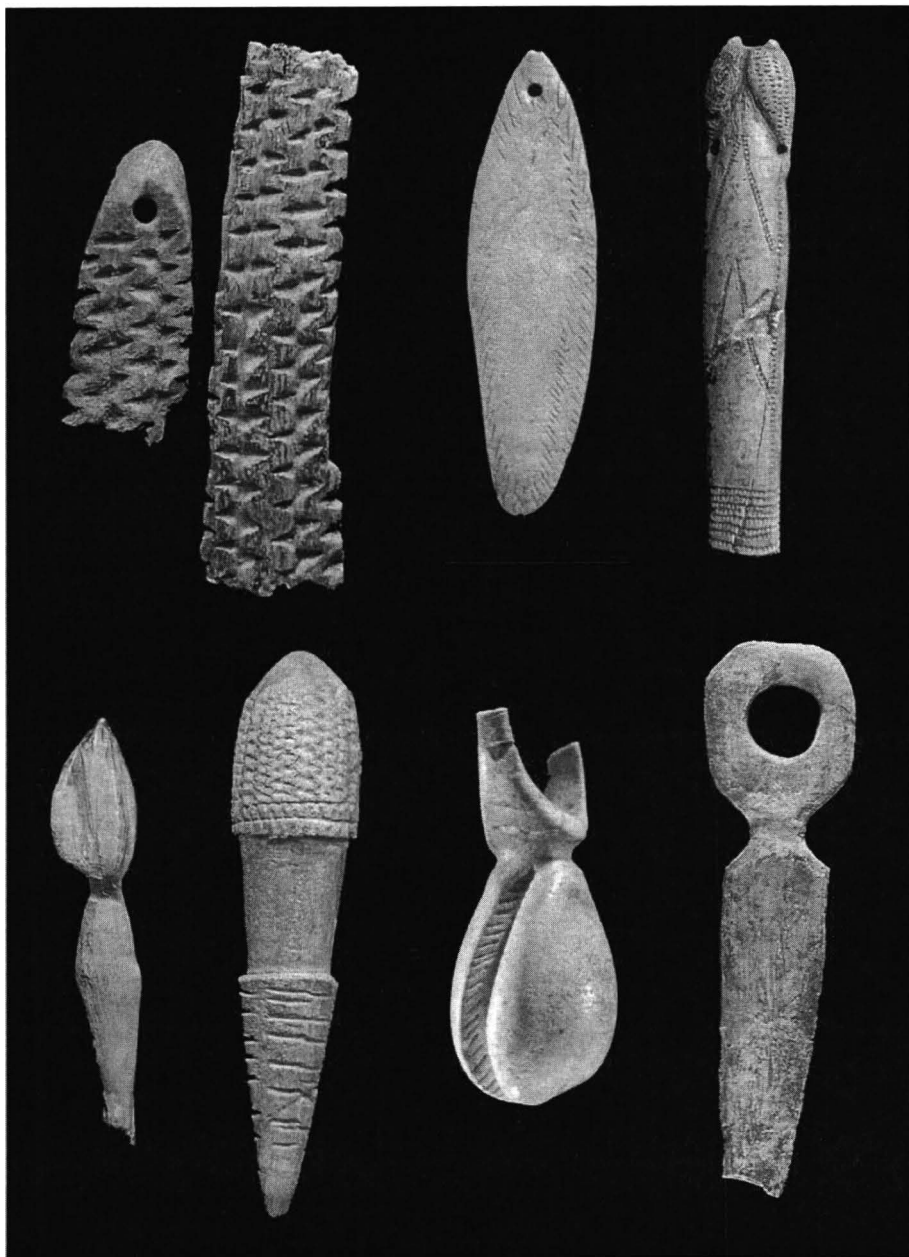

Fig. 162. Pandantive din ivoriu, stațiuni diferite (după Yv. Taborin, 1995, fig. 2-8).

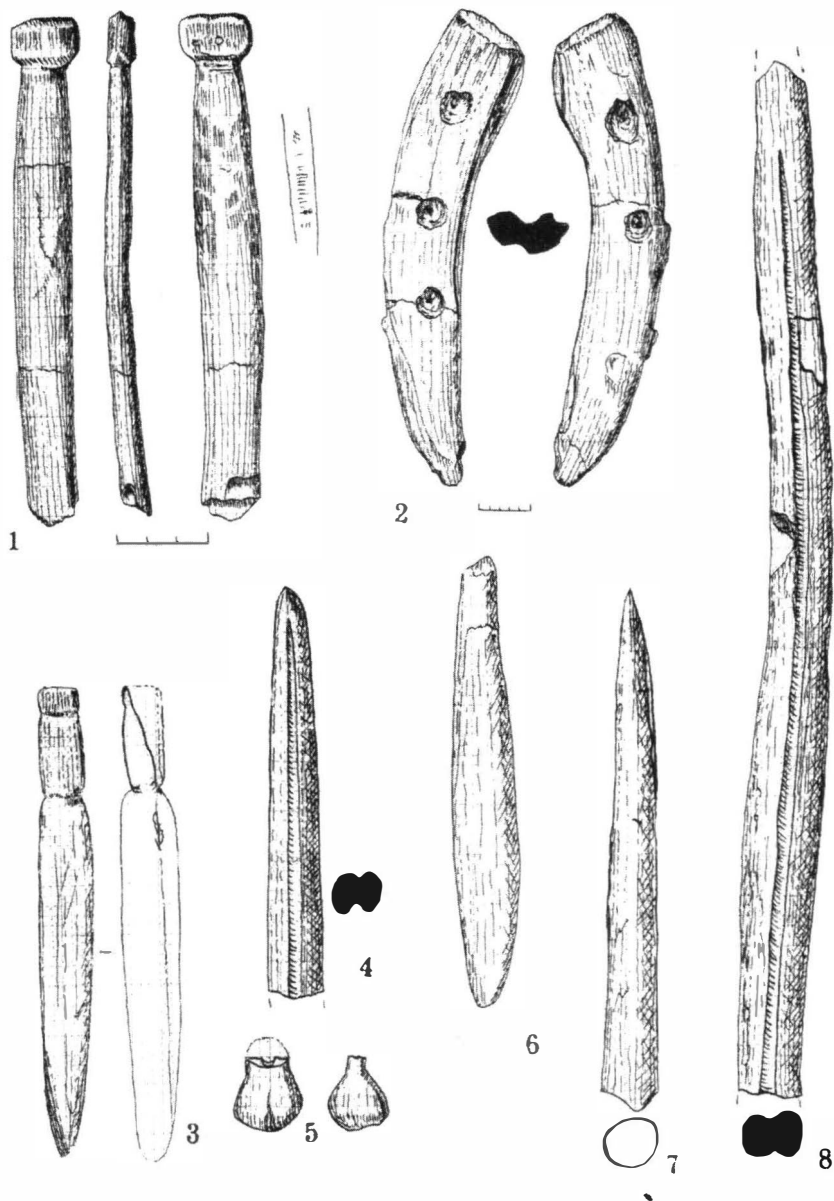

Fig. 163. Piese din ivoriu, de la Molodova V (după V. Chirica, I. Borziac, 1995, fig. 6, p. 207).

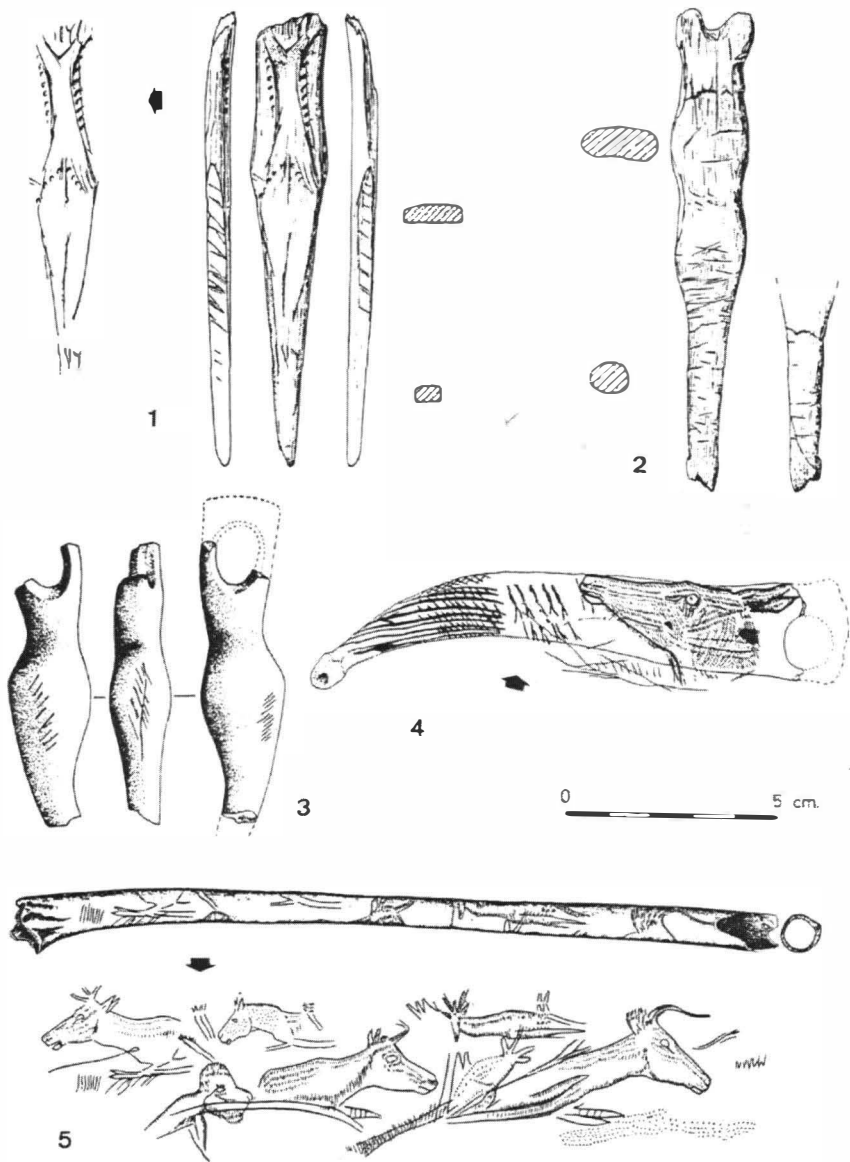
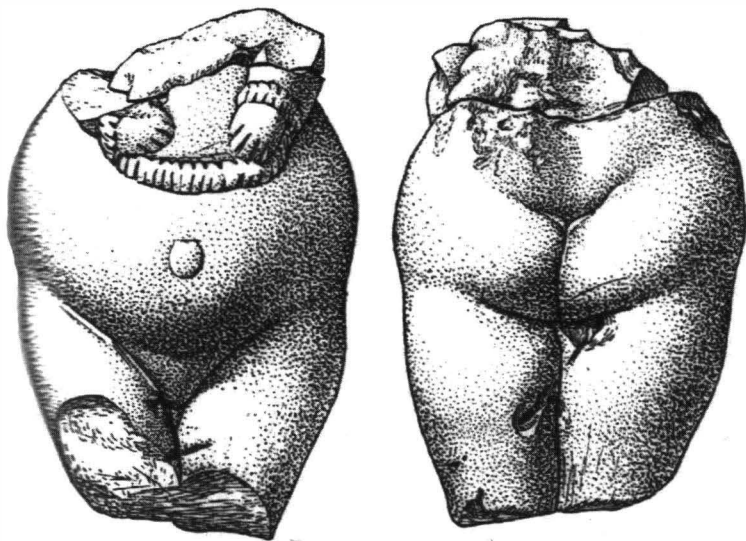

Fig. 164. Creații artistice din grotte: Tito Bustillo, Pendo, Grotte de la Valle, grotte du Torre (după A. Moure Romanillo, 1995, fig. 4, p. 166).

2 cm

Fig. 165. 1, Kostienki 1, niv. 3: statueta femininã din marnã; 2, Laussel, "Venus à la corne" (dupã A. Simonet, 2012, fig. 77, p. 79; fig. 88, p. 91).

B.A.I.

Volumes édités et publiés:

I/1987: *La civilisation de Cucuteni en contexte européen.*

II/1987: *La genèse et l'évolution des cultures paléolithiques sur le territoire de la Roumanie.*

III/1989: V. Chirica, *The Gravettian in the East of the Romanian Carpathians.*

IV/1991: *Le Paléolithique et le Néolithique de la Roumanie en contexte européen.*

V/1996: V. Chirica, I. Borziac, N. Chetru, *Gisements du Paléolithique supérieur ancien entre le Dniestre et la Tissa.*

VI/1996: C.-V. Chirica, *Arta si religia paleoliticului superior in Europa Centrala si Rasariteana.*

VII/1996: T. Arnaut, R. Ursu-Naniu, *Vestigii getice din cea de a doua epoca a fierului in interfluviul pruto-nistrean.*

VIII/1996: D. Gh. Teodor, *Mestesugurile la nordul Dunarii de Jos in secolele IV-XI.*

IX/1996: I. Tentiuc, *Populația din Moldova Centrală în secolele XI-XIII.*

X/1996: V. Spinei, *Ultimele valuri migratoare la nordul Mării Negre și al Dunării de Jos.*

XI/2001: V. Chirica, *Gisements paléolithiques de Mitoc. Le Paléolithique supérieur de Roumanie à la lumière des découvertes de Mitoc.*

XII/2003: V. Chirica, D. Boghian, *Arheologia preistorică a lumii.*

Vol. I, *Paleolithic-Mezolithic*; Vol. II, *Neolithic-Eneolithic.*

XIII/2004: V. Chirica, D. Aparaschivei, *Institutul de Arheologie Iași.*

XIV/2005: V. Chirica, I. Borziac, *Gisements du Paléolithique inférieur et moyen entre le Dniestre et la Tissa.*

XV/2005: V. Mihailescu – Bîrlița, *Numismatica*, vol. I

XVI/2005 a : D. Floareș, *Fortificațiile Țării Moldovei din secolele XIV-XVII.*

XVI/2006: V. Chirica, O. L. Șovan, *Civilisations préhistoriques et protohistoriques de la zone du Prut Moyen.*

XVII/2006: Gh. Postică, *Orheiul Vechi. Cercetările arheologice. 1996 – 2001.*

XVIII/2006: L. Bacumenco, *Ținutul Orheiului în secolele XV-XVI.*

XIX/2007: I. Borziac, V. Chirica, A. David, *L'Aurignacien moyen et tardif de l'espace carpatique – dniestréen. Le gisement Climăuși II.*

XX/2008: V. Chirica, M. Văleanu, *Umanizarea taurului celest*, Ed. PIM.

XXI/2008: S. Țurcanu, *Industria litică cioplită, din neoliticul Moldovei.*

XXII/2009: V. Chirica, I. Borziac, *Gisements du Paléolithique supérieur récent entre le Dniestr et la Tissa*, Ed. PIM.

XXIII/2010 : V. Chirica, G. Bodi (ed.), *Arta antropomorfă feminină în Preistoria spațiului carpatonistrean*, Ed. PIM.

XXIV/2011 : V. Chirica, G. Bodi, *Contribuții la crearea unui sistem informatic geografic pentru modelarea Atlasului arheologic al spațiului carpatonistrean*, Ed. PIM.

XXV/2014: V. Chirica, V.-C. Chirica, G. Bodi, *La Vallée du Prut Moyen – entre Miorcani et Ripiceni. Stratigraphie géologique et habitats paléolithiques*, Ed. PIM.

- XXVI/2016:** V. Chirica, V.-C. Chirica, G. Bodi, *Viață și moarte în Paleoliticul superior, Epipaleoliticul și Mezoliticul Europei. Spiritualitatea înmormântărilor*, ed. a II-a, Ed. Cetatea de Scaun, Târgoviște.
- XXVII/2016:** V. Chirica, Cr. Ichim (ed.), *Les Aurignaciens. Leur création matérielle et spirituelle*, Actes du Coll. Int., organisé à Iași, 28-31 Janvier, 2016, sous la direction de V. Chirica, Ed. PIM.
- XXVIII/2017:** V. Chirica, *Le gisement paléolithique de Mitoc-Malu Galben. La classification du Patrimoine archéologique mobil* (réalisé par la coopération de Val.-Codrin Chirica, membre de la Commission VIII de l'UISPP), Ed. PIM, 398 p.
- XXIX/2017,** V. Chirica, Cr. Ichim (éd.), *Les Gravettiens. Leur création matérielle et spirituelle*, Actes du Coll. Int. de Iași, Ed. PIM.
- XXX, 2018:** V. Chirica, C. Cordoș, *L'Aurignacien et le Gravettien de Mitoc. Patrimoine archéologique mobile* (réalisé par la coopération de Valentin-Codrin Chirica, membre de la Commission VIII de l'UISPP), Ed. PIM, 258 p.
- XXXI, 2018:** V. Chirica, E. Cordoș, *L'Aurignacien et le Gravettien de Mitoc-Malu Galben* (deuxième édition) avec les contributions de Valentin-Codrin Chirica et Mircea Anghelinu, Ed. PIM, 2018, 285 p.
- XXXII, 2019:** V. Chirica, Val.-Codrin Chirica, *Habitats aurignaciens et gravettiens de Mitoc-Roumanie*, Ed. PIM, 270 p.
- XXXIII, 2020 :** V. Chirica, Cr. Cordoș, *Les gisements paléolithiques de Mitoc. La classification du patrimoine archéologique mobile*, Ed. PIM, 2020, BAI, XXXIII, 370 p.
- XXXIV, 2020 :** Valentin-Codrin Chirica, Bogdan Minea, Vasile Chirica, *Artă și religii preistorice. Creații artistice și religioase în Paleoliticul Europei*, Ed. PIM, 2020, 370 p.

Tipar digital realizat la Tipografia PIM
Iași, Șoseaua Ștefan cel Mare și Sfânt nr. 109, 700497
Tel.: 0730.086.676, 0732.430.407;
Fax: 0332.440.715
E-mail: editura@pimcopy.ro, editura.pim@gmail.com
www.pimcopy.ro

<https://biblioteca-digitala.ro>

